
BIBLIOTEKA STRADANJA I OTPORI

10

INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU
SEKCIJA BIVŠIH ZATOČENIKA I INTERNIRACA U ITALIJI

Urednik
Prof. dr Nikola B. Popović

Recenzenti
Akademik Vlado Strugar
Mr Milan Koljanin

Grafički urednik
Inž. Svetko Reljić

ISBN 86-7403-073-4

Mr ĐURO ĐURAŠKOVIĆ
Dr NIKOLA ŽIVKOVIĆ

JUGOSLOVENSKI ZATOČENICI U ITALIJI 1941-1945

ISI

INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU
Beograd 2001

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

940.547 (=861/=866) (450)

ĐURAŠKOVIĆ, Đuro

Jugoslovenski zatočenici u Italiji : 1941-1945. /
Đuro Đurašković, Nikola Živković. - [1. izd.]ž -
Beograd : Institut za savremenu istoriju : Sekcija
bivših zatočenika i interniraca u Italiji, 2001
(Beograd : GIP Kultura). - VII, 410 str. ; 20 cm. -
(Biblioteka Stradanja i otpori ; 10)

Tiraž 500. - Str. V-VII : Predgovor / Vlado
Strugar. - Bibliografija : str. 393-398.-

Registrar.

ISBN 86-7403-073-4

1.Živković, Nikola

940.547.2(450)

343.819.5(450) „1941/1945”

a) Ratni zarobljenici, jugoslovenski - Drugi
svetski rat 1939-1945 - Italija b) Logori -

Drugi svetski rat 1939-1945 - Italija c)

Zatvori - Drugi svetski rat 1939-1945 - Italija

ID=93277708

PREDGOVOR

Naslov dela namah da uzbudi rodoljuba, odjedared izazove pomisao: o kolikoj tu nesreći slovi priča ako stranci negde nisu dobrodošli gosti nego ljudstvo silom dovedeno za mučenje, obesnom vlađaocu za pozorje, zlikovcima za podnožje, a stid i sramotu zemlji domaćinu.

Pročitasmo li, zbilja, ikad jednu istoriografsku povest koja većma od rukopisa Đura Đuraškovića i Nikole Živkovića o jugoslovenskim stradaocima u Italiji za Drugog svetskog rata, dakle, ogoljenije ispunjava koštač naoružanih zločinaca i golorukih ljudi. Zna se, u istoriji bitke i rata, prikaz prati vojske u kretanju, pri susretu, u sukobu, najzad pobednika nadnesena neprebroju obostrano peginulih i ranjenih ljudi, sve u množinama nesagledanih pojedinaca. A roman o bici i ratu nalazi i slika baš pojedinca sred množine, rasvetljene samo dokle blesak junakove moćnosti doseže.

Rukopis Đuraškovića i Živkovića, međutim, prebrojava množine, imenuje porodice, svaku ličnost određuje, nesagledanosti ne ostavlja nikoga; sabir stradalaca čelom стоји pred strojem zločinaca; stanište je slobode još jedino u srcu mučenika a umorstvo prezra da junaku uzme život.

U mučionicama, dakle, zatvorima i logorima italijanskim, u svakom stotine i stotine Jugoslovena odolevaju zlostavljanju: moralnom postojanošću nadvišavaju silovite nasrtaje oružanih stražara; uspravnošću svoje časnosti ne puštaju robljenju da ubija čoveštvo; složno odstojavaju bedemom života pred zaletom smrti. Zajednički otpor i pojedinačna junaštva unutar, imaju stegu sviju a na videlu osobenost svačiju.

Tim svojstvima dajući iskaz manje savršenstvom priče nego punoćom podataka, ova knjiga dosad nepremašenom razgovetnošću udeva među obaveze nauka i umetnosti, ne samo istoriografije i beletristike, nego i filozofije i etike, psihologije i medicine, da izučavaju udese u bezmerju čovekovog pregaranja za opstanak i slobodnu misao; jer, vojnik u planinskom klancu ima oružje za odbranu, ima prostor za

mah i kretnju, a robijaš, naprotiv, ima vezane ruke, negve na nogama, krvnikov nož pod grlom, volju za moć jedino u stegnutom srcu. U tamnici je heroj a na brdu je borac.

Uverljiv odražaj te istine ovom delu Đuraškovića i Živkovića omogućava zasnovanost na istorijskim izvorima, arhivskim spisima, sećanjima stradalaca i nekim predašnjim istoriografskim obradama.

No, tih izvora nema srazmerno podjednako uzevši pojedinačno sve zatvore i logore. Ta neravnomernost je neizbežno uslovila njihovu neujednačenu obradenost. O jednom logoru kud je prošlo na hiljade stradalaca napisane su samo dve stranice a o drugom logoru i zatvoru s manjom brojnošću zatvorenika ima duže štivo. Međutim, opšta slika stradanja jugoslovenskih boraca nije stoga umanjena, pošto je postupanje fašističkih upravitelja i stražara širom istovetno, a boračka otpornost Jugoslovena svuda jednakom smela, uporita, odvažna.

Prepostavimo, inače: kad bi svaki logor i zatvor bio prikazan srazmerno obimu i sadržaju kako je, opet primer, u pričama o logoru Ponca i logoru Renići, onda bi cela knjiga iznosila i do 1500 stranica štiva.

Unutarnji sastav dela, obično zvan kompozicija, ispravan je, saobrazan naučnom predmetu prema nastanku početne prekretnice (1941. godine) i daljem zbivanju istorijske radnje (1941-1945).

Baš je dobro da se nalazi, i u sadržaju doslovce spomenut, svaki logor i zatvor, makar o pojedinom i ne bilo više, čitalac će imati izvestan utisak, nimalo bled, o zločinstvu italijanskog fašizma prema jugoslovenskim rodoljubima.

Delo je celovito, urađeno sasvim po istoriografskom obrascu, od uvida pa redom glava i odeljaka, naslova i podnaslova: o napadu Italije na Jugoslaviju; o narodnom oslobođilačkom ustanku i protivokupatorskom otporu; o fašističkom odvraćanju te zatvorima i logorima na zemljištu Italije; o protivfašistikom otporu zatvorenika, pa učešću mnogih, po izlasku iz tamnica i logora, neposredno u italijanskom protivfašističkom pokretu i još vidnije pomoću samostalno obrazovanih partizanskih jedinica; o putevima povratka Jugoslovena u otadžbinu; o odnosu jugoslovenske kraljevske vlade, Crvenog krsta i Vatikana prema jugoslovenskim zatočenicima. Na kraju je odličan zaključak o predmetu; tu su i pridate brošure o spomen-obeležjima jugoslovenskim stradaocima u Italiji.

Jezik i stil u ovoj knjizi jesu kako je svojstveno istoriografskim obradama. No u prikazima postupaka fašističkih mučitelja i nasuprot zatvoreničkog izdržavanja i otpora ima književnih opisa; neki likovi su pripovedno obeleženi i neke odvažnosti tako prikazane kao što bi ih romanopisac predstavio. Ova odlika celom delu daje jedno lepo svojstvo.

Sadržinom pričom knjiga upotpunjava naučna znanja i, takođe, svu društvenu obaveštenost Jugoslovena o vrsti najtežeg stradanja rođoljuba i uporedo njihovom osobrenom protivfašističkom otporu.

Sva prikazana partizanska dejstva iz logora i zatvora oslobođenih Jugoslovena, njihovi sukobi sa fašističkom milicijom i nemačkom vojskom, izvesno su učinak neodvojiv od sveukupnog protivfašističkog otpora u Italiji.

Otud, ova knjiga, vredeće i italijanskoj javnosti ukoliko se zanima učešćem Italije u Drugom svetskom ratu.

Vlado Strugar

UVODNE NAPOMENE

U okviru projekta „Jugosloveni u fašističkim zatvorima, zarobljeničkim i koncentracionim logorima i pokretima otpora drugih zemalja u Drugom svetskom ratu”, čiji je nosilac bio Institut za savremenu istoriju u Beogradu, planirano je oko 40 tema. Za njihovu realizaciju angažovani su naučni radnici iz svih republičkih i pokrajinskih istorijskih instituta tadašnje Jugoslavije. U sklopu projekta bila je i tema „Jugosloveni u zatvorima i logorima u Italiji i njihovo učešće u pokretu otpora Italije”.

Prikupljanjem i izučavanjem arhivskih izvora i literature o ovoj temi bavio se pukovnik mr Jovan-Lola Vujošević, saradnik Vojnoistorijskog instituta. U tome poslu prekinula ga je iznenadna smrt, a da nije ni započeo pisanje knjige. Iza njega ostala je obimna dokumentacija koja se pretežnim delom odnosi na ekshumaciju i identifikaciju nekoliko hiljada mrtvih – umrlih i poginulih i nestalih zatočenika. U toj dokumentaciji nalaze se fotokopije dokumenata iz Vojnoistorijskog instituta u Beogradu i ministarstva unutrašnjih i spoljnih poslova Italije.

Ljubaznošću porodice Jovana Vujoševića autorima je stavljen na uvid taj materijal koji je sada pohranjen kao posebna zbirka u Državnom arhivu Crne Gore. Dokumenti o ekshumaciji i identifikaciji mrtvih vezani su za logore u kojima su oni umirali i upućivali su na uslove života u zatočenju i druge podatke koji su autorima bili od velike pomoći.

Autori su spremili i pisali knjigu u uslovima kada je naša zemlja bila pod međunarodnim sankcijama što ih je sprečilo da šire prouče dokumentaciju iz Italije – sem onog što je već bilo u Jugoslaviji. Desilo se i bombardovanje zemlje, od strane NATO alijanse 1999, što je i domaće arhive učinilo delimično nedostupnim. Autori i Institut za savremenu istoriju su uprkos svim teškoćama odlučili da na osnovu doslutne dokumentacije – iz Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, fondova Arhiva Vojnoistorijskog

instituta, Arhiva Jugoslavije, Arhiva Srbije i Državnog arhiva Crne Gore, obimne literature, objavljenih i neobjavljenih sećanja, ličnih svedočenja – napišu knjigu o jugoslovenskim zatočenicima u Italiji. To je bila i želja preživelih zatočenika čija je sekcija u Beogradu podsticala izdavanje takve knjige od samog osnivanja.

U pisanju knjige pošlo se od stava da je zatočeništvo Jugoslovena u Italiji tokom Drugog svetskog rata bilo rezultat jugoslovenske okupacije i zajedničke borbe za oslobođenje zemlje i da bi bilo nelogično, neprirodno i neistorijski odvajati po delovima ono što je bilo nedeljiva celina. Ni okupator nije, kada je reč o interniranim pristalicama NOB-a, pravio razlike između delova Jugoslavije, tako da se istorijska istina o toj temi može uspešno tražiti samo u njenoj celovitoj obradi.

Dajući kratak pregled okupacije, stvaranja institucija vlasti i sistema nacionalne, političke, ekonomске, kulturne i vojne represije uvođimo čitaoca u temu. Prvi su na redu ratni zarobljenici i njihovi logori, a zatim ukazujemo na raznovrsne oblike terora – pooštrenog naročito posle početka ustanka i narodnooslobodilačke borbe – od masovnih i pojedinačnih suđenja, ubistava, masovnih hapšenja, internacija, progonstava i zatvaranja do nasilnih raseljavanja celih područja. Logori i zatvori na okupiranim teritorijama brzo su postali pretesni pa je već 1941. godine okupator počeо da upućuje zatočenike na italijansku teritoriju. Gotovo da nema nijedne provincije u Italiji gde se nije našao manji ili veći broj zatočenih Jugoslovena.

Tekst o tim zatvorima, logorima, kolonijama konfiniraca, grupama izbeglica, mobilisanim radnicima predstavlja težište knjige. Najviše teškoća u istraživanju i prikupljanju podataka bilo je upravo za ovaj deo knjige.

Drugi deo knjige je posvećen sudbini jugoslovenskih zatočenika posle kapitulacije Italije 8. septembra 1943. Nastavak života u zatvorima i logorima, masovna bekstva i složeni putevi povratka u domovinu: probijanje kroz saveznički front, lutanja nepoznatim putevima i pomoć italijanskog naroda bez koje stotine Jugoslovena ne bi preživeli, pomoć Crvenog krsta i drugih humanitarnih organizacija i njihovi transporti za Jugoslaviju, repatrijacija hiljada zatvorenika u Jugoslaviju, našli su svoje mesto u granicama mogućnosti autora da dodu do neophodnih dokumenata. Posebno je obrađeno učešće Jugoslovena u

pokretu otpora u Italiji koje je direktna posledica internacionalne, anti-fašističke orijentacije narodnooslobodilačke borbe.

Kao poseban prilog dat je spisak umrlih, poginulih i nestalih Jugoslovena u Italiji tokom Drugog svetskog rata.

Knjiga je rezultat četvorogodišnjeg rada dvojice autora čiji je cilj bio da obrade sve segmente teme. Ona će dobrim delom sačuvati od zaborava stradanja, iskušenja, otpore, pobede i poraze hiljada zatočenih Jugoslovena. Koliko smo u svemu zamišljenom uspeli, uprkos nenadanih prepreka, ostaje na čitaocu da prosudi. Naša je želja bila da to bude i svojevrstan spomenik onima koji su tamo ostali zauvek.

Zahvaljujemo se kolegama iz Arhva Vojnoistorijskog instituta, Arhiva Jugoslavije, Državnog arhiva Crne Gore, Istorijskog instituta Crne Gore i svim drugim koji su nam pomogli u prikupljanju i izučavanju arhivskih izvora i literature. Posebnu zahvalnost posthumno dugujemo vojnom istoričaru, pukovniku Jovanu Loli Vujoševiću čija je zbirka arhivskih dokumenata predstavljala dragocen izvor podataka za ovu knjigu.

Veoma smo zahvalni recenzentima akademiku Vladu Strugaru i mr Milanu Koljaninu na korisnim primedbama i sugestijama koje su doprinele poboljšanju kvaliteta knjige.

Posebnu zahvalnost dugujemo izdavačima knjige Institutu za savremenu istoriju i Sekciji preživelih zatočenika što su obezbedili osnovne uslove rada da se knjiga odštampa. Zahvaljujemo ministarstvima za rad, zdravstvena i boračka pitanja SR Jugoslavije i Republike Srbije bez čije finansijske pomoći ne bi bilo moguće izdati ovu knjigu.

U Beogradu, maja 2001.

Autori

ITALIJANSKA OKUPACIONA ZONA U JUGOSLAVIJI 1941.

Italijanske aspiracije prema Balkanu, posebno prema jugoslovenskoj obali i zaleđu, došle su do najpunijeg izražaja uoči i tokom Drugog svetskog rata, iako su podsticane, raspaljivane i delimično ostvarene i znatno ranije. Snažan impuls tim osvajačkim težnjama dao je Musolinijev fašistički režim početkom treće decenije 20. veka. Na stavljajući poznatu nacionalističku propagandu o tome da je Jadransko more – kako su ga Italijani nazivali – „mare nostro”, stvarana je psihoza napada na Jugoslaviju, radi zaposedanja istočne jugoslovenske obale Jadrana: Dalmacije i Hrvatskog primorja. Rat će pokazati da megalomanske ambicije fašističke Italije obuhvataju i Crnu Goru, Albaniju, deo Hrvatske, deo Makedonije, Grčku, afričke zemlje sve zarad osvajanja pozicije glavne sredozemne sile.

U skladu sa takvim osvajačkim apetitima, Italiji je uspelo da Rapskim ugovorom 1920. godine i kasnije Rimskim paktom 1924. podred Istre, Zadra i Lastova priključi i Rijeku. Tri godine kasnije, 1927, Musolinijevoj Italiji je pošlo za rukom da ugovorom sa albanskim kraljem Ahmetom Zoguom stavi tu malu balkansku zemlju pod svoj faktički protektorat. To je, u stvari, bila priprema za sledeći korak učinjen 12 godina kasnije, kada je italijanska vojska zauzela čitavu teritoriju Albanije i time duboko zakoračila u teritoriju Balkana.

Italijanska osvajanja su izazivala veliku uznemirenost balkanskih zemalja, posebno Jugoslavije. Oči su bile uprte u međunarodnu zajednicu i takve inicijative kao što je Brijan-Kelogov pakt zaključen 27. avgusta 1928. u Parizu između Velike Britanije, Nemačke, SAD, Francuske, Italije, Poljske, Čehoslovačke, Belgije i Japana. Inicijativu za ovaj pakt dao je američki državnik F. Kelog po kome je ovaj dokument dobio ime. Ove, tada veoma moćne države, među kojima su bili i potencijalni agresori na Jugoslaviju, odrekle su se rata kao sredstva u rešavanju međunarodnih konflikata i obavezale da će sporove rešavati mirno na bazi mirovnih ugovora posle Prvog svetskog rata i u okviru Lige naroda.

Jugoslavija je, bez obzira na ovaj pakt i zvanične izjave iz Rima o prijateljstvu, bila veoma uznemirena, jer je osećala da je fašistička sila, naročito posle sporazuma Italije i Albanije, zasela i na njenim ledima. Da bi smanjila tu uznemirenost, Italija je 27. marta 1937. sklopila poseban sporazum sa Jugoslavijom u kome se obavezala da će poštovati granice Jugoslavije i uzdržati se od svake akcije koja bi koristila mogućem napadaču, a da eventualne sporove neće rešavati ratom, nego mirno i sporazumno. Italija se tim sporazumom posebno obavezala da će na svojoj teritoriji sprečiti svaku akciju uperenu protiv integriteta Jugoslavije.

Tih godina zvanična Italija davala je, bez obzira na ovaj sporazum, punu podršku učvršćivanju ranije osnovane ustaške vojne organizacije, sa Antom Pavelićem na čelu. Na teritoriji Italije, u logorima Gaeta, Borgotaro, Bisketa, Bobenja, Bardija i drugim, organizovane su škole i kursevi, na kojima su se ustaše pripremale za oružane akcije protiv Jugoslavije. Italijanske vlasti su za te svrhe obezbedile smeštaj, ishranu, odeću i, naravno, oružje i municiju. U tim logorima formirana je vojna i civilna vlast, ne samo za trenutne potrebe, nego i za osvanjanje i preuzimanje vlasti na delu jugoslovenske teritorije.

Ulazak italijanskih trupa u Albaniju 1939. godine pokazao je da fašistička soldatska neće birati sredstva u ostvarenju svojih imperialnih ambicija. Osokoljen nesposobnošću Lige naroda da zaustavi osvajanje Evrope od fašističkih sila, Musolini je u letu 1940. spremao napad na Jugoslaviju, kako bi je primorao na predaju. Sirovine iz Jugoslavije bile su veoma potrebne Italiji, ali je slične potrebe imala i Nemačka, koja je praktično odložila taj napad.

Musolini, međutim, nije posustajao. Ne znajući tačno šta njegov saveznik Nemačka smera na Balkanu, počeo je pripreme za napad na Grčku. Nemački vojni ataše u Rimu tih dana izvestio je svoju Vrhovnu komandu da u Italiji „postoji želja da se u budućnosti sasvim ovlada Jadranskim morem da bi se proširila sfera uticaja na Balkanu. Zato se smatra da je potrebno razbiti Jugoslaviju i proširiti Albaniju priključenjem oblasti južne Jugoslavije i Grčke”.

Tu želju, Musolini je nastavio da ostvaruje napadom italijanskih trupa na Grčku 28. oktobra 1940. Žestok otpor Grčke iznenadio je Musoliniju i njegovog moćnog saveznika Hitlera. Naupredu na grčkom frontu bio je snažan šamar fašističkoj bahačnosti koja se ispoljavala u

osvajanju tuđih teritorija, gotovo bez ozbiljnog otpora. I ko zna kako bi borbe u Grčkoj dalje tekle, da u Jugoslaviji nije došlo do puča 27. marta 1941. i otkazivanja već potpisanoг ugovora o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu. Odluka Hitlerove Nemačke da napadne i razbije Jugoslaviju i Grčku spasila je italijanske trupe daljih poraza i otvorila mogućnost da se zajedno sa Nemačkom ostvare italijanske ambicije za dominacijom na Balkanu.

Situacija u proleće 1941. godine stavila je na novu probu temelje savezništva Nemačke i Italije. Hitlerov zahtev da se poništi Versajski ugovor i njegovi rezultati odgovarao je težnjama fašističke Italije da stvara i proširuje svoju imperiju na tlu Evrope. U toj težnji, interesi Italije naročito su se sukobljavali sa interesima Nemačke na Balkanu. Musolini je u svojim ambicijama računao na obećanje Hitlera dato u oktobru 1939, po kome je nemački vođa smatrao Italiju apsolutnim gospodarem na Sredozemlju sa pratećim interesima u svim balkanskim zemljama koje izlaze na Sredozemno more. Uskoro se pokazalo kako to konkretno izgleda.

Hitler je bio iznenaden demonstracijama u Jugoslaviji 27. marta i praktičnim otkazom potpisanoг ugovora o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu. Njegova reakcija je bila brza i energična. Već 27. marta ujutru održan je sastanak Vrhovne komande, na kome je Hitler saopštio odluku da Nemačka napadne Jugoslaviju i da je vojnički pokori. Pomenuta je i podela zemlje, pa je nagovešteno da će Hrvatskoj biti osiguran politički postupak (autonomija), da će Italija dobiti dalmatinsku obalu, a Mađarska Banat. Hitler je odmah izvestio Musoliniju i tražio od njega da „rat protiv Jugoslavije mora biti vrlo popularan u Italiji, Mađarskoj i Bugarskoj, pošto se ovim državama moraju staviti u izgled teritorijalna proširenja; za Italiju jadranska obala, Mađarskoj Banat i Bugarskoj Makedonija”. Već sutradan, 28. marta ujutru, Musolini je prihvatio učešće u ratu protiv Jugoslavije i poručio: „Pred bugarske i pre svega mađarske saradnje, treba takođe računati sa separatističkim težnjama Hrvata koje postavlja dr Pavelić koji se zadržava nedaleko od Rima i koga je Duće već danas k sebi pozvao. Mogu vam Fireru, takođe kazati da će ovaj rat u Italiji biti veoma popularan”. Musolini nije zaboravio da podseti Hitlera na ranija obećanja da se deo Hrvatske – jadranska obala sa ostrvima – prepusti Italiji, navodeći da o tome postoji dogovor sa ustaškim poglavnikom.

Planovima o razbijanju Jugoslavije pridružili su se agenti Trećeg rajha u samoj zemlji, takozvana peta kolona, koji su preko unutrašnjih separatističkih elemenata ubrzali akciju porobljavanja Jugoslavije, očekujući od toga određenu korist.¹

Oružani napad na Jugoslaviju

Vojnopolitička situacija početkom 1941. godine bila je veoma nepovoljna za Jugoslaviju. Nemačke trupe, koje su se nalazile u Mađarskoj i Rumuniji, spremale su se da uđu u Bugarsku i napadnu Grčku. Italija je zaposela Albaniju i napala Grčku. Oko Jugoslavije su bile stacionirane ogromne vojne snage. Druga italijanska armija sa če tiri pešadijska i motorizovana korpusa delovala je preko Istre i Hrvatskog primorja, a u Albaniji je raspoređena Deveta armija sa dva korpusa pešadijskih i motomehanizovanih divizija. I delovi 11. italijanske armije su bili okrenuti Jugoslaviji.

Jugoslovenski ratni plan R-41 počivao je na ideji odbrane na svim frontovima, dok je prema Albaniji predviđao ofanzivne akcije, s ciljem da se italijanske trupe na tom prostoru pobede. Na zapadnom frontu je bilo predviđeno zauzimanje Zadra na prepad, a u slučaju da neprijateljske snage budu toliko jake da onemoguće otpor planirano je povlačenje prema jugu, čak i u Grčku. Verovalo se da bi u Grčkoj bilo moguće organizovati zajednički front sa drugim saveznicima.

Ratne operacije, koje su počele 6. aprila 1941., pokazale su da je taj plan bio nerealan. Napad je započeo bombardovanjem Beograda i sinhronizovanim upadom nemačkih trupa iz Austrije, Bugarske i Rumunije, a sutradan 7. aprila i iz Madarske. To su bile pretežno snažne, dobro izvežbane oklopne mehanizovane jedinice, koje su već bile stekle ratno iskustvo u osvajanju Evrope. One su velikom brzinom, tako reći bez otpora, osvajale jugoslovensku teritoriju. Italijani su se priključili napadu 9. i 16. aprila iz Albanije i 11. aprila iz Italije. Brzo napredovanje nemačkih jedinica iskoristile su snage fašističke Bugarske i 16. i 17. aprila, po dozvoli Hitlera, zaposele Makedoniju i južnu Srbiju.

---

¹ Grupa autora, *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941- 1945*, knj. I, Beograd 1957, str. 18-25; Vojimir Kljaković, *Bosna i Hercegovina u nemačko-italijanskim dogovorima do ustanka 1941*; Zbornik radova 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1973, str. 51, 53; Ferdo Čulinović, *Okupatorska podela Jugoslavije*, Beograd 1970, str. 50, 51.

Jedina ozbiljnija borba vođena je na albanskom frontu. U skladu sa planom Vrhovne komande, jedinice 3. jugoslovenske armije otpočele su napad na italijanske trupe u Albaniji. Jedinice kosovske divizije i Komski odred prodrele su iz više pravaca u albansku teritoriju, a Zetska divizija je napala italijanske trupe na pravcu Tuzi–Skadar. Jugoslovenske jedinice su uspele da sa severa izbjiju na reku Drim, a Zetska i delovi Hercegovačke divizije da dodu na 15 km od Skadra. Nepovoljna situacija na ostalim frontovima, nedostatak snaga i naročito tehničkog materijala i vazdušne podrške, onemogućili su dalje napredovanje, a posle potpisivanja kapitulacije sve trupe su bile pri-nudene da se vrate na jugoslovensku teritoriju.

Na ostalim frontovima prema Italijanima jugoslovenske jedinice su izašle na odbrambene pozicije, ali nisu mogle da zaustave silovite napade italijanskih jedinica koje su brzo prodirale na jugoslovensko tle. Već 14. aprila italijanska 2. armija osvojila je Knin, Šibenik i Split, 16-og je bila u Mostaru, a ujutru 17. aprila u Dubrovniku. Stvaranje Nezavisne Države Hrvatske 10. aprila doprinelo je rasulu već dezorganizovane Jugoslovenske vojske, u čijim redovima je tzv. peta kolona imala snažne pozicije. Na ovom frontu, kao i na drugim frontovima u Jugoslaviji, neprijateljske jedinice su bez otpora osvajale velike teritorije. Pokušaji odbrane su zabeleženi kod Knina i Dubrovnika, ali bez uticaja na porazan tok operacija.

U Dubrovniku su se delovi 2. italijanske armije spojili sa jedinicama 9. armije koja je iz pravca Albanije, po povlačenju jugoslovenskih jedinica iz okoline Skadra, nastavila zaposedanje Crne Gore i 17. aprila ušla u Boku kotorsku, gde je zarobila deo jugoslovenske ratne flote.

U isto vreme, istalijanske jedinice su zaposele i teritorije Kosova, Metohije, Sandžaka i delove Makedonije. Tako su italijanske oružane snage za kratko vreme ovladale jugoslovenskom teritorijom koju su, po dogовору са немачким saveznicima, mogле да zaposednu. У том погоду заробљен је велики број југословенских војника заједно са опремом и наоруžањем и готово сvi бродови југословенске ратне и трговачке морнарице. Италијанска војска је до великог plena доšла без великих напора и борби. Југословенска ратна морнарица, упркос повољним условима за одбрамбене акције, није ни dejstvovala. Najveći deo флоте је bio stacioniran у Боки и Сibeniku и ту сачекао капитулацију Југословенске војске. Команданти свих бродова Југословенске мор-

narice, sem nekoliko izuzetaka, predali su svoje brodove Italijanima. Brzom rasulu i slomu jugoslovenske vojske pa i mornarice doprinelo je delovanje pete kolone, koja je upravo u mornarici ispoljila efikasno dejstvo i sprečila ozbiljniji otpor napadu italijanskih trupa.

Na teritoriji oko Dubrovnika, zatim u dolini Neretve kao i u nekim mestima Crne Gore, 16. i 17. aprila susrele su se nemačke i italijanske trupe, što je bio znak da su snage potpisnica Trojnog pakta okupirale i stavile pod kontrolu celokupnu jugoslovensku teritoriju. Sutradan, 18. aprila 1941. zvanično je potpisana kapitulacija oružanih snaga Jugoslavije. Počelo je, već ranije dogovorenog, deljenje jugoslovenske teritorije između okupacionih snaga.²

Stvaranje italijanske okupacije zone

Plan napada na jugoslovensku teritoriju postojao je ranije, uključujući plan njene podele među učesnicima napada. Već 12. aprila je precizirano da će se tek posle dogovora Hitlera i Musolinija znati komе će pripasti područja Štajerske i Koruške u Jugoslaviji i Međumurja. Baranja i Bačka pripaše Mađarskoj, a Makedonija i deo južne Srbije Bugarskoj. Celokupnu vlast na ostaloj teritoriji Jugoslavije bi trebalo da imaju Nemci, dok je u Hrvatskoj predviđeno formiranje posebne države. Ovo je bilo veoma neodređeno, jer su na teritoriji tadašnje NDH živeli Hrvati (50,75%), muslimani 11,86%, Srbi 30,56%, a ostale nacionalnosti 6,80%.

Sudeći po ovom dokumentu, koji su izradili Nemci, Italija je trebalo da ostane kratkih rukava. Dok su za Mađarsku i Bugarsku bile jasno naznačene njihove buduće teritorije, Italiji se prepuštalo političko uređenje u Bosni i Crnoj Gori. Nejasno je ostalo da li će ove teritorije biti date Italiji na upravu, ili će biti priključene kao deo njene teritorije. Iako je bio internog karaktera i obavezan samo za nemačke okupacione organe, ovaj dokument je ignorisao obećanje koje je

---

² F. Čulinović, n.d. str. 51; Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Italija učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1991, str. 10-28; Dragan S. Nenezić, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941-1943*, Beograd 1999, str. 321.

Hitler dao Musoliniju i grofu Čanu, ministru inostranih poslova Italije, prema kome će ceo Mediteran biti smatrana interesnom sferom Italije.

Rim je bio nezadovoljan i na diskretan način stavio je do znanja nemačkoj vlasti da očekuje da se Dalmacija u celini predala italijanskoj vlasti. Uzbudnje u fašističkom Rimu je naročito naraslo kada je objavljeno da je bivši oficir Jugoslovenske vojske Slavko Kvaternik proglašio Nezavisnu Državu Hrvatsku (NDH). Italijanska vlast je godinama pripremala svog čoveka Antu Pavelića i planirala da uz njegovu pomoć napadne jugoslovensku teritoriju i ostvari svoje agresivne ambicije. Musolini je odmah pozvao Pavelića i predložio mu da sa svojom pratnjom kreće za Zagreb. Prethodno je napravio usmeni dogovor da mu Pavelić ustupi Dalmaciju. Pre nego što je priznala NDH Italija je poslala svog predstavnika, koji je stigao Pavelića u Karlovcu i od njega dobio pismenu potvrdu da će NDH ustupiti Dalmaciju Italiji.

Italijanska vlast je uputila nemačkoj vlasti zahtev da prizna Italiji pravo na Dalmaciju. Umesto direktnog odgovora, ministar inostranih poslova Nemačke je predložio da se o tome organizuju razgovori do kojih je i došlo samo nekoliko dana kasnije.

Na sastanku u Beče 21. i 22. aprila 1941. došlo je do preciznog komadanja osvojene jugoslovenske teritorije. Jedini dokument sa ovog sastanka su beleške poslanika Pola Šmita. Prema tim zabeleškama, dva ministra su se posle dužih pregovora složila da granicu između NDH i Nemačke odredi Hitler, da Srbija ostane pod nemačkom okupacijom, a da Dalmaciju i obalno područje od Rijeke do Kotora žele da anektiraju Italijani. Slovenija, ukoliko ne pripadne Rajhu, biće anektirana od Italije i dobiće autonomnu upravu. Pošto Nemačka politički nije bila zainteresovana za Hrvatsku, ona se prepusta Italiji, koja želi da je poveže personalnom unijom. Za Crnu Goru je predloženo da bude „nezavisna”, ali vezana personalnom unijom za Italiju. Mađarska i Bugarska su dobile ranije predviđene teritorije, s tim što je Albanija proširena na račun Makedonije i Srbije. Posebno je precizirano da Ohrid mora ostati Bugarskoj.

Podela Jugoslavije, prema bečkom dogovoru, ostala je uz manje izmene sve do kapitulacije Italije 1943. Sutradan po ovome dogovoru, 23. aprila Hitler je „nacrtao” demarkacionu liniju između interesnih sfera Italije i Nemačke linijom od Sombora, preko Petrinje, Gline, Bosanskog Novog, Prijedora, Banjaluke, Jajca, Donjeg Vakufa, Travnika,

Visokog, Sarajeva, Prače, Ustiprače, Ruda, Nove Varoši, Sjenice, Novog Pazara, Kosovske Mitrovice, Prištine, Uroševca na Ohrid. Sva pomenuuta mesta, osim Ohrida, pripadala su nemačkoj okupacionoj zoni. Nemačka je za svoje potrebe zadržala područja bogata rudnim, šumskim i drugim blagom i glavne balkanske saobraćajnice.³

Formiranje okupacione vlasti

Bećkim sporazumom, Italiji je pripao relativno veliki deo jugoslovenske teritorije na kojoj je odmah započela organizaciju svoje vlasti. Italijanska vlada je već 3. maja 1941. donela odluku da deo Slovenije, koji joj je pripao, anektira i proglaši italijanskim područjem pod imenom Ljubljanska provincija. Na čelo provincije postavljen je visoki komesar Emilio Gracioli. Vlast je bila centralizovana. Na čelu civilne vlasti, kao kontrolni organ, stajao je visoki komesar. Postojaо je i Savet, kasnije nazvan Konsulta, koji je imao samo savetodavnu, ali ne i zakonodavnu vlast. Prvi Savet je imenovan već 27. maja, iz redova slovenačkih političkih stranaka na čelu sa bivšim banom Dravske banovine – Markom Natlačenom.

Italijani su u područne organe doveli svoje ljudе u skladu sa anekcionim dokumentom, u kome je rečeno da je ovo područje „... sastavni deo Kraljevine Italije...“. „Kraljevska vlada“, naglašava se dalje u dokumentu, „je ovlašćena da na području Ljubljanske provincije sprovodi Ustav i druge zakone Kraljevine, te da donosi uredbe koje su potrebne za usklađivanje sa propisima u smislu postojećeg zakonodavstva... Kraljevskim odlukama koje će biti objavljene na prijedlog predstavnika Vlade, izdavat će se uredbe za Ljubljansku provinciju. Ona će, obzirom na svoje slovenačko stanovništvo, imati autonomno uređenje, kojim će uzimati u obzir etnički karakter stanovništva, geografski položaj i posebne potrebe ove provincije“. Prema istom dokumentu, slovenačko stanovništvo nije bilo obavezno da služi vojsku. Nas-

---

³ Bogdan Krizman, *NDH između Hitlera i Musolinija*, drugo izdanje, Zagreb, str. 18, 129; F. Čulinović, n.d. str. 54; grupa autora, n.d. str. 37; Jovan Vujošević, *Italijanska okupacija Jugoslavije 1941-1943* (rukopis u zbirci autora); N. Živković, n.d. str. 10-28; Vlado Strugar, *Zavodenje Italijanske okupacije u jugoslovenskim oblastima*, „Glasnik“ Odjeljenja društvenih nauka, knjiga I/ 1975.

tava u osnovnim školama je bila na slovenačkom jeziku, a u srednjim i višim školama uvedeno je obavezno učenje italijanskog jezika. Službena dokumenta pisana su dvojezično. Da ne bi bilo zabune, anekcionistički akt precizira da „Vrhovnu vlast izvršavati će visoki komesar, koji se imenje kraljevskom odlukom na predlog predsednika vlade i Ministarstva unutrašnjih poslova“. Nova vlast u ovom delu Slovenije imala je jasna obeležja okupacije, s kojom slovenački narod nije bio zadovoljan.

Uklapanje Dalmacije u sastav italijanske teritorije i organizaciju nove vlasti bilo je mnogo teže ostvariti. Pre svega, tu je bila Nezavisna Država Hrvatska, a Dalmacija je po sastavu stanovništva bila pretežno hrvatska. Ekonomski, klimatski i etnički faktori su takođe bili od uticaja pa je vlada u Rimu odlučila da vlast podeli u tri zone i prilagodi je realnim uslovima. Polazeći od toga da je Dalmacija u etničkom pogledu jedinstveno područje, ali da na toj teritoriji dolaze do izražaja mnoge specifičnosti, formirano je nekoliko administrativnih jedinica.

Prvi deo dalmatinskog područja prisajedinjen je kraljevskim dekretom br. 452 od 18. maja 1941. Italiji, slično modelu Ljubljanske provincije. Uz Rijeku, kao najveći grad, obuhvaćeni su srezovi Kastav, Čabar, deo delničkog sreza, Sušak, Bakar i Kvarnerska ostrva. Novoosnovana administrativna jedinica dobila je ime Riječka provincija i postala je sastavni deo italijanske države sa svim posledicama koje iz toga proizilaze.

Ostali deo anektirane teritorije podeljen je u tri provincije, sa sedištem u Zadru, Splitu i Kotoru. Svaka provincija je imala na čelu prefekta, koji je upravljao civilnom administracijom, ali je u svakom pogledu bio potčinjen guverneru Dalmacije sa sedištem u Zadru. Vojna pitanja su bila u delokrugu komandanta italijanskih okupatorskih snaga. Paralelno su delovale jedinice fašističke milicije sa raznim vojnopolitičkim i vojnim organima.

Za nesmetano funkcionisanje svoje silom nametnute vlasti, Italija je angažovala respektivne vojne snage, sastavljene od četiri divizije i deset posadnih karabinjerskih bataljona sa oko 70.000 vojnika i oficira. Garnizoni, posade i jedinice raspoređeni su po svim opštinskim i sreskim mestima, saobraćajnim raskrsnicama i strategijskim tačkama. Zadaci vojnih snaga bili su u funkciji italijanizacije tih područja i ne-

smetanog korišćenja ljudskih i materijalnih potencijala prevashodno za potrebe Italije, a zatim i Nemačke.

Oslonac takve politike bile su italijanske porodice koje su se u mnoga mesta vratile odmah posle okupacije. Prve mere su preduzete u tri osnovna pravca: fašizacija, denacionalizacija i iskorišćavanje radne snage za potrebe okupatora. Najpre su zabranjene sve političke, kulturne i sportske organizacije, društva i klubovi. Zatim je, ili u isto vreme, u nadležtvima i školama uveden italijanski jezik kao zvanični. Imena naselja, ulica, trgova, zanatskih radnji, institucija, geografskih pojmoveva i dr. napisana su na italijanskom jeziku. Stanovništvu je moralno odmah da bude jasno da je nova zemlja u kojoj žive Italija i da je lojalnost minimum obaveza koje su dužni da poštuju.

Kada se proglašio oslobođiocem koji donosi i slobodu i prosperitet, okupator nije odmah računao na podršku naroda Dalmacije, koji je tradicijom, istorijom i ekonomijom bio vezan za Hrvatsku i Jugoslaviju. Italijani su uporište među mesnim stanovništvom pokušali da nađu organizovanjem javnih radova, distribucijom većih količina životnih namirnica, uz bučnu propagandu o svojoj misiji nosioca kulturnog i ekonomskog prosperiteta. Narod je, međutim, bio u najmanju ruku rezervisan. Nije mnogo pomogla primerna angažovanost čitavog niza novoosnovanih organizacija, ustanova i pojedinaca kao što su pripadnici javne bezbednosti, kraljevski karabinjeri, dobrovoljna i na brzinu okupljena milicija, činovnici, profesori, učitelji i drugi službenici preuzeti iz Banovine Hrvatske. Taj glomazni i skupi mehanizam nije dao očekivane rezultate zato što je u suštini bio represivan. Nikakva glazura nije mogla da sakrije ružno lice okupacije koja se u pravom svetlu pokazala nešto kasnije, kada je otpor stanovništva počeo da prerasta u oružanu borbu.

Fašistička Italija je bez sumnje uspostavila čvrst sistem okupacione vlasti, imajući u vidu osnovni cilj da ove teritorije što jače inkorporira u sastav svoje države. Nije, naravno, slučajno da je svojim delom okupacione zone obuhvatila najjače ekonomske oblasti jadranske obale.

Postojale su još dve okupacione zone (II i III), obe na teritoriji Nezavisne Države Hrvatske. Drugi deo II zona prostirao se od anektiраног dela Gorskog kotara, Hrvatskog primorja i Dalmacije do linije koja je uglavnom išla pravcem Vinica – Plitvički Ljeskovac – Plješevica – Šator – V. Golija – Malovan – Prolog – Troglav. Civilnu vlast držala je NDH, a vojna okupaciona vlast je uz Pavelićevu dozvolu

preneta na Drugu italijansku armiju. To je dobrom delom bila mešovita teritorija, na kojoj su živeli Hrvati i Srbi. Italijanske jedinice su se našle u komplikovanoj situaciji, jer su ustaše od prvog dana okupacije počele teror nad Srbima, koji su bili prinuđeni da se brane i beže. Italijanske jedinice su, učestvujući u akcijama „reda i mira”, terorom pokušavale da uguše otpor naroda. U tzv. akcijama pacifikacije i čišćenja terena od onih koji su se opirali ustaškom teroru učestvovale su u ubijanju stanovništva, paljenju kuća i drugim represalijama. Italijanska vladavina, iako samo vojna, bila je i ovde obeležena terorom. Tako karakter italijanske okupacije nije moglo da promeni povezivanje pojedinih italijanskih komandi sa četničkim jedinicama i pokušaje da se na toj osnovi prikažu kao zaštitnici srpskog stanovništva. Italijanska vojna okupacija bila je na neki način obezbeđena time što je NDH u ovoj zoni bilo zabranjeno da podiže vojna utvrđenja.

Treća zona gde su bile bazirane italijanske trupe obuhvatala je deo teritorije NDH koji se prostirao od ove zone do demarkacione linije razgraničenja, kojom je jugoslovensko područje podeljeno između Italije i Nemačke. Na ovoj teritoriji ustaše su imale veću vlast nego u drugoj zoni. Sa domobranima i italijanskim jedinicama delovale su kao neka vrsta savezničkih snaga za održavanje reda.

Nezavisna Država Hrvatska je podelama na zone došla u zavisan i podređen položaj. Italija ne samo da je zadržala najbogatiji i najlepši deo Hrvatske, nego je i Pavelićevu vlast mnogim rešenjima stavljala u ponižavajući položaj. Najbolja ilustracija toga jeste pokušaj Italije da u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj ustoliči kralja iz Italije, što je Pavelić bio prihvatio. Predloženo je da na to mesto dode vojvoda od Spoleta, ali se pokazalo da on nema ničeg zajedničkog sa NDH a ni NDH sa njim, pa se odustalo od te kombinacije. Italija, naravno, nije odustala od toga da veliki deo Nezavisne Države Hrvatske drži pod svojom vojničkom kontrolom, što će tokom rata proizvesti veoma krupne, ne samo vojne posledice.⁴

⁴ *Zbornik dokumnata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije* (dalje Zb. NOR), tom XII (Dokumenti Nemačkog Rajha), Beograd 1973, knjiga 1, str. 65-69, 88-89; Fikreta Jelić Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*, Zagreb 1977, str. 83; Dragovan Šepić, *Italijanska okupaciona politika u Dalmaciji 1941-1943*, „Putovi revolucije”, 1-2, Zagreb 1963, str. 217; F. Čulinović, n.d., str. 138-245; B. Krizman, n.d., str. 17-35; Jovan Vujošević, *Karakter italijanske okupacije u Jugoslaviji 1941-1943*, naučni skup „Oslobodilačka borba naroda Jugoslavije”, Beograd 1977, str. 72; Dragan S. Nenezić, n.d., str. 148.

Pokušaj personalne unije s Crnom Gorom

Bečkim sporazumom ministra inostranih poslova Nemačke Ribentrop i italijanskog ministra inostranih poslova grofa Čana, Italija je dobila Crnu Goru. Boka i Crnogorsko primorje pripojeni su Italiji kao deo njene državne teritorije. Ostatak Crne Gore, Italija je želela da poveže personalnom unijom oslanjajući se na separatističke težnje relativno malobrojnih pojedinaca i rodbinske veze crnogorske dinastije Petrovića i italijanskog dvora. Jelena, kćerka kralja Nikole, bila je žena italijanskog kralja Viktora Emanuela. Pokušaj da se Mihailo, unuk kralja Nikole, proglaši crnogorskim kraljem propao je zbog otpora dela separatista. Ni ideja da se za kraljicu proglaši Jelena nije prošla, jer se tome usprotivio italijanski kralj.

Separatisti su takvim kombinacijama, iako relativno malobrojni, sve više gubili poverenje novih vlastodržaca. Italijani su već prilikom ulaska trupa u Cetinje 17. aprila 1941. pokušali da stvaranjem Privremenog crnogorskog komiteta predaju vlast pristalicama nezavisne Crne Gore. Komitet se ubrzo pokazao nekompetentnim, bez autoriteta i podrške Crnogoraca, tako da je brzo istrošio poverenje okupatora dobijeno prilikom formiranja.

Desetak dana kasnije, 28. aprila okupator je objavio naredbu da se moraju poštovati novi propisi, posebno oni kojima se regulišu red i mir u zemlji. Ukazom Vrhovne komande i komandanta italijanskih trupa u Albaniji Uga Kavalera za civilnog komesara Crne Gore postavljen je Serafino Macolini. On je dobio ovlašćenje da, oslanjajući se na italijanske okupacione snage, fašističke odrede i domaće saradnike sproveđe italijanske planove u Crnoj Gori.

Novu vlast je trebalo organizovati, centralizovati i učvrstiti tako da je visoki komesar odmah raspustio Privremeni komitet i imenovao Savetodavno veće, poznatije pod imenom Konsulta. U njemu je bilo pet Crnogoraca: voda separatističkog pokreta u Crnoj Gori Sekula Držljević, Jovan Popović, Dušan Vučinić, Simo Martinović i Mihailo Ivanović. Musolini je Macolinija zvanično imenovao 22. maja 1941, a vlada je priznala Konsultu 19. juna te godine. Njen uticaj – kao što i samo ime kaže – bio je veoma ograničen. Izborom ovog tela zaokružen je na samom početku koncept okupatorske vlasti u Crnoj Gori.

Teritorijalna podela na opštine zadržana je iz vremena Kraljevine Jugoslavije, ali su personalne promene bile u isključivoj nadležnosti visokog komesara. Ostali su na snazi i do tada važeći pravni propisi, ukoliko nisu bili u suprotnosti sa novonastalom situacijom. Sa nekoliko novih zakonskih odredbi i uredbi, visoki komesar je nastojao da uredi sudske i upravne vlasti u skladu sa italijanskim sikustvima. Najveći deo propisa odnosio se na čuvanje reda, mira i poštovanje nove vlasti pod pretnjom strogih sankcija.

Visoki komesar je na početku svog rada želeo da ostavi utisak umerenog vlastodršca. Masovnih hapšenja i progona nije bilo. Nova vlast je izjavljivala da će poboljšati materijalno stanje inače siromašne Crne Gore. Stanovništvu su se povremeno delile životne namirnice. Sve škole su radile od prvog dana okupacije, ali su profesori i učitelji morali da budu prijateljski raspoloženi prema italijanskoj okupaciji i da gaje simpatije prema fašizmu. Oni su bili obavezni da govore đacima o teškom životu u Crnoj Gori za vreme prethodne države. Bilo je poželjno da se tim predavanjima širi mržnja prema Srbiji i sugeriše da je italijanska vojska donela slobodu Crnoj Gori. Celokupna javna aktivnost bila je usmerena tako da narod što bezbolnije prihvati okupatorski režim kao oslobođenje, kako bi rimska vlada što lakše prisajedinila Crnu Goru fašističkoj Italiji.

Nova vlast se oslanjala na administraciju nasledenu od pokorene Jugoslavije. Većina činovnika, žandara, finansa, sudija i drugih državnih službenika ponudila je svoje dobre usluge okupatorskoj vlasti zadržavajući na taj način svoj koliko-toliko privilegovani položaj. Među njima je bilo i ljudi koji su verovali da će tako biti od koristi svome narodu.

Mehanizam upravljanja okupiranim područjem Crne Gore je na prvi pogled funkcionsao normalno. Relativni mir i formalna poslušnost uz fašističku propagandu stvarali su utisak da se narod pomirio sa sudbinom, ali su se ispod te varljive slike neprimetno akumulirali otpor i uverenje da je to stanje privremeno i da se rat mora završiti osvajanjem nacionalne slobode.⁵

---

⁵ Radoje Pajović, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori – Četnički i federalistički pokret 1941-1945*, Cetinje 1977, str. 44, 68; *Glas Crnogorca* 18. maj 1941; F. Ćulinović, n.d., str. 625-633; N. Živković, n.d., str. 15, 18; Jovan Vujošević, *Ciljevi italijanske okupacije, motivi i intervencije* (rukopis u zbirci autora).

Rasparčavanje Jugosavije precizirano u Beču 18-22. aprila 1941. ostavilo je u široj interesnoj sferi Italije deo Kosova i Metohije, koji je sa plavskom, rožajskom i tutinskom nenprefekturom ušao u sastav Velike Albanije. Ovaj deo italijanske okupacione zone anektiran je kraljevskim ukazom od 12. avgusta 1941. Tim činom je organizacija vlasti na ovoj teritoriji izjadnačena sa sistemom koji su Italijani uveli u Albaniji. Celim tim prostorom, koji je obuhvatao 8.900 km² sa oko 560.000 stanovnika, upravljao je prefekt preko sreskih načelnika u tzv. nenprefekturama. U gradskim i seoskim naseljima imenovani su fucioneri iz redova Albanaca italijanskih prijatelja. Tako organizovanim područjem, koje je obuhvatalo Kosovo, Metohiju, Debar i Strugu, rukovodio je visoki civilni komesar – Italijan. Činovnički aparat, koji se i ovde oslanjao na zatečene administrativce, bio je strogo centralizovan i morao je izvršavati naredbe ministarstva. Organe civilne vlasti podržavala je snažna policijska služba od 64 sreske i 440 opštinskih stanica, uz jedan bataljon fašističke milicije – crnokošuljaša, uglavnom Albanaca.

Italijanska vlast je i u ovim krajevima nastojala da se prikaže kao oslobođilačka, naročito za Albance kojima je vratila potpunu upotrebu jezika i zastavu u novoj Velikoj Albaniji. Takvim pristupom, našli su oslonac kod jednog dela albanskog stanovništva, tako da nije bilo teško po opština obrazovati fašističke odbore, čije su aktivnosti usmeravala rukovodstva, tzv. federati formirani u Peći, Prizrenu i Prištini. U nepovoljnijem položaju našli su se građani nealbanske nacionalnosti, pogotovo Srbi. Službeni jezici u školama i nadleštvinama bili su italijanski i albanski. U nekim mestima, tolerisan je i srpski jezik.

U sklopu korишćenja materijalnih i ljudskih potencijala okupatorska vlast je uvela specijalne poreze za sve koji su dobili zemlju aga i begova kada su ovi krajevi posle Prvog svetskog rata pripojeni Srbiji, odnosno Jugoslaviji. Srbi, koji su dobili državnu zemlju od jugoslovenskih vlasti između dva rata, podvrgnuti su snažnom pritisku da tu zemlju vrate. Porodicama Srba su sudske odlukama i konfiskacijama bespravno oduzimani zemlja, kuće i druga imovina bez odgovarajuće dokumentacije. Mnogi Albanci su iskoristili šansu da lako i brzo dođu do velikog imetka. Za veliki broj srpskih porodica stvorena je nepodnošljiva atmosfera pritisaka masovnih zločina i straha, pa su mnoge bile prinuđene da napuste svoja imanja i potraže spas izvan Kosova.

U sličnoj situaciji našli su se i Makedonci u delu Makedonije koji se nalazio zapadno od demarkacione linije prema granici Albanije i u skladu sa Bečkim ugovorom pripao Italiji. Italijani su tu u početku angažovali znatne vojne snage, od oko 15.000 vojnika, čiji je zadatak bio da organizuju okupatorsku vlast u okviru Velike Albanije. Uspostavljena je upravna i sudska vlast, u kojoj su isključivo radili ljudi u koje su Italijani imali puno poverenje. Stvorena su dva okruga, u Debru i Tetovu, sa nekoliko potprefektura. Vlast je bila centralizovana i imala je sva obeležja fašizma. Sprovođenje njenih odluka bespogovorno je podržavala policijska vlast. I ovde je na čelu bio Visoki komesar.

Kraljevski namesnik za Veliku Albaniju doneo je početkom jula dekret kojim je taj deo Makedonije priključen Velikoj Albaniji. Počela je albanizacija ovih krajeva. Zabranjena je upotreba makedonskog jezika na javnim mestima, u školama, nadleštvinama i sudovima. Sela, naselja, građovi, ulice, mesta i reke dobili su albanske nazive. Zemlja makedonskih građana masovno je konfiskovana sudske odlukama, bez dokaza i iole ubedljive dokumentacije. Oduzimani su ne samo zemlja i kuće, nego i ostala pokretna i nepokretna imovina, posebno građanima koji su je dobili od bivših jugoslovenskih vlasti. Oni kojima imovina nije oduzeta morali su da plaćaju nove poreze i druge namete.

Kraljevski namesnik za Veliku Albaniju uveo je svojim dekretom obavezu da makedonsko stanovništvo mora da preda deseti deo celokupne proizvodnje domaćinstva italijanskim vlastima. Tako su na ovom području vraćeni stari srednjovekovni oblici pljačke, jer su „desetak” uvodili siłnici Otomanske imperije, kao oblik redovne otimačine imovine građana. Predstavnici italijanske okupacione vlasti su ozakonili još jedan zaboravljeni oblik pljačke. Proizvode dobijene kao „desetak” su prodavali mesnom stanovništvu po visokim cenama, i to najčešće onima od kojih su ih uzimali kao porez. U nedostatku hrane, mnoge porodice bile su prinudene da sopstvene proizvode otkupljuju po cenama koje su propisivale vlasti.

Još jedan oblik izrabljivanja ljudi – čitlučenje – obnovljen je pod surovom okupacijom ovih krajeva. U selima su se pojavili samozvani zaštitnici, koji su za odbranu pojedinaca, jednog ili više sela, naplaćivali određenu sumu novca. U tim mutnim vremenima, koja su obilovala ucenama, razbojništvinama pa čak i ubistvima, makedonsko stanovništvo je bilo prinudeno da i na ovakav način traži neku, makar i prividnu zaštitu. I zaštitnici naroda „sejmeni” koristili su narodnu muku da

se bogate. Mnoge makedonske porodice, pritisnute represivnim mera-ma italijanskih i velikoalbanskih vlasti, tražile su spas u bekstvu. Da bi spasile goli život, napuštale su imanja, noseći samo neznatni deo svoje dugo godina sticane lične imovine. Većina je ponela samo ono što je bilo najneophodnije. Dešavalo se, međutim, da granične vlasti Bugarske, koja je okupirala veliki deo makedonske teritorije, nisu dozvoljavale prolaz preko granice. Njihove kuće su već bile zaposele pristalice okupatorske vlasti, tako da su izbeglice ceo rat provele kao beskućnici. Etničke isključivosti, koje je okupator vešto koristio za učvršćivanje vlasti, nisu nigde bile tako zaoštrene kao u okupiranim delovima Kosova, Metohije i Makedonije. Otuda se već u prvim danima okupacije masovno javljaju progoni, otimanja imovine, pljačke, naročito prema građanima kojima je prethodna jugoslovenska vlast dodelila zemlju ili druga dobra u vlasništvo ili na trajno korišćenje.

Rasplamsavanje etničkih sukoba predstavljalo je jedan od značajnih načina učvršćivanja okupatorske vlasti. Ne samo etnički, nego i politički, verski, ekonomski i klasni sukobi po principu „zavadi pa vladaj”, služili su okupatoru da uguši svaku pomisao na otpor i potčini ljudе novom fašističkom poretku.

*

Nastojeći da se prilagodi razlikama koje su postojale na relativno prostranoj teritoriji svoje okupacione zone u Jugoslaviji, fašistička vlast je pokušavala da se ukorenji na oslojenom tlu i lansira svoju „oslobodilačku” misiju, ali pre svega da osigura punu kontrolu nad institucijama i građanima, red, mir i poslušnost. U te svrhe koristila je ekonomsku pomoć siromašnima, propagandu, odanost malobrojnih saradnika i doušnika uz vojno-policjsku kontrolu. Uskoro se međutim pokazalo da su napori da se sakrije nakazno lice okupacije, čiju je osnovu predstavljala fašistička represija, ostali bez odgovarajućih rezultata. Ono što nova vlast nije mogla da obezbedi u novim uslovima, bila je nacionalna i ljudska sloboda. Borba da se one vrate, daće pečat odnosima i životu na ovim prostorima tokom celog Drugog svetskog rata.⁶

⁶ Ali Iladri, *Okupacioni sistem na Kosovu i Metohiji 1941-1944*, JIČ br. 2/1965, str. 40-55; F. Ćulinović, n.d., str. 527-530, 605-612; National Archives Washington (NAW), T-501, R-249, snimak 1005-07; Gligor Todorovski, *Nekoi institucii vo zapadna Makedonija vovedeni so vremeto na okupacija 1941-1944*, br. 2/1961, str. 99-123; N. Živković, n.d., str. 10-28.

JUGOSLOVENI U ITALIJANSKOM RATNOM ZAROBLJENIŠTVU

U aktu o kapitulaciji Jugoslavije i jugoslovenske kraljevske armije – Jugoslovenske vojske, potpisanim 17. aprila 1941, stoji:

„1. Načelne odredbe:

Potpisvanjem ugovora o primirju Jugoslovenska oružana sila ima da kapitulira bezuslovno i odvodi se u ratno zarobljeništvo. Komandanti jedinica javiće se u tom cilju kod najbližih nemačkih oficira.

2. Organizacija evakuacije zarobljenika:

Trupe se imaju prikupiti po jedinicama tamo gde se nalaze. Dok se ne izvrši predaja Jugoslovenski oficiri odgovorni su u punom smislu za disciplinu i red i zato ostaju kod svojih jedinica.

Prema vojnicima koji se posle zaključenog primirja i izvršenog prikupljanja udalje iz svojih jedinica, primeniće se smrtna kazna.

3. Predaja oružja i celokupnog ratnog materijala:

Oružje i ratni materijal ostaju načelno kod odnosnih jedinica. Ove će ga predati tek kada to bude naredeno od određenih organa nemačke oružane sile.

4. Izveštaji:

Do 25. aprila 1941. godine ima da se podnese izveštaj po sledećim tačkama:

- a. Na kojim mestima se nalaze pojedine prikupljene jedinice
- b. Gde se nalaze artiljerijska, automobilska, intendantska i ostala slagališta?
- c. Gde su postavljena minska polja?
- d. Gde su izvršene pripreme za rušenje mostova i ostalih objekata?

5. Bežične i žične veze:

Sva sredstva za vezu imaju se upotrebljavati isključivo samo za sprovođenje uslova o primirju. Radi kontrole bežičnog saobraćaja ima da se dostave na znanje frekvence i talasne dužine. Dozvoljava se samo predavanje otvorenih depeša.

6. Ishrana i oprema:

Dok se ne izvrši predaja, staraće se o ishrani Jugoslovenska Vrhovna komanda. Poljske kuhinje i trupne komore ostaju načelno kod svojih jedinica i one će ih povesti sa sobom i posle izvršene predaje. Sem toga, svi vojnici ima da ponesu sa sobom propisanu opremu /šinjele, čebad, pribor za jelo/. Ishrana, podrazumevajući i hranu za stoku, ima da se obezbedi za 6 dana ukoliko je moguće.

7. Predaja konja i tovarne stoke:

Konji i tovarna stoka imaju se takođe prikupiti po jedinicama, ukoliko se ne budu upotrebili za zapregu poljskih kuhinja i trupnih komora.

8. Sanitetske mere:

Jugoslovenska Vrhovna komanda odgovorna je za sve mere u sanitetskom smislu. Naročito kod svih jedinica ima da ostanu pripadajući sanitetski oficiri i sanitetsko osoblje. Ima da se izvesti gde se nalaze mesta bolnica i zavojišta.

9. Dunavska rečna flotila ima da se prikupi u Zemunskom pristaništu do 25. aprila 1941. godine.

10. Oslobodenje zarobljenika i interniranih lica:

Svi nemački, italijanski i mađarski zarobljenici i intermirci, ima da se puste odmah na slobodu.

11. Predaja akata:

Sva nedostajuća akta u Predsedništvu vlade, Ministarstvu spoljnih poslova i Ministarstvu vojske imaju se predati najdocnije u roku od 3 dana. Mesta na čuvanju ima da se saopšte. Za potpunu i neoštećenu predaju ovih akata garantuje se.

12. Žandarmerija i policija:

Organi žandarmerije i policije, koji su morali da napuste svoja mirnodopska mesta sa odstupajućim trupama, imaju se smesta uputiti na svoju redovnu dužnost. U svojim mirnodopskim mestima moraju se odmah javiti nemačkim posadnim trupama. Za povratak, koji se ima izvršiti bez oružja, mogu se kod odstojanja većeg od dnevnog marša upotrebiti motorna vozila. Ova moraju biti obeležena belim zastavama, a vozači moraju biti snabdeveni putnim ispravama.

13. Predaja kopnenih i obalskih utvrđenja:

Sva kopnena i obalska utvrđenja imaju se predati sa oružjem, municijom, materijalom i planovima, kao i postrojenjima svake vrste.

14. Odmetništvo:

Vojnim licima je zabranjeno da napuste zemlju. Ko bude učestvovao u borbi protiv sila osovine, sa njim će se postupiti kao sa franktirerom.

Dalje je zabranjeno brodove, oružje, opremu i vazduhoplove odnositi u neprijateljsko ili neutralno inostranstvo.

15. Jugoslovenska mornarica:

Ratna mornarica ostaje u svojim lukama. Minska i obalska zaprečavanja imaju se naznačiti. Odbrambena postrojenja ratne mornarice imaju se predati. Izlaženje trgovačkih brodova je zabranjeno. Brodovi koji se nalaze u vožnji imaju se pozvati natrag u jugoslovenske ili u luke sila osovine. Brod nosač aviona Zmaj ima se predati.

16. Zabrana poletanja vazduhoplova:

Vazduhoplovima je zabranjeno poletanje. Svako poletanje smatraće se kao neprijateljski akt.

17. Sva uređenja i postrojenja vojne sile i privrede uračunavši i saobraćajna sredstva, imaju se predati neoštećena.

18. Početak primirja:

Ugovor o primirju stupa na snagu 15 časova posle izvršenog potpisivanja tj. 18. aprila u 12 časova po nemačkom letnjem vremenu.

Pokreti nemačkih trupa ovim se ne prekidaju. Pri ponovnom pružanju otpora ovaj ugovor stupa van snage i borbena dejstva nemačke vojne sile biće ponovo obnovljena najvećom žestinom.

Potpisano 17. aprila 1941. u 21 čas.
Po zapovesti Vrhovnog komandanata nemačke vojske
Arm. general *Fon Vajhs* s.r.

Po zapovesti Jugoslovenske oružane sile
Al. Cincar Marković s.r.,
General Radivoje Janković s.r.

Prema istom aktu svi jugoslovenski oficiri su bili dužni da se prijave najbližoj nemačkoj odnosno italijanskoj komandi i ostanu sa svojim jedinicama u kojima su odgovorni za red i disciplinu sve do predaje.¹

Za vojnike, oficire i podoficire koji se, posle stupanja na snagu ovoga akta o kapitulaciji udalje iz jedinica, predviđena je najstroža kazna u ratnim prilikama.

Međutim, prikupljanje jedinica nije išlo lako, jer su se neki pripadnici Jugoslovenske vojske predavali neprijatelju tek onda kada nisu imali drugog izlaza, pa je ono trajalo od 6. aprila do sredine maja 1941, a i kasnije. Proces zarobljavanja i odvodenja pripadnika Jugoslovenske vojske i drugih Jugoslovena u zarobljeničke logore trajao je gotovo sve vreme rata. U zarobljeničke logore odvođeni su i Jugosloveni zarobljeni na grčkoj teritoriji, kao i Jugosloveni koje su zarobile mađarska i italijanska fašistička armija. Pojam ratnog zarobljenika je bio vrlo širok. Svaki jugoslovenski građanin koji je bio sposoban da rukuje naoružanjem mogao je biti smatran ratnim zarobljenikom, tako da su okupatorske vlasti bez ikakvih razloga mogle da uhapse i odvedu u zarobljeničke logore svakog odraslog muškarca. Prema prikupljenim podacima u toku Aprilskog rata 1941. italijanske jedinice su zarabile 59.500 vojnika, podoficira i oficira Jugoslovenske vojske.

Sve veće italijanske jedinice – divizije pa naviše formirale su kod svojih komandi sabirne logore u kojima su prikupljale zarobljene jugoslovenske vojnike. Iz svih ovih logora zarobljenici su sredinom juna slati u veće logore koji su u te svrhe bili pripremljeni. Prema dostupnoj dokumentaciji do sada je poznato nekoliko sabirnih logora: logor kod

¹ Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Tom II, knj. 2, Beograd, str. 559. (Dalje: Zb, NOR).

Rijeke, kao i manji logori kod Trsta, logor kod Skadra, logor „Đi” kod Drača, sabirni logor Đeromin kod Burelija u Albaniji.

Logor kod Rijeke nalazio se 300 m od Rijeke u starim vojničkim kasarnama zvanim „Dijaz” koje su bile ogradiene bodljikavom žicom. Tu su dopremani zarobljenici sa delova teritorija Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine koji su deobom jugoslovenske teritorije pripali italijanskom okupacionom području. Prema izveštaju komandanta italijanske komande u Rijeci Otorina Batiste Dabena (Ottorino Battista Dabbeni) komandi 5. armijskog korpusa od 27. marta do 23. aprila 1941. u logoru je 23. aprila bilo 80 oficira od kojih 4 generala i 1000 zarobljenih vojnika².

Logor je bio prostran i brojno stanje zatočenika se često menjalo. Zarobljenici su dovođeni iz manjih sabirnih logora sa cele teritorije koju je Italija okupirala /Mostara, Dubrovnika, Šibenika i dr./, a zatim transportovani dalje na tle Italije. Zbog različitog nacionalnog sastava među logorašima su se počele javljati nacionalne netrpeljivosti koje je, u stvari, podsticala uprava logora preko ustaških oficira koji su neko vreme boravili u logoru.³ Međutim, italijanske vlasti su se uplašile tih razmirica pa su, kako je logor bio blizu teritorija na kojima je buknuo ustank, neke zarobljenike oslobostile, ostale preselile na tle Italije, a logor rasformirale.

Sabirni logor kod Skadra osnovan je maja 1941. od nekoliko baraka i šatora sa zidanom zgradom u kojoj je bila smeštena komanda logora. U logoru je bilo oko 4000 zarobljenika raznih nacionalnosti. Loš smeštaj i ishrana, nehigijenski uslovi i nacionalne razlike podgrejavali su loše odnose medu zarobljenicima koji su u dva navrata bezuspešno tražili od komande da se poprave životni uslovi u logoru. Tokom maja i juna svi ratni zarobljenici hrvatske, bugarske, mađarske i nemačke nacionalnosti pušteni su kući, a u logoru su ostali samo Srbi, i Srbi-Cr-nogorci i Slovenci, koji su u drugoj polovini jula kamionima prebačeni u logor Đeromin na jugu Albanije, blizu Burelija.⁴

Logor „Đi” kod Drača za Jugoslovene – ratne zarobljenike bio je jedan od najvećih na teritoriji Albanije. Organizovan je na golom brdu

² Slobodan Milošević, *Logori pod upravom italijanskih okupacionih vlasti, „Vojno-istorijski glasnik”* (VIG), br. 1/1991, str. 136.

³ Đurica Labović, *U senci hebarde*, Novi Sad 1967, str. 30.

⁴ S. Milošević, n.r., str. 137, 138.

kod Drača. Za smeštaj zarobljenika podignute su barake i šatori, a oko logora opasanog bodljikavom žicom nalazila se jaka vojnička straža sa kulama i osmatračnicama iz kojih su bili upereni mitraljezi prema zarobljenicima. Zatočenici su bili uglavnom zarobljenici sa područja Jugoslavije, i to iz jedinica koje su bile na položajima okrenutim ka granici Albanije i Italije. U početku u logoru je bilo oko 1800 ljudi, a kad je izvestan broj oslobođen ostalo je oko 1200. Logorske vlasti, kao i u drugim logorima, sejale su mržnju i razdor među zarobljenicima uglavnom na verskim i nacionalnim razlikama, pa je to pogoršavalo uslove života i odnose među zarobljenicima. Logorske vlasti su često morale da intervenišu i zavode mir koji su, uglavnom same narušavale svojim ponašanjem. Na kraju, da bi se situacija koliko-toliko sredila, podelile su logor na više sektora i u njih smestile zatočenike istih nacija i veroispovesti. Zbog blizine jugoslovenske granice gde se pripremao oružani ustank, koji je u nekim krajevima već bio počeo, kao i loših uslova smeštaja, u prvom redu nedostatka vode i hrane, zarobljenici su maja 1941. transportovani u razne logore na tlu Italije.⁵

Sabirni logor Đeromin kod Burelija na jugu Albanije osnovan je za ratne zarobljenike koji su zbog ustanka u Crnoj Gori povučeni iz logora na severu Albanije u blizini jugoslovenske granice (Preza, Đi i dr.). Logor je formiran kao sabirno-privremeni u prostorijama koje su ranije korišćene kao štale, bez vode i ostalih uslova za organizaciju ljudskog življenja. Zbog loših uslova smeštaja, kao i drugih razloga, krajem novembra 1941. oko 1000 zarobljenika iz ovog logora transportovano je kamionima do Drača, zatim brodovima do Barija a odatle železnicom u logor Bergamo.⁶ Veća grupa od oko 1000 vojnika, koje su zarobili Nemci u okolini Debra, bila je kratko vreme smeštena u sokolskom domu u Debru. Nemci su ih 12. aprila 1941. predali Italijanima koji su ih iz sokolskog doma preselili u prostorije građanske škole. Tu su ostali do 19. aprila 1941. kada su kamionima prevezeni u privremeni logor Prezu kod Tirane. Iz ove grupe zarobljenika izdvojeni su oficiri sa vojnicima koji su išli kao njihova posluga i prebačeni u letnjikovac nedaleko od Tirane. Odavde je ova grupa sa zarobljeni-

⁵Arhiv Jugoslavije Beograd, fond Emigrantska vlada Kraljevine Jugoslavije f 103 (dalje: A J 103).

⁶Enes Milak, *Jugosloveni u koncentracionim logorima i zatvorima fašističke Italije u toku Drugog svetskog rata*, „Istorijski 20. veka“ br. 1-2, Beograd 1986, str. 157.

cima iz drugih logora krajem maja 1941. prebačena u Drač, zatim su brodom „Milano” prevezeni u Brindizi, neko vreme su boravili u Tutarunu, a odatle razmešteni u druge logore po Italiji.⁷

U logorima ratnih zarobljenika na tlu Jugoslavije i Albanije izvršena je trijaža ratnih zarobljenika pre nego što su transportovani u Italiju. Svi oni koji su bili hrvatske, mađarske, nemačke i bugarske nacionalnosti ili se izjasnili da će kao takvi priznavati italijansku okupacionu vlast, oslobođeni su ratnog zarobljeništva, a ostali su do sredine 1942. godine prebačeni na tle Italije i razmešteni u razne logore. Za razliku od logora koje je formirala nemačka komanda na svojoj teritoriji, to su bili mali logori sa manjim brojem zarobljenika, često i uz logore interniraca, a ponegde i zajedno.

Broj ratnih zarobljenika koji su odvedeni u logore na tlu Italije nismo mogli pouzdano da utvrdimo iz raspoloživih dokumenata. U njima se navode različite brojke. U materijalima komisije za ratne zločine objavljenim neposredno posle rata navodi se da je u Italiji prilikom njene kapitulacije zatećeno 7.450 ratnih zarobljenika koje su preuzezeli Nemci. U knjizi *Usenci hlebarde* Đurica Labović navodi da je u Italiji bilo 10.000 ratnih zarobljenika. Prema našem mišljenju, ove brojke mogu se samo uslovno prihvratiti, jer su mnogi prilikom kapitulacije Italije pobegli iz logora ili na drugi način izbegli nemačko zarobljavanje.

Među većim brojem logora u kojima su bili smešteni ratni zarobljenici sa područja Jugoslavije na tlu Italije, pre svih treba pomenuti *logor u Bariju*. Podignut je sredinom 1941, nedaleko od Barija, pored logora za ratne zarobljenike savezničkih zemalja. Sastojao se od nekoliko drvenih baraka u kojima je moglo da se smesti do sto ljudi. To je, u stvari, bio tranzitni logor kroz koji je prošao najveći deo ratnih zarobljenika. Oni su se u njemu zadržavali 10-15 dana, dok im službe ministarstva vojske Italije nisu pronašle novi logor u kome će duže vreme biti smešteni.⁸

Logor na severu Italije, koji je među prvima primio ratne zarobljenike, bio je *Korte madore* (Corte maggiore) u provinciji Pjaćenza (Piacenza), pokrajina Lombardija, u koji su dovedeni zarobljenici iz

⁷ Državni arhiv Crne Gore (dalje: DACG), Zbirka dokumenata Jovana-Lole Vujoševića (dalje: ZDJV).

⁸ A VII Italijanska arhiva (Ia), k-1021, reg. br. 10/1-1, 10/1-2.

logora kod Rijeke i Trsta.⁹ Osnovan je 6. maja 1941. sa kapacitetom do 200 ljudi, a kasnije i mnogo više. Bio je smešten u jednospratnoj zgradi jednog samostana koji je u Prvom svetskom ratu korišćen kao logor za austrougarske oficire. Prvi zarobljenici, 150 oficira, dovedeni su maja 1941. iz logora Preza u Albaniji, a kasnije su stizali i drugi iz raznih logora.

Oktobra 1942. logor je isprazњen. Oko 80 zarobljenika preseljeno je u novoformirani logor Garesio (Garessio), a ostali u logore Averso, Boljako (Bogliaco) i Vestone. U logoru Korte mađore ostalo je 20 zarobljenika, ali su uskoro dovedeni novi: iz logora Vestone 20, Aversa 30, Boljako 20 i oko 80 iz logora Sulmona.

Komandant logora je bio italijanski oficir. U logoru je bilo oko 150 jugoslovenskih i francuskih oficira – zarobljenika i 60 vojnika. Ovo je u svari bio logor za oficire koji su bili neposlušni prema italijanskim vojnim vlastima. Oficiri su organizovali ishranu u svojoj režiji, jer su od italijanskih vlasti dobijali platu u lirama koje su mogli da koriste samo u logorima ove vrste. Život u logoru je bio organizovan. Postojala je i bioskopska sala, ali se filmovi nisu često menjali.

Prilikom kapitulacije Italije zarobljenici su se razišli po obližnjim selima, izbegli nemačko zarobljavanje i ostali u Italiji.

Logor Montemale (Campo di concetramento Montemale) u provinciji Kuneo osnovan 1941. bio je smešten u rekviriranom dvorcu koji je pripremljen za oficire ratne zarobljenike. Nalazio se u planinskom predelu na nadmorskoj visini 950 metara, udaljen od Monte Visa 35-40 km. Iz logora Tonare, maja 1942. u ovaj logor dovedeno je 8 generala, 50 viših i 15 nižih oficira, uglavnom iz Srbije i Slovenije, sa izvesnim brojem vojnika ratnih zarobljenika. Komandant logora bio je italijanski pukovnik. To je u svari bio hotelski smeštaj po dvoje u sobi, retko troje. Sanitarni uslovi su bili dobri, kao i hrana koju su sami pripremali. Komanda logora se ovde držala Konvencije o ratnim zarobljenicima koji su redovno primali plate i imali slobodne izlaske u obližnja mesta. Logor je raspušten septembra 1942. Generali su otišli u logor blizu Firence, jedan deo viših oficira u Aversu, a drugi u Vestone. Manja grupa, sa grupom vojnika, otišla je u logor Korte mađore.

---

⁹ E. Milak, n.r., str. 159-168.

Logor Vestone (Campo di concetramento p.q. N-23 Vestone) nalazio se na nadmorskoj visini od 350 m u bivšem samostanu koji je tokom Prvog svetskog rata korišćen u iste svrhe. Komandant logora bio je pukovnik italijanske vojske. Do bekstva grupe od 42 oficira kretanje je bilo dosta slobodno, a onda je kontrola pooštrena i kretanje ograničeno. U logoru je bilo oko 200 oficira, uglavnom Srba iz Srbije, iz Hrvatske – Dalmatinci i nešto manje vojnika ratnih zarobljenika. Smeštaj za oficire je bio zadovoljavajući: kreveti sa madracima u ozidanoj zgradbi. Vojnici su bili smešteni u barakama, a često i pod šatorima na ležajevima bez dušeka, sa oskudnim čebadima i lošom hranom i odećom. Lekarsku službu obavljao je jedan italijanski lekar, a bilo je i lekara zarobljenika oficira u rezervi. Paketi Crvenog krsta su stizali, ali su prethodno otplaćkani, u upravi logora. Logor je prestao da postoji 9. septembra 1942.¹⁰

U nameštenim sobama sa kupatilima i lavaboima u logoru *Kampo di Villa la Masa* (Campo di Villa la Massa) bila je smeštena grupa generala– ratnih zarobljenika. Imali su sve uslove za normalni boravak, pravo da nedeljno četiri puta pišu porodicama i tri izlaza van logora.¹¹

U logorima Seonara, Abama i drugim u provinciji Padovi bilo je pored 500 jugoslovenskih oficira, 500 podoficira i veći broj zarobljenika–vojnika Jugoslovena, Engleza, Amerikanaca i drugih. Oktobra 1942. iz logora Sulamana, u pratećim prostorijama hotela „Grande Albergo Miramonte“ ograđene bodljikavom žicom i obezbeđene jakom vojničkom stražom, dovedeno je 500 oficira i 50 vojnika–zarobljenika. Na ključnim mestima ograde bili su postavljeni mitraljezi, sa udvojenim stražarima koji su budno pratili sve pokrete ratnih zarobljenika. U logoru je bila organizovana ishrana koju su oficiri plaćali iz prinadležnosti koje su dobijali od italijanske vlade. Vojnici su imali besplatnu hranu i smeštaj, ali su morali da rade sve fizičke poslove koje im je uprava logora nalagala.

Iako smešteni u hotelskim prostorijama, zatočenici nisu bili zadovoljni, pre svega ishranom. Zbog toga su se žalili jugoslovenskom poslanstvu pri Vatikanu, navodeći da su sredinom 1942. pokupljeni sa

¹⁰ Kazivanje Miroslava Singera, ratnog zarobljenika u Italiji od 11. aprila 1941. do 9. septembra 1943, AVII, I/a K-1021, reg. 7/2-1.

¹¹ AVII I/a Saopštenje Medunarodne komisije za ratne zarobljenike, br. 35/5 (42).

jugoslovenskog područja koje su držale italijanske snage i da im italijanske vlasti ne priznaju odgovarajuće činove pa su im i primanja smanjena. Molili su poslanstvo da o tome obavesti jugoslovensku vladu u Londonu koja bi intervenisala kod italijanske vlade da se to pitanje reši.

Logor je postojao do 18. septembra 1943, kada je grupa mlađih oficira porušila ulazna vrata i najurila stražare, tako da su se zarobljenici razišli na razne strane i uputili prema domovini, bez naročite pripreme i organizacije, nego onako kako je ko mislio da će najbezbednije doći do svojih.¹²

U sličnoj situaciji bili su oficiri i podoficiri Kraljevske jugoslovenske vojske koje su italijanske okupacione vlasti, februara 1942. godine, pohapsili na području Kolašina, Bijelog Polja, Prištine, Prizrena, Pećи, Đakovice, Gostivara, Tetova, Debra i drugih gradova. Njih oko 350 smešteni su pod šatore u improvizovanim logorima na malom ostrvu kod Napulja, bez tekuće vode, sa lošom ishranom, a spavali su na slamaricama ili na goloj zemlji. Italijanske vlasti su im priznale status ratnih zarobljenika, ali ne i činove koje su imali, pa su njihova novčana primanja bila kao i kod svih ostalih zarobljenika – redova. Grupa oficira ovog logora, preko poslanstva Kraljevine Jugoslavije pri Vatikanu, uputila je žalbu italijanskim vlastima, tražeći da im se priznaju činovi, status oficira i sva druga prava koja su im bila zagarantovana međunarodnim pravima. Ne raspolažemo izvorima na osnovu kojih bi se moglo zaključiti da je italijanska uprava uvažila njihovu žalbu. Oni su ovde ostali sve do dolaska savezničkih snaga.¹³

Plate oficira bile su u ovim logorima gotovo iste. Major je primao 2.000 lira, kapetan 1.700, poručnik 1.100, ali novac je važio samo za kupovinu u određenim radnjama.

Vojnici – ratni zarobljenici bili su zatočeni u brojnim manjim logorima, u kojima su smeštaj i ishrana bili daleko lošiji nego u logorima za oficire. Ovi logori su formirani uglavnom krajem aprila i početkom maja 1941. na čitavoj teritoriji Italije. Najveći logor za jugoslovenske vojнике – ratne zarobljenike bio je *Grumelino* (Grumellino) u provinciji Bergamo u severnoj Italiji, u kome je bilo smešteno oko 3.000 ljudi. Kapaciteti drugih logora su bili manji, najviše do 400 ljudi. Pome-

¹² Arhiv Jugoslavije (AJ), fond Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Vatikanu (dalje 372), f-17.

¹³ AJ, 372, f-18.

nućemo samo neke: *Kandeli* (Candelli) kod Firence, čiji je kapacitet bio do 100, ali je ponekad bilo smešteno i do 120 ljudi, *Miramonte* u kome je bilo smešteno 150 vojnika – ratnih zarobljenika, *Salurno* sa prostorom za smeštaj 130 ljudi, *Banjo di Luka* (Bagno di Lucca) za 90 ljudi, *Kavacaro* (Kavazaro) za 120 ljudi, *Bizig Hela* (Bizig Hela) za 150 ljudi itd. U provinciji Kijeti (Chieta) u logoru *Lančano* (Lanciano) bilo je smešteno 400 zarobljenika. U jednom delu ovoga logora je organizovana bolnica u kojoj su se pored vojnika – ratnih zarobljenika lečili i jugoslovenski internirci. U provinciji Fodi, ratni zarobljenici iz Jugoslavije bili su smešteni u logore *Kampobaso* 180 lica, *Vinkijaturo* 120 i drugim logorima u kojima su povremeno smeštani i internirci. U provinciji Napoli u logorima *Averso* i *Trento* koji su renovirani 13. maja 1941, pored 380 vojnika – ratnih zarobljenika bila su smeštena i tri ministra Kraljevine Jugoslavije, 122 oficira i podoficira Jugoslovenske vojske. Na teritoriji provincije Kaljari nalazilo se više logora u kojima je u posebnim delovima bilo smešteno 420 ratnih zarobljenika i 180 interniraca. U logoru *Fosili di Kapri* koji se nalazio na teritoriji provincije Modene bilo je smešteno 150 ratnih zarobljenika koji su tu ostali do kapitulacije Italije, kada je logor rasformiran, a zarobljenike preuzeila nemačka uprava. Na teritoriji provincije Askoli Pićeno u logoru *Servoljano* (Servogliano) bilo je 280 ratnih zarobljenika iz raznih krajeva Jugoslavije. U Asti u odvojenim prostorijama sa jugoslovenskim ratnim zarobljenicima bili su smešteni i zarobljenici iz savezničkih država, koji u svojim izjavama navode da su Jugosloveni bili zapaženi u svim logorskim događajima. U provinciji Areco, u logoru *Latorija*, čiji je kapacitet do 400 ljudi, bilo je smešteno njih 250. U logoru *Garesijo* u provinciji Kuneo, čiji je kapacitet bio 400 ljudi, prema nama dostupnim izvorima, u logoru se nalazilo 320 jugoslovenskih ratnih zarobljenika.¹⁴

Na prostoru provincije Udine u tri manja logora bilo je zatočeno 299 zarobljenika. Na severu Italije u logoru *Marnjano* (Margniano), koji se u izvorima naziva radnim, nalazilo se oko 5.000 ratnih zarobljenika i interniraca. Komandant logora bio je italijanski kapetan, koji se sa dva podoficira i grupom vojnika starao da svi po smenama rade u obližnjem rudniku. Teški poslovi u rudničkim okнима, loša hrana i

---

¹⁴ AVII, Ia, reg. br. 4/2-1.

smeštaj iscrpljivali su ljude tako da su oboleli i postali doživotni invalidi.¹⁵

Od posebnog značaja je izučavanje odnosa italijanskih vojnih vlasti prema jugoslovenskim ratnim zarobljenicima, kao i međunarodnih institucija koje su imale zadatku da u toku rata pruže pomoć ratnim zarobljenicima i drugim licima koja su se našla u sličnoj situaciji.

Mada je u članu 2. Ženevske konvencije, čiji su potpisnici bile Kraljevina Jugoslavija i zemlje koje su okupirale jugoslovenske teritorije (Nemačka, Italija, Mađarska, Bugarska), stajalo da se sa zarobljenicima „u svako doba mora postupati čovečno i moraju biti zaštićeni od akata nasilja, uvreda i javne radoznalosti”, okupatorski vojnici su koristili svaku priliku da ispolje svoj prezir i silu nad zarobljenicima. U logorima za prihvatanje zarobljenika okupatorski vojnici, u ovom slučaju italijanski, tukli su zarobljenike, a u logoru u Kosovskoj Mitrovici, Zadru, Cetinju i Debru, veći broj zarobljenika je bio ubijen još u vreme prikupljanja, bez razloga. Bilo je i slučajeva da su u logore ili na druga mesta koja su bila odredena za prikupljanje zarobljenika okupatorski vojnici ulazili tenkovima i drugim teškim vozilima i „nehotice” gazili zarobljenike.¹⁶

Vojna lica koja su sprovodila zarobljenike od mesta do mesta primala su ih po broju, a ne po spisku imena. Malo se vodilo računa o tome ko se nalazi u koloni zarobljenika i kakav je njen sastav. Dešavalo se da u slučaju kad neko usput od premora i iscrpljenosti umre, ili ga sprovodnici ubiju iz ličnog zadovoljstva, broj popunjavaju uzimanjem slučajnih prolaznika sa ulice, ne vodeći računa o tome da li je dotično lice vojni obveznik i da li je to nekada bilo. Tako se dešavalo da su u zarobljeništvo otišla lica koja nisu bila vojni obveznici. Ovo potvrđuju i materijali Međunarodnog crvenog krsta iz kojih se vidi da su se u logorima zarobljenika iz Jugoslavije nalazila i deca od 15 godina, koja su verovatno tamo dospela na ovaj način.¹⁷

---

¹⁵ AJ, 372, f-18.

¹⁶ AJ, fond Državne komisije za utvrđivanje ratnih zločina počinjenih od okupatora i njihovih pomagača, fond 110 fasc. 11.

¹⁷ Duško Kečkemet, *Židovi u povijesti Splita*, Split 1971, str. 173-206. *Vorläufiges Verzeichnis der Hauptstädten unter dem Reichsführer – SS – 1933-1945*, Comité international de la Croix Rouge, Arolsen 1969, str. 18.

Uslovi transportovanja su bili veoma teški. Zarobljenici su držani pod strogom stražom na otvorenom prostoru sa oskudnom odećom, a zatim su utovarivani u „G-vagone” i u dvostruko većem broju nego što ih je u vagon normalno moglo da stane. Transporte je čuvala vojna straža, a samo putovanje je trajalo više dana, pa i nedelja. O vremenu polaska i dolaska transporta, kao i pravcu kretanja, zarobljenici nisu obaveštavani, mada član 84. Ženevske konvencije na to obavezuje zemlju pobednicu, odnosno njene organe koji raspolažu ratnim zarobljenicima. Sprovodnici transporta i njihove starešine bili su dužni da zarobljenike detaljnije upoznaju sa odredbama te konvencije i da osnovne odredbe istaknu u prostorijama gde su zarobljenici bili smešteni ili u transportnim sredstvima, a onima koji nisu znali da čitaju bili su dužni da saopšte usmeno. Međutim, prema izjavama preživelih zarobljenika, tekst konvencije nikada nigde nije bio istaknut na srpskohrvatskom, niti pak na italijanskom jeziku. Posle rata na raznim suđenjima komandanti zarobljeničkih logora i ešalona izjavljivali su da su im isticanje odredaba Ženevske konvencije zabranjivale prepostavljene komande i određene vojne službe.

Smeštaj zarobljenika u novim logorima bio je vrlo loš i neodgovarajući za normalan ljudski život, iako se u članu 10. Ženevske konvencije ističe da prostorije u kojima su smešteni zarobljenici moraju biti suve i dobro osvetljene. Prostorije za spavanje moraju da zadovoljavaju sve propisane uslove, tj. da budu opremljene kao i u redovnim trupama i u njima se ne sme smestiti više zarobljenika nego što je to propisima predviđeno. Međutim, okupatorske vojne i civilne vlasti nisu mnogo brinule o zarobljenicima i njihovom smeštaju. Smeštajni prostori u logorima bili su vrlo skučeni i neuslovni. U mnogim barakama nije bilo svetla. Samo su neke barake za smeštaj oficira bile osvetljene karbidnim lampama. Negde su postojale slamarice napunjene kukuruznim lišćem, a u barakama gde su bili smešteni vojnici spavalо se na golim daskama. Najteže je bilo u radnim komandama. U većini njih, uslovi smeštaja i ishrane bili su nesnosni. Zarobljenici su najčešće stanovali u prostorijama koje nikada do tada nisu bile korišćene za smeštaj ljudi.¹⁸

---

¹⁸ Savezni odbor Crvenog krsta (SOCK), dokumentacija Jugoslovenskog crvenog krsta, Beograd, DJCK, Izjave preživelih ratnih zarobljenika - rukopis.

Italijanske vojne vlasti su raznim sredstvima izazvale mržnju i netrpeljivost među zarobljenicima. Diskriminacijom i huškanjem na nacionalnoj, verskoj i klasnoj osnovi među pojedincima pa i čitavim grupama u velikoj meri su razbijali jedinstvo ratnih zarobljenika i sprečavali svaku akciju koju su oni kao celina mogli da preduzmu. Među zarobljenike često su ubacivali svoje ljudе koji su imali zadatku da doznaјu namere zarobljenika i obaveste upravu da bi na vreme ugušila svaki pokušaj otpora.

Jugoslovenski vojnici – ratni zarobljenici u Italiji bili su smešteni po logorima u manjim grupama, odakle su slati na rad u industrijska preduzeća ili na privatna imanja veleposednika. Oficiri i podoficiri, prema odredbama Ženevske konvencije, bili su povlašćeni i nisu radili fizičke niti druge poslove. Zarobljenici koji su odlazili na rad van logora obavljali su veoma teške poslove, radeći i po 16 časova dnevno. Logori u kojima su bili smešteni uglavnom su bili dosta udaljeni od mesta gde su radili, pa su dosta vremena provodili u odlasku i povratku sa rada. Lakši poslovi su bili u industriji. Tamo se nije radilo nedeljom, dok se u poljoprivredi, naročito u vreme sezone, radilo veoma dugo na teškim poslovima i po vrlo lošem vremenu.

Članom 23. Ženevske konvencije predvideno je da je sila koja zarobi i drži ratne zarobljenike dužna da im isplati mesečne plate koje moraju biti u visini plata odgovarajućeg čina i položaja u armiji sile koja ih je zarobila, ali ne smeju biti veće od plata koje su primali u svojoj armiji. Naročito je podvučena obaveza plaćanja u slučajevima radnog angažovanja vojnika i zarobljenika. Italijanska država se nije pridržavala ovih odredaba. U prvoj godini zarobljeništva oficiri su primali plate, ali ne u valuti nego u bonovima koji su važili samo za kupovinu u logorskoj kantini. U kasnijim godinama rata zarobljenicima, čak i višim oficirima, ništa nije isplaćivano. Ono što je prema odredbama Ženevske konvencije trebalo da prime, italijanske vlasti su obračunavale za ishranu i smeštaj, i to tako da se ta suma poklapala sa iznosom sredstava koja su im pripadala.

Kvalitet i kaloričnost hrane bili su vrlo slabi. Često je spremano meso od životinja koje se ni na Balkanu ni u srednjoj Evropi ne koriste za ljudsku ishranu. Hleb je, takođe, bio slabog kvaliteta. U nekim oficirskim logorima deljen je hleb u konzervama predviđen za ishranu mornara u podmornicama, čiji je rok upotrebe prošao. I ostali artikli

predviđeni tablicama za ishranu davani su u umanjenoj količini i često upola truli, tako da se nisu smeli koristiti za ishranu.¹⁹

Ratni zarobljenici su bili veoma loše snabdeveni obućom i odećom. Deo odeće i sve vrednije stvari – novčanici, koferi, ranci, zlatni novac i druge dragocenosti oduzeti su prilikom zarobljavanja. Drugi deo su sami zarobljenici bacali, jer su prilikom dugih pešačenja i transportovanja bili iznurenji i nisu mogli da ih nose. Italijanske vlasti im kasnije nisu dale gotovo ništa od odeće, dok su za obuću najčešće deljene cipele sa drvenim donom u kojima je bilo teže ići nego bosonog. Veliki broj zarobljenika proveo je vreme 1941-1943. u odeći u kojoj je bio zarobljen aprila 1941. godine i na kojoj su uprave logora udarale razne marke i brojeve, tako da se od toga skoro pocecpala.²⁰

Teške uslove smeštaja, lošu ishranu i iscrpljujući rad od po 16 časova dnevno, mnogi zarobljenici nisu mogli da izdrže. Dobar deo ih se razboleo i još u ratu podlegao oboljenjima. Bez obzira što je među zarobljenicima bilo lekara koji su se požrtvovano zalagali, rezultati su bili vrlo skromni. Lekova najčešće uopšte nije bilo. Uprave logora su vrlo često ono malo lekova što je dolazilo preko Crvenog krsta uzimale za sebe, tako da do onih kojima su bili namenjeni nisu ni stizali. Prema odredbama Ženevske konvencije sila koja drži ratne zarobljenike bila je dužna, ukoliko nema uslova za lečenje težih bolesnika, da ih pusti kućama ili prebaciti na neutralnu teritoriju. Italijanska vlada se ni toga nije pridržavala. Iz dokumenata se vidi koliko su dugo oboleli zarobljenici čekali povratak kući. Pozivajući se na međunarodne propise, oni su se žalili preko svojih logorskih komiteta na teške uslove života. Uprava logora nije imala ni malo razumevanja za takve prigovore, pa ih je odbijala i njihove potpisnike često za to strogo kažnjavala.

Italija, kao sila učesnica u ratu protiv Jugoslavije i pobednica u Aprilskom ratu, sa ostalim zemljama koje su činile pakt sila Osovine, imala je pravo na ratne zarobljenike sa jugoslovenske teritorije koju je okupirala. Ali, bila je dužna da obezbedi propisane uslove i da se u svemu, u odnosu na ratne zarobljenike, pridržava Ženevske konvencije. Iako su uslovi smeštaja, ishrane i rada koje je italijanska vlada

¹⁹ SOCK, DJCK, Izjave preživelih zarobljenika, K.2.

²⁰ Rapport du Comité international de la Croix Rouge sur son activité la Second guerre mondiale N-2 maj 1948, p-271.

obezbedivala bili bolji od onih koje je ratnim zarobljenicima obezbedivala Nemačka na svojoj teritoriji, daleko su od onih koje je bila dužna da obezbedi prema odredbama Ženevske konvencije. Uslovi smeštaja, ishrane i drugi uslovi važni za život, bili su takvi da su narušili i onako slabo zdravlje zarobljenika. Prema podacima iz dokumentacije Crvenog krsta, od ukupnog broja ratnih zarobljenika koji su proveli u Italiji vreme od aprila 1941. do septembra 1943, 15% je umrlo, 30% je onesposobljeno za privredivanje, 40% je imalo delimično oštećenje zdravlja, a samo se 15% vratilo kući bez vidnih posledica. Starosna struktura ovih ljudi bila je između 20 i 25 godina, tako da su oni u prosjeku mogli da se bave aktivnim radom još 18 godina. Time je, pored gubitaka u ljudskim životima i radnoj snazi, Jugoslaviji nanesena i ogromna materijalna šteta.²¹

Kapitulacijom Italije deo logora u kojima su bili zatočeni ratni zarobljenici sa područja Jugoslavije došao je u nadležnost nemačke okupacione vlasti. Kad su pod pritiskom savezničkih trupa nemačke snage počele da se povlače prema severu i ka centru Evrope, transportovale su i jugoslovenske ratne zarobljenike koje su razmestile u logorima na teritoriji Francuske, Austrije i Nemačke, gde su ostali do oslobođenja ovih područja i kapitulacije Nemačke. Ratni zarobljenici koji su prilikom kapitulacije Italije izbegli nemačko zarobljavanje, povukli su se u zabačene krajeve i šume gde se jedan deo priključio italijanskom pokretu otpora i borio se protiv nemačkih snaga u Italiji, dok se drugi deo vratio ilegalnim putem u Jugoslaviju. Deo ratnih zarobljenika koji je izbegao nemačko zarobljavanje ili bio oslobođen od savezničkih snaga, posebno na jugu Italije, sačekao je oslobođenje zemlje i preko Barija vratio se kući. Manji deo se preko predstavnika Vojske Kraljevine Jugoslavije u Bariju prebacio u Egipat i pridružio trupama ove vojske.²²

---

²¹ AJ, 54–128–26.

²² AJ, 54–128–37.

HAPŠENJA, SUĐENJA I DEPORTACIJE JUGOSLOVENSKOG STANOVNIŠTVA

Posle okupacije Jugoslavije i komadanja njene teritorije između Nemačke, Italije i njihovih saveznika i saradnika, nastupili su tragični prelomi u istoriji jugoslovenskih naroda. Među prvim merama preuređivanja jugoslovenske teritorije organizovane su deportacije jugoslovenskog stanovništva iz jedne oblasti u drugu kao i van granica Jugoslavije. Srbi su preseljavani sa područja NDH i Makedonije u Srbiju, Slovenci u Srbiju, Hrvatsku i Nemačku, radi naseljavanja Nemaca, dok su Jevreji i Cigani deportovani u cilju njihovog potpunog uništenja.

Na području Jugoslavije pod italijanskom okupacijom prvi su na udaru bili kolonisti tj. oni kojima je jugoslovenska vlast dala zemlju Italijana koji su napustili jugoslovensku teritoriju tokom, ili neposredno posle Prvog svetskog rata. Prema raspoloživim podacima sa ovog područja iz svojih kuća i sa imanja proterano je oko 42.000 ljudi.¹ Poseban stav su imali prema Jevrejima, Srbima, Slovencima, Romima i drugim Jugoslovenima. Od prvih godina okupacije Jugoslavije izdavali su posebne naredbe i preduzimali mere protiv njih, od izbacivanja sa svih radnih mesta u državnim ustanovama, obaveznog prijavljivanja, oduzimanja celokupne imovine, izbacivanja iz stanova, do odvođenja na prinudne radove, bez obzira na starost i bolest, deportacija, mučenja i ubijanja po zatvorima i logorima, često brzim akcijama zbog navodne odmazde, ili usporenim i postepenim likvidacijama u raznim logorima smrti.²

Hapšenjem civilnog stanovništva na okupiranom području italijanske vlasti su relativno brzo napunile postojeće zatvore. Kako je mesta u zatvorima i logorima bilo sve manje, guverner Dalmacije je već 13. avgusta 1941. uputio pismo italijanskoj vladu, ministarstvima unutrašnjih i inostranih poslova, tražeći da se na području Italije od-

---

¹ D. Šepić, *n.r.*, str. 222.

² AVII la 420 reg. br. 5/3; Jevrejski istorijski muzej, *Jugoslovenski Jevreji, žrtve nacisticckog terora u Jugoslaviji 1941-1945*, rukopis

redi više mesta za formiranje logora u koje bi bili prebačeni zatvorenici sa okupiranog jugoslovenskog područja.³

U smislu ovog zahteva Ministarstvo unurašnjih poslova Italije, uputilo je u drugoj polovini avgusta 1941. cirkularni telegram policijskim komandantima provincija, tražeći da ispitaju mogućnost formiranja novih logora za smeštaj zatvorenika iz Jugoslavije. Veliki broj policijskih uprava provincija odgovorio je negativno, navodeći različite razloge zbog kojih na njihovoj teritoriji nije bilo uslova za smeštaj zatočenika.⁴ Provincijama koje su odgovorile da na svojoj teritoriji mogu primiti određeni broj zatočenika, Ministarstvo unutrašnjih poslova pomoglo je da formiraju nove logore ili da adaptiraju određene prostorije sa minimalnim uslovima za smeštaj dela zatočenika iz Jugoslavije. Italijanska vlada je odgovorila guverneru Dalmacije da može da primi deo zatočenika i sugerirala da, u cilju obezbeđenja italijanske vlasti, nastavi sa hapšenjima i ostalim prisilnim merama i da sa vojnim i policijskim vlastima na anektiranom jugoslovenskom području, uz obalu i na ostrvima, formira nove logore i zatvore za smeštaj pohapšenog stanovništva. Ministarstvo nema na raspolaganju odgovarajuće prostore za smeštaj tolikog broja zatočenika, a zbog rata koji država vodi nema ni dovoljno saobraćajnih niti finansijskih sredstava za transport tolikog broja zatočenika, kao i za izgradnju logora na tu Italije.⁵

Italijanske okupacione vlasti su nastavile sa politikom koju im je vlada sugerisala. Najpre su hapsile samo one koji su bili sumnjivi kao komunisti ili su se jasno opredelili protiv okupatorske vlasti i opšte delatnosti Italijana na okupiranom području. Kad je počeo ustank i kad se mesno stanovništvo masovno angažovalo da pomogne ustanike u hrani i drugim potrebama, predstavnici italijanske okupacione vlasti počeli su drastičnije da postupaju prema stanovništvu.

Komandant 16. mobilnog bataljona Kraljevskih karabinjera u Šibeniku pukovnik Sestili Galtijero (Sestilli Gualtiero) u izveštaju vladu Dalmacije u Zadru iz druge polovine 1941. navodi da „stanovništvo mahom gaji antiitalijanska osećanja pa bi trebalo upotrebiti čvrstu ba-

³ Dokumentacija o zločinima talijanskih okupatora (dalje: DZTO), Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Šibenik 1945, str. 6 i 7.

⁴ Arhiv Ministarstva unurašnjih poslova Italije, Rim (dalje: AMUPI), ACG, II-GM, B-7, F-24.

⁵ *Isto.*

tinu” i da je „nastupio pogodan momenat da se ova zemlja osloboди od ovih nepoželjnih elemenata”.

U drugom dokumentu iz istog perioda vide se jasne namere predstavnika italijanskih okupacionih snaga da jugoslovensko stanovništvo sa zaposednutih teritorija proteraju, naročito iz primorskih oblasti, i tu nasele Italijane. Možda su njihove namere bile da to učine samo u nekim oblastima, ali raspoloživa dokumenta pokazuju da su se oni tako ponašali ne samo na anektiranom, nego i na čitavom području pod njihovom okupacijom. U akcijama, pod vidom čišćenja teritorije, hapšeni su i deportovani ljudi u manjim grupama. Hapšenja i deportacije, naročito na području Dalmacije, Hrvatskog primorja i Dalmatinske zagore, praćena su drastičnim postupcima, batinanjem, mučenjem, ubijanjem, pljačkom i spaljivanjem nepokretne imovine.⁶

Italijani su mislili da samo silom mogu umiriti narod na okupiranoj teritoriji. U tom cilju guverner Đuzepe Bastijanini (Guizeppe Bastianini) izdao je u prvoj polovini 1942. naredbu kojom ograničava slobodu kretanja i rada i davanja životnih namirnica domaćem stanovništvu, a predstvincima italijanske vojne i civilne vlasti daje veoma široka ovlašćenja da najdrastičnije postupaju sa svima onima koji se ne pridržavaju ove njegove naredbe:

„Mi, Guiseppe Bastianini, kav. vel. krsta reda sv. Mauricija i Lazara i talijanske krune, guverner Dalmacije, na osnovu ovlašćenja koja su nam podijeljena kr. dekretom od 7. VI 1941. br. 453.

NAREĐUJEMO

Čl. 1.

Oni, koji su napustili općinu stalnog boravišta na području anektiranom provinciji Zadar zato, da se pridruže partizanima, bit će upisani u naročite spiskove sastavljenе za svaku općinu.

Za prvu provedbu ove naredbe liste će biti po Nama odobrene. Dalji sastav lista bit će izvršen po prefektu provincije na predlog vlasti javne bezbjednosti i komande grupe kr. karabinijskog.

---

⁶DZTO, str. 6,7.

Liste će biti saopćene policijskim snagama i vojnim posadama i proglašene putem javnih oglasa u glavnim mjestima te najvažnijim naseljenim centrima.

Čl. 2.

Upisani u liste, čim budu uhvaćeni, bit će bez daljega strijeljani.

Familije upisanih bit će smatrane kao taoci, i neće se moći ni iz kakvog razloga udaljiti iz mjesta svoga boravišta. Ko pokuša da se udalji, bit će strijeljan po nalogu organa javne bezbjednosti ili ureda kr. karabinijera.

Imovina upisanih lica bit će po odluci prefekta zaplijenjena: pokretnine će biti prodane najboljem nudiocu, a utržak poslan općini boravišta, da ga doznači ustanovi općinske socijalne skrbi, jednako će se postupiti i sa nepokretnom imovinom.

Čl. 3.

Ko god namjerava da se udalji iz mjesta boravišta, mora ishoditi propusnicu kod najbližeg ureda javne bezbjednosti ili komande kr. karabinijera.

Seoski starještine - pod svojom vlastitom odgovornošću - ovlašteni su, da izdaju dozvole na vrijeme, koje je neophodno potrebno da se dođe do ureda javne bezbjednosti ili komande kr. karabinijera.

Ured javne bezbjednosti i komanda kr. karabinijera vodi će u sastavljenom registru, po rednom broju popis svih izdanih propusnica i dozvola.

Ko god bude naden bez propusnice ili dozvole izvan boravišta, ili se ne bude pridržavao propisa prema propusnicu ili dozvoli, bit će odmah uhapšen i može biti po nalogu nadležnog organa javne bezbjednosti ili reda kr. karabinijera bez daljeg strijeljan.

Čl. 4.

Ne smiju se dijeliti živežne namirnice selima između Obrovca i Žegara, Mokrog Polja, Padana, Kistanja, Modrina sela, Parčića, Zelengrada i Županije dokle god njihovi seoski starještine ne dodu sa najmanje još po 8 stanovnika dotičnog sela pred općinskog komesara Obrovca ili Kistanja u cilju da u prisutnosti komesara, organa javne

bezbjednosti, komandanta kr. karabinijera i komandanta mjesne posade preuzmu obavezu:

a) da će biti svakovremeno na dispoziciji civilnih i vojnih vlasti i pripomoći kod održavanja javnog reda i čuvanja kuća i imovine građana;

b) da će pripomoći, po naređenju kr. karabinijera, pri traganju ustanovljavanju i hapšenju onih, koji su upisani u liste te koji počinjaju krivična djela, te traganju za naoružanim ljudima u graničnom teritoriju.

Davanje živežnih namirnica bit će također odmah obustavljeno za stanovnike one zone, gdje se dogode krivična djela kao: siječenje telefonskih i telegrafskih stupova, bacanje eksplozivnih predmeta, napadi oružjem.

Čl. 5.

Kad god se dese krivična djela one vrsti, kako je predviđeno u prethodnom članu i ustanovi se, da su posljedice kažnjive nemarnosti seoskih starješina i stanovnika, koji su preuzeli obavezu radi čuvanja javnog reda, oni od njih, koji budu odgovorni, moći će se po nalogu nadležnog organa javne bezbjednosti ili ureda kr. karabinijera – bez daljeg strijeljati.

U svakom slučaju strijeljat će se uvijek po nalogu naprijed spomenutih vlasti, oni koji daju potporu, pomoći ili na bilo koji način pomažu rad partizanima.

Čl. 6.

Oni, koji se do 22. juna ove godine povrate u mjesto, iz kojih su se udaljili i prijave se mjesnoj policiji, osim ako nisu direktno i lično počinili druga krivična djela, bit će oslobođeni od kazne za organizovanje i učestvovanje u oružanim bandama, te će biti pošteleni od sankcija predviđenih u čl. 2 ove naredbe.

Čl. 7.

Ova naredba, proglašena javnim oglasom, stupa odmah na snagu. Iz sjedišta guvernera, Zadar, 7. juna 1942. br. 150".⁷

Već 18. juna 1942. guverner je izdao novu naredbu kojom ovlašćuje zadarskog prefekta da u duhu naredbe od 7. juna iste godine može ograničiti kretanje kao i dodelu životnih namirnica i selima i nase-

⁷ DZTO, str. 7 i 8.

Ijima koja nisu pomenuta u ranijim naredbama, i da može samostalno da odlučuje kako će se prema kome postupiti i šta kome od pomoći dati. Time su italijanske vlasti hteli da stave do znanja stanovništvu da mora biti servilno, a ne lojalno, da poštuje i izvršava sva njihova naredjenja i da se ponaša prema njihovim odredbama. Ove naredbe omogućile su predstavnicima italijanske okupacione vlasti ne samo hapšenje i proterivanje stanovništva, nego i ubijanje i sistematsku pljačku pokretne imovine koju su Italijani intenzivno koristili.

Italijanska okupaciona vlast se intenzivno angažovala u zlostavljanju i uništavanju jugoslovenskog stanovništva na teritoriji pod njegovom okupacijom. Raznim metodama, proterivanjem, deportacijama i zlostavljanjima, trebalo je iseliti stanovništvo. Time su činili povredu osnovnih principa i pozitivnih pravila i propisa međunarodnog ratnog prava. Važno im je bilo da sprovedu svoje planove ne vodeći računa ni o kakvima pravilima i moralnim normama. Pravo jačeg su drastično koristili u svim prilikama, kojih je, bar prema njihovim procenama, bilo veoma mnogo. Sve stanovništvo na pojedinim teritorijama, bez obzira na godine i pol, proterivali su sa ognjišta, kuća i oblasti, zlostavljadi na razne načine, odvodili u logore i zatvore, iscrpljivali gladu, raznim bolestima i na kraju ubijali, već prema svojim prohtevima.⁸

Hapšenje, proterivanje, ubijanje i uništavanje imovine i sveukupni zločinački postupci predstavnika okupatorske i kvislinske vlasti prema stanovništvu, nisu sprečili širenje i jačanje Narodnooslobodilačkog pokreta (NOP), koji je na ovim prostorima, pod rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije, počeo u julu 1941. godine. Mali partizanski odredi tokom borbe prerasli su u veće vojne formacije, koje su bile sposobne da se uspešno suprotstave okupatorskim i kvislinskim formacijama. U gradovima i naseljima razvile su se različite forme borbe i otpora: sabotaže, diverzije, prepadi na pripadnike okupatora i njihovih saradnika, bojkot političkih, kulturnih i drugih akcija neprijatelja itd.

Narod je sve više prilazio pokretu za oslobođenje i pružao mu moralnu i materijalnu pomoć. Širom okupiranog područja u Sloveniji, Bosanskoj krajini, istočnoj Hercegovini, Crnoj Gori, Kordunu, Baniji, Lici i na drugim područjima stvarane su prostrane slobodne teritorije. Na ovim prostorima stvarala se i razvijala narodna vlast sa atributima

---

⁸ DZTO, str. 9-10.

moderne demokratske vlasti i državnosti. Snažan razvitak NOP-a na velikom delu okupirane Jugoslavije neočekivano je za okupatore stvorio novi front koji je uticao na dalji tok operacija na Istočnom frontu i u Sredozemlju, a za porobljene narode Evrope predstavljao izuzetan podsticaj u borbi protiv fašizma.

Zbog tih i mnogih drugih razloga predstavnici okupatorskih i kvislinskih snaga, početkom 1942. sačinili su operacijski plan za vojna dejstva italijansko-nemačkih i ustaških snaga protiv snaga NOP-a na području Hrvatskog primorja, preko Gorskog kotara prema Lici, Baniji, Kordunu, severozapadnoj Bosni i Dalmaciji. U direktivi o tome kako italijanski vojnici treba da postupaju prema stanovništvu izričito je rečeno da „svi oni koji budu uhvaćeni sa oružjem u ruci ili budu nađeni u zoni u kojoj se vode borbe, pa makar i bez oružja, biće streljani. Svi sposobni muškarci od 15 godina pa naviše biće logorisani bez izuzetka u pogledu narodnosti i veroispovesti, zamimanja ili dužnosti”. U dokumentu se navodi da će sva uhapšena lica bez obzira na starost i pol biti iseljena u kolonije koje odredi komanda 5. i 18. armijskog korpusa.⁹ General Roata je tražio da se svi ti prostori oslobole, možda radi dovođenja novog življa koje će njemu i vlastima koju on predstavlja biti lojalno.¹⁰

Tih dana je i general Barbera izdao niz naredenja u kojima je zahtevao od potčinjenih da u slučaju pomenutih prestupa upotrebe oružje i streljaju svakog, i to pojedinačno iz puške, a masovno iz mitraljeza. Svaka forma samilosti smatraće se slabošću, pa čak i kuvavičlukom.

Hapšenja, proterivanja i deportacije vrštene su intenzivno tokom celog rata na čitavom italijanskom okupacionom području, tako da su se vrlo brzo napunili postojeći i novootvoreni zatvori i logori. Zato su okupacione vlasti deo zatočenika slale u logore van granica Jugoslavije na teritoriji Albanije, Italije i Grčke. To potvrđuje i pismo komande 107. legije crnih košulja od 29. marta 1942. upućeno vladu Dalmacije u Zadru u kome se kaže da su na njihovom području svi zatvori puni i da su od 27. marta iz Šibenika za Rijeku poslali 26 političkih zatvorenika. Splitski prefekt Paolo Zerboni traži od direkcije policije pri vladu Dalmacije u Zadru da mu se uputi parobrod za 200 komunista koje treba da uhapsi i transportuje u zatvore i logore u Itali-

⁹ DZTO, str. 11 i 12.

¹⁰ Isto, str. 12 i 13.

ji, sa obrazloženjem da su na njegovoj teritoriji svi zatvori i logori puni. Slično saznaјemo i iz telegrama guvernera Dalmacije ministru unutrašnjih poslova u Rimu, u kome moli da mu se odobri da novopohapšene šalje u logore u Italiji, ili pak da mu dodeli jedan činovnik za upravu logora na ostrvu Viru gde bi smestio članove partizanskih potrođica, jer u postojećim zatvorima i logorima nema mesta.¹¹

Naredbom od 1. marta 1942, poznatom pod nazivom „Circolare 3c”, guverner Dalmacije navodi da pored ostalih mera prema civilnom stanovništvu treba primeniti i meru internacije. U naredbi se izričito kaže da treba internirati sve one koji imaju bilo koga u šumi ili na neki način pomažu one koji su odbegli i pridružili se NOP-u. Pri tome ne treba zanemariti bliže i dalje rodake, bez obzira koga su srodstva i sloja. Pitanje internacije stanovništva još oštije je postavljeno na konferenciji u Gorici 5. jula 1942. kojoj su, pored Musolinija i Roate, prisutvovali komandanti armijskih korpusa i načelnici Glavnog generalštaba italijanske vojske. U protokolu sa sastanka pitanje interniranja jugoslovenskog stanovništva postavljeno je veoma ozbiljno. U tački A protokola ističe se da „u centralnom i unutrašnjem delu ove zone treba uništiti sela a stanovništvo pobiti ili raseliti”, dok u tački B stoji da „na perifernim delovima iste zone treba preseliti sve stanovništvo osim iz onih mesta gde će biti postavljene ili održavane naše ili hrvatske posade”. Svi prisutni komandanti i predstavnici civilne okupacione vlasti u daljem toku strogo su se pridržavali svih odredaba protokola sa sastanka u Gorici.

Guverner Dalmacije bio je uskoro primoran da vladu u Rimu, posebno Ministarstvo unutrašnjih poslova, upozori na to da pitanje otvaranja novih logora na tlu Italije i transport zatočenika iz Jugoslavije shvate veoma ozbiljno. U istom pismu navodi da ustanici koji predstavljaju organizovanu vojsku mogu svakog momenta da napadnu i oslobole bilo koji logor i sve zatočenike povedu sa sobom, a to bi bila vojska kojoj bi se italijanske snage na ovom prostoru teško mogle da suprotstave. Iz tih razloga nove logore treba formirati što dalje od jugoslovenske granice, a one koji su ranije formirani blizu nje, preseliti dublje u unutrašnjost ili na zapadnu obalu italijanske teritorije.¹²

U Rimu je ovo upozorenje shvaćeno kao signal da se preduzmu opsežne mere za otvaranje novih logora širom Italije i da se odmah pri-

¹¹ DZTO, str. 19 i 20.

¹² DKRZ, SIZ Beograd 1946, str. 84.

stupi transportu zatočenika sa teritorije Jugoslavije. Italijanska vlada je ponovo preko Ministarstva unutrašnjih poslova uputila zahtev svim provincijama na tlu Italije da preispitaju mogućnost formiranja logora na svojoj teritoriji za smeštaj zatočenika iz Jugoslavije i odmah izveste gde, kada i za koliko ljudi mogu da obezbede smeštaj, kao i elementarne uslove ishrane i zdravstvene zaštite. Sva ova pitanja bila su predmet široke korespondencije između guvernera provincija i italijanske vlade. Provincijske vlasti nisu rado pristajale da se na njihovoj teritoriji formiraju logori i smeste zatočenici raznih nacionalnosti i političke orientacije. Veći broj provincija među kojima Rim, Teramo, Trento, Livorno, Venecija, Đenova, Verona, Apulia, Forbi, Mantova, Udine i druge izvestile su da nemaju uslova za formiranje logora, navodeći različite razloge: blizina jugoslovenske granice, nedostatak odgovarajućih prostorija, male mogućnosti obezbeđenja uslova za život i slično. Kasnije će ipak u skoro svim ovim provincijama biti formiran veći broj logora.

Neke provincije kao Verčeli navele su raznovrsne mogućnosti smeštaja interniraca i broj ljudi koji mogu da prime; opština Lazoto u odgovoru kaže da bi mogla da obezbedi smeštaj za oko 700 ljudi; opština Tantamenta Pakozina (Tantamenta Pakozina) 200, opština Di Ferara u Vili Kostra 450, Vili Seminario 900, opština Di Čentro (Centro) 600 ljudi itd. Pored zgrada i raznih prostorija za svakovrsnu upotrebu provincije su za smeštaj zatočenika predlagale i vile, stare zamkove, odmarališta, stare i napuštene zgrade, vojne objekte, kasarne, crkvene prostorije, napuštene hotele, napuštene banjske zgrade i lečilišta, prostorije starih i napuštenih škola i slično. Neke provincije upozoravaju na to da nije zgodno stvarati logore blizu jugoslovenske granice i u većim naseljenim mestima. Jedna od provincija predlaže praznu građevinsku zgradu za smeštaj oko 400 ljudi, zatim zamak Dela Bjako al Anelo (Đella Biacco an Anelo) u kome bi moglo da se smesti oko 200 ljudi. Iz provincije Vareze (Varese) predlažu adaptaciju starih zgrada i njihovo proširenje u kojima bi mogla da se smeste dva logora za 300 ljudi. Iz izveštaja provincije Ferare (Ferrara) vidimo da su saglasni da se u mestu Banjo don Đordo (Bagno don Giorgio) u vili koja je građena za druge namene, dve veće prostorije sa prostranim hodnicima malom adaptacijom preurede za oko 800 ljudi. Provincija Komo obaveštava da u opštinama ove provincije u koloniji „Viktu“ ima prostorije u kojima se može smestiti oko 100 ljudi, a u koloniji

„Sokoati“ iste opštine takođe oko 100 ljudi. U izveštaju ove provincije stoji da bi u prostorije te opštine sa manjom adaptacijom moglo da se smesti oko 1.600 lica raznih godina.¹³

Širok zahvat u pripremi novih logora širom Italije usledio je sa ponutim odlukama od 5. jula 1942. Od tog momenta akcije italijanskih okupacionih snaga doble su jasniji i oštriji oblik. Oni više ne prezazu ni od čega, progone stanovništvo, hapse i odvode u logore, i to ne samo odrasle muškarce. Naročito je to došlo do izražaja u vreme akcija na Neretvi u kojima se insistiralo da se ubiju svi sposobni muškarci koji se budu našli u zoni na kojoj operišu italijanske jedinice, a van tih granica svi muškarci stariji od 15 godina, bez obzira na to čime se bave, koje su vere i kome pripadaju, da se interniraju i odvedu u logore.¹⁴

Talas internacija stanovništva zahvatio je sve oblasti pod italijanskom okupacijom počev od Ljubljanske provincije, pa do dela zapadne Makedonije.

Sa područja Ljubljanske provincije za prvi talas iseljenja, odnosno internacije bilo je predviđeno 20.000-30.000 ljudi, ali zbog nastale situacije plan nije ispunjen. Prema izveštaju komandanta italijanske divizije Granateri di Sardenja („Granatieri di Sardegna“) od 4. jula 1942. iselili su 2.858 osoba, što sa ranije interniranim 3.000 čini oko jedne četvrtine odraslih muškaraca Ljubljane. Takvim tempom iseljavanja komandant 11. armijskog korpusa nije bio zadovoljan, pa je na njegov zahtev 29. jula 1942. održan sastanak sa visokim komesarom Ljubljanske provincije Graciolijem (Grazioli), na kome je zahtevano da se dnevno u logore preveze više od 200 ljudi. Shodno ovim zahtevima pojedina mesta u Ljubljanskoj provinciji za kratko vreme su potpuno ispraznjena. Navećemo samo neka od njih: Dobac, Kožljek, Stožiče, Bezuljak, Senček, Topol, Brezje, Blaško, Polica, Bločice, Sv. Ana Klone, Gorenje, Jezera, Loze, Otok i druga. Iz ovih naselja iseljeno je 1.338 porodica sa 6.447 članova. Kad se sumiraju svi podaci vidi se da je iz dela Slovenije na kome je živelo 360.000 stanovnika, koji je bio pod okupacijom Italije, iseljeno 67.230 lica.¹⁵ Iz okoline Rijeke (Tažetići, Spinšići, Sredići, Trimojestići, Belići, Ćirkovići, Dražice, Brnelići, Miloši, Zajetići, Kukuljane) u italijanske lo-

¹³ AMUPI ACG, II GM, B-7, F-24.

¹⁴ AJ, 110, fasc. 29.

¹⁵ AJ, 110 fasc. 38.

gore odvedeno je 2.500 ljudi. Sa ovog područja najviše ljudi je internirano iz čabarškog sreza. Prema podacima kojima raspoložamo, na tom području je živelo oko 10.000 ljudi, a uhapšeno je i odvedeno u internaciju 4.500.

Iz Splita, Kotora, Zadra i okoline do aprila 1942. u Italiju je internirano 2.048 lica, a daleko veći broj je bio uhapšen i nalazio se u zatvorima ovih i drugih mesta.

Naredbom „Uvernera Dalmacije od 7. juna 1942. naloženo je predstavnicima italijanske okupacione vlasti da postupak prema domaćem stanovništvu pootstre, što su oni odmah i učinili. Hapšeni su svi odrasli muškarci, a tamo gde se neko iz porodice bio izjašnio kao pristalica NOP-a ili je već bio aktivna učesnik, hapsili su čitavu porodicu. Da bi sve pohapšene mogli da smeste, odlukom od 13. juna 1942. formirali su novi manji logor.

Kada su akcije italijanskih vojnika bile u punom zamahu, hapšeni su i transportovani svi oni koji su se našli na ulici ili kod kuće. Iz izveštaja karabinjerskog pukovnika Butija od 15. decembra 1942. saznajemo da su u Dalmaciji, od jula do septembra 1942, samo karabijeri uhapsili 2.073 lica, od kojih 436 muškaraca, 943 žene i 694 maloletna deteta. Hapšeno je sve redom tako da su naselja i polja opustela. Sačuvan je veliki broj izveštaja koji govore da su Italijani hapsili sve redom. Tamo gde su odrasli muškarci bili u pokretu, ili su se negde sklonili, hapšeni su uglavnom deca i žene i, bez obzira na medunarodne propise, odvođeni u logore. Prema sačuvanim podacima u logoru Molat uvek je bilo mnogo više žena i dece nego odraslih muškaraca.¹⁶

Iz pisma Operativnog štaba komande 5. armijskog korpusa od decembra 1942, upućenog Višoj komandi oružanih snaga „Slovenija – Dalmacija” – o rezultatima operacija protiv partizanskih jedinica na području Gorskog kotara i Like u toku jesenjih meseci – proizlazi da su ubijena 564, a internirano 2.659 partizana i pripadnika NOP-a.¹⁷

Na području Crne Gore predstavnik italijanske okupacione vlasti u početku je bio Serafino Mazolini (Serafino Mazolini) u svojstvu

¹⁶ DKRZ, Saopštenje o italijanskim zločinima protiv Jugoslavije i njenih naroda, Beograd 1946, str. 93–101.

¹⁷ Zb. NOR, tom XIII, knj. 2 (Dokumenta Kraljevine Italije 1941–1943), Beograd 1972, str. 941.

visokog komesara koji je na čitavoj teritoriji Crne Gore bio vojna i civilna vlast.

Pokretanje 13-julskog ustanka 1941. u Crnoj Gori, njegova masovnost, brzina širenja i oslobođanje gotovo cele teritorije Crne Gore, sem većih gradova, šokirali su italijanske okupacione vlasti. Posle prvobitne panike, okupatorske snage su se relativno brzo snašle i pokazale svu bezobzirnost fašističke okupacije. Ukinuta je institucija visokog komesara, a za vojnog guvernera Crne Gore naimenovan je armijski general Alessandro Pircio Biroli (Alessandro Pirzio Biroli). Sa svojom svitom i okupacionim snagama koje su narasle na 150.000 ljudi Biroli je preduzeo drastične mere odmazde. Hapsili su sve koje su našli, bez obzira na to da li su bili učesnici ustanka ili ne, kog su pola i starosti. Za ova hapšenja i postupak prema stanovništvu prilikom hapšenja i sprovodenja do mesta zatvora, logora ili likvidacije, izdata su uputstva koja je lično diktirao Pirzio Biroli.¹⁸

---

¹⁸ Alessandro Pircio Biroli je za potrebe divizije „Taro“ i „Mesina“ odštampao kao knjižicu – podsetnik naredenje koje je razdeljeno oficirima i vojnicima ovih divizija, iz koje dajemo samo delove:

„Vojnici Italije koji se borite u Crnoj Gori!

Obraćamo se svima koji se borite za rat Osvinje na ovom grubom i teškom balkanskom frontu.

Ali govorim naročito svima koji, u teškom gerilskom ratu na ovom paklenom terenu, imaju da suprotstave razbojničkim sistemima 'pobunjenika'. Onaj smeli i odvažni duh, koji oživljava – arite na Karsu i na Pijavi, legionare desperate. Rat koji ovde vodite nije odeljen od onog velikog rata koji bukti u celom svetu.

Italijani u Crnoj Gori i u Hrvatskoj, Nemci u Srbiji, bore se da bi uništili na Balkanu one iste neprijatelje, vojnike bivše Jugoslavije.

Vama koji ste doneli rimsku hiljadugodišnju kulturu...taj neprijatelj je odgovorio podlim i podmuklim napadom, ubijajući vašu braću. Uobraženi, nestalni i osvetoljubivi, oni imaju još u duši iste osobine starih azijskih hordi. Oni odbijaju našu rimsku civilizaciju i u ime srpa i češkića mrze našu superiornost rase i idealu, iz razloga zbog koga se zlo bori protiv dobrog. Goni ih iskonska mržnja zbog koje je kroz vekove Venecija morala da brani svoje lepe kolonije na Dalmatinskoj obali protiv upada varvarskih sa planina.

Vi vodite onu istu staru borbu koju je blagorodna latinska krv, najpre pod barjakom Svetog Marka, a posle, zajedno sa legionarima pod zastavom komandanata vodila protiv istih ovih neprijatelja. Vi se borite na Balkanu za Italiju, da bi ste joj obezbedili ono mesto koje joj obezbeduje posedovanje jadranske obale od Krfa do Trsta.

Pokažite ovim varvarima da, ako joj učiteljica i majka civilizacije Italija ume i da kazni neumitnim zakonima pravde. Neka za svakog poginulog druga plate životom deset pobunjenika. Nemajte poverenje u one koji su oko vas. Zapamtite da je neprijatelj svuda: prolaznik koga sretnete i koji vas pozdravlja, žena kojoj pridete, domaćin koji vas ugosti, kafedžija koji vam prodaje čašu vina“. (Saopštenje br. 1-6 o zločinima italijanskih i nemačkih okupatora, Državna komisija za utvrđivanje sločina okupatora i njihovih pomagača, Beograd 1944, Saopštenje br. 2, 3, str. 24-68).

Italijanski okupator je dobro znao da je taj narod, koga u uputstvima za hapšenje i ubijanje nazivaju divljačkim, u stvari borben, da voli slobodu i da je za odbranu svoje zemlje spreman da pogine. Stoga su italijanske vlasti za sprovodenje uputstava formirale specijalne jedinice koje nisu birale sredstva da ostvare ciljeve. Te su jedinice najčešće bile pod komandom najviše okupacione vlasti na toj teritoriji, armijskog generala Pircia Birolija.¹⁹

Prema raspoloživim podacima, jedan od specijalnih bataljona (II bataljon 83. pešadijskog puka divizije Venecija), čiji je komandant bio direktno na vezi sa Birolijem, dobio je zadatak da na području Crne Gore hapsi sve muškarce između 16-65 godina. Taj bataljon je na području Kolašina u prvoj akciji tokom septembra uhapsio 110, a u drugoj oko 30 ljudi, u novembru 130-140, u decembru oko 40. U avgustu 1943. na putu od Kolašina do Mojkovca uhapšeno je oko 300 osoba, a bilo je i hapšenja u manjim grupama. U tom vremenskom razdoblju u Podgorici je uhapšeno 10, a iz okolnih sela ukupno 140 ljudi.²⁰ Prema tim podacima, samo sa područja Crne Gore u toku 1941. godine (nikšićkog, beranskog, kolašinskog i danilovogradskog sreza) Italijani su internirali 2.079 lica i zapalili 2.428 kuća.²¹ Od druge polovine 1941. do sredine 1942, hapšenja i odvođenja u zatvore i logore obavljena su na čitavoj teritoriji Crne Gore. U cetinjskom srezu uhapšeno je 3.860 lica, u beranskoj opštini 430 lica, budvanskoj 189, kotor-skoj 242 lica, danilovogradskoj 430 lica.

Hapšenja ljudi za internaciju obavljana su najčešće noću i to iznenada. Italijanski vojnici su razbijali vrata ili prozore, upadali u kuće i odvodili ljude ne dozvoljavajući im ni da se spreme i ponesu najpotrebni stvari. U kuće su upadali sa uperenim oružjem, pod pretnjom da će pucati ukoliko se i najmanje ne bude poštovala njihova naredba. Tokom sprovodenja, italijanski vojnici su ponekog i ubili, a prema ostalima ponašali su se surovo. Za malu grešku i neposlušnost dobijale su se teške batine.

Hapšenja i deportacija stanovništva nastavljeni su tokom čitave italijanske okupacije. Prema podacima koje je Komisija za utvrđivanje

¹⁹ Saopštenje br. 3, str. 39-41.

²⁰ Saopštenje br. 3, str. 45.

²¹ Saopštenje br. 11, str. 172.

zločina okupatora i njihovih pomagača prikupila neposredno posle rata, italijanske okupacione snage sa područja Crne Gore uhapsile su i deportovale u razne zatvore i logore u zemlji ili u Italiji, ili pak konfirale više od 480.000 lica.²²

Delom Kosova i Metohije koji je ušao u sastav „Velike Albanije” upravljao je veliki komesar za Debar i Strugu. Italijanske okupacione vlasti su i na ovom području, sa albanskim pristalicama, zavele teror nad slovenskim življem, koji se uglavnom manifestovao u nasilnoj albanizaciji, pljačkama pokretne i nepokretne imovine, raznim nametima, ucenama, insceniranim sudenjima, hapšenjima, progonima i ubijanju. Prvi na udaru su bili kolonisti kojima je Jugoslavija između dva rata dala slobodnu zemlju na Kosovu i Metohiji. Oni su morali, ukoliko se nisu sklonili, albanskim nacionalistima da predaju pokretnu i nepokretnu imovinu, plate ucenu za život i tek onda napuste svoja ognjišta.²³

Sa anektiranog i okupiranog područja Italijani su jugoslovenske građane hapsili i smeštali u postojeće i novoformirane zatvore i logore koje je italijanska okupaciona uprava pripremila za te svrhe na području Jugoslavije, Albanije i Italije. Prema podacima koji su nam dostupni, na teritoriji Jugoslavije postojao je veliki broj zatvora i logora, ali ovde ćemo pomenuti samo one najvažnije u kojima je bilo zatočeno više ljudi i u kojima su jugoslovenski građani najviše mučeni i ubijani.

Jedan od najvećih i najranije formiranih bio je logor *Rab* čiji je naziv bio (Konzentracioni logor za civilne ratne internirce Rab) (Campo di concentramento per internati civili di guerra Arbe). Italijanske vlasti donele su odluku o formiranju logora jula 1942. sa ciljem da u njemu interniraju napredne i rodoljubive Slovence sa teritorije Slovenije koju su okupirali 1941. godine. Logor je bio lociran na jugoistočnom delu ostrva Raba, između zaliva Kampor i Svete Eufemije, 6 km od mesta Raba. Po spoljašnjem izgledu to je bio pravi koncentracioni logor, ograđen bodljikavom žicom, sa stražarskim kulama i reflektorima za osvetljavanje logora noću. Logor je obezbeđivala vojna komanda na Rabu u čijem je sastavu bilo 2.200 vojnika. Komandant te vojne jedinice, kao i samog logora, bio je pukovnik Vićenco Kujuli (Vicenzo

---

²² AJ, 110. F18.

²³ AJ, 110. F 26.

Cuiuli). Od njegovog formiranja do kapitulacije Italije kroz logor je prošlo više hiljada ljudi. U novembru 1942. u njemu je bilo internirano oko 13.000 Slovenaca. Od gladi je umrlo oko 4.000 lica, uglavnom sa područja Slovenije. Životni uslovi u logoru su bili veoma loši, tako da je veliki broj ljudi poumirao, a mnogi su se razboleli sa kasnijim teškim posledicama.²⁴

Prema odluci iz februara 1943. neposredno pored ovog logora formiran je logor za smeštaj Jevreja. Zatočenici nisu mogli da prelaze iz jednog u drugi logor. Za vreme postojanja ovog logora kroz njega je prošlo oko 3.577 lica.²⁵

Drugi po veličini i broju zatočenika bio je logor na ostrvu Molat – *logor Molat*. Logor je trebalo formirati na ostrvu Viru, ali je naredbom Bastaninija od 27. juna 1942. formiran na Molatu. Bilo je predvideno podizanje 8 baraka za smeštaj oko 1.000 ljudi. Za upravnika logora postavljen je inž. Leonardo Fontabu koga je 7. januara 1943. zamenio njegov pomoćnik Karlo Szomer. U logor su dovodene čitave porodice, a služio je kao prolazni, jer su iz njega ljudi slati u druge logore u zemlji, ili u Italiju. Iz akta Komande karabinjera za Dalmaciju od 23. januara 1942. vidimo da su u logor poslata 93 člana partizanskih porodica i to: 12 muškaraca, 44 žene, 27 dečaka od 11-18 godina, 15-oro dece od 1-10 godima. Prema nekim podacima, 21. novembra 1942. u logoru je bilo oko 2.000 osoba, dok Bastanini 24. novembra 1942. obaveštava da je Kamilo Bruno (Camilo Bruno) vodio uspešnu borbu protiv partizana i da je najmanje 2.500 članova partizanskih porodica poslao u logor.²⁶

Dana 11. januara 1943. u logor je dovedeno 1.627 lica, među kojima su bile 552 žene. Uprava za Dalmaciju, ili kako se često u izveštajima naziva vlada za Dalmaciju, izveštava prefekturu u Zadru da je dozvolila Komandi II armije da parobrodom preveze 250 radnika iz fabrike u Lozovcu na ostrvo Molat kao taoce.²⁷

²⁴ France Šusterčić, *Rab. Otpor u žicama – Sećanja zatočenika*, Beograd 1969, knj. I, str. 395-400. Opširnije u: Ivo Kovačević, *Koncentracioni logor Kampor na Rabu 1942-1943*, Rijeka 1983.

²⁵ Opširnije u: Jaša Romano, *Jevreji u logoru na Rabu i njihovo uključenje u narodnooslobodilački pokret*, Zbornik br. 2/1973, str. 1-6, Jevrejski istorijski muzej.

²⁶ DZTO, str. 44.

²⁷ Isto, str. 26-28.

Kroz logor je prošlo više od 10.000 ljudi. Zbog loših uslova života, u njemu se svakodnevno umiralo. U 1942. umrle su 422 osobe, a u prvoj polovini 1943. godine 532. Logor je likvidiran septembra 1943.²⁸

Logor na ostrvu Zlarinu je, takođe, jedan u nizu logora koje su u ovom delu Jugoslavije formirale italijanske okupacione vlasti. Po naredenju komandanta armijskog korpusa u Splitu od marta 1943. godine iz nekoliko priobalnih mesta, gde su se nalazile italijanske jedinice, trebalo je iseliti muško stanovništvo starije od 15 godina. Istovremeno je Prva brza konjička divizija stacionirana u Šibeniku dobila zadatku da za internirano stanovništvo sa ovoga područja organizuje prelazni koncentracioni logor (Campo di Concentramento di tranzito). Za smeštaj logora izabran je rt Marin na ostrvu Zlarinu, a bilo je predviđeno da se tu smesti oko 1.000 ljudi. Tu su uglavnom smešteni muškarci, a logor je čuvala posada od 120 vojnika i dvadesetak karabinjera. Prvi zatvorenici su u logor dovedeni 25. aprila 1943 – grupa od 50

---

²⁸ O nedelima Musolinija, Roate i Bastianini u Jugoslaviji i njihovoj odgovornosti, TANJUG je 1945. godine dao sledeće saopštenje:

Dokumentarni materijal koji je sakupila Državna komisija za utvrđivanje ratnih zločina otkriva veliku odgovornost Musolinija, Roate i Bastianini, guvernera Dalmacije i njihovih pomagača za interniranje partizanskih porodica na ostrvu Molat kod Zadra pod relativno teškim uslovima. Oni su odgovorni i za streљanje taoca i za druge zločine u kojima su vojni komandanti saradivali sa civilnim vlastima. Roata, čim je stigao na jugoslovensku anektiranu teritoriju, tražio je poverljivim saopštenjem br. 2468 odobrenje fašističkih civilnih vlasti za drastične mere koje je nameravao da preduzme u cilju smirenja anektiranih pokrajina. U saopštenju je savetovao interniranje najvidenijih porodica koje imaju po nekog člana među buntovnicima ili im je odsutan, bez opravdanog razloga, muški član koji je u stanju da nosi oružje. Osim toga, naredio je da se započne interniranje porodica iz najnižih slojeva pod sumnjom da su u vezi sa istaknutim pobunjenicima i sa vodama ustanka. Roata je predviđao razne druge mere, pošto je smatrao da je nemoguće stvarno internirati sve porodice. Bio je ubeden da će specijalnim merama uspeti da izvrši pritisak na neke partizane i smanjiti na taj način broj onih koji odlaze u šumu.

Četiri meseca kasnije, guverner Bastianini u jednom pismu Musoliniju referisao je da je učinio sve što je u njegovoj moći da ispunji zadatok o interniranju porodica buntovnika. Interniranja su vršena i pre Roatinog saveta, tako da je od novembra 1941. do maja 1942. u Italiju internirano 1.796 osoba, a 1.273 konfinirano. Pošto je na ostrvu Visu napravljen koncentracioni logor, koji je dočnije premešten na ostrvo Molat, brod admirala Viotija obilazio je razna pristaništa i sakupljao gomile staraca, žena i dece i odvodio ih u logor. General Barbera izdao je 19. maja 1943. godine dekret po kome su svi ljudi od 21 do 50 godina iz zone Zadra internirani na ostrvu Molat.

Državna komisija za utvrđivanje ratnih zločina optužuje, osim Musolinija, Roate i Bastianini, još i kvestore Splita i Zadra i vojne komandante i njihove izvršioce. Njihova imena su objavljena i zahteva se suđenje pred jugoslovenskim narodnim sudom. (Institut za savremenu istoriju, Beograd, Dokumentacija o fašističkim logorima). (Dalje: ISI, Dokumentacija).

ljudi iz Splita i okoline. Tridesetog aprila 1943. u logoru su bila 1.652, a 15. juna 1.200 lica. Iz ovoga logora, internirci su slati u logore u Italiji i to: u Renići (Renici) kraj Areca (Arezzo), Kijeza Nova (Chiesa Nuova) kraj Padove, Visko (Visco) kraj Udina. Jedan deo je odveden u logor na ostrvu Rabu, a iznemogli i bolesni pušteni su kući. Od raznih bolesti u logoru je umrlo 26 lica.²⁹

Logor Bakar osnovan je marta 1942. U ovaj sabirni logor su dovedeni ljudi iz okoline Bakra, najviše sa područja sreza Čabar, ali i iz drugih srezova. Prvih 200 zatvorenika dovedenih početkom marta 1942. bili su iz sreza Novi Vinodol. Jula 1942. u logor je dovedena grupa od 919, a u avgustu oko 1.400 osoba iz Gorskog kotara. Istog dana iz Čabra je dovedeno 826 osoba. Naveli smo samo dolazak većih grupa, a zna se da su zatvorenici dovođeni i u manjim grupama, pa i pojedinačno. Fluktuacija zatvorenika je bila stalna, ali je gotovo uvek u logoru bilo oko 2.000 ljudi. Iz ovog logora ljudi su slati u Rab i druge logore koje su Italijani formirali na teritoriji Jugoslavije, kao i u logore u Italiji. Zatvorenici su bili smešteni u nekoliko drvenih baraka, prljavih i prepunih raznih gamadi, sa vrlo lošim smeštajem i ishranom. Zdravstvenu službu obavljali su italijanski lekari u logorskoj ambulanti, a samo najteže bolesnike slali su u bolnice na Rijeci. Poslednji zatvorenici odvedeni su 2. jula 1943, kada je i logor praktično rasformiran.³⁰

Logor u Kraljevici formiran je sredinom 1941, a zbog nagomilavanja zatvorenika proširen je sredinom leta 1942. Bio je smešten na uzvišici iznad mesta izloženog vetrovima. Žene sa decom su smeštene u barake, a odrasli muškarci u štale. Uslovi smeštaja i ishrane su bili vrlo loši. Ležalo se na betonu prekrivenom slamom, a hrana je bila vrlo oskudna. Logorom je komandovao italijanski viši oficir. Prema sačuvanim izvorima i sećanjima zatočenika, kroz logor je prošlo oko 2.000 muškaraca, žena i dece. Rasformiran je 13. juna 1943. kada su svi logoraši ukrcani u četiri mala broda i prebaćeni u logor na Rabu.³¹

²⁹ ISI, Dokumentacija (Koncentracioni logor na ostrvu Zlarinu); Bernard Stulli, *Povijest Zlarina*, 1980, knj. 17, str. 11.

³⁰ Dr Narcisa Lengel-Krizman, *Koncentracioni logori italijanskog okupatora u Dalmaciji. Hrvatskom primorju 1941-1943*, „Povjesni prilozi“, br. 2/1983, str. 250.

³¹ *Isto*, str. 274-276.

U prvoj polovini decembra 1942, osnovan je *logor na Lapadu*, uglavnom za Jevreje iz Dubrovnika, Makarske i Herceg-Novog, kao i za jevrejske izbeglice iz drugih krajeva Jugoslavije. U ovom logoru su bile zatočene 373 osobe. Oko 70 Jevreja bilo je smešteno u Gruži i hotelu u Kuparima.

U hotelima „Slavija” i „Kovačić” na Hvaru bili su smešteni Jevreji iz Metkovića, Sarajeva i Mostara, ukupno njih 404. Zatočenici su se slobodno kretali, ali su bili pod kontrolom. Smeštaj nije bio loš, a i ishranu su delimično sami organizovali. U logoru je postojala organizacija KPJ, preko koje je pripremano bekstvo mladića – Jevreja. Oni su hteli da se pridruže snagama narodnooslobodilačkog pokreta, ali zbog izdaje njihovo bekstvo je onemogućeno.

Logor Činglino (Campo di concentramento Cinglino) nalazio se 4 km južno od Tolmina i 31 km severno od Nove Gorice. Tu su bili zatočeni Slovenci iz Ljubljanske provincije. Osnovan je februara 1942. sa kapacitetom za 600 osoba. Osamnaestog marta 1942. zatvorenici su preseljeni u logor Gonars, a Činglino je ostao kao vojni logor. Logori su postojali i u Ljubljani (kroz njega je prošlo oko 5.000 ljudi), Bakru (prošlo oko 3.000) u Plaškom (zatočeno oko 3.500), na Olibu (oko 1.500), Murteru (oko 1.200) u Vodicama (oko 1.800) i na Rijeci (prošlo oko 3500 muškaraca, žena i dece).

Na crnogorskom primorju bilo je više zatvora i logora, uglavnom manjeg kapaciteta, do 150 ljudi, sem tri veća zatvora koji su mogli da prime više hiljada zatvorenika. To su bili logori Bar, Mamula i Prevlaka. Logori Mamula i Prevlaka osnovani su naredbom komande 6. armijskog korpusa br. 1297 od 30. marta 1942. Ostrvo Mamula nalazi se na ulazu u Boku kotorskiju i na njemu je još u 19. veku Austrougarska sagradila jako utvrđenje za odbranu bokokotorskog zaliva. U toj tvrđavi je napravljen logor podeljen u dva dela. Prvi zatvorenici su dovedeni juna 1942. Skoro uvek, u njemu je bilo smešteno oko 500 interniraca. Prema sačuvanim dokumentima, u decembru 1942. bilo ih je 560, i to 380 upućenih od vojnih vlasti i 180 od civilnih. Uslovi života bili su vrlo loši, tako da su svi prežивeli zatvorenici ostali sa velikim posledicama koje su ih pratile i posle rata.³²

³² AVII, Ia, K-569, reg. br. 14/7; K-544, reg. br. 29/2-2; K-1020. reg. br. 7/4-2, 8/4-9, 23/4-1, 15/4-7, 13/5-1, 25/8-1, 32/5-8, 39/5-1; K-672, reg. br. 39-1-2; K-421 reg. br. 26/1.

Logor Prevlaka je bio smešten u barakama bivše Jugoslovenske vojske na ovom poluostrvu. Odmah po njegovom osnivanju uglavnom su dovođeni simpatizeri NOP-a i taoci, tj. porodice i rodbina partizana. U početku logor je bio podeljen na dva dela. U jednom su bili internirci sa teritorije Boke, a u drugom iz Hercegovine i Dalmacije. Uslovi života su bili loši. Zatočenici su bili prepušteni volji i raspoloženju logorskih vlasti.³³ U nekim izvodima i literaturi nailazimo na podatke da je u ovim logorima (Mamula i Prevlaka) u toku njihovog postojanja bilo 2.332 zatočenika, od čega 553 žena i 1.774 muškarca.³⁴

Na području Albanije je bilo nekoliko logora u kojima u bili zatočeni ljudi sa područja Jugoslavije. *Logor Tepa* se nalazio nedaleko od Skadra, u podnožju brda po kome je dobio ime. Sastojao se od nekoliko zidanih baraka u koje su prve grupe zatočenika stigle neposredno posle julskog ustanka u Crnoj Gori 1941. godine. Kasnije je popunjavan internircima ne samo iz Crne Gore i Hercegovine, nego i iz logora sa područja Albanije. Smeštaj u barakama je bio vrlo loš, bez dovoljno higijenskih uslova i bez dovoljno vode. Barake su slabo čišćene. Logorske odeće nije bilo, pa su zatočenici boravili u svojim prljavim i poderanim odelima. Spavali su na krevetima sa slamaricama, ali najčešće na golin daskama. Hrane je bilo tek da se preživi. U logoru je vladalo uverenje da deo zatočenika može biti zamenjen za Italijane, zarobljenike, a i da kao taoci mogu biti streljani za poginule italijanske oficire i vojnike. Sredinom septembra 1942. internirci iz Tepe prebačeni su u logor Bar, a u Tepu su dovedeni novi zatočenici koji su 15. juna 1943. po grupama prebačeni u logor Bari u Italiji.³⁵

Logor Klos svojim izgledom je podsećao na Tepu. Nalazio se u blagoj kotlini. Sastojao se od dva reda baraka, jedan za muškarce drugi za žene. U julu 1941. bio je krcat sa 1.000 muškaraca i 1000 žena pokupljenih po ulicama, izvučenim iz kuća i zbegova, kao odmazda na ustanak koji je 13. jula 1941. buknuo u Crnoj Gori. Ishrana je bila da se jedva preživi. Spavalo se na duplim krevetima od dasaka, bez dovoljno vode, sa fenjerima umesto struje. Maltretiranje od strane logorske

³³ AVII K-421, reg. br. 26/1; K-1020, reg. br. 25/8-1; ZB NOR 13/2, str. 135, 136, 137.

³⁴ Nedeljko Zorić, *Roblje, ne hvala - Otpor fašističkoj agresiji u Boki kotorskoj 1941-1943*, Beograd 1996, str. 436, 440-500.

³⁵ Dragutin Draga Ivanović, *Poruke*, Nikšić 1988, str. 47, 269.

uprave, neizvesnost i strah za budućnost stavljali su internirce pred teška iskušenja. Preživljavalo se solidarnošću i verom u pobedu. Poslednja grupa stigla je maja 1942, a februara 1943. logor je rasformiran. Jedan deo zatočenika premešten je u logor Bar, a drugi u logore na tlu Italije.³⁶

Logor Kavaja formiran je u junu 1941. Prvi zatočenici bili su učesnici julskog ustanka u Crnoj Gori. Fluktuacija zatočenika je bila velika. Neki su pušteni kućama, ali su na njihova mesta dovodeni novi. Početkom 1942. godine režim u logoru postao je blaži i život snošljiviji, da bi krajem godine bio ponovo pooštren. Sledovanje je smanjeno i glad je počela da hara i razara međuljudske odnose. Za 90 ljudi kuveno je 3 kilograma krompira, a deljeno i parče hleba od 20 gr po osobi. Tokom druge polovine avgusta u logoru je bilo 1.153 zatočenika. Petog i šestog novembra 1942. dve grupe zatočenika iz Kavaje prebaćene su u logor Bar, a poslednja grupa zatočenika iz ovog logora transportovana je 19. decembra 1942. u logore na tlu Italije.³⁷

Logor Preza formiran je na jednom od okolnih brda iznad Tirane. U njemu su bili smešteni internirani ljudi sa područja Kosova i Metohije. Usred vojničkog logora, ispod stare feudalne tvrđave, našlo se na stotine interniraca, izloženo torturi vojnoobaveštajnjih oficira, koji su pokušavali da ih prisile na saradnju ucenama, gladovanjem i uskraćivanjem vode. Sa 200 gr kukuruznog hleba, 80 gr makarona, 10 gr ulja i pola glavice luka jedva su se održavali u životu. Boravak u šatorima u uslovima izuzetno surovog maltrertiranja u logoru u Prezi završio se u junu 1942. transportovanjem interniraca u logor Poncu u Italiji.³⁸

Logor Puka, sličan po režimu ostalim logorima na tlu Albanije, bio je rezervisan za internirce sa područja Kosova i Metohije. Iz ovog logora grupa od 500 interniraca odvedena je u italijanske logore na Liparskim ostrvima. Na albanskoj teritoriji bili su i logori Kukaš u kome je tokom 1942. bilo oko 4.500 zatočenika i Germana u kome je pri kraju 1942. bilo oko 700 ljudi uglavnom interniranih sa područja Crne Gore, Hercegovine i Kosova i Metohije. Jedan deo zatočenika iz

³⁶ Zora O. Mijušković, *Logorski zapisi*, Nikšić 1982, str. 27, 36.

³⁷ Vlado Aleksić, *Iz zatvora i logora*, Titograd 1979, str. 6, 64.

³⁸ Arso Milatović, *Kosovo - moje svedočenje*, Beograd 1990, str. 260.

ovih logora preseljen je u logor Bar, a veći deo transportovan u logore na teritoriji Italije.³⁹

Svakodnevnim hapšenjem jugoslovenskog stanovništva italijanske vlasti su brzo napunile zatvore i logore, pa je po naredbi komandanta vojnih snaga u Crnoj Gori Pircija Birolija u letu 1942. počeo da se gradi novi *koncentracioni logor u Baru* (Campo di concentramento internato). Logor je bio smešten neposredno pored Bara, a prve zatvorenike je primio početkom septembra 1942. Logor su sačinjavale 22 barake poređane u dva reda razdvojena bodljikavom žicom. U jednom redu su bile smeštene žene i deca, a u drugom muškarci. U svaku baraku moglo je da se smesti 100-150 ljudi. Logoraši su dovodeni sa teritorije cele Crne Gore, iz logora i zatvora (Cetinje, Kolašin, Podgorica i dr.) i iz logora u Albaniji (Kavaja, Klos, Tepa, Bureli, Preza, Kukaš, Germona i dr.). Početkom novembra 1942. bilo je oko 2.000 interniraca, uglavnom odraslih muškaraca, ali i žena i dece. Za mnoge internirce logor je bio prolazni jer su odatile odlazili na razne strane, pa je teško odrediti koliko je zatvorenika prošlo kroz ovaj logor. U više navrata grupe zatočenika iz ovog logora slate su u logore u Italiji. Italijani su kao odmazdu za gubitke u borbama protiv partizana streljali 180 talaca iz ovog logora.

Kapitulacijom Italije logor je došao u ruke Nemaca, koji su 19. oktobra 1943. sve logoraše poslali u logore u Nemačkoj i drugim evropskim zemljama pod nemačkom okupacijom.⁴⁰

Hapšenja, osude, zatvaranja, interniranja, masovna streljanja - sve je bilo u funkciji borbe okupatorskih snaga da slome sve masovniji otpor građana na okupiranim teritorijama. Bio je to svojevrstan front koji je vojno, politički i ekonomski iscrpljivao okupatorske snage. Tim pre što se borba nastavljala i u žicama i u zatvorima i bez sumnje bila ogromna pomoć onima koji su okupatorske snage tukli oružjem.

Sistem zatvora i logora na okupiranim teritorijama nije bio dovoljan da prihvati sve ljude koje su fašističke snage uhapsile. Njihovo prelivanje u italijanske logore i zatvore počinje 1941. i naročito 1942. godine. Tokom 1943. talas interniranih i zatvorenih na tlu Jugoslavije

³⁹ DKRZ, SIZ, str. 105-120.

⁴⁰ Gojko Vukmanović, *Koncentracioni logor u Baru*, „Bar”, br 16, 17, 18, 19, 20, 21, 33, 23, od 1974. i 1975; ZB NOR III/4, str. 492-499.

ponovo je naglo porastao, jer oslabljena fašistička vlast nije mogla da obezbedi sigurnost tolikih logora i zatvora na okupiranim područjima.

Preko stotinu hiljada Jugoslovena našlo se tako u oko 300 mesta širom Italije, kao zatvorenici osuđeni na duge vremenske kazne, internirani u preko pedeset logora, bilo kao konfinirci sa ogrničenom slobodom kretanja, bilo kao izbeglice prispele po nuždi u razne radne logore i druge oblike radnog angažovanja. Tu su i ratni zarobljenici u nekoliko radnih logora. Teško je bilo pratiti sva ta prebacivanja Jugoslovena iz zatvora u zatvor, iz logora u logor, pogotovo kada je reč o civilnim internircima čiji su logori retko kad zadržavali isto brojno stanje makar za tri meseca. Pomenućemo mnoge od tih stradalničkih mesta, ali mnoge ćemo samo ovlaš pomenuti prinudeni na to oskudnošću podataka. Ali i tako ćemo ih za buduće čitaoce ove knjige otргnuti od zaborava.

JUGOSLOVENI U ITALIJANSKIM ZATVORIMA

Okupatorske vlasti u Jugoslaviji, sistematski utemeljene na nasilju, nastojale su da drakonskim kaznama zaplaše narod i prinude ga da poštije i prizna novu vlast. Svima onima koji su na bilo koji način davali otpor, ili je samo tako izgledalo, sudiili su po zakonima koje su protivpravno uvodili na okupiranoj teritoriji Jugoslavije, bilo na osnovu akta o aneksiji, akta o proširenju nadležnosti italijanskog državnog ustava i drugih italijanskih nacionalnih zakona ili pak na osnovu kraljevske odredbe od 4. aprila 1941. o ratnom stanju u Italiji. U ovu grupu spadaju i Musolinijeve naredbe od 3. i 7. oktobra 1941: kaznene odredbe za zemlje pripojene Italiji i druge.

Za okupirano jugoslovensko područje bio je nadležan ratni vojni sud sa sedištem u Sušaku. Kako je ovo područje bilo veliko za takav sud, Musolinijevom naredbom od 22. juna 1941. osnovana je druga sekcija ovoga suda sa sedištem u Šibeniku, a naredbom od 7. novembra 1941. i treća sekcija sa sedištem u Ljubljani. Za ostali deo okupiranog područja formiran je Ratni vojni sud sa sedištem na Cetinju, koji je Musolinijevom naredbom od 30. januara 1942. imenovan sudom za Crnu Goru. Novom Musolinijevom naredbom od 22. jula 1942. iz nadležnosti ovog suda izuzeti su Kosovo i Metohija, Debar i Struga i za njih je određen teritorijalni sud za Albaniju, sa sedištem u Tirani. Ubrzo je novom odredbom ovaj sud dobio dve sekcije. Prvoj sekciji sa sedištem u Skadru su pripala područja oko Peći, Prizrena i Prištine, a drugoj sa sedištem u Korči teritorije zapadne Makedonije.¹

Prema nazivima ovih sudova moglo bi se zaključiti da su oni bili nadležni samo za vojna pitanja i da su svoju delatnost zasnivali na odredbama međunarodnog ratnog prava. Međutim, njihova se praksa kretala izvan legalnog okvira, i oni su se sve više uključivali u rešavanje mnogih pitanja koja ne spadaju u vojne nadležnosti.

---

¹ DKRZ, SIZ str. 27.

Kakav je bio karakter ovih sudova, i kako i kome su sudili, jasno govore službeni izveštaji tužioca Enrika Moca pri Ratnom vojnom суду u Ljubljani za period od 16. novembra 1941. do 20. avgusta 1943. upravnom štabu 2. italijanske armije. Za dve godine obuhvaćene ovim izveštajima, pred tim sudom su optužena 11.424 lica, a vođeno je još 8.737 krivičnih postupaka i veliki broj procesa. Navećemo samo neke od njih: 25. februara 1942. osudeno je 69 optuženih, 19. marta 1942. 32 optužena, 13. aprila 1943. 68 optuženih, 19. jula 1943. 46 optuženih, 27. jula 1943. 19 optuženih, 30. jula 1943. 54 optužena, 11. avgusta 1943. 72 optužena itd. U istražnom zatvoru bila je 4.451 osoba. Od toga je 1.813 oterano u koncentracione logore, a 2.696 osoba osuđeno na ukupno 25.459 godina, 5 meseci i 10 dana robije. Na smrt su osuđene 64 osobe. Nadležnosti ovog suda protezale su se samo na teritoriju na kojoj je živelo 375.000 stanovnika. Često se sudilo po kratkom postupku, bez pravih dokaza i bez prava optuženog da se brani.²

Pored ostalih vojnih sudova, formirani su i ad hoc sudovi ili, kako su ih nazivali, vanredni ratni sudovi. Na procesima koje su vodili ovi sudovi, postupak je bio kratak i sumaran, a odbrana potpuno onemogućena. Sve je bilo unapred pripremljeno. Tu, u stvari, nije bilo никакve pravde, sudilo se po volji italijanskih vojnih vlasti, koje za takav postupak nisu imale nikavog opravdanja sem što su bili okupatori ovog područja. U svojoj delatnosti naročito se isticao Vanredni sud za Dalmaciju, uspostavljen naredbom guvernera Bastininića 11. oktobra 1941. Njegovo formiranje i postupak prilikom suđenja formulisani su u 5 tačaka, a za 18 dana izrečeno je 50 kazni. Sud nije imao stalno mesto boravka već se selio prema potrebi, a donosio je uglavnom smrtnе kazne. Pored ovih sudova, kao i redovnih uspostavljenih naredbom Mussolinija od 24. oktobra 1941. za Dalmaciju je formiran Specijalni sud. Sedište mu je zvanično bilo u Zadru, ali je do kraja 1941. radio u Šibeniku, a potom od početka 1942. u Zadru, Splitu, Kopru i Šibeniku. Uloga guvernera Bastianinija u ovom sudu bila je neograničena, jer je on sam postavljao sudije, davao odobrenja, prekidao krivični postupak i uticao na presude.

O objektivnosti nije moglo biti ni govora. Izrečene kazne su uglavnom bile osude na smrt, dugu ili doživotnu robiju. Sud je samo u

---

² Isto, str. 30.

Šibeniku osudio više od 4.000 ljudi, od kojih 445 na smrt. O radu suda u Splitu i Kotoru nemamo dovoljno podataka, ali se pouzdano može pretpostaviti da je i tamo osuđen veliki broj ljudi. U Rimu je postojao i Specijalni sud za zaštitu države koji je, prema podacima Komisije za utvrđivanje ratnih zločina, osudio 233 Jugoslovena, od kojih 28 na smrt, a veliki broj na višegodišnju robiju.

Svi ovi sudovi, bez obzira na to kako se zvali i ko ih je formirao, imali su isti cilj – da uguše sve što je jugoslovensko i patriotsko, sve što je napredno i progresivno, a na bilo koji način okrenuto protiv italijanske okupatorske vlasti. Njihovu konačnu osudu, kao i najznačajniju ocenu, izrekla je Komisija Ujedinjenih nacija za ratne zločine u Londonu, koja je veliki broj sudija pozvala na odgovornost za ovakve procese i proglašila ih ratnim zločincima.³

U Crnj Gori je bio uveden isti sistem bez obzira na to što je bila pod okupacijom 14. armijskog korpusa, odnosno pod upravom guvernera generala Birolija. „Sudovi smrti”, kako su ih nazivali, sudili su bez ikakve prethodne istrage. Dovoljna je bila samo sumnja ili pak činjenica da je dotično lice dospelo u zatvor. Ratni sud na Cetinju izrekao je više stotina smrtnih presuda i presuda na dugogodišnju robiju, a da za donošenje takvih odluka nije imao gotovo nikakvih argumenata.

Kod odmeravanja kazne sud je kao najtežu krivicu uzimao učešće u narodnooslobodilačkom pokretu. Pod tim se nije podrazumevalo da je optuženi nosio oružje i učestvovao u akcijama protiv italijanske vojske i civilne vlasti, nego i ako je osumnjičen da je na bilo koji način pomagao NOP ili je na javnom mestu ili u prisustvu italijanskih dousnika izrazio simpatije prema ovom pokretu. Mnogima je sudeno i zato što se nisu na vreme odazvali okupatorskim pozivima. Iz podataka Zemaljske komisije za utvrđivanje ratnih zločina i sećanja Todora Sušića, koji je bio tumač kod „suda smrti” na Cetinju, vidi se da je veliki broj žitelja Cetinja i iz okoline grada osuđen na smrt iz navedenih razloga. Prema sećanju T. Sušića ovaj sud, koji se sastojao od predsednika i 4 člana, stalno je zasedao i to uvek u istom sastavu. Prema istom sećanju, tokom 1941. i 1942. godine osuđeno je više stotina lica među kojima je bilo i maloletnih mladića. Većina ih je osuđena na smrt, a kazne su bile brzo izvršavane.⁴

³Isto, str. 39.

⁴Isto, str. 39.

Veće vanrednog suda za Dalmaciju, 18. oktobra 1941. godine u Kotoru, osudilo je 19 ljudi. Sedam je osuđeno na smrt, a ostali na po pet godina zatvora. Specijalni sud za Dalmaciju zasedao je u Kotoru 4. avgusta 1942, 5, 6. i 9. februara 1943. a za svako naredno zasedanje formirao je posebno sudska veće. Ukupno je doneto 79 presuda. Na smrt je osuđeno 57 ljudi, a 22 na vremenske kazne.

Ljudima sa područja Boke kotorske suđeno je 5-8. februara 1943. u sreskom sudu u Kotoru, od 14. jula do 8 septembra 1943. u sreskom sudu u Herceg Novom, zatim u okružnom sudu u Zadru i Šibeniku i drugim. Ukupno je doneto 349 presuda.⁵

Na delu Kosova, zbog raznih insceniranih prekršaja, a najčešće bez ikakvog razloga, suđeno je i osuđeno 296 lica.⁶

Musolinijevim dekretom od 17. maja 1941. istaknut je okupacioni karakter područja zapadne Makedonije. Na osnovu tog akta 12. jula 1941. zapadna Makedonija je anektirana „Velikoj Albaniji”.

Prema raspoloživim izvorima, Makedoncima, stanovnicima ove teritorije, sudeno je pred raznim sudovima. Osuđena su 362 lica, od kojih 146 na dužu robiju, a ostali na kraće vremenske kazne. Raznim sudskim i policijskim odlukama sa ovog područja je proterano 560 ljudi.⁷

Oslobodilački pokret u okupiranoj Jugoslaviji fašistička vlast je kao što se vidi iz navedenih činjenica tretirala kao odmetništvo i banditizam koji treba najstrožije kažnjavati. Pod udarom italijanskih sudova nisu se našli samo neposredni učesnici u oružanim akcijama i sabotažama nego i saradnici, rodaci učesnika u borbi i simpatizeri. Sudjenje tako širokom krugu ljudi i lako izricanje kazni zatvorom imalo je za posledicu da su svi zatvori na okupirenoj teritoriji ubrzo postali dupke puni. Ovi zatvori nisu osiguravali bezbednost od bekstva, a često ni elementarne uslove zatvorskog života.

Suočene sa tim problemima okupacione vlasti su već krajem 1941. počele upućivati grupe osudenika u mnogobrojne italijanske zatvore. Ovo rešenje nije zahtevalo nove investicije, tim pre što su osudenike u početku slali samo u zatvore gde je bilo slobodnih mesta.

⁵ Opšimije: N. Zarić, *n.d.*, str. 276-296.

⁶ F. Ćulinović, *n.d.*, str. 605-612.

⁷ AJ, 110 F-26.

Izdržavanje kazne u italijanskim kazamatima, poznatim po surovosti režima i tamnovanju sa kriminalcima, bilo je u funkciji nastojanja fašista da borbu za slobodu, a protiv okupacije tretiraju kao kriminal najgore vrste.

Italija je imala razvijenu mrežu zatvora: kazneni zatvori *Kazapenale* (Casapenale), sudski zatvori, *Kaza d'udicario* (Casa giudiziario), kazneni zavodi *...aza di rekluzione* (Casa di reclusione), popravni domovi *Instituto di penintenciarri* (Instituto di penitenziari), zatim zatvori za maloletnike i za žene. Osuđenici sa okupirane jugoslovenske teritorije našli su se, prema izveštaju Crvenog krsta Slovenije od 15. novembra 1943, u 52 zatvora širom Italije. Jugoslovenski zatvorenici pominju se u još pet zatvora.

Italijanski zatvori su uglavnom bili smešteni u starim zdanjima, srednjovekovnim tvrdavama ili samostanima podignutim obično na vrhu brda, a katkada u centru ostrva ili malog mesta na periferiji neke provincije kao sumorne gradićeve sa dugim nizom prozora nazvanim „vučja usta”, prekriveni tradicionalnim limenim krovom sa učvršćenim žaluzinama koje su sprečavale zatvorenicima vidik, ulazak letnjeg sunca, ali ne i jesenjeg mraza, bez bilo kakvih uređaja za zagrevanje.⁸

Tako su u Enciklopediji pokreta otpora opisani zatvori u Italiji u kojima su pored kriminalaca, kao najbrojnije grupe, i političkih osuđenika Italijana, bili smešteni jugoslovenski zatvorenici osuđeni na vremenske kazne zbog učešća ili pomaganja NOP-a u Drugom svetskom ratu.

„Čim bi stigli u zatvor obično posle dugotrajnog iscrpljujućeg putovanja zatvorenici bivaju odvedeni u kancelariju za upis („matricola”) gde iznose svoje podatke, daju otisak prstiju na upisniku, zatim bivaju fotografisani i veoma pažljivo izmereni; zatim morali su ostaviti novac i bilo kakav vrednosni predmet u kancelariji, a tašne i odeću u magacinu. Malo zatim ošišani do gole kože, potpuno goli zatvorenici bivaju pregledani sa rukama iznad glave: oni se moraju saviti, raširiti noge, orvoriti usta, svaka šupljina morala je biti pažljivo ispitana. Sledilo bi zatim oblačenje zatvorske odeće sastavljene od teške zebraste

⁸ *Enciklopedia del movimento della Resistenza*, knjiga 2, Milano 1971, str. 455 (dalje: Enciklopedija pokreta otpora).

kabanice od grubo obrađenog sukna za zimu i od hrapavog belog a prilično iskrzanog platna za leto, cokule umesto cipela. Četvorocifreni broj, odštampan i krupno ušiven na vidljivoj strani odeće, zamenjuje ime i prezime. Posle oblaćenja svakome zatvoreniku se dodeljuje „lični miraz”: vojnička zdela, bokal, sud za pranje i čaša, sve od aluminijskog i terakote, kašika i viljuška od drveta, peškir, krpa za sudove, košulja, par gaćica i čarapa; jedna kožna vrpca (kravata) kao što upotrebljavaju pristalice nekih bratstava, dva obična okrpljena čaršava i jedno vojničko čebe za krevet.”⁹

Zatvorenik zatim „stiže u svoju ćeliju dva i po metra sa tri ili malo više, polumračnu, sa oskudnim svetлом i malo vazduha. Nameštaj se sastoji od jedne drvene klupice obično teške (da ne bi bila lako upotrebljena kao oružje), zatim jedno sedište učvršćeno za zid i jedna daska takođe pričvršćena za unutrašnji zid da služi kao sto. Nameštaj ćelije kompletiraju dva kočića zabodena u zid kao držaći visećeg kreveta od gvožđa i pleha sa slamaricom od konjske dlake ili biljnih vlakanica, prirodno sve drugo nego čisto i priyatno.

Ćelije tesne i za jednu jedinu osobu postajale bi još tešnje kada – a što se dešavalo često – su morale biti nastanjene stalno tri osobe. U mnogo slučajeva kažnjеници bi bili strapni u sobe (Cameroni) kapaciteta 20-30 ljudi, bez (s izuzetkom Ćivita Vekie „Civita Veche“) klozeta; ovo drugo je sastavljeno od drvenog kablića zvana kibla smeštena u unutrašnjost sobe...”¹⁰

U tim kameronima ljudi su provodili dane uz samo jedan sat šećnje u dvorištu zatvora – na vazduh kako se to popularno zvalo. Dani zatvorenika su, inače, bili isprogramirani.

„U 7 časova ujutro budenje, čišćenje i kafa. U 8 časova nekoliko stražara, sa jednim doglavnikom ulaze u ćeliju radi ‘brojanja’ i udaranja prozorskih rešetaka i to tako što se svaka rešetka udara gvozdenom šipkom da bi se po zvuku ustanovilo da li je svaka cela odnosno da neka od njih nije prerezana u toku noći. U 9 raspodela po 600 gr hleba po glavi, a zatim odlazak ‘na vazduh’. Između 11 i 12 svako dobija po litar neke čorbe, koja je jednog dana bila koliko-toliko gusta i ukusna, a drugog dana bljutavi čorbuljak. Nedeljom sledovanje se sastojalo od parčeta mesa, pola litra supe sa testom i dva krompira. Ko je raspolo-

⁹ Isto.

¹⁰ Isto, str. 455.

gao novcem mogao je na svoj trošak nabaviti 1/4 litra vina i neke druge stvari kao dodatak ali dnevni trošak nije smeo biti veći od 5 lira...

Svakog popodneva u 16 časova ponavljalala se kontrola rešetaka i konstatacija broja prisutnih zatvorenika. Za vreme ‘brojanja’ svako je morao da stoji mirno pored svog kreveta. U 19 časova zvono oglašava sat za odmor, a u 19,30 časova tišina. Svi zatvorenici morali su leći u krevet i održavati potpunu tišinu.¹¹

Sudski zatvor Ankona, provincija Ankona (Ancona)

Za jugoslovenske osudenike bio je neka vrsta tranzisionog zatvora, odakle su osudenici, muškarci i žene, slati u južne krajeve Italije. To je jedan od starijih italijanskih zatvora u kome su osuđenici – kao i u drugim zatvorima – primani po strogo utvrđenoj proceduri, bez obzira da li su u njemu ostajali nekoliko dana ili malo duže. Svakodnevica u zatvoru tekla je po utvrđenom vremenskom sledu. U letu 1942. (10. avgusta) italijansko ministarstvo unutrašnjih poslova obavestilo je da u zatvorima Ankone ima 100 mesta i da se toliki broj zatvorenika može primiti iz zatvora u Kotoru.¹² Iz sličnih izvora saznamo da je 23. aprila 1943. u ovaj zatvor stigla grupa jugoslovenskih osuđenika koji su prethodno boravili u drugim zatvorima.¹³ Ova grupa je ubrzo upućena u zatvor Beneventa, Kampoboso (Campobosso) i Askoli Pićena (Ascoli Picena). Kasnije je kroz ovaj zatvor na putu za južnu Italiju prošlo još nekoliko grupa.

Kazneni zatvor Akvila (Aquila)

U zatvoru Akvila našlo se u prvoj polovini 1943. godine 49 Jugoslovena. Najviše ih je bilo iz Hrvatske (28), a zatim iz Crne Gore (12). Crnogorci su bili osuđeni na stroge kazne – njih 8 na ukupno 24

¹¹ *Isto*, str. 456.

¹² AMUPI, ASG, II GM, B7, 0.24.

¹³ Arhiv Instituta za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana (Dalje: AIZDG), 143-145, 1207.

godine, jedan na 16, jedan na 10, a dva su se u zatvoru našli kao odbe-gli internirci iz neke od kolonija konfiniraca kojih je bilo veliki broj na području ove provincije.

Zatvor je dobro čuvan pa zatvorenici nisu bili u mogućnosti da se obaveštavaju šta se događa u gradu i u zemlji. Jedan deo ovih ljudi je repatriran u Jugoslaviju tek u aprilu 1944.

U istim dokumentima našli smo podatak da je u logoru Apuana (Apuana) bilo zatvoreno 17 Jugoslovena (Hrvata).¹⁴

Zatvor za žene u Firenci – provincija Firenca (Firenze)

Prve zatvorenice dovedene su oktobra 1942. godine. Većina njih je prethodno bila u zatvorima u Zadru, Rijeci, Kopru, Trstu, Veneciji, Padovi i drugim. Druge grupe na isti način, iz velikog broja zatvora i logora, stigle su u januaru i februaru 1943. Krajem februara 1943. stigla je grupa zatočenica iz Slovenije. Marta 1943. dovedena je najveća grupa zatvorenica, koja je prethodno bila u istražnim zatvorima na Rijeci, a bile su uglavnom sa područja Hrvatskog primorja, Udina, Gorice i ljubljanskog područja. Nešto posle njih u maju 1943, dovedena je grupa iz Dalmacije i Crne Gore. Poslednja grupa od 25 žena stigla je avgusta i početkom septembra 1943. sa područja Rijeke, Dalmacije i Slovenije. Pre nego što su došle u ovaj zatvor, sve su propatile teške muke u transportu, logorima i zatvorima kroz koje su prolazile, a u Firenci je mnoge od njih čekao vojni sud. Svima njima izricane su kazne od jedne do deset godina, na doživotnu robiju, pa čak i na smrtnu kaznu, i to na sudenju bez argumenata i odbrane.

Fluktuacija zatočenica i u ovom zatvoru bila je stalna, ali se može uzeti kao stalni broj 144 zatvorenice iz Jugoslavije, među kojima je bilo i 11 maloletnica. Prolazeći kroz istražne zatvore i privremene smetnje na železničkim i drugim stanicama i u samom transportu, bez dovoljno hrane i uslova za ličnu higijenu, veći deo zatvorenica oboleo je od raznih blesti, koje su ih pratile sve vreme robovanja u Italiji.

Zatvor je bio smešten u dvospratnoj zgradi sa malim prozorima na kojima su bile gvozdene rešetke kroz koje je jedva dopirala dnevna

---

¹⁴ AVII - Ia 1021, reg. br. 17/I-7; AIZDG, 143-145, 1207.

svetlost. Unutri zgrade bila je izdeljena na male sobe – zatvorske ćelije, u kojima je bilo prostora za dve do tri zatočenice, ali ih je uvek bilo dvostruko više. U malo većim prostorijama bilo je i do deset zatočenica.

Režim u zatvoru je bio vrlo strog, a sprovodile su ga Italijanke, zatvorski čuvari. Uz tako strog režim i higijenski uslovi su bili loši. Ćelije su bile pune stenica, prljave i neredovno čišćene. I kada bi se desilo da budu očišćene u njih su ulazile italijanske kriminalke ili prostitutke, koje su u ovom zatvoru izdržavale kazne, a Jugoslovenke su uvek išle u prljave i neuredne sobe.

Ishrana, kao i u svim zatvorima, bila je loša. Ujutru su dobijale kafu od cikorije, a to je, u stvari, bila topla crna voda. Uz to je deljeno i parče hleba od 150-180 gr za čitav dan. Za ručak je bila čorba sa nekim komadom testenine. Za večeru su zatočenice morale same da obazbede hranu, za dve lire, koje su za te troškove dobijale. Najčešće su u zatvorskoj kantini mogле da kupe luk kuvan ili svež, pa su ga same spremale. Zbog loše ishrane i nehigijenskih uslova mnoge zatočenice su obolele od tuberkuloze i pleuritisa. U zatvorskoj ambulanti im je pružana lekarska pomoć, ali je od nje bilo malo koristi zbog nedostatka adekvatnih lekova. Nekoliko zatočenica se u zatvoru porodilo, a neka deca su rođena tokom puta u prolaznim zatvorima. Deca su čuvana i negovana koliko su to zatvorski uslovi dozvoljavali.¹⁵

Zatvorenice su jednom dnevno, puštane u jednočasovnu šetnju zatvorskim dvorištem. To je bila prilika da se vide, a i dogovore o mogućnosti organizacije zabavnog i društvenopolitičkog života u logoru. Organizovane su diskusije o značajnijim datumima iz istorije jugoslovenskih naroda, davane informacije o stanju na frontovima, uspesima NOP-a u Jugoslaviji i slično. Organizованo je, koliko su to zatvorski uslovi dozvoljavali, obeležavanje Osmog marta, Prvog maja i drugih praznika. Prema iskustvima stećenim u drugim logorima i zatvorima, zatočenice ovog zatvora su u letu 1943. organizovale Jedinstveni kolektiv čija je osnovna aktivnost bila da brine o ekonomskim pitanjima. Program je bio obiman, ali nije uspeo da se proveri u praksi, jer je uskoro došlo do kapitulacije Italije. Opšte uverenje je bilo da je končno došla sloboda. Sve zatočenice su se spakovale i spremno očekivale

---

¹⁵ AMUPJ a-4, M 77.

sledeći dan da budu puštene na slobodu. No, čuvari zatvora su jedino dozvolili da izadu iz celije u zajedničke prostorije za pisanje pisama. Tu su već mogle javno da iskažu svoju radost i želju za slobodom.¹⁶

Zatvor Fosano (Fossano) - prov. Kuneo (Cuneo)

U Kaznenom zatvoru Fosano, kao i u drugim zatvorima, većinu su činili italijanski kriminalci. Prvi jugoslovenski zatvorenici stigli su iz sudskega zatvora Parme, gde su od 31. oktobra 1941. izdržavali kazne zbog učešća u organizovanju ustanka u Jugoslaviji ili kao pripadnici „neprijateljskih“ udruženja. Među njima je bilo i osuđenika na smrt, čija je kazna pretvorena u „doživotnu robiju“¹⁷

Na tom spisku padaju u oči petorica Vukelića: Božo, Ilija, Nikola, Rade i Todor osuđeni na po 7 godina robije zbog diverzija i sabotaže, vojnih akcija na području Stalak, Lavarnica, Drežnica, Jasena, „a za račun oružanih bandi s ciljem da ometu vojne i policijske akcije“. Ova grupa je stigla u Fosano 28. avgusta 1942. godine.¹⁸

Od marta do septembra 1943. pristiglo je pet grupa Jugoslovena, a u januaru 1944. godine i šesta grupa. Prebacivani su iz zatvora u zatvor po istom redosledu: Kapodistrija (Capodistria), Empoli (Empoli), Imperice (Imperice), Fosano (Fossano). Takva prebacivanja i mešanja grupa Jugoslovena su bila u skladu sa praksom italijanskih vlasti da premeštajima u druge zatvore pojedinaca ili neposlušnih grupa jugoslovenskih zatvorenika učvršćuju poslušnost. Tako su se u Fosanu našli zatvorenici iz više italijanskih zatvora.

Režim u zatvoru bio je strog i u skladu sa propisima koji su važili za sve italijanske zatvore. Posle kapitulacije Italije ovaj zatvor je bio pod kontrolom nemačkih jedinica.

Prva grupa od 38 civilnih zatvorenika, Slovenaca, oslobođena je na inicijativu jugoslovenske delegacije pri Savetodavnom odboru Crvenog krsta za Italiju. Ostale grupe oslobođene su istim redom kako su pristizale. Prvog marta 1944. nemačka komanda naredila je direktoru zatvora da oslobodi 65 jugoslovenskih zatvorenika, među kojima

¹⁶ AIZDG fasc. 043. 144, 145, 1208.

¹⁷ AVII, Ia 964, reg. br. 22/3-1.

¹⁸ AVII, Ia 964, reg. br. 8/1-7.

je bilo najviše Hrvata i Crnogoraca. U martu su oslobođene još dve grupe, u aprilu jedna, a poslednja 28. maja 1944. Posle oslobođenja ovih grupa ostalo je 211 zatvorenika – Italijana.

Ženski kazneni zatvor Fosombrone (Fossombrone) prov. Pezaro (Pesaro)

Kazneni zatvor Fosombrone bio je jedan od najvećih ženskih zatvora na tlu Italije u Drugom svetskom ratu. Nalazio se u istoimenom gradiću u provinciji Pezaro. Zatvor je bio trospratna dvokrilna zgrada okružena visokim kamenim zidom sa bodljikavom žicom. U njemu su bile smeštene 152 žene, političke zatvorenice iz svih krajeva Jugoslavije, a najviše iz Slovenije, Hrvatskog primorja, Dalmacije i Crne Gore. Osudenice su bile raspoređene po samicama – čelijama veličine 5 x 3 koraka, čija su vrata i prozori bili okovani.

Režim boravka i života bio je kao i u svim strogim robijašnicama. Nošenje robijaškog odela bilo je obavezno, sa oznakom broja, mesta i imena. Šetnje na vazduhu bile su po dva sata dnevno. U grupi za šetnju su bile po tri zatočenice, a razgovor je bio zabranjen. Za one koje nisu poštovale zatvorske propise i za najmanje greške, postojale su posebne kaznene prostorije ispod zemlje. Hrana je bila loša, jednolična i nedovoljna, a delila se jednom dnevno. Čuvari zatvora bile su časne sestre, vrlo surove u ophođenju prema zatvorenicama. Koristile su sve metode iz fašističkih zatvora. Ovo je, u stvari, bio radni zatvor, ali su Jugoslovenke odmah na početku odbile da bilo šta rade za fašističku Italiju.

Bez obzira na strog režim i stalne kontrole zatvorenica od strane časnih sestara, u novembru 1942. su formirane dve organizacije KPJ od tri člana. Novi članovi nisu primani, ali dolaskom zatočenica iz drugih logora partijsko članstvo se povećalo na 19 članica KPJ i veći broj kandidata partije i članova SKOJ-a. Partijska organizacija imala je i svoj program rada. Glavni zahtevi zatočenica bili su više i kvalitetnije hrane, bolji higijenski i zdravstveni uslovi, redovnije pisanje kućama. Zahtevano je da preko dana zatočenice budu u zajedničkoj sobi i slično.¹⁹ Ovakav program, za čije ostvarenje su polovinom 1943.

---

¹⁹ Grupa autora, *Jugoslovenke u zatvorima fašističke Italije*, Split 1985, str. 65-115.

godine zbog promenjene situacije na svetskim ratištima stvoren i povoljniji uslovi, predstavljao je široko polje rada za angažovanost svih zatvorenica.

Naročito su zapažena dva štrajka glađu, proslava Prvog maja i sukob sa karabinjerima. Prvi štrajk glađu koji je trajao dva dana organizovan je juna 1943, kao protest zbog upotrebe naziva schiavi što je bio pogrdni italijanski izraz za Slovene. Drugi štrajk glađu organizovan je jula 1943. i trajao je šest dana. Povod za ovaj štrajk bio je što je zbog nekih sitnih prekršaja zabranjena šetnja i nekoliko drugarica odvedeno u čelije ispod zemlje. Oba štrajka su uspela, naročito drugi, jer je posle njega dozvoljeno da preko dana u čelijama mogu boraviti i po više osoba zajedno. Time je počeo da se razbija sistem čelija, što je bio jedan od uslova za bolju organizaciju društvenopolitičkog rada.

Osnovan je Centralni odbor za sve jugoslovenske zatvorenice u kome su bili zastupljeni svi kolektivi i predstavnici svih socijalnih struktura. Predsednik odbora je najčešće bio sekretar partijske organizacije, čime se obezbeđivalo sprovodenje linije KP u svim akcijama. Odbor se bavio pitanjima koja su nametali uslovi logorskog života. Organizovao je kurs prve pomoći, fiskulturne vežbe za vreme šetnji i sl. Pojačan je rad na informisanju zatvorenica o situaciji u zemlji i svetu. Ideja da se pokrene list preko koga bi se detaljnije informisali svi zainteresovani za ova pitanja realizovana je 1. jula 1943. kada je počela da izlazi „Naša borba“. Izlazila je petnaestodnevno u tri primerka, pisana rukom štampanim slovima na nekvalitetnom papiru, tajno. Na tehničkoj pripremi radile su tri, a u pisanju članaka - informacija, skoro sve zatočenice. U listu su obrađivani problemi iz logorskog života, ratni izveštaji, obaveštenja o NOB-u u Jugoslaviji, informacije o SSSR-u, kulturnim zbivanjima i prosvetnom radu u logoru i dr.²⁰

Ovakvim radom u zatvoru odgajan je kadar žena boraca koje su posle kapitulacije Italije organizovale pripreme za izlazak iz zatvora i odlazak u partizane. Na intervenciju Crvenog krsta, sve Jugoslovenke puštene su iz zatvora 1. januara 1944.

Po dolasku u zemlju nekoliko zatočenica iz ovog zatvora se pri-družilo partizanskim odredima, a ostale su se posle oslobođenja uključile u izgradnju zemlje.

---

²⁰ Sećanja Dobrile Mojović i Bine Eškenazi, memoarska grada, DACG. II/21-4/3.

*Sudski zatvor Redina Koeli (Regina Coeli)
Rim prov. Lacio (Lazio)*

Redina Koeli (Kraljica neba), poznati sudski zatvor u Rimu služio je pretežno za optužene koji su čekali sudenje. To je jedan od najvećih zatvora u Italiji sa kapacitetom 3.000 ljudi. U toku rata primao je i po 5.000 optuženih. Pored političkih krivaca koji su bili u većini, znatan broj je suđen za povredu strogih propisa o racionisanju hrane.

Kroz ovaj zatvor prošlo je mnogo političkih zatvorenika jugoslovenskog porekla, prvo iz onih delova koje je Italija okupirala 1919. godine, a zatim i još više iz onih okupiranih 1941. Presuda se ponekad čekala i godinu dana. Takav je slučaj bio sa grupom od 21 internirca iz logora Lipari koji su optuženi da su osnovali, organizovali i upravljali jednim prevratničkim udruženjem koje je težilo da nasilno uspostavi diktaturu jedne društvene klase nad drugom.²¹

Do tako krupne optužbe logorske vlasti u Liparima došle su policijskim metodama uz pomoć doušnika i drugih saradnika. Zato je proučavanje optužnice državnog tužioca od strane specijalnog tribunala za zaštitu države trajalo više od godinu dana. U međuvremenu fašistički diktator Benito Musolini je na pritisak svetskog javnog mnjenja ukinuo smrtnu kaznu, koja je do tada veoma lako izricana i za mnoho lakše optužbe. To je bilo veliko olakšanje za optužene, jer vremenске kazne, ma koliko bile duge, mogle su trajati samo do neminovnog pada fašizma.

Zatvor Redina Koeli naslanjao se na veoma složen sudski mehanizam koji je pripremao grupne procese za 20-30 ljudi, od kojih bi i po 5-7, a pre ukidanja smrтne kazne, bili osudivani na najtežu kaznu.

Život u zatvoru nosio je sva obeležja strogog reda utvrđenog za ovakve ustanove. Ljude su pratile mnoge nevolje: bolesti, nečistoća, glad i posebno iščekivanje sudenja i neizvesnost.

Prema raspoloživim podacima, u Italiji je bilo oko 200 lica sa okupiranih područja Jugoslavije, koje je italijanska okupaciona vlast u Jugoslaviji osudila zbog neslaganja sa svojom okupacionom upravom. Ovde je izdržavalo kaznu nekoliko mladića i devojčica, uglavnom

---

²¹ Ignacije Zloković, *Jedna optužnica specijalnog fašističkog suda u Rimu... „Istorijski zapis”, knj. XXXIII, str. 311.*

maloletnika, koje je italijanska okupaciona vlast u Dalmaciji osudila na dugogodišnju robiju, tobože zbog komunističke delatnosti.

Zatvor je bio pod upravom Ministarstva unutrašnjih poslova Italije. Komandant zatvora, koji je bio iz italijanske policije, sa većom grupom karabinjera držao je zatvor pod strogom kontrolom. Većina zatvorenika iz Jugoslavije bila je smeštena u samicama. Zatvorenici su se mogli videti samo za vreme jednočasovne zatvorske šetnje. Po izričitom naređenju komandanta, ni u vreme šetnje oni nisu mogli grupno da se sastaju i razgovaraju već da se u prolazu samo pozdrave. Iako je to bio strogi zatvor, zatočenici iz Jugoslavije nisu nosili zatvorska odelia, već su bili u onim koja su poneli od kuće. Hrana je bila slaba, sa malo kalorija. Zdravstvena služba je bila organizovana, ali je bilo teško doći do nje, pa su ljudi umirali i od najbanalnijih oboljenja.²²

Pritisnuti strogim zatvorskim režimom, izmoreni glađu i lošim uslovima smeštaja, tražili su i nalazili način da se povežu i stvore organizacije, koje su im u datom momentu mogle poslužiti da se organizuju za oslobođenje iz zatvora. Uprava je preko svojih doušnika bila obaveštena o tome pa je pojačala straže, povećala nadzor i pooštala zatvorski režim.

Krajem 1942. godine stvorene su na neki način povoljnije okolnosti za „liparsku grupu”, jer su smešteni u grupne ćelije u kojima su mogle da se dobiju italijanske novine. Jedan promućurni stražar „pozajmljivao” je pojediniim ćelijama novine na po dva sata za jedno paklo duvana „forte” koje bi kasnije menjao u drugim ćelijama za hleb (zatvorenici su dobijali 400 gr hleba dnevno, a građani 120 gr.)

Suđenje je pripremano pedantno uz odgovarajuću pompu. Optuženi su imali pravo na advokate, koji su pokušavali da brane svoje klijente bez obzira na to da li su ih optuženi angažovali ili su za to bili određeni.

Izricanje osude predstavljalo je obično u isto vreme i kraj boravka u rimskom zatvoru. Reč je o Jugoslovenima. Za izdržavanje kazne osuđenici su slati u druge italijanske zatvore. Tako se desilo i sa grupom osuđenih Jugoslovena iz logora Lipari. Ostali koji su nastavili tamnovanje oslobođeni su posle kapitulacije Italije.

---

²² AJ, 110 br. 4632; AIZDG br. 147; AVII, K. 1021, a, reg. br. 23/6-12.

Kazneni zatvor Leće, prov. Leće (Lece)

Leće je jedan od najpoznatijih italijanskih zatvora za kriminalce u južnoj Italiji. U aprilu 1943. u zatvor je pristigla grupa od 96 građana Crne Gore osuđenih na teške vremenske kazne i do 100 godina robije. Oni su deo grupe od 170 osuđenika koji su prethodni mesec proveli u zatvoru Bari i upoznali uslove zatvorskog života.

U Leću se ponovila zatvorska procedura predaje svih ličnih stvari uz strogu kontrolu zatvorskih organa i dobijanja zatvorske odeće i obuće. Osuđenici su raspoređeni po sobama sa po 8-10 zatvorenika. Sobe su bile isto opremljene: ležajevi sa prostirkom i pokrivačima, stalak sa lavorom za umivanje, nekoliko stolica, sto i kibla za paravanom. Na čeonom zidu bio je samo jedan mali prozor sa rešetkama, a kroz masivna vrata sa prozorčetom stražari su osmatrali šta se u sobi radi. Kontrola u sobi je bila dva puta dnevno uz redovno ispitivanje rešetki na prozoru.

Politički osuđenici bili su odvojeni od kriminalaca. I svakodnevne šetnje u dvorištu bile su u različito vreme tako nije dolazilo ni do kakvih dodira između „kriminalaca“ i „političara“.

Hrana je bila nedovoljna i slaba – parče hleba od 200 gr i čorba sa zelenišom i po nekim zrnom pasulja ili testenine. Nedeljom se dobijalo parčence mesa. Oni koji nisu imali novca ili nisu dobijali pakete bili su izloženi gladi.

Svi osuđenici iz Crne Gore kažnjeni su zbog učešća ili pomaganja NOB-a. Među njima je bio relativno veliki broj članova KPJ što je snažno uticalo na ponašanje cele grupe. Uprava kaznionice je to znala pa je odmah upozorila zatočenike na izuzetno strog režim i kazne za eventualno nepoštovanje reda, pokušaj otpora ili neposlušnosti, a pogotovo svaki pokušaj političke akcije.

Kontakti u zatvoru, a naročito izvan njega, bili su pod strogom kontrolom. Samo jednom u 15 dana moglo se pisati kućama i to na italijanskom jeziku. Osuđenici su pisali pisma istovremeno u posebnoj prostoriji gde su ih na klupama čekali papir i olovka. Zatvorenici su, ipak, mogli dobijati italijansku štampu, iz koje su praktično jedino mogli saznati šta se događa u svetu i zemlji. Zatočenici iz Jugoslavije bili su vični i da čitaju između redova. Kada je u jednom listu objavljen članak da je likvidirana glavnina partizanskih snaga od tri divizije,

kojima su komandovali „Koča Popović publicista i španski oficir, Peko Dapčević španski oficir i Pero Četković oficir bivše jugoslovenske vojske”, da su te jedinice razbijene i uništene, ali da će „biti teško definitivno likvidirati sve partizane, jer bi za to trebalo u svaki grm baciti bombu a to je nemoguće” - zatvorenici su s pravom zaključili da su se te jedinice izvukle iz obruča. O tome se nije javno razgovaralo, jer se za najmanju sumnju mogao da zaradi „letto di forte” (u slobodnom prevodu krevet za isprobavanje snage).

Kako to izgleda isprobao je zatvorenik Veljko Kaluđerović. Njegova krivica je bila što se naivno upustio u razgovor sa zamenikom upravnika zatvora i jednim stražarom o ratnim teškoćama zbog kojih su, eto, i oni u zatvoru. Veljko je dodao da je rat težak i za nas i za njih, ali da će se verovatno brzo završiti pa će i njima biti lakše, a i mi ćemo se oslobođiti. Zapravo, on je htio to da kaže, ali zbog lošeg poznавanja jezika, oni su razumeli da je on pretio da će se rat brzo završiti pa će zatvorenici sa njima promeniti mesta. Zbog toga je sutradan „razapet” na „letto di forte”.

„Sutradan, došla su dva stražara i naredili da izađem iz zatvorske sobe. Odveli su me u prizemlje pa onda kroz neke podrumske hodnike u jednu ćeliju. Odmah je došao zamenik upravnika zatvora sa jednim stražarom... U ćeliji je bio jedan gvozdeni krevet širi nego obično. Otprilike negdje na sredini bila je rupa a ispod kibla.

Naredili su mi da skinem pantalone i gaćice do koljena i da legnem na ledu. Kada sam legao raširili su mi ruke tako da je jedna bila pri jednoj, a druga pri drugoj strani kreveta. Onda su mi vezali ruke lisicama za gvozdene stranice kreveta. Tim lisicama ruke su se mogle više ili manje pritegnuti za gvozdene stranice. Onda su mi vezali noge jednu za drugu nekim gurtnama, a krajeve gurtne svaki za svoju stranicu kreveta da nogama nijesam mogao mrdnuti ni lijevo ni desno. Drugom gurtnom su me privezali preko grudi i u takvom položaju postavili na krevet. Tako vezan ostao sam oko pedeset dva - pedeset tri sata. Svaka dva sata je kao i u ostalim prostorijama dolazila kontrola i provjeravala rešetke na prozoru i stanje veza ruku i nogu. Ruke su mi bile čvrsto stegnute i počele da natiču. Neki od stražara prilikom jedne kontrole mi je malo popustio one lisice dok je drugi kada je došao pritegao iste što je izazvalo još veći otok... Nuždu sam vršio onako ležeći kroz onaj otvor na krevetu u kiblu koja je bila ispod. Hranu su

donosili u zatvorske posude, ali istu nijesam mogao koristiti onako vezan. Zato je čistač, onaj koji je iz zatvorskih soba iznosio kible, došao da iznese kible i iz ove ćelije pa je on pokušavao da mi dadne hranu, ali sam tu uslugu odbijao jer mi se gadilo... pa sam tu hranu davao njemu da pojede.

Svaki put kada su stražari dolazili da kontrolišu stanje u ćeliji zahtjevao sam da budem pušten i da to prenesu upravniku zatvora. Tek poslije oko 53 časa došli su u ćeliju upravnik zatvora, zamjenik upravnika i nekoliko stražara i počeli da me odvezuju. Čim sam se uspravio iz kreveta ja sam izgubio svijest... Poslije par sati probudio sam se u drugoj prostoriji. Tada su došli dva stražara i zamjenik upravnika zatvora i odveli me u svoju zatvorskiju sobu kod mojih drugova. Uz put mi je rečeno da kažem drugovima da će ovako svako od njih proći ako se ne bude pridržavao reda i ako se budu preduzimale kakve akcije koje bi bile suprotne politici i redu u zatvoru".²³

Uprkos strogoći zatvorskog rezima nije se odustalo od aktivnosti i otpora pojedinim zahtevima uprave. U početku je zatraženo od zatvorenika da rade van zatvora, što je odlučno i jedinstveno odbijeno. Posle izvesnog vremena ponuđeno im je da u dvorištu zatvora prave konopce od slame i trske. Pristali su, pored ostalog i zbog toga što je bilo teško izdržati po 23 sata u četiri zida ćelije. Rad je bio lak, nalazili su se na okupu i mogli da se dogovaraju. Poslodavac nije bio zadovoljan učinkom pa se i sa tim prestalo. Kriminalci su drugačije gledali na rad.

Uprava zatvora nije bila navikla na solidarne i odlučne proteste kada god bi zatvorenikova prava bila ugrožena. Istina, do protesta nije dolazilo često. Kada bi došlo do protesta uprava bi po kazni izdvajala dvojicu-trojicu zatočenika, ali bi ih ubrzo morala pustiti.

Kada su se saveznici iskrcali u Italiju, očekivalo se da uprava popusti. Suprotno tome, zahtevano je da zatvorenici krenu na rad van kaznionice. Protesti nisu uspeli pa je cela grupa prevezena do morske obale gde je trebalo da kopa rovove. Učinak je bio, što iz protesta, što zbog iznemoglosti, tako mali da je posle dva dana uprava odustala od te akcije.

U svim protestnim akcijama zatvorenici su ispoljavali punu solidarnost. Pokazalo se da su upravo solidarnost i povezanost, poverenje

---

²³ DACG, Zbirka sećanja, Veljko Kaluđerović, *Zatvor Leće*, str. 8.

i nada u pobedu bili važan uslov preživljavanja. Za zatvorenike koji su tu pristigli kao učesnici NOB to je bila i moralna obaveza. Komunisti su bili inicijatori svih oblika i najsitnjeg otpora kao vrste borbene škole. Njihova politička obaveza bila je da nastave borbu u novim uslovima. Među njima su se isticali Milutin Nikolić, Leko Markuš, Radovan Stamatović, Blažo Petranović, Petar (Pura) Ristanović, Vojo Savićević, Niko Marić, Veljko Kaluđerović, Stevo Lopičić, Zarija Vučinić, Ljubo Mijović, Rako Duletić, Ilija Kostić, Vido Jovićević, Lazar Vujičić, Risto Kraljević, Drago Bulajić, Vlado Banović, Nikola Vujović i drugi. Svaki njihov dogovor imao je jedinstvenu podršku svih zatvorenika.

Posle kapitulacije Italije uprava zatvora zavela je strožiji režim. I ishrana je pogoršana. Saveznicima je trebalo dva meseca da saznaju da se u zatvoru nalaze jugoslovenski partizani. Oni su na kraju oslobodili Jugoslove i uputili ih u Bari. Pošto pritisak da se prijave u četničke formacije nije uspeo, zatvorenici su se priključili prekomorskim partizanskim brigadama.²⁴

Zatvor Denova, prov. Denova (Genova)

Đenovski zatvor je jedan od najvećih u Italiji. U njemu nije bilo mnogo Jugoslovena. Tek pri kraju rata dovođeni su Jugosloveni iz drugih zatvora zbog savezničkog napredovanja prema severu.

Pred kraj rata u ovom zatvoru od oko 2.000 ljudi formirana je „specijalna sekcija SS zatočenika” pod isključivom nadležnošću SS jedinica kojoj su pomagali fašistički stražari. Sekcija nije bila brojna, svega oko 45 zatvorenika Jugoslovena, italijanskih partizana i aktivista pokreta otpora, pretežno komunista i socijalista.

Za zatvorske prilike ishrana je bila solidna. Umesto robijaških odela zatvorenici su zadržali svoja. I komfor u celijama bio je relativno dobar; umesto kibli postojao je zajednički toalet. Ovi uslovi su život činili snošljivijim nego u prethodnim zatvorima.

Atmosfera u zatvoru je, uprkos tome, bila izuzetno loša. Režim je bio rigorozan. Uspaničeni zbog vrlo nepovoljne situacije na ratištu,

---

²⁴AJZDG, F 143, 4, 5, 1207.

Nemci su kažnjavali za svaku sitnicu. Dovoljno je bilo da komandir obezbeđenja oceni da fašistički pozdrav (obavezан u svim susretima sa nemačkim stražarima i prilikom ručka) nije dovoljno odsečan, pa da zatvorenik na licu mesta dobije batine. Preglasan govor, sporo kretanje hodnikom, lupkanje porcijom i slične sitnice bile su dovoljne za oštре kazne.

Pušenje u celii bilo je zabranjeno, a izolacija od spoljnog sveta potpuna. Uprkos tom teroru i neizvesnosti za svoju sudbinu zatvorenici su po ponašanju esesovaca mogli da primete da je kraj njihove strahovlade blizu. Povremena pucnjava po gradu od strane odreda Narodne akcije, u stvari ilegalnih jedinica pokreta otpora, budila je nadu da bi se okolne garibaldijiske jedinice uz pomoć savezničkih trupa uskoro mogle pojaviti kao oslobođiocи.

Dvadeset prvog aprila 1945. esesovci su potajno napustili zatvor, iako su grad još čvrsto držale nemačke jedinice. Uplašeni italijanski fašistički stražari pokušali su da priprete zatvorenicima iz „SS sekcije“ da ništa ne pokušavaju, ali to je u stvari bio znak da treba zauzeti zatvor. Italijanski antifašisti su već pripremali planove te se zatvor ubrzao u rukama naoružanih zatvorenika. Straža se predala. Jugoslovenskim zatvorenicima je, uz velike rizike, pošlo za rukom da izađu iz zatvora i iz grada i da se dokopaju partizanske teritorije.²⁵

Kazneni zatvor Izola Pianoza (Izola Pianosa)

U provinciji Livorno poznat je po izuzetno strogom režimu i teškim uslovima tamnovanja. U njemu su izdržavali kazne osuđenici iz Slovenije, Hrvatske i Crne Gore.

Surovost zatvorskog života na ovom ostrvu sa teškom klimom nije izdržalo 21 jugoslovenskih osuđenika - 11 Hrvata, 8 Crnogoraca i 2 Slovenca.

Osuđenici su doživeli oslobođenje tek krajem rata 1945. godine.

---

²⁵ Branko Komatin, *I tako se borilo i takvi smo bili*, Sećanja jednog skojevca, Beograd 1998, str. 183.

Kazneni zatvor Kapodistrija (Capodistria) provincija Udine

Kapodistrija je zatvor koji je Italija nasledila od Austrougarske monarhije. Ovo ogromno zdanje sagradeno početkom 19. veka kao istražni i sudski zatvor, moglo je da primi oko 2.000 ljudi. S obzirom na geografski položaj u njemu su tamnovali uglavnom politički osudenici slovenskog porekla – Istrani, Slovenci, Dalmatinци, ali i italijanski irentisti.

Fašističke vlasti su znatno pojačale surovost režima u zatvoru. O tome su se ispredale priče, a njegove slepe ćelije zatvorenici su nazivali grobnice živih. Posle Prvog svetskog rata i dolaska fašista na vlast ovde su tamnovali Slovenci i Hrvati. Nova vlast ovde je zatvarala i italijanske antifašiste.

Nije nimalo slučajno da je upravo ovaj zatvor u Drugom svetskom ratu pretvoren u sabirni – tranzitni centar najtežih osuđenika sa teritorije okupirane Slovenije, Dalmacije, Hrvatskog primorja i Crne Gore.

Od obale Kapodistrije teške osudenike sprovodili su u zatvor vezane lancima. Prolazeći kroz špalir takozvanih radoznalaca izlagani su psovjkama, pljuvanju, pogrdnim poklicima „banditi”, „ribeli” (buntovnici), Schiavoni (pogrđno ime za zarobljene Slovene). Razjarena masa je nasrtala na vezane ljude pa su ih stražari morali umirivati i odvraćati od najgoreg. To je bio gotovo uobičajen doček fašističke gomile koja je ispoljavala mržnju i želju za osvetom. Bio je to i sračunat uvod u tumanovanje u italijanskim zatvorima. I to je trajalo dok bi se zatvorila teška kapija stare kaznione.²⁶

Zatočenici bi tu proveli kratko vreme u veoma strogim uslovima zatvorskog života. Od pretresa do dodele broja umesto imena – sve je vredalo dostojanstvo, ponižavalo i sugerisalo zatvoreniku da je ulaskom u zatvor prestao da bude čovek – ličnost, a postao samo broj čija sudbina pa i sam život zavise od milosti zatvorske uprave. Kako se osećao čovek kome nisu pretresali samo lične stvari, odelo, novčanike, dokumente, nego su ga skidali golog i pregledali sve šupljine u telu i skrivena mesta (između prstiju na primer)! Podvrgavao se dezinfekciji, dezinsekciji, lekarskom pregledu da bi bio smešten u ćelije, isku-

---

²⁶ N. Zorić, n.d., str. 374.

sio zatvorski red u najoštrijoj varijanti i tako psihološki pripremljen poslat u druge zatvore Italije.

Tu proceduru i odgovarajući karantin prošlo je na hiljade osuđenika i osudenica.²⁷

Krajem 1944. godine američka avijacija je razrušila zatvor. Na njegovom mestu sagradena je škola, a mermerna ploča na zidu podsjeća prolaznike 'a se na tom mestu nalazila kaznionica.'

Sličnu ulogu imao je i *zatvor u Kopru*. U zatvoru se ostajalo obično oko deset dana. Dalji put je vodio preko Trsta i Venecije u unutrašnjost.

Hiljade jugoslovenskih osuđenika prošlo je kroz ovaj zatvor.²⁸

Kazneni zatvor Kastelfranko (Castelfranco), provincija Modena

Kaznionica *Kastelfranko* je dobila ime po imenu grada Castelfranco di Emilija (Castelfranco di Emilia), provincija Modena. U vrijeme fašističke vladavine u ovom zatvoru, koji je jedan od većih muških zatvora u Italiji, kaznu su izdržavali italijanski politički osuđenici - komunisti, socijalisti, anarchisti i drugi antifašisti. U zatvoru su robijali i kriminalci.

Ovo strogo zdanje sagrađeno 1628., u vreme pape Urbana VII., jedan je od najstarijih i najprljavijih zatvora u Italiji. Sastavljen uglavnom od čelija 2,5 x 3 metra, zvanih „cameroni”, u kojima je smještan i po dvanaest lica. Umesto vrata imale su velike čelične rešetke koje su omogućavale stražarima da prate svaki pokret zatočenika. Budući da je klima u tom kraju posebno hladna, vlažna i nezdrava sa jesenjim temperaturama i po nekoliko stepeni ispod nule, zatvor - kao i svi kazneni zavodi u Italiji - nije zagrevan. Stara tvrdava je tako mogla nositi nadimak „Milanska grobnica”.²⁹

Tokom Drugog svetskog rata tu su na izdržavanje teške robije slati pripadnici Narodnooslobodilačkog pokreta iz onog dela okupirane

²⁷ AIZDG fasc. 143-45, 1207.

²⁸ B. Komatin, *n.d.*, str. 151.

²⁹ *Enciklopedija pokreta otpora*, italijansko izdanje, str. 489.

Jugoslavije koji je pripojen Italiji: delovi Slovenije, Hrvatskog primorja, Dalmacije i Boke kotorske.

Zatvor Kastelfranko sastojao se od pet odvojenih zgrada koje su bile posebna zatvorska odeljenja, odnosno sekcije. Celo zdanje okružuje visoki zid i niz pomoćnih zgrada (upravne zgrade, stražarnica, priona, kuhinja, radionica i drugi objekti) Prva i peta sekcija su bile odredene za smeštaj političkih zatvorenika, a ostale za kriminalce. U proleće 1943., kada je pristiglo nekoliko grupa jugoslovenskih osuđenika, u zatvoru je bilo oko 1.600 ljudi od čega blizu 600 Jugoslovena.

Režim u zatvoru bio je gotovo surov. Osuđenici su se mogli u to uveriti već prilikom prijema u zatvor. S obzirom na broj jugoslovenskih osuđenika, od kojih je nekoliko desetina osuđeno na doživotnu robiju i s obzirom na to da je režim u brojnim zatvorima u kojima su tamnovali jugoslovenski zatvorenici bio manje-više sličan ovome, život i prilike u Kastelfranku opisaćemo opširnije.

Osuđenike su u zatvoru očekivali čuvari utegnuti u crne uniforme, sa srebrnastim amblemom fašističke stranke na reverima. Odmah na početku podvrgnuti su rigoroznom pretresu i oduzimanju svih ličnih stvari. Posle toga svi su bili obavezni da se oslobose odeće i obuće i tako goli budu ponovo podvrgnuti detaljnem pregledu. Osuđenici su potom dobijali zatvorskou odeću: košulja bez dugmadi, veš, jakna, kapa – sve od braon sukna, čarape i drvene klonpe. Na svakoj jakni utisnut je broj - matrikola, posle čega su prestala da važe imena i prezimena i svi su postajali samo broj koji je bio jedina lična karta zatvorenika.

Za smeštaj u celijama sa po šest kreveta svako je dobio po dva čaršava, jednu jastučnicu, jedno čebe, komad platna umesto peškira, komadić sapuna, zemljjanu porciju za jelo, drvenu kašiku i zemljjanu posudu za vodu.

U celiji su se nalazili gvozdeni kreveti na preklapanje, klupa, sto i kibla. Ćelija je u mirnodopskim prilikama bila predviđena za dvojicu, a u ratu je nabijeno šest kreveta. Kroz visoki prozor sa gvozdenim rešetkama videlo se samo parče neba. Kroz prozorčić na vratima stražar je pratio ponašanje zatvorenika. Bilo je zabranjeno spuštanje kreveta, a celija je bila tako uska da se samo jedan osuđenik mogao kretati dok su ostali sedeli i to je trajalo satima. U zatvoru je sve bilo propisano i niko nije smeo kršiti utvrđene propise ponašanja. Po surovosti u sprovođenju i zloupotrebi tih propisa ostao je zapamćen direktor Agni

Moni, koji je sa svojim pomoćnicima, tokom 1943. godine zatočenu grupu mladih Jugoslovena fizički zlostavljao, tukao ih vezanih ruku. U lošim zatvorskim uslovima, bez svetla i vode, zakidao im je na hrani i zabranjivao svaki izlazak van zatvorskih prostorija. Zbog ovih i ostalih postupaka prema zatvorenicima, Državna komisija za ratne zločine podnela je zahtev za pokretanje i utvrđivanje njegove krivične odgovornosti.³⁰

Kako je izgledao jedan zatvorski dan opisao je Neđeljko Zorić, koga je italijanski vojni sud u Kotoru osudio prvo na smrt, a zatim na doživotnu robiju. Evo tog opisa: „Prilikom njihovog ulaska svaki od robijaša mora da stane mirno u svom kutku i da skine kapu. Capo Gvardia ulazi odsečnim korakom i osmatra. Jedno vrijeme čuvari su zahtevali da kapa pozdravljam „romanamente” (fašističkim pozdravom), ali pošto to većina nije prihvatile, sve se završavalo na psovkama „nepopravljiva komunistička banda” i slično. Procedura obilaska celija je bila sljedeća: jedan od pratioca upisuje broj prisutnih i konstatuje nepravilnosti, dok onaj drugi kapu podnosi merdevine sa kojih ovaj komadom željeza provjerava kompaktnost svakog kvadrata rešetki. Ti reski otkucaji ispunjavali su celiju nekim jezivim tonalitetom svojstvenim samo udarcima celika u okove ugradene u teške bedeme.

Pregledi celija su vršeni ujutro, nakon ustajanja i predveče, prije lijeganja. Prilikom jutarnjeg pregleda kažnjениći su se mogli prijaviti na raport upravniku kaznione (bolest, žalba, uzimanje stvari iz kofera i sl.).

Oko 10 sati bi nas izvodili na vazduh u mala ogradiena dvorišta. Izvodili su skupa naše dvije celije „vječitaša”. Sa drugim osudenicima nas nijesu mješali. Kretali smo se u krug, jedan za drugim bez zaustavljanja i bez razgovora. Stražar koji je sa jednog tornja nadgledao po više dvorišta, kao papagaj bi ponavljao „caminare, caminare, per uno, per uno, zitti, zitti (krećite se pojedinačno po jedan, èutite).”

Izvođenje na vazduh i u takvim uslovima bilo je za sve poseban dogadjaj. Prvo napuštali bismo, za pola sata ili sat, našu „živu grobnicu”. Prešli bismo put od celije do dvorišta i natrag. U dvorištu bi se kretali. Gledali bismo u visoki nebeski svod i slobodni let poneke zalutale ptice. A mogli smo, šapatom, razmijeniti i poneki misao ili novost s onima iz druge celije.

---

³⁰ AJ, 110, F. br. 2106.

Propisima je bilo određeno po dva sata šetnje, jedan sat prije, a jedan sat poslije podne, za sve kažnjene. Ali propisi su bili jedno a praksa, odnosno volja čuvara, drugo. Kad bi neki od čuvara bio dobre volje, na šetnji bi nas zadržao duže od pola sata ali nas je većina u ćelije vraćala ranije. Ponekad po kazni ne bi nas uopšte ni izvodili na vazduh.

Po povratku sa šetnje dijelili bi nam sljedovanje hljeba. Svaki osuđenik dobijao je po 150 gr hljeba. Između 12 i 13 sati dobijali smo po kutlaču minestrone (čorbe od povrća). Posle podnevne šetnje, ako je iste bilo, dobijali smo po parče marmelade ili parče sira, ili po desetak usoljenih maslina.³¹

Zatvorenost, glad, odvojenost od sveta i monoton zatvorski život teško su se podnosili. Dozvoljeno je bilo dopisivanje sa svojima – po jedna strogo cenzurisana dopisnica oskudnog sadržaja u 15 dana. Uprkos svemu zatvorenici Jugosloveni, posebno komunisti, uspevali su da se povežu, organizuju i politički utiču na svoju sredinu. Po svedočenju Zdenka Štambuka, koje prenosi Nedeljko Zorić, u zatvoru je postojao ilegalni zatvorski komitet kome su se tokom 1942/43. priključili Albin Dujc, Oskar Kovač, Miha Marinko.³²

U uslovima potpune izolovanosti, kada je zatvorska uprava među kažnjenicima imala doušnike i provokatore samo ljudi sa velikim iskuštvom ilegalnog političkog rada mogli su se politički „prepoznati“ i organizovati. Njihova aktivnost polazila je od elementarnih interesa zatvorenika: zahtev da se političkim zatvorenicima prizna status predviđen međunarodnim konvencijama, duže ostajanje na vazduhu, zajedničke šetnje, bolja ishrana, skidanje fašističkih simbola – sve je to doprinelo da osuđenici osete da postoji nekakvo političko delovanje.

Oduševljenje kojim je dočekana kapitulacija Italije i uverenje da je stigao čas slobode naveli su komitet da dade znak da se kazniona napusti silom. Kriminalci - slobodnjaci su prvi jurišali i nekoliko ih je poginulo. Pozvana je u pomoć nemačka komanda. Krivica je svaljena na kriminalce, a politički zatvorenici su pošteđeni.

Već i pre kapitulacije, a posle pada Musolinijeve vlade, uslovi za komunikaciju, pa prema tome i za politički rad su poboljšani tako da su u zatvor ilegalno stizale informacije sa ratišta, razmenjivane su

---

³¹ N. Zorić, *n.d.*, str. 379-381.

³² *Isto*, str. 387.

poruke, dogovori i izvršene neke pripreme za izlazak iz zatvora. S obzirom na veliki broj Slovenaca doneta je odluka da se na svojevrstan način obeleži godišnjica pogubljenja poznatog slovenačkog komuniste Toneta Tomšića. Po dogovoru na znak zatvorskog zvona, tačno u 19 časova jedan zatvorenik je povikao „Slava tovarišu Tomšiću” a iz većeg broja celija odjeknulo je „Slava mu”.

Obaveza italijanske vlade maršala Badolja da pusti političke zatvorenike u ovom zatvoru delimično je sprovedena samo za italijanske političke zatvorenike. Jugosloveni su ostali, a Nemci su preuzeli kontrolu zatvora ostavljajući istu upravu.

Jedan deo zatvorenika transportovan je u logore u Nemačkoj. Stari i bolesni, odnosno sve koji nisu odvedeni na rad u Nemačku, Nemci su posredstvom Crvenog krsta vratili u Jugoslaviju u prvoj polovini 1944. godine.

Kazneni zatvor Luka (Lucca), provincija Torino

Zatvor u *Luki*, u koji je sredinom 1943. dovedeno 16 zatvorenika – Jugoslovena, smešten je uz zidine staroga grada. Nevelika, stara kaznionica imala je male prozore koje su robijaši zvali „vučja usta”, jer se kroz njih videlo samo parče neba. Vidik su zatvarali visoki platani. U celijama su bila po trojica zatočenika.

Jugosloveni su u ovaj zatvor dovedeni polovinom 1943. godine i bili zmešteni u nekoliko susednih celija, strogo odvojenih od kriminalaca, kojih je bilo mnogo više.

Grupa pridošla iz zatvora u Pizi pokušala je u novim uslovima da sačuva tradiciju svog „kolektiva” iz Pize, ali je to bilo mnogo teže.

Zbog oskudne hrane ljudi su naglo slabili. Smrt jednog zatvorenika od zaraznog meningitisa unela je strah među ljude. U nervoznoj atmosferi sukobile su se jugoslovenske grupe zatvorenika i stražara što je dovelo do štrajka glađu. Dogodilo se to posle jedne dvorišne šetnje. Počela je kiša. Stražari su ostavili Jugoslove da pokisnu i poslednji napuste dvorište. Iznureni ljudi su besno protestovali uvereni da ih je stražar namerno ostavio na kiši. Goluban Marković napravio je nekoliko uvredljivih grimasa, zbog čega je osuđen na zatvor u samici od tri

dana. Njegovi drugovi su, u znak protesta, odbili da prime hranu zahtevajući da se Marković pusti. U namjeri da prekine štrajk komandant je razmestio jugoslovenske zatvorenike u ćelije daleko jednog od drugog, ali su oni i dalje odbijali hranu izlažući se velikom riziku. Trećeg dana najavljen je kompromis: Marković je pušten iz samice, a ostali su vraćeni u ćelije jedni pored drugih. Tri dana je to bila glavna tema razgovora u logoru, a autoritet učesnika štrajka znatno je porastao u očima ostalih. Takav protest se ne bi tako kompromisno završio da se nije osećao kraj fašizma.³³

Između zatvora u Luki i organizacije Osvobodilne fronte u Ljubljani postojala je veza. Jednom prilikom pristiglo je nekoliko paketa hrane iz Ljubljane, što je izazvalo oduševljenje zbog pažnje slovenačke organizacije prema zatočenicima koji su već bili na kraju snage.

Izlozani politički zatvorenici uspeli su da preko kriminalaca redovno dolaze do italijanske štampe koja već sredinom 1943. godine nije mogla da sakrije približavanje poraza naci-fašizma.

Početkom 1944. godine ova grupa jugoslovenskih zatvorenika biva opet prebačena dalje na sever – iz zatvora u Luki u zatvor u La Speciju.³⁴

Kazneni zatvor La Specija (La Spezia) provincija Torino

Zatvor u *La Speciji* bio je jedan od novijih i modernijih italijanskih zatvora. Smešten na ivici grada u podnožju Ligurijskih planina, omogućeno je da se sa drugog sprata, gde su bili jugoslovenski zatvorenici, baci pogled na okolinu. Ovde, za razliku od drugih starih zatvora prozori nisu ličili na „vučja usta”, pa se kroz njih mogla posmatrati šira okolina, ali bilo je i mnogo sličnosti sa ostalim zatvorima - od kibli (umesto WC) do ostalog.

Smeštaj je bio povoljniji, jer su umesto u samicama zatočenici boravili u većim zajedničkim prostorijama što je omogućavalo življu razmenu informacija i izvesnu političku aktivnost.

³³ AVII, Ia, K 1020, reg. br. 30 (6-1).

³⁴ AIZDG, K 24/1-1 143 144 145.

U drugoj polovini 1944., u zatvoru La Speciji, pored kriminalaca koji su i ovde bili najbrojniji, bilo je znatno više političkih zatvorenika Italijana, među kojima i zarobljenih italijanskih partizana. Nije bilo masovnih represija, ali prvo streljanje partizana i odvodenje druge veće grupe u Nemačku unelo je nemir među zatočenike.

Režim je posle toga pooštren, pa su Jugosloveni smešteni po trojica u prostorijama koje su nemenjene za jednu osobu. Hrana je svedena na oskudno sledovanje, a to je značilo gladovanje, gubljenje snage i pojave bolesti. Nekoliko Jugoslovena dobilo je tuberkulozu i propljuvalo krv.

Situacija bi postala kritična da Jugosloveni nisu prihvatali sugestiju italijanskih zatočenika antifašista – da rađe odredene poslove u zatvoru što je omogućavalo da ih politički zatvorenici pomažu u hrani. Predlog da se zbog hrane jugoslovenski zatvorenici izmešaju po čelijama sa Italijanima nije prihvaćen.

Veza sa antifašistima u gradu bila je dobra tako da se počelo razmišljati o bekstvu što je podiglo moral među zatvorenicima iako obektivnih uslova za takav poduhvat nije bilo.

Italijanski komunista i španski borac Marko Perpilija je ipak uspeo da se osloboodi. Iz grada je posle toga stigla pošiljka hrane na ime jugoslovenskih zatvorenika. Sve dobijeno deljeno je podjednako svima. Kasnije je pristigla i manja novčana pomoć. Cela ta akcija pomoći organizovana je ilegalno. Dva Jugoslovena, od ukupno šesnaest, ipak su podlegla tuberkulozi kojoj se posle svih iznurivanja glaću teško bilo odupreti.

La Specija je tih meseci 1944. godine kao jedna od najvažnijih ranih luka bila podvrgnuta sistematskom bombardovanju, što nije imalo ni zatvor. Česte uzbune i obavezani odlazak u sklonište bili su, uprkos velikoj opasnosti, prilika da se ljudi dogovore i da čak sa italijanskim antifašistima planiraju bekstva. Nemci su noću prepuštali obezbeđenje italijanskim stražarima među kojima se mogao naći pojedinac spreman da, bar donekle, saraduje sa zatvorenicima, jer je ishod rata i za njih postao očigledan. Do masovnog bekstva nije došlo, ali je trojici jugoslovenskih zatvorenika koji su obradivali zatvorskiju baštu uspelo da pobegnu pa su Nemci pooštirili kontrolu nad Jugoslovenima. Drugih bekstava nije bilo.

Grupa Jugoslovena u zatvoru La Specija prepolovljena je polovinom 1944. godine: svi koje je lekarska komisija proglašila sposobnim za rad transportovani su u Nemačku.

Život u zatvoru krajem 1944. godine i početkom 1945. postao je interesantniji, jer su u zatvorske zidine mnogo lakše prodirale vesti o velikim pobedama saveznika, čak i Narodnooslobodilačke vojske u Jugoslaviji. Izgledalo je da će jedinice 8. engleske armije odlučno krenuti prema severu i doneti slobodu, ali front je ponovo zastao u liniji Bolonje. Posledica te ofanzive bio je novi priliv italijanskih zatvorenika - protivnika fašizma.

Konačno, u martu 1945. godine, savezničke trupe su stigle na 30 km od La Specije. Zatvor je oslobođen kasnije kada su savezničke trupe zauzele ovu luku. Dve nedelje pre toga nemačke SS trupe odvele su iz zatvora 14 zatočenih italijanskih partizana i jednog jugoslovenskog robijaša u svoju sekciju zatvora u Đenovi, s namerom - kako se posle videlo - da ih prebace u logor Dahau, ali ih je pobedonosni đenovski ustank, u kome su i zatočenici učestvovali, u tome sprečio.³⁵

*Kazneni zatvor Parma,
provincija Parma*

Kazneni zatvor, ili „caza penale”, Parma je jedna od starih italijanskih muških robijašnica. U prvoj polovini 1943. u zatvoru se našla grupa osuđenika pretežno iz Dalmacije i Hrvatskog primorja, zatim Boke, Crne Gore, Slovenije i Grčke. Kapacitet robijašnice je bio preko 1.500 ljudi, ali nije bila puna o čemu svedoči podatak da se na dan kapitulacije tu zateklo 700 političkih osuđenika sa nekoliko stotina italijanskih kriminalaca. U logoru je bilo šezdesetak soba sa po 4 do 32 kreveta što je omogućavalo lakšu komunikaciju među zatvorenicima.

Mada je režim bio kao i u ostalim italijanskim zatvorima, tretman prema zatvorenicima i njihova međusobna komunikacija bili su povoljniji. Prvi faktor koji je tome doprineo predstavljala je brojnost političkih zatvorenika. Bilo ih je iz gotovo svih većih mesta italijanske okupacione zone, najviše iz Ljubljane (24), Benkovca (19), Splita

---

³⁵ B. Komatina, n.d., str. 172.

(17), Šibenika (16), Herceg-Novog (10), Dubrovnika (8), iz Crne Gore (13) itd. Među političkim zatvorenicima bio je 31 Grk.

Drugi faktor bila je organizovanost zatočenika i njihova borba da se na osnovu međunarodnih konvencija poboljšaju uslovi života u zatvoru. Prema „Spomeniška knjiga jugoslovenskih političkih zapornikov v parnški ječi“ s početka leta 1943. godine postojao je zatvorski komitet komunista koji su činili: Ljuban Jakša, Lojze Ocepek, Mirko Franelić, Mario Katunarić, Mirko Bučević i Marko Vujačić. Oni su izdavali rukom pisane „Vijesti“, a povremeno i humoristički list „Kibla“. ³⁶

Posle niza zahteva zatočenika uslovi života su znatno poboljšani, a osuđenici su počeli sami da biraju svoje starešine.

Zatvorski komitet je smatrao da svaki rad predstavlja pomoć okupatoru, ali takav stav nije dao željene rezultate. Međutim, zahtevi da predstavnici zatvorenika budu prisutni prilikom priprema i raspodele hrane, kao i za redovnije lekarske preglede i pojačanu hranu bolesnih i iznemoglih su prihvaćeni.

Zatvor je posle kapitulacije Italije bio pod nemačkom kontrolom. Nemačke komande su u logorima i zatvorima političkih zatvorenika tražile novu radnu snagu za razrušenu nemačku privredu. U zatvor Parma stigla je u decembru 1943. lekarska komisija koja je pregledala sve osuđene Jugoslovene. Svi sposobni za rad prebačeni su u radne logore u Nemačkoj, dok je starije i bolesne osuđenike preuzeila komisija Crvenog krsta NDH i prebacila u svoje sabirne logore radi povratka kući. Mnogima je ipak uspelo da se preko veza sa organizacijom NOP prebace u partizane.

Sredinom januara 1944. godine u kaznioniku Parma stigla je grupa osuđenika iz zatvora Kastelfranko. Smeštaj je bio bolji nego u prethodnom zatvoru. Nisu zatekli političke osuđenike, ali su ih Italijani-kriminalci obavestili o onome što su njihovi prethodnici svojim akcijama izborili. Odlučno su se suprotstavili zatvaranju vrata celije i ponovili stare zahteve da njihovi predstavnici budu prisutni prilikom pripremanja i deobe hrane, da se za bolesne i iznemogle obezbede pojačana ishrana i redovni lekarski pregledi. Pri tome su se pozivali na međunarodne konvencije.³⁷

³⁶ AVII, Ia, K 1000, reg. br. 5/1-8.

³⁷ AIZDG, 143 - 145.

U promenama situacije u Italiji i svetu valja tražiti razlog da je upravnik zatvora prihvatio sve zahteve političkih osuđenika - Jugoslovena. I čuvari su u svakodnevnim kontaktima bili korektni. Koristeći povoljniju situaciju osuđenici su se organizovali u kolektive po čelijama da bi se udruženim snagama lakše borili protiv gladi. U te svrhe udružen je novac koji su držali na nekoj vrsti štednih knjižica. Zajednički izabrana grupa od tri člana nabavljala je za taj novac svaki dan mleko, a povremeno sir, voće i sl. Kada su oni sa najslabijom „ušteđevinom“ ostali bez novca „bogatiji“ su počeli da se povlače iz kolektiva. Tada je iznenada na ime osuđenika Nedeljka Zorića stigla anonimna pošiljka od 3.000 lira pa je kolektiv ponovo proradio. Pošiljalac se ne zna, ali je logično pretpostaviti da je to poslala neka od organizacija Osvobodilne fronte ili KP Italije koje su prikupljale pomoć za ljude u zatvorima i logorima i nalazile načina da pomoć stigne do njih.³⁸

Sve to, međutim, nije dugo potrajalo. Uskoro je u zatvor stigla nemачka lekarska komisija koja je izdvojila zdrave i odredila za transport u Nemačku. Tako u i oni doživeli sudbinu prethodnika.

Delegacija Crvenog krsta NDH prihvatile je preostalu grupu i sprovela u sabirni centar u okolini Trsta. Komunisti Trsta su već uspostavili dobre tajne veze s tim centrom tako da su se oni koji su to želeli izvukli iz logora i priključili partizanima. Ostali su vraćeni svojim kućama.

*Sudski zatvor San Diminjano (San Gimignano),
provincija Parma*

San Diminjano je bio jedan od upravnih italijanskih zatvora sa oko 200 robijaša. Pored italijanskih kriminalaca, u njemu su tokom Drugog svetskog rata bili zatočeni brojni politički zatvorenici sa okupiranih jugoslovenskih teritorija: Slovenije, Istre, Dalmacije, Crne Gore, Grci sa Rodosa i drugi.³⁹

---

³⁸ N. Zorić, n.d., str. 396.

³⁹ AIZDG, 143-145, 1207.

Kada su početkom 1943. godine u zatvor sprovedena petorica liparskih logoraša osuđenih zbog organizovanja komunističke celije u logoru, zatekli su devetoricu osuđenika iz Škaljara - Kotor koji su, kao prve žrtve Vanrednog suda za Dalmaciju uspostavljenog dekretom guvernera Dalmacije Bastaninija, osuđeni 18. oktobra 1941. na 7 odnosno 5 godina robije.⁴⁰ Za godinu dana provedenih u ovom zatvoru oni su osetili sve nevolje zatvorskog života u Italiji: glad, slabe veze sa porodicama, izolovanost, zatvorsku torturu.

Početkom 1943. godine život u zatvoru je postao snošljiviji. Do tada surovi režim komandanta zatvora Augusta Feratolija (Augusto Ferrattoli) dozvolio je održavanje veza između zatvorskih celija što je bila posebna pogodnost za jugoslovenske zatvorenike smeštene u tri susedne celije. Pad fašizma nije bitno izmenio zatvorski režim (osim što su stražari oslovljavali zatvorenike po imenima, a ne po brojevima).

Kapitulaciju Italije oglasila je zvonjava brojnih crkava u S. Điminjanu. Obaveza nove italijanske vlade da pusti na slobodu političke zatvorenike nije obuhvatila Jugoslove. Očekivao se, kao u drugim zatvorima i logorima, brzi dolazak saveznika ali to se nije dogodilo.⁴¹

Opasnost da i treću zimu ostanu u zatvoru primorala je zatočenike da pregovaraju o puštanju na slobodu kao što se to dogodilo u nekim drugim zatvorima. Komandant zatvora ne samo da je odbio taj zahtev nego je pripretil da će pozvati u pomoć nemačke jedinice, ako bude bilo pokušaja bekstva. Nešto popustljiviji je bio prema zahtevima za bolju hranu i slobodnije kretanje unutar zatvora.⁴²

Početkom 1944. godine komisije Crvenog krsta počele su obilazak zatvora Italije s ciljem da organizuju oslobođenje političkih zatvorenika. Takva komisija stigla je u San Điminjano, 10. januara 1944, a dvadeset dana kasnije jugoslovenski zatvorenici krenuli su, uz pomoć Crvenog krsta, za Trst. Nastavak puta bio je po sopstvenom izboru: neko je potražio puteve do partizanskih jedinica, a drugi su nastavili svojim kućama. Tako je zatvor, kad je reč o jugoslovenskim robi jašima, bio ispražnjen.

⁴⁰ Dr Dušan Živković, *Boka Kotorska i Paštrovići u NOB*, Beograd 1964, str. 116-117.

⁴¹ Ignatije Zloković, *Jedna optužnica*, „Istorijski zapisi”, godina XXIX, knjiga XXXIII 1976, str. 319.

⁴² *Isto.*

Kazneni zatvor za žene Peruđa, provincija Peruđa (Perugia)

U Perudi su postojala dva ženska zatvora: kaznionica za žene (Casa penale per donne) gde su prema matičnoj evidenciji zatvorene 54 žene (iz Slovenije i Hrvatske) i sličan zatvor u ulici Tortoletu 15 gde je prema istoj evidenciji bilo u proleće 1943. zatvoreno 243 žene iz svih okupiranih teritorija Jugoslavije.⁴³ Zatvor za žene osnovan je na crkvenom samostanskom imanju u istom kompleksu gde i zatvor za muškarce. Imao je dve zgrade, jednu za žene a drugu za muškarce. U glavnoj zgradi samostana bila je smeštена uprava logora. U periodima kada je u zatvoru bilo više zatočenika nego što je moglo da se smesti, podizani su šatori za smeštaj novodošlih zatočenica. Ženski deo zatvora sastojao se od dva odeljenja koja su bila podeljena na sobe (kamerone). Prve zatočenice stigle su početkom 1942. godine. Pri kraju 1943. u ovom zatvoru je bilo preko 300 političkih zatočenica iz Jugoslavije, od kojih 56% Slovenki, 39% Hrvatica i 5% Crnogorki. Zatočenice su sa jugoslovenske teritorije transportovane brodom do italijanske obale, a odatle vozom do zatvora u Perudi. Među njima je bilo žena različitog doba – uključujući i maloletnice. Prema obrazovanju, bilo je srednjoškolki, mlađih radnica, službenica sa srednjim obrazovanjem, domaćica i drugih.

Šef ili upravnik zatvora bila je časna sestra Manferdina D' Andela (D'Angela), dosta stroga i odvažna osoba. Prema zatočenicama je često primenjivala svoja pravila, ne poštujući propise ministarstva italijanske vlade. Smeštaj je bio vrlo loš. Po desetak žena, pa i više, bilo je smešteno u jednu prostoriju, čiji je kapacitet bio mnogo manji. Često su na jednom krevetu, sa slamaricom i oskudnom posteljinom, spavale dve žene. Jedan deo zatočenica, koje su ranije dovedene u zatvor, dobile su zatvorska šraftasta odela, dok je većina bila u haljinama u kojima se zatekla prilikom hapšenja, pocepanim i prljavim od dugog nošenja po zatvorima i tokom transporta. Hrana, kao i u ostalim zatvorima ovoga tipa, bila je nedovoljna i lošeg kvaliteta. Ko je imao novca, mogao je u zatvorskoj kantini da kupi kuvani luk na vodi, kuvani kukuruz i, vrlo retko, malo marmelade.

---

⁴³ AIZDG, F - 145, Matična evidencija.

Zatvorenice su dobроволјно формирале организацију сличну kolektivu. Postojalo je znatno више kolektiva који су организовали не само чувanje и ravnomernu podelu rezervne hrane, nego i društvenopolitički rad међу zatočenicama. Organizovana su predavanja o radničkom pokretu, narodnooslobodilačkoj borbi naroda Jugoslavije, o борби коју су водили jugoslovenski saveznici u Drugom svetskom ratu. Preko mlađica, Italijana, sa којима су кроз zatvorske prozore zatočenice uspostavile контакте, а и од poznanika из muškog zatvora у susednoj zgradi, tajno, putem ceduljica, добијале су обавештења о stanju na frontovima. Kada su ove veze откривене, upravnica zatvora je naredila да se daska-ma zakucaju сви prozori kroz које је kontakt uspostavljen. Zatvorenice tako nisu остала само без обавештења, negо и без dovoljno vazduha, jer је time smanjeno provetrvanje prostorija. Zbog тога је jedan deo stupio u štrajk, па је uprava zatvora bila принудена да отвори jedan broj prozora.⁴⁴

Zatvor su kapitulацијом Italije преузеле немачке policijske единице. Пошто су muškarce из zatvora preuzeли Nemci и почели да ih припремају за transport у Nemačku, postojala je mogućnost да то isto učine и sa zatočenicama. Politička organizacija logora preduzela је sve mere да u slučaju transportovanja за Nemačku организује bekstvo iz logora, а ako то не успе, onda да se iskoristi neka povoljna prilika за vreme transporta. No, na срећу zatvorenica, немачке policijske snage nisu preduzele nikakve akcije oko preseljenja zatvora.

Zatvorenice из Jugoslavije остale су ту скоро до kraja 1943. godine. Na njihov zahtev, немачка uprava zatvora је dozvolila proslavu sv. Nikole 19. decembra 1943. Aktivistkinje zatvora су iskoristile priliku и povezale se sa zatvorenicima из осталих zatvora и logora, а и sa Crvenim krstom из Slovenije. Ti kontakti су им omogućili да више сазнaju o situaciji u земљи и о могућностима povratka u Jugoslaviju. Кrajem decembra 1943. немачка zatvorska uprava dozvolila им је да под njihovom kontrolom напусте zatvor i krenu prema Jugoslaviji. На putu за domovinu прво су се задржали на Rijeci где је смећај bio vrlo loš, али када су stupile u vezu sa aktivistkinjama na Sušaku, situacija se u tom pogledu bitno izmenila. Aktivistkinje из Rijeke и Sušaka су организо-

⁴⁴ Sećanje Nedeljke Manojlović-Dobrić, Državni arhiv Crne Gore - Cetinje, (zbirka dokumentata Jovana - Lole Vujoševića).

vale smeštaje po privatnim kućama sa boljim uslovima i ishranom, a bolesnim ženama su nabavljeni lekovi.⁴⁵

Posle kratkog oporavka preko veza koje su uspostavile, aktivistkinje sa područja Rijeke, Sušaka iz Istre pridružile su se snagama NO pokreta na ovom području, dok je manji deo otišao svojim kućama. Njihov povratak nije išao bez problema. Grupu koja je krenula vozom iz Sušaka zaustavile su ustaše u Zidanom Mostu i vratile u Zagreb u zatvor sa kriminalcima. Posle dužeg ispitivanja i raznih neprijatnosti i ova grupa je, uz odgovarajuće propusnice, puštena kući.⁴⁶

*Kaznionica za muškarce (Instituto penitenziorio)
Peruđa, provincija Peruđa (Perugia)*

Pored starog zatvora za muškarce u Peruđi je bio lociran kaznenopopravni institut koji je, sudeći po oskudnoj dokumentaciji, bio neka vrsta popravnog doma. Prema matičnoj evidenciji iz 1943. godine u njemu je bilo 71 zatvorenik iz svih okupiranih delova Jugoslavije.⁴⁷

Ovaj zatvor je posle kapitulacije Italije dobio drugu namenu - postao je sabirni centar za pohvatane odbegle internirce i zatvorenike. Moguće je da se i gornja evidencija zatvorenika iz Jugoslavije odnosi na taj period. Odavde su Jugosloveni upućivani u dva pravca: ili na rad u Nemačku ili na put za Jugoslaviju. Kriterijum izbora nismo mogli da utvrdimo.

Kazneni zavod Proćida (Procida)

Proćida je zatvor na istoimenom ostrvu, jednom od tri u Napuljskom zalivu (Kapri, Proćida, Iskija), u koji je krajem oktobra 1941. stigla prva grupa od 52 Jugoslovena osuđena na vremenske kazne od 5 godina do doživotne robije. Sve su to bili politički krivci - osuđeni za učešće u ustanku 13. jula 1941. U zatvoru su zatekli nekoliko stotina italijanskih kriminalaca osuđenih na duge vremenske kazne.

---

⁴⁵ ABUU, K. 1020/reg. 23/6-14.

⁴⁶ Grupa autora, *Peruda, „Naša borba”*, br. 7, str. 141-173.

⁴⁷ AIZDG, F-145.

Uslovi življenja bili su relativno snošljivi: smeštaj u zajedničkoj prostoriji sa neophodnim krevetskim stvarima, relativno sredene sanitarije, vlastito održavanje čistoće, pola sata šetnje dnevno. Veoma oskudna bila je hrana sa 300 gr hleba dnevno.

U sklopu zatvorskog reda obavezan je bio rad u trajanju 5-6 časova, uz ponižavajuću naknadu. Dolazak jugoslovenskih osudenika značio je prvi sukob oko obaveznog rada. Počelo je sa tihim sabotiranjem i incidentima, da bi se završilo odbijanjem rada sa čime se zatvorska uprava morala složiti.

U zatvor je februara 1942. pristigla nova grupa jugoslovenskih osudenika, sa istim političkim kvalifikacijama, uglavnom iz Crne Gore. Oni su priključeni prethodnoj grupi u istim prostorijama. Relativno slobodna zatvorska komunikacija nije - za razliku od pojedinih drugih zatvora - rezultirala stvaranjem neke organizacije. Bilo je slobodnih neobaveznih rasprava koje su često imale politički sadržaj.

Prvih nekoliko meseci nije bilo nikakvih veza sa porodicama. Moglo se pisati samo porodicama na anektiranim, ali ne i na okupiranim teritorijama. Veza je ipak uspostavljena indirektno preko porodice u Boki kotorskoj. Prijem pisama i, retko, paketa olakšavao je uslove života malom brojmu robijaša.

Jedna grupa od dvadeset robijaša, juna 1942. godine, prebačena je u zatvor Azinara - Sardinija.

Matična grupa koja je ostala na Proćidu posle kapitulacije Italije organizovala je štrajk gladi tražeći dolazak saveznika i slobodu. Posle oslobođenja prebačeni su u sabirni centar Rozina kod Napulja, a potom u Bari, u bazu NOVJ.

Kazneni zatvor Azinara (Asinara) - Sardinija

Zatvor *Azinara* bio je na istoimenom malom ostrvu blizu Sardinijske obale. Čitavo ostrvo bilo je robijašnica sa više „diramaciona“ - salaša. Bio je to jedan od zatvora u kome su bili smešteni Jugosloveni. Prva grupa od 20 zatvorenika stigla je juna 1942. i smeštena u posebnom ogranku „diramaciona“. Došli su iz zatvora Proćida. Krenuli su aprila 1942. i početkom juna te godine stigli na Sardiniju. Objekat u kome su smešteni bio je mali, bez kreveta, spavalо se na asurama na zemlji. Uz

300 gr gleba imali su tri oskudna obroka: ujutru čaj, za ručak kuvana čorba od krompira, zeleniša, testenine, a uveče ponovo čorba. Od svega najteži su bili komarci.

Za prvi radni zadatak dobili su da kopaju trapove i stvaraju nove doline za vinograd. Gladni, iznurenji, izdržali su nekoliko dana težak fizički rad i onda otpočeli sabotažu na taj način što su lomili držala od alata.

Po svedočenju zatvorenika Luke Čavora, jednog od organizatora te sabotaže, karabinjeri su brzo shvatili o čemu je reč. Prvo su odredili Čavora da pravi nova držala, pa kada su otkrili da se ona namerno lome odredili su drugoga da bi se uverili da je sabotaža organizovana. Jer, kad nije uspelo sa lomljenjem držala, zatvorenici su se prijavljivali kao bolesnici - prvo pet, pa deset, pa cela grupa. Istina, vidno je bilo da su svi izujedani od komaraca, iznemogli od gladi, a te godine vladale su i tropске vrućine.

Komandant logora je organizovao javno saslušanje sa pitanjem svakom pojedinačno: Zašto neće da rade?

– Ne mogu, bolestan sam – odgovarali su svi.

Tomo Dragović iz Bijelog Polja, star oko 60 godina, tražio je od tumača da prevede da on neće da radi za fašiste. Tumač ga je nagovarao da ne izaziva komandanta, ali je Dragović ostao pri svome. Odvazni i ogorčeni Dragović je na reakciju komandanta da su svi oni banditi koje treba streljati, pocepao svoju košulju i zgužvanu mu bacio u lice. Onako ogoljen ispratio se ispred komandanta uz prkosno: „Evo, streljajte, ali neću da radim za fašiste.“

Iznenadeni karabinjeri su se, uz psovke, povukli. Rad je za izvesno vreme obustavljen. Do tada povučeni i mirni Tomo Dragović postao je ovim postupkom simbol otpora ove grupe, jer je otvoreno i hrabro rekao ono što su i ostali mislili.

Nekoliko dana zatvorenici ovog ogranka živeli su u neizvesnosti. Konačno, komanda je odlučila da ih prebaci u skupni logor „Kampo Porto“ na obali mora, gde su smešteni u zajedničkoj baraci sa zatvorenicima iz Dalmacije, Slovenije i drugih krajeva okupirane Jugoslavije.

Uslovi života bili su povoljniji: svi su bili u po jednoj od tri velike barake sa preko 30 kreveta. Hrana je bila ista ali su pojedincima počeli da pristižu novac i paketi od kuće, pa se uz redovno sledovanje lakše preživljavalо. Sadržaj paketa deljen je solidarno sa drugovima iz barake.

Novodošli su razbijeni po radnim grupama za seču šume, kopanje bašta, čuvanje stoke i održavanje magacina. Pošto se javila sumnja da grupa iz magacina krađe namirnice, određeni su za najteži rad u klačinari - nošenje kamena.

Radno vreme je bilo od 8-13 časova, a rad je bio besplatan.

Slobodno kretanje u okviru baraka olakšalo je ljudima da se bolje upoznaju, da jedan kod drugoga prepoznaju političke poglede, da se druže i prijateljuju. Nekoliko komunista uspelo je da se poveže i formira ćeliju KPJ: Luka Čavor, Stevo Leković, Veljko Vujisić, Đuro Vučković. Primili su u KPJ Nikolu Šofranca, Rada Anduša i vratili u partiju Marka Strahinju. Organizovan rad ćelije KPJ im je znatno pomogao da u skladu sa svojim obavezama organizuju otpor protiv fašizma u svim okolnostima. Na samom početku robije svi su odbili da rade. Inače, za novac, ko ga je imao ili dobio od kuće, moglo se kupiti: 20 gr sira i 2 kockice za supu „dadi“. Postojala je mogućnost da pojedinci ili grupe samostalno kuvaju.

Štrajk, zakazan za avgust 1942, počeo je organizovanim odbijanjem svih radnih grupa da rade. Dobro i u tajnosti organizovan štrajk iznenadio je komandu logora. Jedinstven odgovor je bio: „Ne možemo“.

Komanda logora je ocenila da bi tumač, iako sa skromnim znanjem jezika, mogao biti organizator štrajka. Od njega se zahtevalo da počne da radi, a on je uporno odbijao: „Ne mogu!“

Čavor je osuden na kaznu postavljanja na „leto di forte“. Hranu mu je donosio robijaš slobodnjak, Italijan poreklom iz Švajcarske. S vremenom na vreme Čavoru su govorili da će ga pustiti ako pristane na rad, ali je on uporno ponavljao „Ne mogu!“. Pretili su ubistvom.

Kada su se njegovi drugovi posle pet dana uverili da će svi zatvorenici ponovo odbiti da rade, poručili su mu preko robijaša slobodnjaka - inače je bio na kraju snage - da izade.

Osokoljena komanda je bila iznenadena kada je naišla na ponovno masovno odbijanje rada. Sankcije su ipak izostale, jer to je bilo već proleće 1943. godine kada su se saveznici pripremali za iskrcavanje na Siciliju. Režim u logoru postao je bolji.

Jugoslovenski zatvorenici su oslobođeni pre dolaska saveznika, uz oprobani metod borbe, štrajk glađu. Sakupljeni su u Sasari, odakle su ih saveznici prevezli u Napulj i, konačno, u Bari - Karbonari u Treću prekomorsku brigadu koju su zvali brigada „Bratstvo i jedinstvo“.

Kazneni zatvor Mamona (Sardinija)

Mamona je zatvor u planinskom području između Sasarija i Kajlarija. Juna 1943. tu je stigla grupa od 32 jugoslovenska zatvorenika sa Azinare. Na putu ka ovom zatvoru našli su se zatočeni u zatvoru u Sasariju. Smešteni po petorica u ćelijama predviđenim za samce, uz vrućinu, ograničenu vodu za piće i slabu hranu bili su prinuđeni da započnu štrajk gladi. Naredne večeri štrajk je prekinut jer je ispunjen dogovor sa upravnikom zatvora.⁴⁸ Dobili su vazduha otvaranjem vrata i oslobođili svoga druga Milutina Nikolića, novinara iz Peći (kažnjen samicom zbog prigovora na nepodnošljiv zatvorski režim). Jedan od petorice stalno je dežurao i mahao košuljom da bi se s tom „ventilacijom“ moglo disati. Ležalo se na golom betonu. U ćeliju predvidenu za samca vazduh je dolazio kroz mali prozor 0,30 x 0,20 cm, sužen sa dve debele govozdene šipke. Pet ljudi se gušilo na junskoj vrućini u tesnoj i uzanoj ćeliji. Četvorica su mogla da legnu na leđa, a petorica tek ako su okrenuti svi na jednu stranu. Pad fašizma i Musolinija 24. jula 1943. zatekao ih je u zatvoru Sasari.

U zatvor *Mamona* stigli su sredinom avgusta. Situacija u tom, po strogosti režima poznatom logoru „Diramacionu“ - „Salašu“, bitno se izmenila. Radio je samo onaj ko je hteo, a niko nije hteo. Italijanski robijaši morali su da rade.

Za novac, ko ga je imao, moglo se kupiti pola kilograma grožđa - to je bila privilegija koja život znači - 20 grama sira i 2 kockice „dadi“ za supu.

Kapitulacija Italije nije iznenadila zatočenike koji su odmah zatražili otvaranje kapija. U rezoluciji potpisanoj od svih „jugo“ robijaša je zahtevano da ih puste na slobodu, jer oni pripadaju pobedničkoj savezničkoj koaliciji. Odgovor je bio negativan.

Nije bilo mnogo izbora. Pribegli su oprobanom oružju: štrajku gladi. Komanda je odmah reagovala. Dvanaestoricu, za koje je smatrала da su organizatori, zatvorila je u ćelije po trojicu. Pošto pritisak lokalne vlasti nije uspeo, stigao je izaslanik iz Rima sa komandantom Sardinije (tako su se predstavili) i pozvao trojicu zatvorenih u ćelije.

---

⁴⁸ AIZDG - 143 - 145, 1207.

Među trojicom se nisu slučajno našli jedan Hrvat, jedan Slovenac i jedan Crnogorac.

– Nije vreme da vas pustimo. Kada to vreme dođe imaćete mogućnosti da birate između kralja i Tita. Zato obustavite štrajk, predlagao je pomirljivo izaslanik iz Rima.

Dvojica su prihvatile, tražeći bolju hranu i slobodnije uslove življena. Crnogorac i njegovih šest drugova iz Crne Gore nisu.⁴⁹

Šestorica, vezana i uz jaku stražu, prebačena su u po zlu poznati zatvor *Alegro* (Kartaginska tvrđava), provincija Kaljari i smeštena u samicama duboko pod zemljom. Uslovi su bili toliko teški da je zatvorenik Marko Bošković sam sebi pregrizao prst da bi se oslobođio samicice. Tek kada su posle nekoliko dana prebačeni u samicu u prizemlju zatvora, sa po tri kreveta, saznali su za štrajk solidarnosti koji je organizovalo preko 170 robijaša ovog zatvora: Jugoslovena, Grka, Albancu i dr. Svi su oslobođeni na intervenciju savezničke delegacije koja je pred zatvorenika stavila dilemu za kralja ili za Tita. Većina je bila naklonjena drugom rešenju.

Do konačne odluke došlo je uskoro. Kamion američkih snaga odveo je prve zatvorenike na aerodrom Alegro a zatim u Sasari. To je bilo zborni mesto za sve internirce i zatvorenike iz okupirane Jugoslavije sa boravkom na Sardiniji i jednu grupu sa Korzike.

Pristalice NOB su formirale bataljon kako bi ispoljile svoju odlučnost na koju će stranu. Za komandanta bataljona izabran je Nikola Šofranac. Uskoro je stigla i jugoslovenska delegacija iz Barija. Smešteni su kao slobodni ljudi u praznoj kasarni u očekivanju transporta za Bari. Pristalice NOB organizovale su prikupljanje potpisa od građana Jugoslavije koji su bili deportovani i svrstani u radne bataljone u radnim logorima širom Sardinije. Oko 14.000 ljudi izrazilo je želju da se javi u dobrovoljce NOV.

Hiljade Istrana i Slovenaca radili su na ostrvu dobrovoljno kao izbeglice ili prinudno kao internirci ili konfinirci. Njihove delegacije dolazile su u Sasari i donosile spiskove dobrovoljaca za učešće u NOB.

Krajem decembra Jugosloveni su stigli u Bari - sabirni centar Karbonari i priključili se Trećoj prekomorskoj brigadi, koja je početkom marta prevezena na Vis.

⁴⁹ Luka Čavor, usmeno kazivanje autorima.

Kazneni Zatvor Sulmona, provincija Lacio (Lazio)

Zatvor *Sulmona* bio je smešten u prostorijama srednjovekovnog samostana, koji se nalazio u neposrednoj blizini Rima. Bio je to radni zatvor, uspostavljen neposredno posle dolaska Musolinija na vlast. U jednom delu zatvora, nalazilo se oko 250 komunista iz svih oblasti i zemalja koje je Italija okupirala, pa i iz Slovenije, Dalmacije i Crne Gore, dok su u drugom delu bili smešteni kriminalci samo sa područja Italije. Zatvorenici su bili raspoređeni po kameronima (sobama). Režim u zatvoru je bio vrlo strog. U određeno vreme izlazili su u jednočasovnu šetnju, a ostalo vreme su provodili u čelijama. Svi zatvorenici su imali zatvorska odela i zatvorske brojeve, po kojima su prozivani. Higijenski uslovi su bili na niskom nivou. Hrana je bila loša i nedovoljna; malo hleba, supe i ponekad varivo. Paketi su bili dozvoljeni, pa su se zatočenici međusobno ispmagali. Organizovali su kolektive po čelijama, sa po 20-25 ljudi. Na čelu svakog kolektiva nalazio se rukovodilac ili predsednik. Sve što su dobijali članovi kolektiva, pakete ili novac, udruživali su i delili na jednake delove.⁵⁰

U dvorištu zatvora nalazile su se radionice u kojima su zatvorenici, prema struci i sposobnostima bili obavezni da rade. Zatvorenici iz Jugoslavije su odbili da rade bilo kakav posao u zatvorskim radionicama.

U zatvoru je delovala organizacija KPJ koja se trudila da organizuje rad po zatvorskim sobama. Pored ostalog, partijska organizacija je razradila plan kako treba delovati u slučaju političkih promena u Italiji.

Napredovanje savezničkih snaga u Sredozemlju, prodor oružanih snaga Sovjetskog Saveza na Istočnom frontu, jačanje Narodnooslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji, pad Musolinija i dolazak na vlast generala Badolja, pružali su nadu zatvorenicima da će se i njihova situacija promeniti. Iz tih razloga, poslali su komandantu zatvora delegaciju sa zahtevom za poboljšanje životnih uslova. Komandant je odio da primi njihove predstavnike, a kao odgovor na njihov zahtev zaoštrio je striktno sprovođenje strogih zatvorskih propisa na štetu zatvorenika.

---

⁵⁰AIZDG, 143-147.

Očekujući da će Italija kapitulirati, zatvorski partijski komitet nastavio je sa pripremama za slučaj promene situacije. Dogovoren je da u tom slučaju zatvorenici prođu u zajedničke prostorije i da se tu dogovore za dalje akcije. Kada je Italija kapitulirala, komandant je odbio da ih pusti na slobodu, pa su zatvorenici po dogovoru porušili ulaze u ćelije i našli se u zajedničkim prostorijama. Tu su se vojnički organizovali u desetine, vodove i čete i, upravo kad su se spremali za dalju akciju, nemačke jedinice su opkolile zatvor i naterale zatočenike u ćelije. Nekoliko dana posle toga transportovani su u logore u Nemačkoj.⁵¹

*Kazneni zatvor Roka di Spoleto (Rocca di Spoleto)
provincija Peruda (Perugia)*

Roka di Spoleto je jedan od većih italijanskih zatvora u kome je tamnovala grupa od 150 Jugoslovena sa okupiranih područja Slovenije, Dalmacije i Crne Gore. Režim u zatvoru bio je uobičajen za ovu vrstu ustanova. U nešto povoljnijem položaju su bili oni zatvorenici koji su preko dana bili zaposleni u gradu i okolini. Osudenici su privatili taj rad, jer im je on omogućavao da pribavljaju razne informacije o stanju u gradu i u zemlji. Uspostavljena je i stalna veza sa antifašističkim organizacijama u gradu. Ta veza je bila dragocena za pristalice NOB-a, jer je omogućavala stvaranje veoma povoljne atmosfere među zatvorenicima.

Prateći tok događaja, naročito posle pada Musolinija, zatvor se pripremao za organizovano bekstvo. Kapitulaciju Italije u tom pogledu zatvorenici su dočekali spremno. Komandantu zatvora, koji je izgledao antifašistički nastrojen, postavljen je zahtev da raspusti zatvor koji je raspolagao sa značajnim snagama obezbeđenja. Komanda logora je otezala sa odlukom mesec dana, a onda su jugoslovenski osuđenici u prvom redu odlučili da razoružaju stražu, opskrbe se hranom i naoružaju i tako spremni napuste logor.

Akcija je uspela i gotovo polovina odbeglih Jugoslovena priključila se jedinicama pokreta otpora Italije. Ta grupa je postala nukleus iz

---

⁵¹ Isto.

koga je kasnije formirana jedna od proslavljenih jedinica Pokreta opora u provinciji Peruda - bataljon Tito.⁵²

Sudski zatvor Peruda, provincija Peruda (Perugia)

Veliki sudski zatvor za muškarce u *Perudi* primio je 1943. godine 124 jugoslovenska zatvorenika (Slovenci, Hrvati, Crnogorci), većinom maloletnika. U zatvoru se nalazilo i 400 italijanskih kriminalaca „starosedelaca”.

Uprava ovog starog italijanskog zatvora sa dugom tradicijom, sa veoma strogim režimom, imala je izvesnog razumevanja za maloletne zatvorenike. Tretman je bio blaži, a hrana nešto bolja. Uspeli su da, pozivajući se na to da su politički zatvorenici zaštićeni međunarodnim konvencijama, izdejstvuju da ne rade u zatvorskim radionicama, ne idu u crkvu i da prilikom deobe hrane po zajedničkim ćelijama održavaju veze.

Slovenci i Hrvati iz severne Dalmacije dobijali su pakete. Hrana, a delimično i novac trošeni su kolektivno i za one koji nisu primali pakete. Već ta činjenica zbližila je ljude, koji su masovno i odlučno podržavali NOP.

Posle iskrcavanja savezničke vojske na Siciliju započela je organizovana priprema za brzo i energično napuštanje zatvora. Početkom juna 1943. uspostavljena je veza sa organizacijama antifašista izvan zatvora. Sprovedena je vojna organizacija – odred sa dva voda. Tajno su napravljene petokrake. Uspeli su da nabave ključ od zatvorskih vrat. Sve je to bilo moguće jer je ceo kolektiv bio jedinstven, sastavljen od mlađih ljudi osuđenih zbog aktivnog učešća u NOB. Oni su uživali izvestan respekt logorske uprave, jer su se jedinstveno i energično borili za svoja prava (jednom je organizovan štrajk).

Ovaj muški zatvor imao je izvesne kontakte sa zatvorenicima iz susednog ženskog zatvora u kome su tamnovale Jugoslovenke. Sa logorom jugoslovenskih ratnih zarobljenika, koji je takođe postojao u *Perudi*, kontakta nije bilo.

---

⁵² AVII, Ia, K 1020, reg. br. 25/3-4; AIZDG - 143-45, 1207.

Posle pada fašizma upravi logora su postavljeni zahtevi za poboljšanje režima, ishrane, komunikaciju, ali sve je ostalo po starom. Upravnik je jedino obećao da će zatvor predati saveznicima i da će tada biti svi oslobođeni.

Oko 18. avgusta 1943. procurila je vest da Nemci dolaze u zatvor i da će poubijati Jugoslovene. Štab odreda je odlučio da se napadne zatvorska straža i pokuša bekstvo. Prema ranijem dogovoru sa jednim od stražara otključane su ćelije. Napadnuta je i savladana straža unutar zatvora i razbijena vrata. Spoljno obezbeđenje je upozorenje šta se dešava unutar zatvora i otvorilo je vatru. Prilikom napada na glavnu kapiju poginulo je nekoliko kriminalaca. Pristigli su i nemački vojnici tako da je pokušaj bekstva propao. Zatočenici su vraćeni u ćelije i tu dočekali kapitulaciju Italije.⁵³

Nemci su preuzezeli zatvor 13. oktobra 1943. i zatvorenike prebacili u logor u Nemačkoj.

Kazneni zatvor Piza, provincija Piza (Pisa)

Zatvor u *Pizi*, smešten nekoliko kilometara daleko od istoimenog grada, bio je veoma moderan za ondašnje prilike (početkom 1943) i svrhu kojoj je služio. Četrdesetak osuđenika iz raznih delova okupirane Jugoslavije stiglo je u ovaj zatvor marta 1943. Posle dugog prebacivanja kroz zatvore od Kotora, preko Zadra, Kopra, Trsta, Venecije, novi smeštaj delovao je uredno i komforno. U ćelijama su bila smeštena po trojica zatočenika. Umesto kible imali su WC, što je bila velika retkost u zatvorima u kojima su boravili jugoslovenski zatvorenici u Italiji.

Putujući zajedno ova grupa se zbližila i došla u zatvor Piza prilično kompaktna. Činjenica da su u pitanju bili ljudi osuđeni zbog učešća u NOB ima poseban značaj za buduće ponašanje prema logorskoj upravi i njihove međusobne odnose.

Prebacujući se iz zatvora u zatvor osuđenici su upoznali neke za italijanske zatvore uobičajene obaveze. Tako se i u ovom zatvoru ponovila ponižavajuća procedura temeljitog pretresa, oduzimanja olovki,

⁵³ Dušan Kokotović, *Zatvori i logori Crne Gore*, Titograd 1987, str. 380, 381.

papira, sečiva i novca. Novac je deponovan u štedionici, a zatvorenicima su izdate knjižice sa naznačenim sumama novca koje su im oduzete.

Na samom početku boravka došlo je do sukoba jugoslovenskih zatvorenika sa upravom zatvora zbog obaveze da se osoblje logora pri svakom susretu pozdravlja fašističkim pozdravom. Odlučno odbijanje toga dovelo je do sporazuma da se taj pozdrav zameni skidanjem kape, a da ni to ne bi činili zatvorenici su izlazili na šetnju bez kapa. Nije došlo do sporazuma oko obaveznog prisustva misi za zatvorenike sa obraćalo i onima koji nemaju vjerojatnost da budu uključeni u misu, nego da su zatvorenici „ortodoksi“ tj. pravoslavni ili „ateisti“.

Već prvi odlučni zahtevi skrenuli su pažnju na ovu grupu, koja je odmah postala svojevrstan problem za zatvorsku upravu. S druge strane zatvorenici su se našli pred teškim iskušenjem kako da se zajedničkim snagama bore protiv najveće opasnosti – gladi. Jedan od najefikasnijih načina da pomognu jedan drugom bilo je udruživanje novca radi kolektivnog trošenja koje bi, po principu solidarnosti, omogućavalo i onima koji imaju i onima koji ga nemaju da kupe ponešto kao dodatak veoma oskudnom sledovanju. Polovina ljudi nije imala novca, a druga polovina imala je veoma nejednake sume na svojim „knjižicama“. Visoka solidarnost, slična ideološka shvatanja preuzeta od komunista, lični humanizam, osećanje čvrste povezanosti i zajedničke subbine doprineli su da se sva sredstva udruže u kolektiv i dele na jednake delove po usvojenim pravilima trošenja. Inicijatori su bili iznenadjeni kako je to relativno lako usvojeno. Samo se jedan zatvorenik izdvojio i po surovim zatvorskim i ratnim pravilima bio bojkotovan.⁵⁴

Kolektivizacija je ojačala međusobno drugarstvo. „A što je posebno važno, u kolektivu je bio stvoren osećaj ‘jednakih prava’ i atmosfera u kojoj нико nije bio iskompleksiran zato što nije bio u stanju da nešto materijalno doprinese, niti je iko pomislio da pretenduje da na bazi svog ‘značajnog u dela’ u sredstvima kolektiva zasniva u njemu nekakvu posebnu poziciju.“⁵⁵

Kolektiv je bio i okvir za političku aktivnost. Zajednička jednočasovna šetnja bila je prilika za razmenu informacija i komentarisanje značajnijih dogadaja u svetu i Italiji. Do informacija se dolazilo iz ita-

⁵⁴ B. Komatin, *n.d.*, str. 156.

⁵⁵ *Isto*, str. 156.

lijanske štampe koja je polovinom 1943. godine na svoj način, koji nije bilo teško dešifrovati, pisala o uspesima saveznika na svim frontovima. Kolektiv je postao oblik političke borbe da se dostojanstveno prebrode sva iskušenja. Organizovano prikupljanje informacija o sve povoljnijem razvoju antifašističke borbe u svetu i u zemlji, ma koliko bilo oskudno, učvršćivalo je veru u slom fašizma, oslobođenje zemlje i skoro vlastito oslobođenje.

„Kolektiv“ je na specifičan način organizovao proslavu Prvog maja. Dok je na zajedničkoj šetnji jedan zatvorenik govorio o značaju tog radničkog praznika, stražari su primetili da se nešto dogada ali zbog nepoznavanja jezika nisu otkrili o čemu je reč. „Proslava“ je počela odmah po ustajanju i čim je zvuk zvona za buđenje prestao, zatvorenici su pored otvorenih prozora zapevali Internacionalu. Kada je narogušeni stražar uleteo u ćeliju pesma je stala, a zatvorenici su glumili začudenost zbog njegovog ponašanja. Po njegovom izlasku pesma se nastavljala.

I kriminalci su bili oduševljeni pa su pljeskajući uzvikivali „Bravo Slavi!“ Zatvorskoj upravi je smetala jedinstvenost grupe. U takvim slučajevima u zatvorima je usvojena praksa cepanja takvih grupa premeštanjem dela zatvorenika u drugi zatvor. Tako je kolektiv u Pizi gotovo prepolavljen kada je grupa od 15 zatvorenika prebačena u zatvor u Luki.

Iskrcavanja saveznika na Siciliju i pad Musolinija primljeni su u Pizi sa velikim oduševljenjem. Zatvorska uprava je upravo tih dana primenila oprobani metod iz drugih zatvora: podelila je grupu i jedan deo prebacila u zatvor u Luki.⁵⁶

Preostali Jugosloveni su u zatvoru Piza ostali do 8. septembra – dana kapitulacije Italije, kada su oslobođeni.⁵⁷

Kazneni zatvor za žene Trani, provincija Bari

Kaznionica za žene u mestu Trani 48 kilometara od Barija primila je u maju grupu osudenica iz Slovenije (18), Hrvatske (4) i Crne Gore (1), što je sa onima koje su ranije došle ukupno 80.⁵⁸ U kaznionici je

⁵⁶ Isto.

⁵⁷ AIZDG, fasc. 143, 4, 5, 1207.

bilo i 10 Grkinja osuđenih zbog saradnje sa Britancima. Ostalo su bile kriminalke. Jugoslovenke su stigle iz logora Venecija, Ankona i Askoli Pićeno (Piceno). Među njima je bila istaknuta komunistkinja iz Slovenije Vida Tomšić.

Jugoslovenke su već imale iskustva kada je reč o radu u radionica-ma ili o redovnoj poseti crkvi. Uspele su u svom nastojanju da ne prihvate ni jedno ni drugo, pa je njihov dnevni raspored bio drugaćiji od ostalih. Posle ustajanja od 6-7 sati bila je predviđena misa u crkvi. Za to vreme jugoslovenske zatvorenice su bile zaključane u svojoj sobi i učile jezike, vodile političke razgovore i organizovale predavanja iz istorije, kosmologije, prve pomoći. Postojala je i celija KPJ čiji je sekretar bila Marička Kušlan. One su bile inicijator udruživanja hrane i novca s posebnom brigom za iznemogle i obolele.

Život u logoru bio je snošljiv, ali strogo izolovan od ostalog sveta. Takav program je počeo sredinom maja 1943, završio se 16. oktobra iste godine oslobođenjem iz logora. Sadržaj rada je obogaćen tečajevima ruskog, engleskog i italijanskog jezika koji su vodile profesorke ili dobri poznavaoци tih jezika.

Posebnu ulogu u zbijavanju osuđenica imala je kolektivna rezerva hrane formirana od uloga svih jugoslovenskih osuđenica. U zatvorima i u logorima to je bilo veoma delikatno pitanje, koje je ovde rešeno udruživanjem svih rezervi hrane. Podela je morala da bude apotekarski tačna, a trošenje zaliha štedljivo. Taj osetljivi posao poveren je izabranom ekonomu Cici Lovrenčić.

Zatvorska uprava i časne sestre čavarke su znale za aktivnost među Jugoslovenkama ali su, naročito posle pada Musolinijeve vlade, mesec dana po njihovom dolasku ublažile strogi zatvorski režim. Zatvorenice su, u ovom strogo izolovanom zatvoru, na pomalo čudan način saznale za pad Musolinija. Sutradan po padu, časne sestre su bile veoma uznemirene, jer su kriminalke odbile da izrađuju fašističke ambleme. Nestalo je i Musolinijeve slike. Dve-tri noći čula se paljba. Iz jednih novina konačno su saznale da je formirana Badoljova vlada. Front nije bio daleko.⁵⁹

---

⁵⁸ N. Zorić, *n.d.*, str. 403.

⁵⁹ Petrica Vuković, *Zatvori i logori*, Titograd 1987, str. 420, 421, 422.

Posle kapitulacije Italije u zatvor je, u očekivanju saveznika, ušla nemačka jedinica. Ona se, međutim, nije interesovala za zatvorenice nego je sumnjala da je u toj zgradi sakriveno oružje. Iščekivanje savezničke je potrajalo do 16. oktobra kada su dva saveznička oficira i dva Jugoslovena prebacili zatvorenice u engleski kamp („Camp 75“) u Karbonari kod Barija. Uključivanje u redove NOB, prvo u bazi u Bariju, i kasnije odlaskom u Jugoslaviju značilo je ostvarivanje njihovih nameara i želja za koje su se pripremale tokom celog tamnovanja u Italiji. U zatvoru Trani bile su poznate kao „Vidina grupa“ i kao takve su bile prihvачene i u Bariju.⁶⁰

Kazneni zatvor Trento, provincija Venecija (Venezia)

Trento, zatvor u istoimenom gradu na severu Italije, bio je stecište osuđenika iz svih delova Jugoslavije pod italijanskom kontrolom. Najviše je bilo Slovenaca, jer Trento nije daleko od Ljubljanske provincije anektirane Italiji.

Grupe osuđenika dolazile su sukcesivno tokom 1942. i 1943. godine. Bili su to ljudi koje su vojni sudovi osudili na različite vremenske kazne zbog učešća u NOB. Mnogi su dolazili sa zatvorskim iskustvima, naročito kada je reč o ilegalnoj političkoj aktivnosti u teškim uslovima tamnovanja. Sukobi sa zatvorskim vlastima oko bolje ishrane, uslova šetnje, prisilnog rada i fašističkih pozdrava na momente su zaoštrevavali odnose i izazivali incidente.

Hrana, uslovi života, zdravstveni i sanitarni uslovi, prava i obaveze osuđenika veoma su ličili na prethodne zatvore. Veći stepen izolovanosti od okoline i oskudnost informacija na neki način su nadoknadvani političkom povezanošću i jedinstvenim antifašističkim stavovima.

Jedan od incidenata koji to potvrđuju bio je jedinstven bojkot fašističkog pozdrava koji za italijanske kriminalce nije predstavljao nikakav problem. Uprava je naredila da politički zatvorenici prilikom izlaska u šetnju moraju članove uprave pozdravljati fašistički prilikom svakog izlaska na kapiju. Politički zatvorenici su ipak prolazili kapiju bez pozdrava, pa su razjareni karabinjeri pokušali silom da ih nateraju

---

⁶⁰ AIZDG, fasc. 143, 4, 5, 1207.

da pozdravljaju „romanamente”. Pojedincima je na silu podizana ruka na pozdrav, ali su je oni odmah spuštali. Ni pretnje i psovke nisu pomogle pa je nekolicina ljudi poslata po kazni u samice. Odgovor zatvorenika bio je štrajk gladi, pa je uprava moralna da popusti i osloboди zatvorenike iz samica.

Tako kompaktni dočekali su kapitulaciju Italije. Veliki broj Slovenaca je na intervenciju Crvenog krsta Slovenije, a na zahtev rodbine, oslobođen po grupama i vraćen kući. Zahtev ostalih za oslobođenje nije u početku prihvaćen. Jedino efikasno oružje – štrajk gladi, koji je trajao četiri dana, naveo je nemačkog prefekta za provinciju Trento da pregovara sa štrajkačima i obeća odlazak iz zatvora. Poslednja grupa političkih zatvorenika izašla je iz zatvora u januaru 1944. godine.⁶¹

Kazneni zatvor Venecija, provincija Venecija (Venezia)

Prve Jugoslovenke su dovedene u ženski zatvor Venecija oktobra 1942. iz Dalmacije. Obično su dolazile preko zatvora u Zadru, Rijeci, Kopru, Veneciji, Padovi, Trstu i drugih. Druga grupa, gotovo na isti način, stigla je u januaru i februaru 1943. Krajem februara te godine, preko zatvora u Kopru, Trstu, Veneciji i Bolonji, dovedena je grupa zatočenica iz Slovenije.

U zatvor je marta 1943. godine pristigla grupa od 16 osudenica. Sa železničke stanice odmah su sprovedene u zatvor policijskom gondolom sa zamraćenim staklima („venecijanska marica”).

Mlade, bez ikakvog zatvorskog iskustva, obuzete mišju da ne učine ništa što bi ukaljalo njihovu reputaciju boraca NOB-a, zbog čega su i osuđene, jedna od prvih grupa zakoračila je oprezno u dobro osvetljene prijemne prostorije zatvora. Susret sa glavnom opaticom (opaticama je povereno upravljanje ženskim zatvorima) koja ih je sa krstom u ruci dočekala sa nekom vrstom molitve, blagoslova ili prijemnog govora doveo je do prvog nesporazuma. Opatice su čudnim pogledima propratile osuđenice koje su stigle u smučarskim pantalonama, ali su brzo donele bele čaršave da se umotaju kako to priliči

---

⁶¹ Huso Hadžiomerović, *Štrajk u Trentu*, „Otpor u žicama”, Beograd 1969, str. 679, 680.

samostanskoj odeći. Kod mladih osudenica to je izazvalo podsmeh, ali i odlučno odbijanje. Iskusne opatice su prešle preko toga i započele proceduru prijema, uzimanjem otiska prstiju, novca i svih drugih predmeta a zatim i ličnih podataka posebno uzimajući u obzir školsku i stručnu spremu radi raspoređivanja na odgovarajuće poslove u zatvorskoj radionici.

Bilo je to novo iznenadenje i izazov za mlađe osudenice, koje nisu bile spremne da rade za one koji su ih osudili. Prva koja je prozvana da da podatke o svojoj stručnoj spremi bila je Anglea Henigman, obučarska radnica. Kada je opatica čula, bila je ubedena da se one rugaju i počela žustro da govori o kućnom redu, obavezama itd.

Osuđenice su zatim svaka pojedinačno, kako je znala i umela, potvrdile da ne žele da rade za vojsku koja ubija i pali po njihovoj zemlji i da neće ni u crkvu koja blagosilja strahote koje njihovi najmiliji doživljavaju na sopstvenoj zemlji. Iskusne opatice pokušale su da smire osudenice obećavajući im da će im sve biti dopušteno ako budu poslušne. Nije uspelo i opatica, zapravo šefica, zapretila je da će pozvati „ljude bez srca” kako su zvali fašističku policiju. Uveče su policajci došli i grubo izgurali osudenice u već poznatu „maricu” i prebacili ih u novi istražni zatvor. Prtljag im je oduzet, a one su posle slične procedure prijema zatvorene u samice sa rokom od dva dana da se predomisle. Uslovi su bili izuzetno teški, ali su zatvorenice i posle dva dana ostale pri svome uprkos pretnji da ih očekuje dvomesecno tamnovanje u samicama u kojima će jedan dan dobiti hleb, a drugi dan vodu.

I u tim najtežim uslovima osudenicama je uspelo da se nekom vrtstrom morzeove azbuke povežu i saznaju gde se koja od njih nalazi. Došle su do svog prtljaga tako što su potplatile jednu kriminalku da im ga donese. To im je olakšalo samovanje. Policijski inspektor su nekoliko puta vršili pretres čelija i saslušavali osudenice zbog parola na zidu koje su bile ispisane pre njihovog dolaska. Bilo je i pretnji specijalnim sudom, ali do toga nije došlo. Sve je to i za zatvorskiju upravu i za osudenice ranije bilo nezamislivo, ali to je bio april 1943. godine, samo pet meseci pred kapitulaciju Italije. Pritisak je trajao pet nedelja, da bi na kraju deo grupe bio prebačen u Ankona i ubrzo potom u Askole Pićeno. One koje su ostale dočekale su oslobođenje u zatvoru.⁶²

⁶² Petrica Vuković, *Venecija, „Otpor u žicama”*, Beograd 1969, str. 417.

Zatvor Venecija za muškarce, provincija Venecija (Venezia)

Zgrada venecijanskog zatvora za muškarce – *Tvrđava*, izgrađena je u 19. veku specijalno za te potrebe. Imala je oblik, prostor i svu opremu za stavljanje zatočenika na najteže muke. Zatvorom su upravljali i u njemu radili najpoznatiji stručnjaci za zlostavljanje ljudi i iznudivanje priznanja svih vrsta za sve ono što dotični zatočenici nisu nikad uradili. U takav zatvor, gde su zatvarani najgori kriminalci, dospeli su i ljudi iz Jugoslavije.

Prema izveštaju Ministarstva unutrašnjih poslova NDH iz februara 1943. u celijama ovoga zatvora na izdržavanju dugogodišnje robije bilo je i 12 Jugoslovena, uglavnom mlađih ljudi. Osnovna krivica zbog koje su kažnjeni ovi ljudi, bila je što su otvoreno izrazili nerapoloženje prema predstavnicima italijanske okupacione vlasti u Jugoslaviji i što su javno podržali NO pokret, koji je bio glavni nosilac borbe protiv okupatora u Jugoslaviji. Među njima je bilo osuđenih na smrt, ali su im kasnije, na osnovu žalbenog zahteva, smrtnе kazne zamenjene dugo-godišnjom robijom.

Izdržavanje kazne u zatvoru je bilo veoma teško. Bez ikakve pravne zaštite, ljudi su na svakom koraku maltretirani kao da nisu ljudska bića. Smešteni su bili u celijama sa malo dnevnog svetla, rđavom posteljinom i odećom, slabom hranom i bez zdravstvene zaštite. U jednočasovnu zatvorskiju šetnju izlazili su jednom dnevno. Posle kapitulacije Italije zatvor su preuzele nemačke policijske snage, a prilikom povlačenja iz Italije, Nemci su kompletan zatvor preselili u odgovarajuće zatvore na tlu Nemačke.⁶³

Jugoslovenski osuđenici su tamnovali u mnogim robijašnicama širom Italije. Pored pomenutih zatvora manje ili veće grupe osuđenika tamnovale su u kaznionicama Forli, provincija Forli, Fosombrone, muški zatvor provincija Pezaro, Mastio di Voltera, (Mastio di Volterra), provincija Piza, Porto Longone (Porto Longone) provincija Livorno - Elba, Verona, prov. Verona, Vićenca (Vicenza) prov. Vićenca i Komo (Como) Provincija Komo.⁶⁴

---

⁶³ N. Živković, n.d., str. 52, 53.

⁶⁴ AIZDG, 143, 144, 145.

U sudske zatvorima širom Italije, sem pomenutih, Jugosloveni su izdržavali kazne, u zatvoru Komakio (Comacchio), provincija Ferrara, Lančano (Lanciano), provincija Kieti (Chieti), Matera, provincija Kuneo (Cuneo), Udine, provincija Udine.⁶⁵ Među ovim zatvorima su i Mačerata (Macerata), prov. Teramo,⁶⁶ Trst (Trieste) prov. Udine⁶⁷ i Viterbo, prov. Viterbo.⁶⁸

U svim ovim zatvorima kao i u onima o kojima smo imali više dokumenata i pisali šire, grupe jugoslovenskih osuđenika izdvajale su se borbom za svoja prava, jedinstvom i odlučnošću. Najveći broj, ili gotovo svi, osuđeni su za učešće ili saradnju sa NOB i ta činjenica je opredeljivala njihova ponašanja.

U dokumentima Državne komisije za utvrđivanje ratnih zločina pominje se brojka od 82 zatvora bez navođenja imena i mesta. Treba pri tome imati u vidu da je dobar broj zatvorenika menjao dva, tri i više zatvora u toku izdržavanja kazne.

---

⁶⁵ *Isto.*

⁶⁶ AVII, Ia, K-1021, reg. br. 24/1-1.

⁶⁷ AVII, Ia, K-1000, reg. br. 4/2-8, 24/1-1.

⁶⁸ AVII, Ia, K 964, reg. br. 23/3, K 1021, reg. br. 21/1-4.

JUGOSLOVENI U LOGORIMA NA TERITORIJI ITALIJE

Masovnim hapšenjem jugoslovenskog stanovništva, već početkom 1942. godine napunjeni su stari i novoformirani logori na anektiранom i okupiranom području. Dalje održavanje ovog područja i opstajanje okupacionih vlasti nametnulo je, pored ostalog, i problem transporta zatočenog stanovništva sa jugoslovenske teritorije na prostore italijanske države. Ovo utoliko pre što su snage NO pokreta toliko bile narašle i ojačale da su svakog momenta mogle da napadnu na bilo koji logor, oslobođene zatočenike i povedu ih sa sobom, čime bi ojačali svoje snage, a italijanskim okupacionim vlastima zadali ozbiljan udarac. Zbog tih i mnogih drugih razloga, italijanske vlasti su krajem 1942. i početkom 1943. godine intenzivirale transport zatočenika sa područja Jugoslavije i Albanije.

Ovi ljudi su prilično neuredno i neorganizovano transportovani brodovima preko Jadranskog mora, iz južnih delova najčešće do Barija, a iz severnijih krajeva kopnenim putem preko Trsta i Gorice i dalje na teritoriju Italije. S obzirom da su to morali da rade brzo, obično nisu imali vremena, a možda ni sredstava da obezbede odgovarajući smeštaj za tako veliki broj zatočenika iz Jugoslavije. Smeštali su ih u improvizovane prostore, ogradijene bodljikavom žicom, sa nekoliko zidanih prizemnih zgrada ili baraka od dasaka postavljenih uz stare i napuštene zamkove i samostane. Korišćene su i školske prostorije, crkveni objekti, železničke stanice, napuštene kasarne, zamkovi, crkvene prostorije, na brzinu sagradene barake, šatori, magacini i sl. U ovim objektima nije bilo ni najosnovnijih uslova za ljudski život. Nije često bilo dovoljno vode ni drugih uslova za održavanje higijene. Zbog slabe i nedovoljno kalorične hrane, spavanja na krevetima od dasaka ili na podu – zemlji, ponegde sa slamaricama mnogi zatočenici su se razboleli od raznih bolesti koje prate ovakve uslove života i ostali trajno nesposobni za normalan život. Dobar deo njih nije uspeo da preživi zatočenje. Prema kategorizaciji zatočenika, svi ovi logori –

smeštaji mogu se podeliti u tri kategorije: logori za izdržavanje određene kazne, logori za konfiniranje i radni logori.

Prema prostoru i broju zatočenika koji su u njima bili smešteni, logori se mogu podeliti na veće, srednje i male. U pojedinim logorima je smeštano više hiljada ljudi (Gonars, Renići i dr.). Najviše je onih čiji je kapacitet bio 200-400 ljudi, a bilo je i takvih, naročito u opštinskim mestima, koji su mogli da prime nekoliko desetina zatočenika.

Na osnovu raspoloživih izvora, teško je odrediti broj logora na tlu Italije. Najčešće se pominju brojke od 150, 190 i 202 logora, a u nekim sećanjima zatočenika navodi se i brojka od 250 logora. Ne treba zaboraviti da je fluktuacija zatočenika bila velika, pa i promena logora, napuštanje starih i osnivanje novih i sl. Zbog tih razloga teško je odrediti i tačan broj ljudi koji su od sredine 1941. pa do kapitulacije fašističke Italije 1943. godine bili zatočeni u ovim logorima.

U daljem tekstu pokušaćemo da na osnovu raspoloživih arhivskih izvora, kazivanja preživelih i literature, prikažemo veći broj logora.

PROVINCIIA AKVILA (AQUILA)

Iz izveštaja prefekture Akvile od 4. marta 1943. saznajemo da su na teritoriji ove provincije zatočenici sa područja Jugoslavije bili smešteni u više logora – mesta: *Montereale* (Monte Reale), *Muci* (Muzzi), *Abetino*, *Celoma* (Celoma), *Avezano*.¹ Najviše ih je bilo sa područja Slovenije, Hrvatske, sa Krka i Sušaka i nešto iz Crne Gore i Hercegovine. Računa se da je ukupno u svim ovim logorima bilo nekoliko stotina ljudi različitog uzrasta. Svi logori su bili pod strogom kontrolom Ministarstva unutrašnjih poslova Italije. Na čelu svakog logora stajao je karabinjerski oficir ili podoficir sa nekoliko karabinjera. Prostorije za smeštaj zatočenika bile su neadekvatne za ljudsko stanovanje. Ishranu su sami organizovali sa sredstvima koja su dobijali od uprave, 5-8 lira dnevno po osobi. Zbog ovako lošeg smeštaja i rđave ishrane logoraši su često poboljevali. Lekara nije bilo, pa su se sami lečili sa onim čime su raspolagali. U celoj provinciji razvijena je, u skladu sa sugestijama Ministarstva Unutrašnjih poslova, aktivnost na angažovanju radne snage iz obližnjih logora i zatvora. Tako su nikle kolonije

¹ AVII, fond DKZO, DRZ br. 4632; k -1020, reg. br. 24/1-1.

interniraca angažovanih na različitim poslovima u mestima: *Akvila*, *Skursala Marciana* (Scursala Marziana), *Kastel del Sando* (Castel del Sangio), *Moljano de Marći* (Mogliano de Marci), *Pizoli* (Pisoli), *Foreto* (Foreto), *Ateleta* (Ateletta), *Suoreola* (Suoreola), *Roka di Meco* (Rocca di Mezzo), *Kolašo* (Kolascio), *Kanoa* (Canoa), *Santo Mogn-dano* (Santo Mogndano), *Pašina* (Pascina), *Sulmona* (Sulmona) i *Montedordo* (Montegiorgio).

Oni koji su radili u poljoprivredi, domaćinstvima i privrednim pogonima kretali su se slobodnije, ali pod strogom kontrolom karabinjera. Ishrana je bila nešto bolja nego onima koji su boravili u logorima a nisu radili.

Oslobodenjem Akvile oslobođeni su internirci iz svih logora i improvizovanih radnih kolonija. Pre toga registrovana su pojedina bekstva.² Internirac Panto Cemović uhvaćen je u Akvili i sproveden u psihijatrijsku bolnicu gde je već bila smeštена manja grupa Jugoslovena. Saslušavan je i maltretiran dva dana, a uoči samog oslobođenja grada streљan. Od slobode ga je delilo nekoliko sati. Sutradan svečano je sahranjen i Akvili.³

PROVINCIIA ASKOLI PIĆENO (ASCOLI PICENO)

U izvorima se pominje logor Servoljone (Servoglione) u kome su bili zatočeni Jugosloveni (Hrvati, Slovenci i Jevreji). U posebnom delu logora bili su smešteni ratni zarobljenici iz Jugoslavije, Egipta i drugih savezničkih zemalja.⁴

U samom sedištu provincije bio je smešten radni logor tipa kolonije konfiniranih iz koga su internirci korišćeni za različite poslove. U te svrhe korišćeni su i zatočenici iz mesnog zatvora u kojima je takođe bilo Jugoslovena.⁵

² AVII, Ia, k 1021/25, 1-13; 24/1-1, k 102, 10/6, 12/6-1-3

³ Dragoljub Dedović – usmena izjava autorima.

⁴ AVII, Ia 1021, reg. br. 23/1-7.

⁵ AVII, Ia 1021, reg. br. 24-1-1.

PROVINCĲA ARECO (AREZZO)

Internirani ljudi sa područja Jugoslavije bili su zatočeni u nekoliko logora na teritoriji ove provincije: Angiari (Anghiari), Laterino, Kostiljone-Fiorentino (Costiglione-Fiorentino), Čita san Andjelo (Citta san Angelo), Reniči (Renici) i drugi manji logori.

Logor *Anghiari* nalazio se na putu Areco - san Seporko, 42 km od glavnog mesta ove provincije. Pored interniraca iz Jugoslavije u logoru je bilo zatočenika i iz drugih zemalja kao i kriminalaca iz Italije. Posle oslobođenja ovog područja 25. jula 1943. manji deo zatočenika iz Jugoslavije je prebačen u druge logore, dok je veći pobegao i pridružio se borcima italijanskog pokreta otpora sa kojima je ostao do konačnog oslobođenja.⁶ U logoru *Laterino* pored ratnih zarobljenika iz Jugoslavije i drugih zemalja, u posebnom delu bila je smeštена veća grupa zatočenika Jugoslovena, uglavnom iz Dalmacije.⁷

U *Kastiljone - Fiorentino* (Castiglione - Fiorentino) bila je smeštena bolnica za zatočenike iz više logora, kao što su: *Renići*, *Gonars*, *Kijeza Nuova* (Chiesa Nuova), *Monigo* i drugi. Zatočenici su bili raznih nacionalnosti, najviše Slovenaca i Hrvata. Prema izveštajima sa kojima raspolažemo u bolnici je bilo teških bolesnika koji su očekivali smrt. Zalaganjem bolničkog lekara-Italijana, deo njih se tako oporavio da je mogao da obavlja određene poslove, dok ih je 13 umrlo u bolnici. Taj lekar, prema izjavi preživelih, nije samo obavljao svoju dužnost nego je kao human čovek izuzetno brinuo o bolesnicima. Davao im je hranu koju je nabavljao svojim sredstvima i brinuo o njihovom bolničkom smeštaju. Omogućio im je da se kupaju i peru i uz njegovu pomoć vidaju rane od ujeda vašiju i ostalih gamadi. Onima koji su ozdravili i bili sposobni za rad dozvolio je da rade u bolnici ili van nje i tako zarađe nešto novca čime su poboljšavali svoju ishranu.

Na teritoriji provincije Areco postojao je i stacionar u mestu *Sibijano* (Sibbiano), gde je prebačeno 29 teških bolesnika iz Kastiljone - Fiorentino kao beznadežni slučajevi, da tu okončaju svoj život. Boljom negom i ishranom i uz nešto lekova, njih 23 je ipak preživelo

⁶AVII, Ia, K 1020, reg. br 21/1-8; reg. br. 23/6-7.

⁷AVII, Ia, K 1020, reg. br 23/1-8; reg. br. 23/8-11.

teške bolesti prouzrokovane slabom ishranom, lošim smeštajem i higijenom u logorima gde su ranije bili zatočeni. Tu je bila i bolnica *Kartigo* (Cartigo) u kojoj je bilo smešteno 90 ljudi, konfiniranih sa područja Slovenije i Hrvatske.⁸

Na prostoru ove provincije bio je smešten i koncentracioni logor *Čita san Andelo*. Ministarstvo unutrašnjih poslova Italije pismom od 13. avgusta 1941. obavestilo je prefekturu u Peskari da je taj logor namenjen samo za zatočenike iz Jugoslavije. Prema raspoloživim izvrima on je među prvim na italijanskom tlu primio zatočenike iz Jugoslavije. Logor je bio smešten u napuštenoj opštinskoj zgradbi koja je prvobitno bila samostan. Tu je improvizovan logor za 150 ljudi. Prema izveštaju generalnog zdravstvenog inspektora tog ministarstva 2. juna 1942. zatećeno je 132 internirca iz Jugoslavije. U istom pismu se konstatuje da je „logor otvoren u februaru 1941”, a da su poslednji zatvorenici stigli 4. marta 1942.

Logor su čuvali karabinjeri. Kretanje unutar logora je bilo slobodno. U prizemlju zgrade bili su smešteni dvostuki kreveti, drveni, prostrani sa uobičajenim komforom: slamarica, čebad, čaršavi, jastuk.⁹ Hrana oskudna: 150 gr hleba, 60 gr testenine, 0,9 gr ulja i zeleniš, a jedanput nedeljno 30 gr mesa. Hrana se pripremala van logora u režiji samih interniraca. Zavisno od novčanih mogućnosti na crnom tržištu su se mogle nabaviti namirnice po veoma visokim cenama. Oni koji nisu dobijali ni pakete ni novac bili su izloženi gladi.

Zdravstvena zaštita je bila loša. Logor nije imao prostorije za bolesnike niti ambulantu, a medicinske usluge su bile poverene mesnom lekaru. Zbog obaveza u gradu taj lekar nije dolazio ponekad ni kada je njegova pomoć bila najpotrebnija. Oskudica lekova bila je hronična. Prilikom kontrole zdravstvene inspekcije u logoru su otkrivena tri bolesnika od šuge koje lekar nije prijavio, iako je na to bio obavezan. Logor je imao kupatilo bez tuša, a dezinfekcija je povremeno vršena. Crni, vlažni zidovi nisu uopšte krečeni.

Režim je bio izuzetno strog. Ne samo stalne kontrole brojnog stanja prilikom izlaska i povratka iz logora zbog ručka i večere, nego i neposredno praćenje odnosa među internircima bilo je izvor opasnosti

⁸ *Enciklopedija italijanskog pokreta otpora*, str. 75; E. Milak, n.č., str. 159.

⁹ AMUPI, M/4-16, B. 42; AVII, Ia K-1020, reg. br. 10/6-6.

da se lako zarade stroge zatvorske kazne. Zatvor je inače bio u samom logoru, na ulazu, kao opomena. Bila je to vlažna tamna soba bez prozora. Uprkos teško podnošljivim uslovima života u logoru je postojala snažna organizacija NOP-a čije su jezgro činili komunisti.

Iz jednog dokumenta prefekture može se utvrditi da je uprava logora, i ne samo ona, bila nezadovoljna zbog političke aktivnosti interniraca u logoru i van njega. U pismu od 19. novembra 1942. prefektura izveštava MUP da u logoru ima 26 komunista koji uprkos aktivnom nadzoru uspevaju da „koristeći prirodnu gostoljubivost građana uspostave odnose, imajući tako dobru priliku da propovedaju svoje subverzivne ideje.”¹⁰

Renići (Campo di concentramento internati civili di Renicci No97) nalazio se između Sansepolka i Angiarija, na 430 m nadmorske visine, u hrastovoj šumi na obali reke Tiberi. To je bio novoizgrađeni logor za smeštaj interniranih ljudi sa područja Jugoslavije, pre svega iz Slovenije i Hrvatskog primorja. Zatočenici su bili smešteni u barakama izgradenim oktobra 1942, uglavnom od dasaka, a bilo je i šatora. Prvi zatočenici su dovedeni iz logora Gonars, a kasnije iz Padove i iz raznih logora sa juga Italije.

Logor je podignut na nepovoljnem mestu. U letnjim mesecima, naročito u periodima višednevnih suša, javljala se velika nestaćica vode, što je pogoršavalo i onako loše higijenske i smeštajne uslove logora u kome je, ponekad, bilo i do 8.000 ljudi od 12-70 godina starosti. Najviše je bilo Slovenaca iz Ljubljanske provincije a zatim Hrvata iz Dalmacije i Hrvatskog primorja sa područja srezova Čabar i Broda na Kupi.

Renići spada u logore u kojima se vrlo loše živilo. Barake su bile vrlo neudobne, sa jednospratnim, a negde i dvospratnim krevetima, sa slamaricama u kojima je bilo hrastovog lišća, sa oskudnom posteljinom, pogotovo za pokrivanje zatočenika, a u šatorima se spavalо na zemlji ili na lišću koje su sami zatočenici prikupili.

Veliko zlo ovoga logora bio je njegov komandant i ljudi koji su činili administrativnu upravu logora. Komandant logora, kako ga opisuje jedan preživelji zatočenik, bio je mali zdepasti pukovnik (kolonelo) sa kozjom bradicom, tipični Italijan po imenu Firencola (Firenzzola). Pod njegovom strogom kontrolom nalazila se celokupna uprava i ad-

¹⁰AMUPI, M/4-17, B. 42.

ministracija logora. Logor je bio podeljen na dva sektora između kojih je bio prostor korišćen kao zborni mesto za prozivku i raporte. Za svaki sektor bio je određen po jedan oficir, koji je svakog dana dolazio i neko vreme provodio u logoru.

Sektori su bili podeljeni na manje upravne delove, tako da je deo baraka ili šatora činio centuriju – stotinu. Za svaku stotinu među logorašima je određivan starešina, ili kako se logorskim rečnikom nazivao kapo, čiji je zadatak bio da se stara da svi zatočenici prilikom dnevne smotre izadu na apel plac, bez obzira na zdravstveno stanje. Preko komandanta logora, komandanta sektora i kapoa sprovodena je vlast u logoru. Sve što se u logoru dešavalo bilo je pod njihovom strogom kontrolom: ponašanje zatočenika, podela hrane, odeće i obuće, prijem paketa, privatnih ili preko Crvenog krsta i dr. Novac koji su zatočenici dobijali od svojih kuća ili prijatelja, bez obzira na iznos, uprava logora je zadržavala u logorskoj blagajni i njime se služila, a logorašima davaла bonove u vrednosti najviše do 25 lira mesečno. Za te bonove mogli su da kupuju samo u logorskoj kantini, koja je bila dosta sarmašna i držala samo određene prehrambene articke i duvan. Paketi su bili pod strogom kontrolom logorske uprave. Takozvanim pregledom – kontrolom, predstavnici uprave logora uzimali su sve ono što se njima dopadalo, a zatočenicima su davali samo ono što je navodno dozvoljeno, a to su bili samo bezvredni prehrambeni artikli.

Svi oni koji su mogli i hteli radili su fizičke poslove. Uprava logora je taj posao naplaćivala od poslodavaca, a zatočenicima je na ime tog rada davala tzv. „suplemento” - dodatak u hrani, posebno u hlebu i bonove u vrednosti od tri lire dnevno, koje su mogli da utroše samo u logorskoj kantini.

Ishrana u logoru Renići bila je daleko slabija nego u drugim logorima te kategorije. Ujutru je, umesto kafe, deljena topla voda začinjena kafom. Pre podne 8 dkg hleba i komad sira ili marmelada, a u podne voda sa malo kupusa. Uveče je ta voda bila malo gušća pomešana sa kupusom i testeninom, ili samo testenina skuvana na vodi. Logorska kantina je neredovno radila. U takvim uslovima ljudi su počeli naglo da slabe i podležu raznim bolestima. Posledice su najpre osetili seljaci. Radeći teške poslove oni su bili naviknuti na obilnije obroke i ubrzo su počeli da poboljevaju, pa i umiru, uglavnom od bolesti koje je prouzrokovala nedovoljno kalorična i neadekvatna ishrana. Logorom je ne-

koliko meseci po otvaranju počeo da hara tifus i dizenterija, od kojih su skoro svakog dana umirali zatvorenici. Zdravstvena služba je bila organizovana, ali sa malim brojem lekara i skoro bez odgovarajućih lekova, tako da se bolesnicima gotovo ništa nije moglo pomoći.

Politički život u Reničiju je bilo teže organizovati nego u ostalim logorima pošto su u taj logor zatočenici došli iz Gonarsa, Raba, Padove i drugih logora i nisu se poznavali. Trebalo je da protekne izvesno vreme da se upoznaju i steknu međusobno poverenje, što je u logorskim uslovima bilo vrlo značajno. Boraveći u drugim logorima, posebno kao osumnjičeni politički krivci, ljudi su bili iznurenici, slabi i bolesni, što je otežavalo politički rad.

Za one koji su bili osumnjičeni kao istaknuti organizatori političkog i revolucionarnog rada, uprava logora je u prvom sektoru ogradiла poseban prostor bodljikavom žicom i nazvala ga treći sektor. Ovde su bili zatočeni Dušan Kernauner, Valentin Marinko, Stole Guder, Lojze Drnovšek i mnogi drugi. Svi ovi, kao i oni koji su kasnije došli, uprkos svemu uspevali su da organizuju politička rukovodstva, najpre u prvom i drugom sektoru, a zatim da imenuju političke poverenike po barakama i šatorima, odnosno po centurijama.

U prvom sektoru u rukovodstvu su bili Petar Peterlin, Stojan Drašček, Lojze Ule, Ciril Rus i Jože Škepe. U drugom sektoru: Lojze Bukovec, koji je bio sekretar partijске i frontovske organizacije logora, zatim Milan Luštek, Mila Luštek i Uroš Ruprecht. Politički poverenici po stotinama i barakama u prvom sektoru bili su: Mirko Beželj, Franc Petelin, Lado Ankon, Franc Dibatista, Peter Čumelj, Rada Taufer i Polde Oprin. U drugom sektoru, politički poverenici bili su: Viktor Kunc, Ivan Jutroš, Živko Smrekar, Ivan Dovjak, Ciril Sitar, Rada Čotar, Janez Petrič, Iva Hermel i Ludvig Žnidaršič.¹¹

Ovakva organizacija političkog delovanja omogućavala je zatočenicima da bar delimično imaju uvid u rad logorske uprave. Preko nje su mogli da utiču na određivanje vođe sektora kuhinje, starešina baraka i šatora, pojedinih sektora i slično, što je imalo veliki značaj za organizaciju života u logoru. Zatočenici su preko ovakve organizacije mogli lakše da ostvare neke od svojih zahteva, naročito kod poboljšanja ishrane i odnosa pojedinih članova uprave prema njima.

---

¹¹ Lojze Bukovac, *Logor Reniči, „Otpor u žicama“*, Beograd 1969, knj 2, str. 629-641.

Situacija na glavnim frontovima u Sredozemlju i na Istoku počela je 1943. godine da se menja. Iz nekih izvora moglo se zaključiti da snage sila Osovine popuštaju i da se u mnogim njihovim šavovima javljaju pukotine. S druge strane, snage antifašističke koalicije su postajale sve upornije, snažnije i uspešno su se, skoro na svim frontovima, suprotstavljale fašističkim snagama. Takve vesti ohrabrike su zatočenike u logoru Renići koji su svoju političku organizaciju kojom su obuhvatili sve logoraše, produbili i učvrstili. Preko poverenika po barakama i šatorima, čvrše su povezali sve zatočenike i detaljnije ih informisali o svakoj novoj situaciji na frontu. Glavni izvor informacija bila je italijanska štampa, koja je ilegalno donošena u logor. Njeno čitanje i tumačenje organizovano je po centurijama i manjim grupama zatočenika. Naročito su objašnjavani strateški pokreti i uspesi savezničkih trupa i davana tumačenja njihovog značaja za borbu naroda Jugoslavije.¹²

Živu političku aktivnost pratila je i aktivnost na kulturnom, prosvetnom i zabavnom polju, kroz razne forme rada (predavanja sa patriotskom i revolucionarnom sadržinom, zidne i usmene novine, razgovore, drugarske večeri, skromne priredbe i dr.).

U proljeće 1943. u logor su dovedeni zatočenici iz Hrvatskog primorja, koji su doneli nove i bogatije informacije o uspesima NO pokreta i političkoj situaciji u zemlji. To je zatočenicima dalo snagu da u svojim akcijama budu još istrajniji.

Jula 1943. u logor su počeli da stižu zatočenici iz drugih logora na jugu Italije, što je bio znak da se približavaju oslobođilačke snage angloameričke vojske. Bio je to i znak da se oslobođenje približava i da se politički i vojnički treba pripremiti za situaciju kada logor bude slobodan. U tom cilju, u logoru su formirane vojne formacije. Svi zatočenici su organizovani po četama, bataljonima i brigadama. Formirane su tri brigade i određeni komandiri, komandanti i politički komesari jedinica, onako kako su bile organizovane jedinice NO vojske. Radi boljeg informisanja i bezbednosti određena su dežurstva, kao i noćne i dnevne straže.

Posle pada Musolinija, situacija se u logoru dosta izmenila. Uprava logora je promenila odnos prema zatočenicima dozvoljavajući im

---

¹² Zločini italijanskog okupatora v Ljubljanski provinciji, Internacije I. Ljubljana 1946, str. 41.

da pod kontrolom stražara idu i van logora. Išli su na izlete i na kupanje, a mogli su i sami da se kreću po bližoj okoloni. Fašistička Italija je kapitulirala 8. septembra 1943. U periodu od 8. do 14. septembra u logoru nije bilo predstavnika italijanske vlasti. Stražari su bili na svojim mestima, ali više nikog nisu sprečavali da izađe na neodređeno vreme. Ujutru, 14. septembra, grupa nemačkih vojnika razoružala je italijanske stražare i odvela ih u svoju komandu. Zatočenici su shvatili da od dolaska saveznika nema ništa, pa su na više mesta isekli ogradu od bodljikave žice i krenuli iz logora u grupama prema jugoslovenskoj granici. Mada su imali maršute sa pravcima kretanja usput su im italijanski građani i pripadnici italijanskog pokreta otpora pokazivali preće puteve i prolaze, a pomagali su im i u hrani, odeći i obući. Jedinice italijanskog pokreta otpora, kojima su rukovodili italijanski komunisti, pružale su im usput svesrdnu podršku i pomoć kako bi lakše i bezbednije stigli do jugoslovenske teritorije.

Nažalost, jedan broj zatočenika nije se najbolje snašao u pravcima kretanja prema domovini. Naišli su na nemačke naoružane snage koje su ih uhapsile i sprovele u nemačke logore na tlu Nemačke, Austrije i Poljske.¹³

U Arecu, sedištu provincije, nalazio se logor konfiniraca koji su korišćeni kao radna snaga.¹⁴

PROVINCIJA ALESANDRIJA (ALESSANDRIA)

Prema raspoloživim izvorima na području ove provincije Jugosloveni su bili zatočeni u klasičnom zatvoru¹⁵ i u logoru za konfinirce.¹⁶ Svi zatočenici bili su sa područja Hrvatske i Slovenije, različite nacionalnosti i godina. Ne raspolažemo tačnim podacima koliko ih je bilo mada se u nekim izvorima, koji nisu dovoljno sigurni, pominju velike cifre.

Logor je nosio ime *Alesandrija*, po mestu gde je bila smeštena uprava, a ljudi su bili razmešteni u obližnjim selima u privatnim zgra-

¹³ DACG, ZDJV

¹⁴ AVII, Ia, K 24/I-1.

¹⁵ AVII, Ia, K 962, reg. br. 24/I-4.

¹⁶ AVII, Ia, K 24/I-1.

dama. Kontrola zatočenika, kao u svim sličnim logorima, bila je povećana karabinjerima. Zatočenici su bili dužni da se u određeno vreme svakog dana jave upravi logora. Hranili su se po grupama u sopstvenoj režiji. Slobodno su se kretali u mestima boravka, ali nema podataka da su nešto dobrovoljno radili, sem onoga što im je odredila karabinjerska uprava.

Posle kapitulacije Italije, logor je raspušten, a zatočenici su se pod vrlo teškim okolnostima vratili kućama.¹⁷

PROVINCija ANKONA (ANCONA)

Prema raspoloživim izvorima, na području ove provincije u mestima *Lamo di Polinji* (Lamo de Poligni) i *Netunija* (Nettunia) bili su smešteni zatočenici sa raznih područja Jugoslavije dovedeni od maja 1942. do sredine 1943. Najviše ih je bilo iz Hrvatskog primorja, Splita i Crne Gore. U ova dva logora bilo je smešteno više stotina lica različitih godina. Na čelu svakog je stajao karabinjerski oficir sa grupom karabinjera, koji su organizovali logorsku stražu i posebno pratili one koji su dobili dozvolu da se kreću u bližoj okolini.

Internirci su smešteni u prostorijama koje nisu bile namenjene u ove svrhe. Spivali su na dvospratnim krevetima sa slamaricama punim prašine i sa oskudnom posteljinom. Hrana je bila nedovoljna. Nije bilo dovoljno vode da se ljudi umiju i operu rublje koje su od kuće poneli, odnosno u kome su se zatekli prilikom hapšenja. Zdravstvena zaštita nije bila organizovana. Bolesni su morali sami da se leče, sem onih koji su imali neku zaraznu bolest. Oni su slati u stacionare za zatočenike susednih logora. Ljudi su ovde ostali do kapitulacije Italije.¹⁸

Koncentracioni logor *Fabrijano* je jedan od brojnih logora u provinciji Ankona u kome su u prvoj polovini 1943. smešteni internirci iz Slovenije, Hrvatske i Boke – ukupno oko 200. Oni su mesecima pre dolaska trpeli tešku torturu u zatvorima svoga zavičaja i na putu do logora. Zatvorenici, njih 62 iz Slovenije i Crne Gore su pet meseci (decembar 1942 - maj 1943) čekali u podzemnom zatvoru tvrdave Sveti Nikola u Šibeniku, Trstu i drugim zatvorima dok nisu transportovani preko Ankone za Fabrijano.

¹⁷ AIZDG, k. 143, 145, 120; AVII, Ia, k. 962, reg. br. 24/1-14.

¹⁸ AVII, Ia, K. 1021, reg. br. 23/6-10.

Logor je, poput sličnih širom fašističke Italije, bio smešten u delu kompleksa katoličkog semenja. Tako su i ovde dve institucije, Katolička crkva i Ministrastvo unutrašnjih poslova, ostvarile saradnju oko interniraca.¹⁹

Režim je bio kao i u ostalim logorima: slaba hrana, stroga zatvorska pravila reda, uključujući i fašistički pozdrav u svakom susretu sa zvaničnicima, logorski smeštaj sa minimumom higijenskih uslova. Bio je to nastavak već duge tradicije. Od dolaska fašizma u njemu su zatvarani protivnici Musolinija. Njih dvadesetak, od kojih su neki čamili decenijama, sa simpatijama su dočekali jugoslovenske internirce sa posebnim osećanjem solidarnosti u zajedničkoj borbi.

To poverenje nije pokolebala činjenica da je oko 40 interniraca iz Boke pušteno kućama, niti saradnja nekolicine interniraca sa zatvorskim upravom koji su bili spremni da revnosno fašistički pozdravljaju, potkazuju svoje drugove i provociraju većinu koja se ponašala dosljedno i patriotski. Na sreću, zatvorska administracija kao da je osećala skori kraj fašističke vlasti i nije s velikom pažnjom i strogošću koristila informacije koje su nudili ovi, odmah izolovani, saradnici.

„...Posebni duh borbe nepokora i vadrine, u Fabrianski logor je unelo petnaestak splitskih, kaštelskih i trogirskih skojevaca i članova KPJ, koji su bili pohvatani kao ilegalni predvodnici demonstracija, štrajkova i diverzija. Oni su mesecima do smrti mučeni po isledničkim čelijama Splita i Šibenika. I – pošto su neki od njih umoreni pod batinama, a neki streljani – ovih petnaestak je dovedeno u Fabriano“.²⁰

U logoru je, s obzirom na mogućnost medusobne komunikacije, bilo uslova za politički rad, informisanje i pripreme za dolazak saveznika. Pad Musolinija dočekan je u Fabrijanu sa manifestacijama osude fašizma. Dvojica interniraca, koji su pod pratinjom nosili sledovanje hrane, videli su mlade ljude iz Fabrijana kako pale i gaze fašističku zastavu. Policija je jedva uspela da demonstrante, koji su uzvikuvali „Sloboda italijanskim antifašistima“, „Sloboda Jugoslovenima“, odbaci od logora. Oduševljenje interniraca dovelo je do incidenta, posle kojeg je pojačana kontrola. Logorski kolektiv je kroz sve to snažno izrazio svoje antifašističko opredeljenje.

¹⁹ AVII, Ia, K. 1020, reg. br. 19/61.

²⁰ Vlado Vujović, *Neki likovi Bokelja logoraša*, zbornik radova sa naučnog skupa u Hercegov Novom 20-21. decembra 1985, Titograd 1987, str. 322.

Uz živo praćenje šta se događa u logoru, Italiji i u svetu dočekan je 8. septembar, dan kapitulacije Italije. Direktor i starešina obezbeđenja nisu prihvatili energičan zahtev interniraca da se logor raspusti, zahtevajući ili moleći ih da ostanu mirni, jer bi neredi mogli biti pogibeljni. Obećao je da će logor predati angloameričkim snagama čim dodu.

Bilo je razloga da se direktoru, koji se nije isticao strogošću i sa razumevanjem prihvatao primedbe i zahteve logoraša, poveruje. I zai-sta, nekoliko dana po kapitulaciji, kada je postalo jasno da saveznici neće tako brzo doći, direktor Fabrijanskog logora, za razliku od mnogih svojih kolega na zajedničkom sastanku podelio je logoraše na manje grupe, snabdeo ih sa nešto hrane i podelio pisma za predsednike okolnih opština da im pomognu da se snađu do dolaska saveznika. Bi-la je to spasonosna inicijativa, jer su se u nekim opštinama pojedine grupe ubacile pod lažnim imenima u spiskove sledovanja. Italijanske porodice čuvale su manje grupice od nemačkih patrola i racija, snab-devale ih hranom bez čega bi mnogi završili u nemačkim logorima. Uskoro su se mnogi od fabrijanskih logoraša povezali sa italijanskim pokretom otpora i uključili u njegove jedinice.

PROVINCIIJA AVELINO (AVELINO)

Prema raspoloživim podacima na prostorima ove provincije nalaziла су se tri logora u kojima su bili zatočenici iz Jugoslavije: *Soloforu* sa 20 zatočenika, *Ariano Irpino* (Ariano Irpino) i *Monteforte Irpino*.²¹ U izvorima se najčešće pominje logor Ariano Irpino u kome je tokom 1942. bilo 86 Jugoslovena srpske nacionalnosti, a da se 1943. godine taj broj povećao na 112 lica. Logori su bili pod upravom Ministarstva unutrašnjih poslova Italije koje je za direktora imenovalo Pirozzi Olotto Cov Kito koji je zatočenike zlostavljaо na razne nečine i prinudivao da rade teške poslove.²²

U proleće 1943. Jugosloveni su radili u Sanjarioli Punjo (Sagnarioli Pugno).²³

²¹ AVII, Ia, Izveštaj direktora logora Solofore od 17. septembra 1942, K. 1020, reg. br. 23/1-8; E. Milak, n.č., str. 159.

²² AJ, 110, F. br. 2106.

²³ AVII, Ia, K. 1021, reg. br. 25/1-13.

PROVINCija BARI (BARI)

Pored logora *Bari*, koji je bio udaljen desetak kilometara od grada Barija i logora Karbonari (Carbonari), bilo je i više manjih logora, kao što su *Alberobelo*, *Altamuro*, *Tera Treska*, *Đoja del Kole*, *Rušio* i drugi. U izvorima se najčešće pominje Bari. Nije dovoljno jasno da li je to često pominjanje zbog toga što je bio glavni logor u kome je bila smeštena uprava svih ovih logora, ili, pak, zato što je to bio tranzitni logor kroz koji je prošla većina jugoslovenskih zatočenika, koji su bili u затvorima i logorima na tlu Italije u odlasku i povratku u domovinu. Izvesno je to da se logor Bari sastojao od dva dela, u kojima su bili zatočeni ratni zarobljenici i politički zatočenici. Nas u ovom slučaju interesuje deo logora u kome su bili smešteni i kroz koji su prolazili politički zatočenici.

Logor Bari izgrađen je 1940. za vojne potrebe kao kasarna: zidane dvospratne barake, opasane zidom visokim dva do dva i po metra i bodljikavom žicom. Ovom prilikom je korišćen za smeštaj interniraca iz Jugoslavije. Bio je na lepom mestu, u polju, sa okolnim njivama zaseđanim žitaricama, povrćem i voćnjacima. Klima je bila povoljna, a uprava logora, prema raspoloživim izvorima, korektna. Komandant logora bio je po činu kapetan, kome je pridodato brojno pomoćno vojno osoblje.²⁴

Pošto je ovo bio tranzitni logor u njemu su obavljane razne procedure: provera podataka, pregled stvari i utvrđivanje zdravstvenog stanja zatočenika. U upravi logora bila su dva lekara sa većim brojem lekarskih pomoćnika i ostalog sanitetskog osoblja. Unutrašnju upravu u logoru vršio je kapetan sa pomoćnicima. Straža je bila raspoređena oko logora, dok su se zatočenici u logoru slobodno kretali.²⁵

Kako je ovo bio tranzitni logor, broj zatočenika se kretao između 250-300 ljudi, i to uglavnom sa područja Crne Gore i južnog dela Hrvatskog primorja. Dovoženi su brodom. Sačuvan je podatak da je 13. aprila 1943. brodom „Milano“ iz Kotora u logor Bari transportovano 305 ljudi. Niko se nije zadržao u logoru duže od 30 dana. Barake, ili kako su se negde nazivali, paviljoni ili, pak, kasarne, u kojima su bili smešteni zatočenici, mogle su da prime po 80 ljudi, sa krevetima a dva

²⁴ AVII, Ia, K. 1020, reg. br. 1/1-1, AIZDG, fasc. 143, 144, 145, 1207.

²⁵ AVII, Ž-68, Memoarska grada, sjećanja Vojina Gojkovića.

sprata. Svaki krevet je imao slamaricu sa čaršavom i dva čebeta. Sanitetske prilike su bile dobre. Kupanje je bilo sedmično, a vode je bilo dovoljno. Lekarski pregledi su redovno obavljeni. Bolesnici su bili smešteni u ambulanti, zajedno sa bolesnicima, ratnim zarobljenicima iz Jugoslavije i Engleske, dok su teži prebacivani u vojne bolnice. Hrana je bila loša i nedovoljna. Na žici se trgovalo sa stražarima, koji su prodavali cigarete, hleb, ali vrlo nepovoljno za zatočenike. Odeća je bila ona u kojoj su se ljudi zatekli prilikom hapšenja. Svakih 15 dana mogli su da pišu kući i prijateljima, ali odgovore nisu dobijali, jer bi u međuvremenu bili prebačeni u druge logore. Logor je dugo postojao. Veliki broj zatočenika, i kada se vraćao kući, prošao je kroz njega. Delove ovog logora koristile su i savezničke snage posle oslobođenja Italije za svoje potrebe.²⁶

Koncentracioni logor *Karbonari* (Carbonari) nalazio se na periferiji Barija. On je, kao i koncentracioni logor Bari, bio neka vrsta sabirnog i tranzitnog centra za internirce i zatvorenike iz Albanije, Crne Gore i Boke. Posle kraćeg zadržavanja transportovali su ih u logore i zatvore u unutrašnjosti.

Posle 8. septembra 1943. uloga logora se bitno promenila. Na dan kapitulacije u Karbonariju je bilo 360 logoraša, pretežno Crnogoraca, koji su u očekivanju savezničkih jedinica ostali u logoru. Odmah posle kapitulacije, dok su logorom još komandovali Italijani, obavljene su pripreme za povratak u zemlju. Intenzivna politička aktivnost (práćenje situacije u svetu, informisanje, sastanci, dogovaranja) bila je u funkciji priprema za doček saveznika, oslobođenja iz logora i stupanja u oružanu borbu protiv fašizma. Formirani su logorski komitet KPJ i logorski Narodnooslobodilački odbor što se pokazalo veoma značajnim, jer je dolazak saveznika (engleskih jedinica) otkrio da su oni objektivno naklonjeni protivnicima NOB. Počeli su otvoreno nagovaranje za odlazak u jedinice Kraljevske vojske. Pristalice kralja i Draže Mihailovića imale su i svoje logore gde su se pripremali za odlazak u Kairo ili druge destinacije. To je za prebegle internirce bilo utoliko čudnije što su upravo Englezzi omogućili stvaranje baze NOB u Bariju.

Medu prvim beguncima iz zatvora i logora bilo je ratnih zarobljenika – oficira koji su se osećali – sem izuzetaka – pripadnicima kraljevske Jugoslovenske vojske. Oni su nagovarali gotovo svakog po-

²⁶ Dragutin Drago V. Ivanović, *Poruke*, Titograd 1990, str. 269.

jedinca da im se priključi. Pristalice NOB, koje su uz veliku hrabrost i rizik prolazile liniju fronta, očekujući od savezničkog puno podršku za povratak u zemlju da bi se borili za oslobođenje zemlje, bili su iznenadeni pritiscima i nagovaranjima da „ne prilaze Titu”.

Većina logoraša i zatvorenika koji su svakodnevno prispevali u Bari odlučivala se za pristup NOB. Ključnu ulogu u tome, pored njihove upornosti, odigrala je komanda baze NOVJ u Bariju. Na njihovu inicijativu i pomoć, već krajem septembra 1943. formiran je u logoru bataljon i zapravo prva jedinica buduće Prve prekomorske brigade. Logor Karbonari je postao sigurno utočište za sve one koji su želeli da se što pre uključe u NOVJ.²⁷

PROVINCIJA BERGAMO (BERGAMO)

U arhivskim izvorima i literaturi često smo nailazili na podatke da su ratni zarobljenici i konfinirci bili u istom logoru, ali u odvojenim grupama. To se najčešće dešavalo u logorima gde su bili smešteni oficiri Kraljevske jugoslovenske vojske. Nije dovoljno jasno da li su konfinirci tu dodavani kao posluga oficirima, ili je to činjeno zato što nije bilo dovoljno prostora za veliki broj zarobljenika i interniraca sa područja Jugoslavije. U logoru *Grumello del Piano* (*Grumello del Piano*)²⁸, u posebnim prostorijama, bili su smešteni ratni zarobljenici i zatočenici. Zatočenici su imali određeni status, ali su uz odobrenje logorske uprave mogli da se kreću slobodno izvan logora i da kod privatnih lica rade za određeni novčani iznos.

PROVINCIJA BOLONJA (BOLOGNA)

U bližoj okolini Bolonje, u više naseljenih mesta, bili su logorani - internirani ljudi sa područja Jugoslavije. Svi ovi logori - mesta imali su zajedničku upravu sa sedištem u Bolonji. Ljudi su dovedeni iz raznih krajeva, ali ih je najviše bilo sa područja Hrvatske. Smešteni su u ispraznjenim stambenim prostorijama i prostorijama koje su ranije korišćene za druge svrhe, pa je otuda smeštaj bio vrlo loš i neadekvat-

²⁷ Sergije Makiedo, *Prva partizanska misija*, Beograd 1963, str. 93.

²⁸ AVII, Ia, k. 1020, reg. br. 24/1-1.

tan. Slobodno su se kretali u mestu boravka, ali su bili dužni da se u toku dana prijave u određenom mestu - punktu. Hranu su sami pribavljali za minimalna finansijska sredstva, koja su dobijali od italijanskih vlasti. To je bilo nedovoljno, pa su mnogi u mestu boravka tražili posao i prihvatali sve što im se nudilo, samo da bi obezbedili dodatna sredstva za ishranu.

Logorska uprava nije obezbedila konfinircima posebna odela, nego su koristili sva u kojima su uhapšeni. Od dužeg korišćenja odela su se pohabala i skoro pocepala, tako da su konfinirci išli u dronjcima.

Loš i neadekvatan smeštaj, slaba ishrana i pocepana odeća, loši higijenski uslovi doprinosili su da su logoraši često poboljevali, a zdravstvene zaštite gotovo da nije bilo. Mnogi su stoga dobili oboljenja koja su ih celog života pratila. Zatočenici su u ovom logoru ostali sve do kapitulacije Italije.²⁹

PROVINCija BRINDIZI (BRINDISI)

U raspoloživim izvorima, na teritoriji ove provincije pominju se mesta – logori: Orija i Izertano u kojima su bili zatočeni ljudi sa teritorija Jugoslavije.³⁰ U mestima Asti (Asti) i Aljano d' Asti (Agliano d' Asti) smeštene su grupe Jugoslovena interniraca na radu.

PROVINCija KATANCARO (CATANZARO)

U izvorima se pominju logori Belvedere i Katancaro.³¹

PROVINCija ASTI

Prema izveštaju prefekta ove provincije od 20. oktobra 1943. na njenoj teritoriji nalazilo se 230 interniraca iz Jugoslavije, koji su bili razmešteni u sledećim mestima: Asti (Astti) 72 lica; Aljano d'Asti (Agliano d' Astti) 13, Asti di Koneli (Astti di Conelli) 46, Di Kasteln-

²⁹ AVII, Ia, K. 1021, reg. br. 24/1-1, Izveštaj br. 1 od 19. februara 1943.

³⁰ AJ 110, Dosije ratnih zločinaca, reg. 4839.

³¹ DACG, ZDJV.

uovo (Di Castelnuovo) 17, Di Kolovato (Di Colovato) 33, Di Moniboreko (Di Moniborecho) 19, Di Montiljo (Di Monteiglio) 10 i Di Montekiarodostti (Do montechiarodostti) 20 lica.

Svi su bili smešteni u iznajmljenim kućama u navedenim mestima i tu su organizovali ishranu i sve ostale potrebe. Angažovani su na radu.³²

PROVINCija FIRENCA (FIRENZE)

Na teritoriji ove provincije internirci iz Jugoslavije bili su zatočeni u više mesta - logora. U dostupnim izvorima pominju se sledeća mesta: *Banjo di Luka* (Bagnio di Lucca), *Banjo di Ripoli* (Bagnio di Ripoli),³³ *Banjo Mantolijano* (Bagnio Mantoliano) i drugi. U logori *Banjo di Luka* bili su smešteni ratni zarobljenici iz Engleske. U delu tog logora bila je zatočena i grupa konfiniraca iz Jugoslavije, sa područja Hrvatskog primorja. O ovoj grupi uprava logora nije se mnogo brišnula. Zahvaljujući pomoći ratnih zarobljenika Engleza, koje je hranom snabdevao švajcarski Crveni krst, konfinirci iz Jugoslavije, uz slabe logorske kuhinje, mogli su da prežive i dočekaju oslobođenje ovih logora i povratak u domovinu.

U ostalim pomenutim logorima - mestima bili su zatočeni ljudi sa područja Slovenije i Dalmacije, različite starosti i nacionalnosti. Kao i u ostalim logorima, bili su pod kontrolom predstavnika Ministarstva unutrašnjih poslova Italije. Van logora i mesta mogli su da se kreću samo uz posebnu dozvolu karabinjera. Ishrana, organizovana za svaki logor posebno, bila je loša i nedovoljna. Nije se moglo raditi van logora, a radi kontrole svi zatočenici imali su lične brojeve, koji su pri kontroli zamenjivali lična imena. Zdravstvena služba bila je loša, jer lekari – Italiani nisu se mnogo trudili da je bolje organizuju. Smeštaj je bio u lošim prostorijama, koje gotovo nisu podobne za boravak ljudi. Posle kapitulacije Italije, sami konfinirci su organizovali povratak u Jugoslaviju.³⁴ Na teritoriji ove provincije bio je i logor *Vila Silva*. Kao što i samo ime pokazuje, logor je smešten u staroj vili u okolini Fi-

³² AVII, Ia, K. 1021, reg. br. 21/1-30; AMUPI, AJG, II-GM, B 401.

³³ AMUPI, M 4 - B9.

³⁴ AVII, Ia, k. 1021, reg. br. 21/1-8.

rence, koja je za te svrhe prilagođena. Život u ovakvom logoru imao je sve karakteristike sličnih institucija ove vrste u fašističkoj Italiji: oskudna hrana, loš smeštaj, slaba sanitarna i lekarska služba, strog režim koji na tako malom prostoru nije bilo teško sprovesti.

U logor se dolazilo u malim grupama. Blizina grada omogućila je lakšu povezanost sa Crvenim krstom, tako da su logoraši dobijali pakete u kojima je bilo toliko hrane da su uz loša sledovanja mogli bitno da poboljšaju opštu ishranu. Postojala je i neka vrsta zaštite, makar posredne, od preteranog maltretiranja logoraša.

Grupa interniraca Jugoslovena koja je iz logora Tolo stigla krajem jula 1943. suočila se sa gotovo neizdrživim uslovima ishrane. Za razliku od ostalih zatočenika oni nisu primali nikakve pakete, a pošto zahtevi za poboljšanje nisu urodili plodom, započeli su štrajk glađu. Uprava je bila uporna u svom nastojanju da ne popusti nego ih je posle dva-tri dana prebacila u susedni logor Kastel Monfablano.

Koncentracioni logor Vila Silva dočekao je kapitulaciju Italije nespremno, tako da su neki uspeli da pobegnu, a drugi su sačekali nemačke umesto engleskih trupa.³⁵

Tu je bio i logor *Kastel Montalbano* (Castel Montalbano), smešten u starom zamku u široj periferiji Firence na brdu odakle se pruža panorama ovog divnog grada. Internircima u ovom zamku nije bilo do romantičke, jer su opasani zidom i žicom, u čelijama i uskom dvorištu sa slabom hranom provodili leto 1943. očekujući od saveznika da prekinu njihovo tamnovanje. Očekivale su to i logorske vlasti koje su se, na zahtev da se hrana poboljša, gotovo izvinjavale, jer navodno ni hrana vojnika na frontu nije bolja.

Tokom leta 1943. u logoru se osećalo da će fašizam uskoro pasti, ali vlasti su utoliko bile oštire prema svakome kršenju logorskog reda i naročito prema političkim incidentima. Skloni optimizmu Jugosloveni su se jednog dana u menzi, ispraćajući druga iz Trsta kome su saopštili da je oslobođen, zapevali partizanske pesme ali i „La bandiera rossa, triompera”. Uprava je zatražila pomoć policije koja je uhapsila sve koje je zatekla u menzi i strpala ih u zatvor Le Murate! Jednog koji je stisnutom pesnicom (partizanskim pozdravom) pozdravio ostale zatvorili su u samicu. Polovinom septembra preki vojni sud i Firenci ih je oslobođio i vratio u logor. Komandanti logora bili su Čiketi (*Cichetti*),

³⁵ AVII, Ia k. 1020, reg. br. 23/6-12.

a zatim *Rapini* sa karabinjerima kao pomoćnim osobljem, među kojima se po rdavim postupcima prema konfinircima pominje Bernaki (*Bernachi*). Oni su zaveli tako strog i surov režim da su njihovi postupci izlazili daleko iz okvira odgovarajućih propisa Ministarstva unutrašnjih poslova. Pored fizičkog zlostavljanja, ljudima je zakidano na i onako slaboj ishrani, kažnjavali su zatvorom i sl.

Zbog tih i takvih postupaka, Državna komisija za zločine počinjene od strane okupatora i njihovih pomagača u Drugom svetskom ratu, pokrenula je zahtev za utvrđivanje krivične odgovornosti pomenutih komandanata.³⁶

Po iskrcavanju saveznika u Italiju u logor su počeli da pristižu internirci prebačeni iz južne Italije. Smeštajne prilike i higijenski uslovi svedeni su na minimum. Zahtevi za poboljšanjem ishrane ostali su bez uspeha, uz obrazloženje logorske uprave da se ni italijanski vojnici i građani ne hrane bolje.

Odmah posle kapitulacije Italije 9. septembra 1943. internirci su imali prilike da vide kako nemački vojnici razoružavaju Italijane. Devetnaestog septembra 1943. prva veća grupa mladih logoraša pobegla je iz logora i uputila se ka jadranskoj obali s ciljem da se prebaci u Jugoslaviju, što je i ostvarila.³⁷

Krajem 1943. godine poslata je preko Crvenog krsta u rodni kraj poslednja grupa interniraca (Slovenci, Crnogorci i drugi). S proleća 1943. u ovoj provinciji registrovane su dve grupe Jugoslovena na dobrovoljnem radu u mestima *Pregalo* (Preggalo) i *Tovernele* (Tovernelle).³⁸

PROVINCIIA FERARA (FERRARA)

Izveštaj lekara - inspektora zone provincije Ferara od 6. septembra 1942. pokazuje da su konfinirci sa područja Jugoslavije, pored logora *San Agustino*, bili smešteni u još nekim manjim mestima koja su bila u sastavu ovog logora. Logorom je upravljao karabinjerski oficir,

³⁶ AJ, 110, F. br. 1415, F. br. 148.

³⁷ Milan Kovačević, *Sećanja na život i vreme provedeno u okupatorskim zatvorima u Kotoru i Zadru, u logorima u Albaniji i Italiji, te u italijanskim partizanima*, zbornik radova sa naučnog skupa u Herceg Novom 20. i 21. decembra 1985, Titograd 1987, str. 393, 394.

³⁸ AVII k 1021, 25/1-13.

a za održavanje reda i organizaciju straže imao je na raspolaganju grupu karabinjera. U izveštaju stoji da su smeštaj i organizacija ishrane ovih ljudi, njih oko 80, vrlo loši, pa se od uprave traži da pronađe drugo mesto sa povoljnijim uslovima. Naročito se ističe nedostatak vode, koje nije bilo ni za piće, a o umivanju i pranju nije bilo ni govora. U ovakvim uslovima, internirci su se razboljevali, a lekara i lekova nije bilo. Zahtev zatočenika nije uslišen, pa su oni ovde ostali do kapitulacije fašističke Italije, kada su se u organizovanim grupama vratili u Jugoslaviju.³⁹

PROVINCIJA FOĐA (FOGGIA)

Dostupna dokumenta pokazuju da je na teritoriji ove provincije bilo više logora: *Tremiti, Manfredonija, San Domino* i *Fođa* (Foggia) koji su bili centralni logori, a zatočenici su smeštani u više manjih mesta.

Tremiti su manja ostrva u Jadranskom moru, nedaleko od *Tremelija* na istočnoj obali Italije. Prema izveštaju Ministarstva unutrašnjih poslova Italije od marta 1943. na ovim ostrvima u iznajmljenim prostorijama i privatnim kućama bili su razmešteni internirci iz Jugoslavije, različitog pola i godina.⁴⁰

Logor *Manfredonija* nalazio se na kopnu blizu jadranske obale.

Podaci o broju zatočenika u ovim logorima su različiti. U materijalima policijske direkcije - Tremiti od 1. marta 1942. stoji da je kapacitet logora Tremiti 780 ljudi, a da je popunjeno samo 538 mesta. U logoru Manfredonija pominje se cifra od 75 ljudi iz Jugoslavije, dok se u materijalima Državne komisije za zločine okupatora navodi da je u ovom logoru krajem 1942. godine bilo 300 ljudi, a u Tremitima 25, svi sa područja Crne Gore.⁴¹

Klimatski uslovi na ovim ostrvima uz samu obalu bili su vrlo nepovoljni, jer se od jakih vrućina i isparavanja mora stvarala velika vlaga.

³⁹ AJ, 110, reg. br. 4632; AVII, K. 1020, reg. br. 24/1-1.

⁴⁰ Arhiv ministarstva inostranih poslova Italije, Rim, (AMICI) izveštaji od 1. marta 1942. i 15. maja 1942.

⁴¹ AJ, 110, dosjeca ratnih zločinaca, reg. 4329.

Iako su logori bili daleko od Jugoslavije, upravi se činilo rizično da tu ostanu. Stoga je tražila od Ministarstva unutrašnjih poslova da deo zatočenika prebac u druge logore u unutrašnjost Italije, što je i učinjeno.

Smeštaj i ishrana nisu bili povoljni. Hrana se spremala na više mesta i delila po grupama. Upravu logora obavljali su službenici italijanske policije. Zatočenici koji su duže boravili u ovim logorima mogli su od uprave da dobiju dozvolu za slobodno kretanje u mestu, čak i da mogu da rade kod privatnih lica uz posebnu nadoknadu. Logori su raspušteni kada su ove krajeve oslobodile angloameričke trupe.⁴²

Koncentracioni logor *San Domino* se nalazio na istoimenom ostrvu u otočju Tremiti u Jadranskom moru. U tom logoru sa veoma strogim i teškim režimom bili su godinama zatvoreni italijanski antifašisti, pretežno komunisti i anarhisti. Zbog vrlo oskudne i loše hrane vladala je velika glad, a pojedinci su jeli guštere, puževe i drugo da bi preživeli.

Brojno stanje zatočenika se menjalo. Maja 1942. bilo je 190 ljudi. U izveštaju policijske direkcije - Tremiti od 15. maja 1942. stoji da je kapacitet logora 320 ljudi, a da je stiglo 255 i očekuje se još 80. U letu 1943. iz logora Lančano (Lanciano) prebačeno je u ovaj logor po kazni sedmoro Jugoslovena.⁴³

Za pridošle Jugoslove situacija bi bila pogubna da ih italijanski komunisti nisu primili u svoje kolektive i sa njima delili hranu koju su dobijali od kuća. Zatočenje u San Dominu je prekinuto kapitulacijom Italije. Logor je taj trenutak dočekao spremno i organizovano, jer se nešto tako i očekivalo. Posle nekoliko dana Englezi su prebacili Jugoslove u Bari i smestili ih u četnički logor. Tek na uporne zahteve da budu povezani sa predstavnicima NOP-a, u oktobru 1943. prebačeni su u partizansku vojnu bazu u Bariju.⁴⁴

Radni logor *Fođa* (Foggia) nastao je 10. maja 1943, kada je iz tranzitnog logora *Karbonari* (Carbonari) dovedena grupa od 305 interriraca iz Crne Gore.

⁴² AVII, Ia, k. 1021, reg. br. 21/1-18; k 1021, reg. br. 4/1-1; E. Milak, *n.č.*, str. 162.

⁴³ AMPI, Izveštaj od 15. maja 1942.

⁴⁴ Nedeljko Moškov, *Zatvori i logori*. Titograd 1987, str. 406.

Pre nego što su došli u logor 10 dana su intenzivno vrbovani za dobrovoljni rad uz obećanje poboljšane ishrane, 10 cigareta dnevno i novčane nagrade. S obzirom na mizernu ishranu i veoma nepovoljne uslove smeštaja to je moglo izgledati privlačno.

U toj grupi bio je veliki broj intelektualaca (140 činovnika, studenata, daka, oficira) a ostalo su bili radnici i seljaci. Ponuda je naišla na podeljen odziv. Većina, ponešena antifašističkim i patriotskim osećanjima, odlučno se protivila pristanku na dobrovoljni rad. Drugi, predviđeni nekolicinom bivših činovnika i oficira insistirali su da se prihvati predlog Italijana. Došlo je do žučnih rasprava i svada koje su završile i fizičkim obračunima.

Relativno mali odziv za dobrovoljni rad, informacije o nesuglasicama među internircima i zahtev nemačke komande iz Fode da se za potrebu izgradnje aerodroma hitno pošalje radna snaga naveo je italijanske vlasti da 10. maja, bez obzira na sve, prebací celu grupu u Fodu. Prethodno su svim internircima oduzete životne namirnice koje su u međuvremenu kupili od savezničkih zarobljenika čiji je logor bio u susedstvu.

U Fodi, na samoj periferiji aerodroma, zatočenici su smešteni u staru zidanu zgradu, koja je ranije služila za autogaražu. Smeštaj u dve velike prostorije bio je tesan za toliki broj ljudi. Hrana je bila nedovoljna, mada nešto bolja nego u prethodnom logoru: krompirova čorba, parče mesa, parče crnog hleba četvrtastog oblika (nemački).⁴⁵

Logor je bio neka vrsta ispostave logora u Bariju. Dva poručnika i oko 40 vojnika brinuli su o obazbeđenju. Kretanje unutar logora i po malom dvorištu bilo je slobodno, ali su stražari grubo sprečavali pokušaje da se sa susedima u zarobljeničkom logoru za savezničke vojнике uspostavi veza.

Svima su podeljena vojnička radna odela, a nemački lekar odmah je odabrao sposobne za rad. Ovde nije traženo nikakvo slobodno izjašnjavanje o tome da li neko hoće ili neće da radi. Sutradan su svi sposobni za rad odvedeni na aerodrom i raspoređeni na raznim poslovima: kopanju rovova, zaklona za avione, zaštiti benzinskih pumpi i sličnim radovima. Rad su nadgledali nemački stražari i stručnjaci. Radilo se disciplinovano 8 sati, a obećana je dnevница od 5 lira. Odmah po po-

⁴⁵ AVII, Ia k. 1021. reg. br. 4/1-1.

vratku sa rada počela su dogovaranja da se obustavi rad bez obzira na opasnosti koje mogu da iskrsnu.

Među zatočenicima je postignut dogovor da trećeg dana odbiju odlazak na rad. Ujutro su internirci odbili da ustanu, jer su „bolesni“. Iznenadena uprava logora se nije snašla te niko nije otišao na rad. Kao kazna obustavljena je ishrana, a sutradan oduzeta je i voda. Svi internirci su postrojeni u dvorištu podeljeni po socijalnim grupama: intelektualci, radnici, seljaci i daci, kojih je bio relativno veliki broj. Intelektualci su odmah potrpani u kamione i odvedeni u nepoznatom pravcu, a nemački inžinjer je zahtevao od ostalih da se izjasne da li bi radili pod nemačkom komandom uz poboljšanje uslova ishrane i drugih pogodnosti. Odgovor je bio negativan: pravdali su se bolešću, uznemirenošću, neuhranjenošću i dr. Jedan od izgovora bio je da su prevareni, jer im je obećano da će radii kod seljaka a ne na aerodromu gde postoji opasnost bombardovanja. Neće pod nemačkom komandom, jer su italijanski civilni zarobljenici.

Najkritičniji pritisak izvršen je četvrtog dana kada je alarmirana komanda svih logora u južnoj Italiji iz koje je u Fođu stigao italijanski general. Svi internirci postrojeni su u dvorištu, a pred strojem postavljen je naoružani vod sa dva puškomitraljeza.

Kratko ubedivanje, a onda je general viknuo: „Crnogorci, hoćete li da radite ili da umrete?“

– Nećemo da radimo!

Suočen s takvom odlučnošću general je počeo da uverava internirce da od rada mogu imati samo koristi. A što se tiče pretnji objasnio je da je reč o lošem prevodu. Prema zapisu interniraca - učesnika u tom štrajku – jedan italijanski oficir stavio im je diskretno do znanja da Italijani neće smeti da pucaju.

Štrajk je nastavljen bez hrane. Skrivenе rezerve su kolektivno korišćene i uprava je morala da popusti.

Dušan Vukadinović objašnjava razloge zbog kojih su internirci bili tako odlučni da ne rade za okupatore svoje zemlje:

„To su uvjerenostapsolutne većine interniraca da bi prihvatanje rada za okupatora bila svojevrsna izdaja... Brojne poruke interniraca, zatvorenika i zarobljenika koje su bile ispisane na različitim jezicima po krevetima na kojima smo spavalii, hrabrije su nas da istrajemo.

Mišljenje...da postoje velike mogućnosti da će avijacija Anglo-američke koalicije bombardovati aerodrom u Fodi.

Iako drugi front nije bio otvoren znali smo da snage Osovine, kako na istočnom, tako i na afričkom ratištu gube bitke i trpe poraze... ”⁴⁶

Kada ni pretnja gladu nije urodila plodom, komanda logora je započela vrbovanje za rad na selu. Do 24. maja javilo se oko 50 interniraca.

Dana 27. maja internirci su upućeni u logor *Kolfijorito* (Colfiorito). U Fodi su boravili 17 dana od 11-27. maja. Rad na aerodromu je praktično trajao dva dana, pripreme za štrajk i štrajk 10 dana. Po njemu je ovaj radni logor i zapamćen. Odlaskom interniraca u Kolfijorito, Foda je praktično kao neuspeli radni logor za jugoslovenske internirce ugašen.⁴⁷

PROVINCIA FROSINONE (FROSINONE)

Početkom 1942. godine započeta je izgradnja koncentracionog logora *Fraskete* (Fraschette), jednog od najvećih logora na tlu Italije u dolini zapadno od Alatrija. U kotlini, često prekrivenoj maglom i veoma vlažnoj, gradilo se gotovo 200 baraka za nekoliko hiljada interniraca. U novoj godini 1944. veter orkanske snage porušio je nekoliko baraka i odneo nekoliko krovova. Internirci su u toj noći smešteni u baraci za priredbe koje nikada nisu održavane. Prvi logoraši su bili Libijci iz Tripolia (oko 900), a onda je polovinom 1942. godine stigla velika grupa od oko 2.500 Jugoslovena iz logora Molat, Vodice, Zlarin, Gonars, Monigo i dr. pretežno Dalmatinci. Oko 5% je bilo Istrana, italijanskih državljanina, inače Slovenaca. Dobar broj je direktno interniran iz raznih mesta Dalmacije i Slovenije. Najviše ih je bilo iz Dalmacije (45%), Hrvatskog primorja 35%, oko 15% Slovenaca i oko 5% Hrvata iz Gorskog kotara i nešto Crnogoraca. Internacija je pogodila cele porodice muškarce, žene, decu i starce. Dece od 8-10 godina bilo je kod Libijaca 300, a kod Jugoslovena oko 800. Logorske vlasti su vodile evidenciju o verskoj pripadnosti iz koje proizlazi da su u ogromnoj većini bili rimokatolici (Hrvati i Slovenci) i 250 pravoslavci

⁴⁶ DACG, Zbirka sjećanja: Dušan Vukadinović, *Štrajk interniraca u logoru Foda*, str. 2.

⁴⁷ D. Ivanović, n.d., str. 293, 294, 330 i 331.

(Srbi i Crnogorci). Ukupan broj logoraša u 1943. godini dostigao je cifru 3.600.⁴⁸

Logor je bio mali grad u čijim barakama se, pored uprava, straže, magacina, kancelarija, agenata nalazila kapela sa svojim kapelanom, dve barake su preuređene za školu u kojima su za logorsku decu izvodile nastavu italijanske časne sestre i nekoliko internirki, desetak baraka su adaptirane u kuhinje, a jedna u salu za priredbe. Barake za spavanje, prenatrpane sa oko 80 kreveta, bile su pegrađene debelim kartonima tako da su u svakom odeljenju spavalna po četiri internirca. Kreveti su bili posebni, sa slamenjačama i tri čebeta bez čaršava.⁴⁹ Unutar logora opasanog bodljikavom žicom kretanje je bilo dozvoljeno. Povoljna okolnost bila je relativno blaga klima, jer internirci su sve vreme do kapitulacije Italije ostali u svojim odelima u kojima su zatećeni prilikom hapšenja. U odelima su bili i danju i noću, a mnogi nisu skidali ni cipele i čarape što je bio poseban izvor nečistoće.

Logorom je upravljaо direktor, stražarili su karabinjeri, a red u logoru održavala politička policija - agenti. Oni su se kretnili po logoru u uniformi ili civilnom odelu. Njihov šef po imenu Raso forsirao je strogi nadzor i maltretiranje interniraca, a s druge strane bio je veoma blagonaklon prema intimnim vezama svojih agenata sa pojedinim mladim internirkama koje su, uplašene gladi i bolestima, rešenje nalažile podajući se agentima i stražarima. Zauzvrat živele su relativno dobro i lagodno na uštrb poštenih i mirnih interniraca, zgroženih nad ponašanjem svojih zemljakinja. Biskup iz Alatrija i kapelan logora su protestovali kod uprave logora, ali dobili su ciničan odgovor: „Neka se ljudi zabavljaju dok su mлади“⁵⁰. Šef agenata je čak pokušao da inscenira pobunu u logoru da bi mogao da optuži za to kapelana, ali nije uspeo.

Zajedničke kuhinje (ukupno 12) opsluživale su po nekoliko baraka. Hranu su pripremali i delili sledovanje internirci uz nadzor po dva agenta za svaku kuhinju. Internirci su bili veoma nezadovoljni deobom koja je, na preporuku agenata bila poverena mladićima i devojkama koji nisu sledovanja delili pravedno. Zbog slabe kontrole agenata mogli su i da ispoljavaju simpatije prema nekim barakama ili rade aljkavo. Odnosi između devojaka i agenata bili su razlog nepravedne i

⁴⁸ AVII, la k. 1021, reg. br. 5/1-4.

⁴⁹ AVII, la k.1021, reg. br. 5/1-1.

⁵⁰ AVII, la k.1624, reg. br. 5/1-4.

pristrasne raspodele i zakidanja. Bio je to izvor ogromnog nezadovoljstva, jer oskudno sledovanje od 80 gr zeleniša, 2,5 gr ulja, 60 gr testenine i 150 gr hleba bez zakidanja je nedovoljno za preživljavanje. U ovom logoru delilo se ujutro i po 100 gr mleka.⁵¹

U najgorem su položaju bili ljudi koji su morali živeti od sledovanja. Oni koji su dobijali pakete i novac živeli su bolje, ali i oni su imali velikih poteškoća. Paketi su kasnili, stizali otvoreni i pokrađeni. Pošta i novac su stizali redovno. Novac je morao biti deponovan u upravu logora odakle se moglo podići samo 100 lira mesečno bez obzira na dobijenu sumu. S obzirom da je izlazak iz logora bio zabranjen i da su dozvole dobijali retki, privilegovani zatočenici, crna berza je cvetala.

Trgovalo se sa agentima i karabinjerima, ali i međusobno. Cene na crnom tržištu bile su izuzetno visoke, gotovo nepristupačne (15 dkg hleba 20 lira, 10 cigareta 15 lira, 1 kg šećera 50 lira i sl.).

Naročito su bili aktivni stražari i internirci iz Libije – njih oko 900 koji su lakše dobijali dozvolu za izlazak u grad. Jugoslovene odvojene putem koji je delio logor na dva dela, logorska uprava je zvala „ribeli”, odmetnici. Njima se uskraćivala dozvola za izlazak čak i kada je to tražila porodilja da bi kupila pelene za decu ili bolesnik za lekove.

U logoru je uvek bilo veoma mnogo bolesnih. Neishranjenost, loši uslovi smeštaja, depresija, strah, zaraze - sve je to doprinosilo da u logoru ima više desetina bolesnika, pa i veoma teških. Mada su postojale tri ambulante, one su zvrjale poluprazne. Na proteste bolesnika i crkvenih vlasti lekar bi mirno odgovarao da je svejedno gde bolesnik leži, jer i onako lekova nema. Lekova zaista nije bilo, ali kada se jednom prilikom kapelan logora ponudio da nabavi lek za svoj novac nije mu dozvoljeno. Samo izuzetno bi bila dozvoljena nabavka leka o trošku bolesnika ako bi lekar to preporučio. Na intervenciju crkvenih vlasti Sveta stolica je poslala određenu količinu lekova, ali su oni mesecima ležali u jednoj baraci dok su u drugim barakama ljudi umirali zbog njihove nestašice. Umiranja je bilo mnogo sa svim traumama koje je to ostavljalo na ljude u čijem prisustvu su umirali nekad najrođeniji, a nekad ranije nepoznati ljudi. Od januara do maja 1943. u crkvenim knjigama je zabeležena smrt 52 Jugoslovena i 11 građana Tripolija. Deša-

⁵¹ AVII, la k. 1021, reg. br. 5/1-1.

valo se da nedeljno umre pet osoba. Tome su, pored iznemoglosti, doprinisili zatočenici dovedeni iz drugih logora koji su donosili nečistoću i zarazne bolesti. Nebrigu prema bolesnim pokazuje i slučaj s proleća 1943. kada je u baraci mrtvac držan i do četiri dana da bi ga tek na intervenciju prefekta sahranili. Smrtnost je bila veoma velika. Od gladi i loših higijenskih uslova umrlo je 25 devojaka.⁵²

U teškim uslovima, u kojima nije bilo ozbiljnije snage da pokrene internirce u borbi za elementarna prava, kada su crna berza i nemoral podsticali ono što je u ljudima najgore, u odsustvu solidarnosti i međusobne pomoći, većina ljudi se obraćala crkvi, kapelanu, koji je pokazivao razumevanje za ljudske nevolje i nepravde i često intervenisao u njihovu korist. Njegova kapela je bila uvek puna vernika za koje je on tražio reči utehe. Nekoliko puta je uporno intervenisao u korist logoraša, ali bezuspešno. Javno se čudio kako te dobre ljude mogu nazivati odmetnicima i razbojnicima.

Pod patronatom crkve, odnosno časnih sestara organizovana je školska nastava. Tu se učilo pisati, citati, računati ali i pevati fašističke i crkvene pesme. Mala deca su postepeno počela da govore italijanski i zaboravljuju svoj jezik. Časne sestre su se posebno zgražale nad nemoralom internirki. Celu ovu aktivnost internirci su prihvatili kao izraz brige za njihove teškoće i želje da im se pomogne. Suprotno tome, komanda logora svim sredstvima zagorčavalja je život logoraša.

U pismu inspektora logora od 26. maja 1943. zapisano je: „Direktor, komesar Fautusati (Fautussati), generalni inspektor u penziji, 68 godina star, nije pokazivao nikakav osećaj najelemenarnije čovečnosti prema internircima. Nikada se ni za koga nije zanimalo. Kada je koji put kapelan intervenisao kod njega za koji slučaj teške bolesti ili za kojeg internirca u krajnjoj bijedi, odgovarao je uvijek sa odlučnim „Ne”, naglašavajući uvijek da su to razbojnici ili neprijatelji Italije”. Fautusati je zbog svog ponašanja proglašen za ratnog zločinca.⁵³

Situaciju u logoru donekle je ublažavala pomoć humanitarnih organizacija iz okupiranih područja sa kojih su pristigli ljudi proterani u ovaj logor. Pod imenom Crvenog krsta Jugoslavije to nije bilo moguće pa je pomoć stizala preko Svetе stolice, Međunarodnog crvenog krsta, ili švajcarskog poslanstva koje je zastupalo jugoslovenske interese u

⁵² AJ, 110, dosjeca ratnih zločinaca, inv. br. 4631.

⁵³ AJ, 110, dosjeca ratnih zločinaca, F 1612.

Italiji. Pomoć je po obimu bila povelika, ali s obzirom na brojnost ljudi i uslove života nije bitno menjala stanje u logoru.

Direktora Fautusatija, koga su zvali zver „bez duše i srca”, zamenio je direktor Desantis. Situacija je u neku ruku postala još gora. Teror se pojačao. Internirce su u logoru počeli da tuku svi kvesturini, vojnici, stražari i – trgovci. Jaka Doda iz Zatona, stara 50 godina, dobila je udarce po glavi zbog čega je morala u bolnicu. Trgovac koji ju je udarao štapom nije kažnjen.

Početkom oktobra, posle kapitulacije Italije trgovac je podmetnuo požar kako bi opljačkao magacine (u dosluhu sa direktorom) pa je za to optužio četrdesetericu logoraša, ali mu Nemci nisu poverovali.

U vreme Desantisovog direktorovanja u logoru se nije smelo pevati, devojke nisu smelete nositi odeću crvene boje, ko ne bi stigao na prozivku ostajao je sutradan bez sledovanja. Iz paketa dobijenih od kuća ili Crvenog krsta obično je nestajalo više od polovine hrane. Gladni internirci su prosili po okolnim selima. Za „lov” na njih direktor je svakog stražara nagradivao sa 10 dana odsustva. To su bili neki od elemenata na osnovu kojih je Komisija OUN proglašila Desantisa za ratnog zločinca.⁵⁴

Apatija i nada u pomoć crkve i humanitarnih organizacija oblikovali su gotovo svaku inicijativu za samoorganizaciju. Kulturnih inicijativa ni sportskih takmičenja gotovo nije bilo. Tehnički uslovi su postojali, ali je sve prepušteno inicijativi logoraša koja je izostala. Sala za kulturne priredbe zvrjala je prazna, zatim je korišćena za smeštaj ljudi kojima je vetar porušio barake, pa opet bila prazna i najzad završila kao magacin. Svako je bio okrenut sebi, nastojeći da se snađe i preživi kako najbolje ume. Jer, većina od njih zaglavila je u žicama samo zato što se u njihovoj zemlji vodi borba protiv fašističkog okupatora iako oni lično, najvećim delom, nisu učestvovali u njoj.

Izolovanost od okoline bila je jedan od bitnih razloga što je kapitulacija kod mnogih dočekana sa iznenadenjem. Italijanska logorska vlast je naglo olabavila, a sutradan su se pojavile prve nemačke jedinice. Oni najhrabriji su počeli da se razilaze po okolini, a zatim su to učinile i grupe s ciljem da se upute za domovinu.

---

⁵⁴ AJ, 110, dosjea ratnih zločinaca, F 1615.

U njihovu repatrijaciju uključio se Crveni krst. U dokumentaciji može se naći pismo od 5. novembra 1943. kojim se obraćaju nemackim i italijanskim vlastima da pruže pomoć šesnaestorici logoraša, poimenično navedenih, da se vrati kući. Zatim za još 28, pa 27 uglavnom porodica koje su se morale vraćati zajedno. Ljudi su se vraćali oprezno, sa strahom i neodlučno. O tome svedoči i pismo iz logora Frasketa Luke Martinovića koji 7. novembra 1943. piše Međunarodnom crvenom krstu u Rimu: „Poznato vam je da se ovdje danas nalazi 1.691 internirac, ponajviše djeca, žene i starci, koji nikako nisu sposobni da se snađu u tuđoj zemlji, a Direkcija nam ništa ne daje osim 10 g kruha dnevno. Nadam se takođe da bi se netko iz Društva Svetog Jerolima mogao zainteresovati za našu očajnu situaciju i Vatikanski crveni krst“.⁵⁵

Prebacivanje u zemlju se oteglo tako da je u martu 1944. bilo još nekoliko desetina Jugoslovena u logoru. Građani Tripolija su ostali, te su ih u martu počeli prebacivati u logor Kapri.

U martu 1944. ovaj veliki logor bio je ispraznjen.

Na spiskovima logora u proleće 1943. godine su iz ove provincije: *Fangi* (*Finggi*) i *Portamadore* (*Portamaggiore*). Režim i uslovi života u ovim logorima bili su kao i u ostalim logorima ove vrste.⁵⁶

PROVINCĲA GORICIJA (GORIZIA)

Područje ove provincije prostire se uz granicu Jugoslavije. Na njemu je krajem 1941. i početkom 1942. godine formirano više logora: *Cingino di Tolmino* (*Cingino di Tolmino*) i *Tribusa Inferiore*, osnovani marta 1942. godine, *Kapoli* (*Capoli*) u kome su bile smeštene ženske osobe, zatim logor u prostorijama fabrike *Kaponificio* (*Caponifizio*) gde je bila zatočena grupa mladića.⁵⁷

U svim ovim logorima zatočenici su bili sa područja Slovenije, najviše iz Ljubljanske provincije. Za sve njih može se reći da su tu bili u tranzitu - privremeno. Uglavnom su se zadržavali dok ih italijanski sudovi, koji su bili formirani u svakom logoru, nisu osudili bez svedo-

⁵⁵ AVII, K. 1020, 3/6-32.

⁵⁶ AVII, K. 1021/24/1-1.

⁵⁷ AJ, 110, F 48626; E. Milak, n.č., str. 167.

ka i odbrane. Nezasluženu kaznu su izdržavali u nekom drugom zatvoru ili logoru na tlu Italije. Zbog sporog i neorganizovanog rada sudova i sporog transportovanja osuđenih, s jedne strane, a efikasnog i masovnog hapšenja s druge, u ovim logorima je uvek bilo više zatočenika nego što je predviđeno.

Smeštaj i ishrana su bili vrlo loši. Spavali su pod vedrim nebom, na zemlji bez pošta, neumiveni, gladni i zapušteni, naročito sredinom 1942. godine kada je u ove logore bilo dovedeno najviše ljudi. Neki od ovih logora prestali su da postoje krajem 1942. i početkom 1943. godine. Na ovom području bio je i koncentracioni logor *Santa Lucija* (Santa Lucia). Nastao je kao neka vrsta sabirnog centra početkom marta 1942. Od 8. do 15. marta stiglo je u logor 600 Slovenaca uhapšenih prilikom racija u Ljubljani i okolini. Smešteni su u šest nedavno izgradenih zidanih baraka prethodno namenjenih vojsci. To je jedan od prvih logora Jugoslovena na italijanskoj teritoriji.

Logorom je upravljala vojska. Straža oko žice kojom je opasan ceo prostor poverena je vojnicima - alpincima. Svaka baraka imala je odgovornog oficira i 4 vojnika. Režim je bio strog, ali korektan.

U svakoj baraci je bilo po 100 interniraca. Pored nekoliko sobica za oficire i drugo osoblje logora postojao je širok prostor sa dva reda drvenih kreveta sa slamaricom i dva čebeta. Kretanje u baraci je bilo slobodno, a jednom ili dva puta dnevno izlazilo se na kratko u dvorište. Čistoću su održavali internirci. Odmah se osetio nedostatak sredstava za održavanje čistoće - sapuna, četkica i dr.

Hrana se pripremala u zajedničkoj kuhinji. U početku je bila snošljiva, ali već posle dve nedelje spala je na 150 gr hleba dnevno (umesto 300 gr), četvrt litre surogata kafe za doručak, supu ili čorbu s parčetom mesa za ručak i poznatu „minestru” za večeru. Oni koji su se zatekli bez novca praktično su gladovali. Kao dodatak hrani nekoliko puta su dobili smokve ili marmeladu. Oni koji su imali novca mogli su pod stražom da u Santa Luciji ili Tolminu kupuju hranu. Kantine u logoru nije bilo. Uz slabu hranu i oskudnu pokrivku internirci su bili izloženi hladnoći, jer su se našli u onoj odeći u kojoj su uhapšeni. Srećom postojao je lekar zadužen za logor, koji je savesno obavljao svoju dužnost.

Jednom nedeljno moglo se pisati kući, ali mnogi nisu dobili nikakav odgovor. U drugoj polovini aprila svi internirci su bez najave, iznenada, prebačeni u logor Gonars gde su ih čekali još gori uslovi.⁵⁸

PROVINCija IMPERIJE (IMPERIE)

Logor *Pieve di Foko* (*Pieve di Focco*) nalazio se nedaleko od grada Imperije. U njemu je bilo zatočeno 30 lica iz Jugoslavije sa područja Hrvatske. To su uglavnom bili mladi ljudi, među kojima je bilo i maloletnika. Svi su oni ovamo dovedeni da se u zemljji ne bi uključili u neki od oslobođilačkih pokreta i tako postali oružani protivnici italijanskim vojnim i civilnim okupatorskim vlastima u Jugoslaviji.⁵⁹

PROVINCija GROSETO (GROSSETTO)

Iz oskudnih izvora saznajemo da je u periodu od septembra 1942. do septembra 1943. u malom mestu *Kastel del Piano* (*Castel del Piano*) bilo zatočeno 30 Jugoslovena. Mesto u kome je logor bio smešten, prema usmenom kazivanju preživelih, dosta je siromašno i bez rezervi u hrani, pa su i zatočenici iz Jugoslavije bili više gladni nego siti. Uprava logora - odnosno karabinjeri – bili su zaduženi da nadgledaju šta zatočenici rade i gde se kreću, odnosili su se službeno i u postupcima sa ljudima bili su korektni.

Posle kapitulacije Italije zatočenici su se pridružili Jugoslovenima iz obližnjih logora, i nakon dugih teških putovanja najzad se vratili u Jugoslaviju.⁶⁰

Koncentracioni logor *Rokatederiki* (*Roccatederichii*) osnovan je 3. decembra 1943. za Jevreje „koji su živeli u slobodnoj internaciji u provinciji Groseto”. Tamo su upućivani internirci koji su pobegli iz raznih logora posle kapitulacije Italije.

U prvoj grupi od oko 50 osoba koja je stigla u logor bilo je svega 4 Jugoslovena. Ostali su bili Austrijanci, Nemci, Poljaci, Francuzi, Bel-

⁵⁸ AVII, la K. 1021, reg. br. 15/1-1.

⁵⁹ AVII, la K. 1020, reg. br. 24/1-1.

⁶⁰ AVII la K. 1021, reg. br. 24/1-1.

gijanci i Englezi - pretežno Jevreji. Dolaskom novih grupa sastav se menjao.

Logor je bio smešten u crkvenoj zgradi *Vila Seminario* (Villa Seminario) između Rokaterikia i Saso Madore (Saso Magiore). U zgradi je živeo sveštenik i tri časne sestre. Oko vile je bila jaka ograda oko koje su stražarili karabinjeri. Za unutrašnje održavanje reda angažovana su samo tri stražara. Smeštaj je bio pristojan. Hrana nedovoljna, ali uz pomoć Čene berze mogla je za one koji su imali novca da bude dobra.

Kroz zgradu i dvorište kretanje je bilo slobodno. Bolesni su smeštani u posebnim prostorijama. Odlazak u grad dozvoljen uz pratnju. Bile su to relativno povoljne okolnosti za bekstvo.

Tek 5. maja 1944. pobeglo je 7 interniraca, dva dana kasnije još dva, pa je sedmog maja logor izpraznjen, a internirci prebačeni u k.l. Salso Madore (Salso Magiore).⁶¹

PROVINCIJA LITORIJA (LITORIA)

Prvi internirci iz Jugoslavije stigli su u koncentracioni logor *Ponca* (Ponza, Campo di concentramento dei internati civili di guerra) na istoimenom ostrvu u Tirenskom moru 5. marta 1942. Grupa je bila saставljena od Crnogoraca uhapšenih tokom novembra i decembra 1941, uglavnom iz Cetinja, Podgorice i okoline.

Zatvori u Cetinju i Podgorici postali su krajem 1941. godine tesni zbog masovnih hapšenja. U Cetinju je pored redovnog zatvora novembra 1941. formiran jedan pomoći zatvor u kotlarnicama i podrumima zgrade nekadašnje crnogorske vlade. Na atmosferu u novom zatvoru imale su snažan uticaj glasine da će zatvorenici biti tretirani kao taoci i strelni sa ciljem da se drže u strahu i punoj neizvesnosti.

U zoru 4. januara 1942. oni su vezani sprovedeni kamionima za Skadar, odakle su sutradan prebačeni u prolazni logor nedaleko od Drača. Logor je bio pod upravom jednog italijanskog majora, dva oficira, tri podoficira i desetinom stražara među kojima je bilo i Albanaca. Barake logora su podsećale na konjušnice. Na podu je bila prostrta slama za spavanje sa po dva čebeta. Hrana od 250 gr hleba i dve porci-

⁶¹ AVII, Ia, K 1021, reg. br. 13/1-1.

je variva dnevno bila je oskudna. Ambulante, lekova a ni lekara nije bilo, nego se u slučaju potrebe sve dobavljalo iz obližnjeg Drača. Voda je bila izvan logora i donosila se u kantama.⁶² Logor se brzo popunjavao pridošlicama iz Podgorice čija je sudbina bila veoma slična grupi zatvorenika iz Cetinja i okoline.

U noći između 25. i 26. februara zatvorenici su prebačeni brodom u prolazni logor Bari. Kvestura u Bariju 26. februara 1942. godine, obavestila je Ministarstvo unutrašnjih poslova u Rimu da je brod sa 193 internirca iz Crne Gore stigao u luku Bari, sutradan 27. februara internirci su „krenuli vozom 3,40 sati, a u Napulj treba da stignu u 18,50 sati”. I ove pojedinosti svedoče sa kakvom su pažnjom vrhovne policijske vlasti Italije pratile kretanje jedne od prvih grupa crnogorskih interniraca za Italiju. Da oprez nije bio preteran svedoče i dva napada građana na kompoziciju sa internircima od kojih su straže jedva uspele da ih odbrane. Oni su tražili osvetu za svoje poginule u partizanskoj borbi u Crnoj Gori. U istom telegramu se javlja da će grupa u zatvoru Podoreale (PoggioREALe) biti podvrgnuta sanitarnom pregledu. U tom zatvoru internirci su ostali osam dana.⁶³

U grupi je bilo ljudi osuđenih na duge vremenske kazne tako da je postojala realna sumnja da će celu grupu tretirati kao kriminalce. Pogotovo kada je svaki pojedinac prošao zatvorskou proceduru rezervisanu za kriminalce: od slikanja, portreta, uzimanja otiska, šišanja, kupanja, detaljnog pregleda prtljaga i oduzimanja svih i najsitnijih gvozdenih predmeta: noževa, ključeva, eksera iz cipela, kanapa, pertli, pa do pregleda šupljina na telu. Grupa je razbijena na trojke po čelijama. Tako je prošlo 8 dana, a 4. marta 1942, noću, oduzeta su robijaška odela sa brojevima i vraćena civilna. Vezani na zajedničkom lancu po šestoro, zatvorenici su prebačeni vozom u Gaetu a odatle brodom za ostrvo Poncu.

Odmah po prispeću interniraca na Poncu, Ministarstvo inostranih poslova u Rimu je obeveštено da je „dołaskom grupe civilnih interniraca - 193, a među kojima 15 žena - počeo da funkcioniše Koncentracioni logor civilnih ratnih zarobljenika (Campo di concretamento di internati civili di guerra) pod upravom komesara PS (policije p.p.) Bandini Cavalero Attilio”.⁶⁴

⁶² AVII, Ia, FK 316, reg. br 4/8.

⁶³ Isto.

⁶⁴ AVII, Ia, K 1021, reg. br. 1-1-65.

Ponca je najveće među poncijanskim ostrvima u Tirenskom moru, u širokom zalivu Gaete - 50 km od luke Teračina (Terracina) i 78 km od Gaete. Imala je tada 3.700 stanovnika. U logoru gde su smešteni crnogorski internirci do nedavno su bili zatočeni italijanski komunisti, koji su premešteni na susedno ostrvo Ventotene.⁶⁵

Ponca je glavni grad ostrva građen oko luke sa lepim belo okrećenim kućama koje predstavljaju tipičnu arhitektonsku celinu. Usred gradića, preko puta katedrale, bio je smešten logor za crnogorske internirce u Italiji. Mesto je, po rečima komandanta logora Bandinija, odrabano po preporuci italijanske kraljice Jelene, koja je bila crnogorskog porekla, jer se nalazilo naspram Gaete gde su nekada bile smeštene izbegle pristalice njenog oca, kralja Nikole Petrovića.

Prostoriju u koju su smešteni internirci komandant logora u pismu svom ministru naziva „Banja”. U prizemlju je bio dugački široki hodnik sa po tridesetak kreveta sa jedne i druge strane. Sa obe strane hodnika nalazile su se čelije sa 5-9 kreveta. Za razliku od zatvorskih čelija prozori su bili normalni sa čvrstim gvozdjenim šipkama.

Svaki internirac je dobio krevet - u stvari gvozdene nogare, 2-3 daske, madrac, jastuk, dva čaršava, jastučnicu i peškir. Bio je to mnogo viši standard nego u improvizovanim logorima u Albaniji kroz koje su internirci prošli.

Kretanje u tim prostorijama, koje su u početku bile samo delimično zauzete, bilo je slobodno. Raspored po krevetima odredila je komanda logora.

Logor je imao pristojne sanitарне uređaje. Od prvog dana insistiralo se na čistoći, što je i razumljivo s obzirom da su se logorske prostorije nalazile u centru grada. Čistoću su održavali logoraši uz rigoroznu kontrolu policijskih agenata.

Svaki pojedinac je upozoren na obavezno poštovanje reda. Na znak trube u 21 čas svako je morao biti u svom krevetu. Buđenje je bilo u 6 sati, a u 9 otvarala se kapijija i svaki logoraš je uzimao svoj broj i izlazio izvan logora. Slobodno kretanje je bilo strogo ograničeno i pod budnom prismotrom karabinjera i vojnika koji su iz svojih bunkara imali pregled celog prostora dozvoljenog za kretanje. U 13 časova sirena

---

⁶⁵ Ekciklopedija pokreta otpora Italije, str. 167.

je označavala obavezu povratka u logor. Svako zakašnjenje je bilo strogo kažnjivo. Po podne se ponavljao izlazak u 15 sati i povratak u 18.

Kontrola brojnog stanja obavljala se pregledom kartona na ulaznoj tabli. Svako je imao isti broj iznad kreveta i agent je mogao odmah da ustanovi gde se koji logoraš nalazi. Dva puta dnevno pre i posle podne u dvorištu logora obavljala se kontrolna smotra. Izuzetno i retko kontrola je vršena i noću.

Unutar dozvoljenog prostora bilo je nekoliko piljarnica, apoteka, kafana i poslastičarnica, koje u početku nisu prodavale logorašima robu ali kasnije je i to dozvoljeno. Za mnoge je to bila formalna dozvola, jer novca nisu imali.

Slobodni izlasci bili su neophodni, jer se hrana kuvala i servirala izvan logora u posebnim menzama za po tridesetak logoraša, a komandant logora se pobrinuo da ti izlasci ne budu priyatni. U pravilo ponašanja uneta je obaveza fašističkog pozdrava prilikom susreta sa zvaničnicima. Internirci su se tom prilikom okretali prema moru da bi izbegli tu obavezu. Posebnom naredbom zabranjeno je gledanje u more pod pretnjom 5-20 dana zatvora. Prvu kaznu je dobio poznati novinar „Politike” Vuk Dragović. Po drugoj naredbi нико од interniraca nije smeо da sedne na pločnik ili drugde, zbog čega su se mnogi, naročito u vreme kada je glad iscrpila ljude, vraćali u logor posle 15 minuta.

Građanima Ponce je bio zabranjen svaki kontakt sa logorašima. U rigoroznoj kontroli su učestvovali stražari, agenti, vojnici obezbeđenja, članovi fašističke partije i, naročito, mesni paroh koji je zapretio ekskomunikacijom iz crkve i prokletstvom svakom građaninu koji buđe imao bilo kakvu vezu sa „tim đavolima”⁶⁶ Jedna građanka, koja je iz sažaljenja dala parče hleba iznurenom internircu, izbačena je iz crkve i bojkotovana, iako je njen muž bio na frontu.⁶⁷

Druga grupa od 136 crnogorskih uhapšenika iz svih krajeva okupirane Crne Gore stigla je 24. marta 1942. Komandant Bandini je izvestio telegramom od 25. marta 42. svoje ministarstvo da je do tada dovedeno 329 interniraca među kojima 39 žena. Ovo zdanje je obezbeđivalo smeštaj za 100 žena. Ljudi su smešteni u paviljonu „Banja” koji ima ukupno 500 mesta, a žene u drugim državnim prostorijama odmah do pomenutog „paviljona”.

---

⁶⁶ AJ 110, F. br. 1137; AVII, Ia, K. 1021, reg. br. 23/1-22.

⁶⁷ Isto.

Logor je na neki način kompletiran 18. juna 1942. dolaskom grupe od 222 zatočenika sa Kosova i Metohije koji su prethodno bili u logoru Preza u Albaniji. Za razliku od crnogorske grupe u kojoj je sem proverenih pristalica NOP-a bilo i ljudi uhapšenih nasumice, na ulici ili na prijavu doušnika nacionalističkog pokreta koji je u međuvremenu od proterivanja prve grupe ojačao, internirci iz Kosova i Metohije bili su dobro organizovana grupa pristalica NOB u kojoj su komunisti imali odlučujuću reč.

Prefekt Litorije 5. avgusta 1942. izvestio je MIP Italije da je brojno stanje prisutnih na Ponci 551 i da slobodnih mesta ima 179. Taj kapacitet je postepeno popunjena. U letu 1942. pristiglo je 30 Grka, 13 Albanaca, a kasnije u manjim grupama nekoliko desetina interniraca iz Dalmacije i Slovenije. Tek početkom 1943. godine broj se ustalio na oko 650 (649 - marta 1943), a u letu 1943. dostigao je punih 700.⁶⁸

Najbrojniji logoraši su bili intelektualci: činovnici različitih zanimanja sa fakultetskim ili srednjoškolskim obrazovanjem, daci srednjih škola i studenti. Brojna je bila i grupa radnika i seljaka. Nekoliko oficira igralo je istaknuto ulogu u logoru.

U logoru je bilo nekoliko profesionalnih lopova i prostitutki, čije je interniranje bilo u funkciji kompromitovanja pristalica NOB. Masovna hapšenja nije izbegao ni Petar Kapa iz Cetinja, retardirana osoba, nosač i prodavac novina. On je, po nagovoru nekih građana, ne znajući šta to znači, umesto „Popolo d' Italija“ vikao „Propala Italija“. Kada su karabinjeri na Cetinju to shvatili uhapsili su ga pa se i on našao u logoru. Među interniranim bio je znatan broj činovnika i drugih koji su bili spremni da saraduju sa okupatorom, ali nisu uspeli ili nisu smeli da na vreme ponude svoje usluge. Takav heterogeni sastav logora bio je izvor mnogih nesporazuma i sukoba.

Da bi mogli uspešnije da brane svoja prava logoraši su odmah po dolasku predložili komandi logora odbor koji bi zastupao njihove interes. Umesto odbora komandant je imenovao za svog predstavnika i za starešinu logora Đura Šoća, bivšeg predsednika opštine u Baru. U tom svojstvu Šoć je stavljen u poziciju da brani interes komande logora, a ne svojih zatočenih zemljaka. Prvi sukob je nastao kada su iskusniji ljudi postavili zahtev da se logorašima prizna status ratnih zarobljeni-

⁶⁸ AVII, Ia k. 314, reg. br. 4/8.

ka, što bi poboljšalo prehranu i opšte uslove života. Komanda je, međutim, prihvatile sugestiju starešine logora da se predlog odbije uz obrazloženje da je „hrana dobra”.

Starešina Šoć je postavio „svog” čoveka za kontrolora prijema sledovanja. Svaki prigovor za zakidanje sledovanja je kažnjavan. Tek kontrola iz Rima je na zahtev logoraša otkrila malverzacije zbog kojih je komandant smenjen. Položaj logoraša se ipak nije izmenio, jer se novi komandant oslonio na iste ljude koji su imali lične koristi od malverzacija.⁶⁹

Režim u logoru je bio veoma strog i pod neprestanom kontrolom fašistički nastrojenih agenata: Ljubo Ivanović, iz Podgorice, poslat je u zatvor samo zato što nije dovoljno brzo pokupio smeće iz sobe. Zatvor se nalazio van logora, uklesan u steni, jedva pristupačan, nad stenovitim morskom obalom. Zvali su ga Pontijska karćera (zatvor, p.p.), što je asociralo na Pontija Pilata na Ponci u prvom veku. Ćelije - samicе uklesane u kamenu, podovi popločeni stenama, plafon od betona. Unutra gvozdeni krevet i kibla. I takav kakav je bio imao je jednu prednost - bolju hranu. Kad je glad dovela do prvih umiranja pojedinci su namerno pravili greške za zatvor, ali je komanda i tome doskočila naredbom da se internircima i u zatvoru servira logorska hrana.

Posle mesec dana boravka u logoru gotovo svi logoraši ostali su bez novčanih i drugih zaliha. Redovno dnevno sledovanje od 150 gr hleba, 170 gr bundeve ili drugog zeleniša, 9 gr ulja, 100 gr makarona, pasulja ili boba, malo soli i luka, pokazalo se nedovoljnim. Jednom nedeljno dobijalo se 100 gr mesa. Dnevno sledovanje od 2 lire obično je zajednički trošeno u menzi. Praktično to je značilo da se od 3 kg boba naprave dva obroka za 30 ljudi. Da bi retka čorba bila gušća dovitljivi kuvari kupovali su brašno od mljevenih koštica raznog voća nazvano „biuton”. Kesica tog brašna koštala je 10 do 12 lira, a nekoliko kesica je bilo dovoljno da jelo postane kašasto. Kalorična vrednost bila je nikakva. Povremena kupovina ribe, kestenja ili druge robe nije sprečila naglo gubljenje telesne težine i snage. Pojedince je počela da hvata panika. Glad postepeno rađa strah i nagriza veru da se može izdržati do kraja.

---

⁶⁹ AJ 110, fasc. 11337.

Sebičnost, nervoza, razdražljivost počinju da razaraju dobre odnose među ljudima. Poštenje, dostojanstvo, solidarnost, drugarstvo, prijateljstvo dolaze u velika iskušenja. U bunilu gladi logoraš K. Bošković strmoglavio se niz liticu na putu za menzu. Izlečen je i oporavio se u bolnici. Da bi se ponovo dokopao bolnice gde je hrana bila bolja progutao je kašiku. Logoraš Arso Markuš polomio je izlog poslastičarice da bi bio osuđen na zatvor zbog hrane. Nažalost, baš tada je po naredbi komandanta za logoraše u zatvoru deljena hrana iz menze logora. U kamenoj celiji Markuš je izdržao nekoliko dana, a onda je u komi prebačen u logor gde je umro. Logorski lekar dr Martineli je konstatovao „smrt od gladi”.⁷⁰

Međunarodna komisija za ratne zločine proglašila je Atilija Bandinija, direktora koncentracionog logora Ponca u prvoj polovini 1942, za ratnog zločinca kao glavnog naredbodavca za sistematsko terorisanje interniraca, podstrekavanje na fizičko obračunavanje između nacionalističko-fašističkih interniraca i antifašista, premlaćivanje interniraca (Raško Radović, činovnik iz Podgorice, Vaso Škuletić, šofer iz Cetinja, Mišo Aleksić, činovnik iz Cetinja, Suljo Šehagić, student iz Pljevalja, Vjera Biljanović, student iz Cetinja i dr.), za glad u logoru (lekarski konstatovano da su tri logoraša umrli od gladi), za zabranu dopisivanja sa Međunarodnim komitetom crvenog krsta u Ženevi.⁷¹

Proljeće 1942. godine bilo je najkritičnije. Najveći strah ulivala je tuberkuloza, naročito kada bi neko od bolesnika propljuvao krv. Prva žrtva tuberkuloze bio je Mihailo Dragašević, poslanik iz Pljevalja. Gotovo posle svake smrti u logoru slike su molbe, predstavke, protesti, žalbe i traženo da se poboljša situacija u logoru.

Posle smrti Mihaila Dragaševića u Ponci, Alja Điglišića u Napulju, Nece Milačića takođe u Napulju, Bože Ljubovića i drugih, logorski lekar dr Martineli je zvanično potvrdio da su trojica interniraca Rade Bulajić, seljak iz Grahova, Arsenije Markuš, mehaničar iz Podgorice i Adam Ban, seljak iz Sušaka, „umrli od gladi”. Trojica lekara interniraca dr Danilo Kolas (Colas) lekar sa Krfa, dr Radovan Bulačović, šef Higijenskog zavoda iz Peći i dr Vukota Čukić, lekar iz Cetinja poslali su preko direktora Vasalija predstavku u kojoj, polazeći od nesumnjive činjenice da ljudi sve više umiru od gladi i zaraznih bo-

⁷⁰ AVII, Ia, k.315, reg. br. 4/8.

⁷¹ AJ. 110, F – 936.

lesti, zahtevaju da se taj zločin zaustavi i, opisujući teško stanje u logoru, traže da se:

- bolesnici kojima je potrebna hitna lekarska pomoć šalju odmah u bolnicu;
- za bolesne otvori posebna menza i da se bolesnici odvoje u zasebne prostorije do odlaska u bolnicu;
- obezbedi dezinfekcija odeće;
- logoru obezbedi pijaća voda koje nema dovoljno a po nekoliko dana nema je uopšte;
- bar u nečemu poboljša sledovanje hrane.

I ovaj pismeni zahtev ostao je bez odgovora MUP-a Italije. Tuberkuloza je nastavila da hara.

Učitelj Arsenije Bulatović, tek pošto je duže pljuvao krv i čekao gotovo celu godinu, upućen je u bolnicu Sece Romano (Sezze Romano) i preživeo. Ali Ljubo Kruščić, student iz Peći, prebačen je u bolnicu 2 meseca pošto je propljuvao krv i umro.⁷²

Spas je tražen u udruživanju. Pećka grupa imala je kolektiv od 180 ljudi. Paketi, novac, dobijen od kuće ili od vlasti, deljen je na jednakе delove, sem bolesnicima kojima se pružalo koliko se god moglo.⁷³ Tačke solidarnosti u ostalim grupama nije bilo. Kolektivi su bili manji i zatvoreni. Početkom 1943. godine situacija se poboljšala utoliko što je od porodica stizalo više hrane i novca.

Logoraši - u početku jedinstveni i patriotski orijentisani i u većini pristalice NOB-a - počeli su da podležu različitim uticajima iz svog zavičaja. U Crnoj Gori su partizanske jedinice odstupile prema Bosni, a vlast su uz pomoć okupatorskih snaga preuzele kvislinske formacije, koje su započele besomučnu hajku protiv pristalica NOB. Oni su preko svojih prijatelja počeli da razdor iz zavičaja prenose na odnose u logoru. Tome je na neki način išla na ruku situacija u Crnoj Gori, ofanziva nemačkih trupa protiv Crvene armije i situacija u logoru. Veze sa familijom bile su neredovne i pod strogom cenzurom.

Ohrabreni pismima koja su stizala popu Pavlu Vrbici, Simi Šiljku i drugima, nekoliko logoraša na inicijativu nametnutog starešine logora Šoća obratilo se pismom guverneru Crne Gore generalu Pirciju Biroliju. „Gospodine guverneru Crne Gore” - pisalo je između ostalog u

⁷² Arso Milatović, *Kosmet - moje svedočenje*, Beograd 1990, str. 323.

⁷³ *Isto*, str. 324.

pismu - „stavljamo Vam se na raspoloženje sa puškom u ruci u borbi protiv komunista koji su počinili zločine i paljenje naših domova, a pošto smo nevini i bez ikakvih krivica molimo da se vratimo u Vašu službu”.⁷⁴ Očekivao se pozitivan odgovor pogotovu kada je u logor stiglo pismo predsednika kvislinške uprave Blaža Đukanovića. Na izglađene i pomalo uplašene logoraše vršen je pritisak da se izjasne za podršku „novoj vlasti” u Crnoj Gori radi povratka kući. Komandant logora Šoć je pretio „ko ne bude sa mnom neće imati vezu sa rodbinom, neće dobijati ni pisma ni pakete, ni novac”. U tome je imao podršku novog komandanta logora Vasalia.⁷⁵ Pristalice NOB odgovarali su da je to zamka, da je pobeda na strani saveznika, da odbrana otadžbine, hrabrost i dostojanstvo predstavljaju tradicije Crnogoraca, da su fašistička osvajanja privremena itd.

Konačno kada je stigao dan „D”, dan izjašnjavanja, pokazalo se da uprkos pritiscima, pomoći uprave logora, zastrašivanjima pojedinača, gladi i bolesti zbog kojih je logično očekivati da ljudi učine sve da bi se vratili kući, akcija četnika nije bila toliko uspešna koliko su se oni nadali. Na njihovom spisku našlo se oko 90 imena, tek svaki četvrti.⁷⁶

Nova hajka započela je u septembru 1942. godine oko navodnog zahteva iz Crne Gore da se internirci izjasne kojoj političkoj struji pripadaju. Sukobi su bili žestoki, puni verbalnih i fizičkih napada, uvreda pretnji i sl. da bi pristalice NOB, pozivajući se na Ženevske konvencije, odbacili političko izjašnjavanje uvodeći rubriku „nezavisni”, za koju se izjasnila većina logoraša.

Komunisti su u crnogorskom delu predstavljali manje od 10 odsto ljudi. Oni su svoju aktivnost identifikovali sa patriotskom, oslobodilačkom orientacijom partizanske borbe, bez obzira na to što su delovali tajno.

Uznenimireni držanjem logoraša direktor logora u pismu MUP - Rim 20. marta 1943. navodi da su „nedavne vesti podigle duh onih in-

⁷⁴ Duro Šoć i devet njegovih saradnika proglašeni su za ratne zločinče zato što su masovno denuncirali internirce antifašiste, sastavljeni liste optuženih i slali nacionalnim odborima u Crnoj Gori, pretili streljanjem svima koji se sa njima ne slažu, optuživali učesnike ustanka u Crnoj Gori i dr., AJ, 110, f. 3192.

⁷⁵ Silverio Vasalio, komandant KL Ponca u drugoj polovini 1942. i 1943. proglašen je za ratnog zločinča, jer je nastavio politiku terora svog prethodnika. Isto, f. 1137.

⁷⁶ AVII, la K. 1021, 1/1-52.

terniraca koji se ne ustručavaju da jasno akcentiraju mogućnost više ili manje bliske pobeđe.” Stoga moli da se „služba uz logor ojača odmah od 50 na 60 vojnika.”⁷⁷

Vrlo težak zadatak bio je probijanje izolovanosti zatočenika. Izvor informacija, mada skroman, bila su pisma sa šifrovanim porukama. Niko S. Martinović dobio je pismo da je „kod Kiće slabo, jer imaju goste i nema gde da spavaju”. Tetka Kiće živila je u kući pored poznatog cetinjskog zatvora „Bogdanov kraj” pa je to značilo da je zatvor dupke pun. Posle masovnih streljanja talaca u Cetinju na Poncu je stiglo pismo da je „meso na pijaci vrlo jeftino”.

Poneka informacija je stizala od poznatog italijanskog antifašiste, koji je zbog neuspelog atentata na Musolinija interniran na Poncu. I sa susednim ostrvom Ventotene, gde su bili zatočeni italijanski komunisti, uspostavljena je retka veza. Najviše informacija „proizvodio” je takozvani „novinarski trust”, koji je pažljivo čitajući italijansku štampu tražio između redova povoljne infomacije. U ovom poslu prednjačila je kosovska grupa.⁷⁸ U toj grupi pripremljena su dva – tri broja humorističkog lista „Kaktus”, a priređeno je i nekoliko kulturno-zabavnih priredbi, oskudnog sadržaja. Veoma popularni „Vrabac” uspevao je da zasmeje, ali i da ismeje ljude stihovima sa humorističkim viđenjem stanja, pojava i ljudi.

Brojna grupa komunista među logorašima sa Kosova i Metohije imala je snažan uticaj na jačanje vere u pobedu saveznika, podizanje hrabrosti i dostojanstva ljudi, razvijanje solidarnosti, naročito u borbi protiv gladi i bolesti, jačenje otpora teroru u logoru. Veliki broj visokih intelektualaca među kojima dr Labud Kusovac, bički član Politbiroa CK KPJ 1936. godine, advokat Boško Radanović, jedan od poznatih rukovodilaca KP u Crnoj Gori, Vuk Dragović, novinar „Politike”, Čedomir Mijović, zatočenik iz Sremske Mitrovice, zatim Niko S. Martinović, nekoliko lekara, mnogo su doprineli da ideja otpora fašizmu i podrške NOB preovlada u logoru uprkos iskušenjima.

Napredovanje saveznika u Italiji podstaklo je antifašiste u logoru da se pripremaju za doček saveznika. Napravljena je i platforma za taj doček čiji osnovni stavovi glase:

– pripremiti se i biti mobilan u slučaju iskrcavanja saveznika;

⁷⁷ K 1020 14/4-16, Brista 33.

⁷⁸ AVII, Ia, K. 1021/1, 4/1-65.

– obezbediti jedinstven stav po svim pitanjima, poštujući principe Atlantske povelje;

– osigurati se od eventualne akcije pete kolone iz redova konfina-raca na Ponci i to jedinstvenim i oštrim istupanjem prema njima i pre-ma saveznicima radi odbrane naših stavova;

– obezbediti najuži kontakt s onima koji prihvataju naše save-zništvo uz zbližavanje i raščićavanje stavova o aktuelnoj situaciji.⁷⁹

Tako je stvorena mogućnost zajedničkog delovanja svih koji žele jedinstvo i saradnju.

Pad Musolinija 26. jula 1942. dočekan je u logoru sa oduševlje-njem. Direktor logora je lično saopštio tu vest logorašima, a nezadovo-ljna italijanska policija proglašila ga je zbog toga izdajnikom. Po nji-ma direktor je rekao: „Musolini i fašizam više ne postoje. Za koji dan sve će biti gotovo i vi ćete biti slobodni”. Komesar policije Ponce se odlučio da zavede strogu disciplinu među logorašima. „Lišiti ih oru-žja, noževa, oruđa, razne stvari za odbranu za koje smo sigurni da ih poseduju”, piše on u MUP-u u Rim.

Vest o padu Musolinija izazvala je istinsko oduševljenje u logoru, ali je već sutradan logoraše čekalo novo iznenadenje. Ujutro je u luku uplovio beli ratni brod sa oznakom „C-40”. Topovske cevi su verovo-tno slučajno bile uperene prema logoru. Pod brojnom stražom karabin-jera sprovođen je čovek u belom mantilu ka vili u susednom selu „Santa Marija” u kome su svojevremeno bili internirani rasovi Abisi-nije. Bio je to Benito Musolini. Na Ponci je ostao do 6. avgusta, jer se razboleo. Pozvali su da ga pregleda ugledni lekar, logoraš antifašista dr Radovan Bulatović, ali je on energično i hrabro odbio da leči „krvnika svoga naroda i domovine”.

---

⁷⁹ U predstavci upućenoj Direkciji zahtevalo se:

– Ispłata novca ličnog i onog koji sleduje od države (bila je zabranjena, p.p.);

– dozvola kredita kod trgovaca (zabrana izazvala glad, p.p.);

– odlazak u sklonište u slučaju alarme;

– ne želimo...da idemo sa Ponce (očekivao se brz dolazak saveznika, p.p.);

– ako bi silom bili preseljeni tražimo da idemo brodom sa oznakom Crvenog krsta nenaoružanim (redovni brod „Santa Lučija” potopljen 24. jula 1943. zbog topa na palubi, p.p.) Predstavku potpisali predstavnici svih grupa u logoru, dr Danilo Kolas, Stefano Grabovka, Nekhat Dışhıca, dr Labud Kusovac, Čedomir Mijović, Krsto Filipović, Vaso Jovanović, Boži-dar Radanović, dr Radovan Bulatović, Vuk Dragović, Savo Strugar, Niko S. Martinović, Vasi-lije Radović.

U povoljnoj atmosferi zaoštrila se borba protiv logorske uprave. Uvođenjem strogih mera kontrole i zakidanjem osnovnih prava položaj logoraša postao je veoma težak. Predstavnici logora su reagovali predstavkom.⁸⁰

Uplašena uprava shvatila je ove zahteve kao pobunu. Uhapšeni su Kusovac Labud, Mijović Čedomir, Filipović Krsto, Martinović Blažo, Stojanović Petar, Dišnica Nekhat, Grahovac Stepan, Uskoković Mirko, Uskoković Stefan, Vušurović Panto, Collas (Kolas) Danilo, Dujmić Jovan i Vukčević Lazar.⁸¹

Ogorčenje praćeno energičnim zahtevima da se grupa pusti nije dalo rezultate, ali je direktor usvojio gotovo sve druge zahteve. Približavanje saveznika budilo je nade da će oni uskoro stići i na ostrvo. Međutim, 7. septembra 1943. naređeno je da se polovina logora, 345 ljudi iz svih grupa, uputi na kopno. Iste večeri prebačeni su vojnim brodom na kopno i upućeni u logor Reniči (Renici). Polovina pećke grupe je sutradan, čim je čula za kapitulaciju, pobegla iz logora Reniči i uskoro postala jezgro partizanskog bataljona „Staljingrad“.

Sutradan, ostatak logoraša (290) pokušao je da odbije odlazak na kopno, ali su silom prebačeni u Gaetu. Kapitulacija Italije izmenila je plan evakuacije logora Ponce, utoliko što je grupa zadržana u gaetskoj tvrđavi „Đuzepe Macini“. Posle dva dana logoraše je preuzela nemачka jedinica i prebacila ih u grad Fondi. Bio je to kraj postojanja logora Ponce i početak logora Fondi. Kraj logora nije dočekalo 15 ljudi koji su umrli u logoru ili u bolnicama.

Koncentracioni logor *Fondi* kao improvizovani privremeni logor formiran je 13. septembra 1943. od dela interniraca sa ostrva Ponce. Evakuacija logora Ponce, koja je obavljena po naređenju predsednika italijanske vlade maršala Badolja izdatom neposredno pre 9. septembra, završena je na dan kapitulacije Italije. U Gaetu je dovezeno 290 interniraca, ali pošto su prethodni planovi otpali, strpani su u gradsku tvrđavu „Đuzepe Macini“ i ostavljeni bez hrane i vode dva dana. Za to vreme Gaeta je bila izložena savezničkom bombardovanju. I dok su bombe eksplodirale okolo, internirci su bespomoćni strepeli u njenim zidinama. Gaetu su okupirale malobrojne nemačke jedinice čija je

⁸⁰ M/4-16 Bus. 16.

⁸¹ M. 4, aff. dok. V 13.

osnovna preokupacija bila razoružanje italijanskih trupa koje su se masovno predavale. U toj gužvi logor u tvrdavi mogao je predstavljati potencijalnu opasnost pa su ga nemačke jedinice prebacile u obližnji Fondi.⁸²

Gradić Fondi sa oko 20.000 stanovnika nedaleko od luke Teraćina, železničke stanice Formija, a na autostradi „Vila Apia“ bio je pogodan za privremeni radni logor. Logora nije bilo pa su internirci smesteni u mesnu crkvu San Đuzepe (San Giuseppe). Sve je bilo improvizovano, spavalo se na pločnicima crkve i konaka u vlastitoj dnevnoj odeći. Hrana se dobijala iz tek otvorenih magacina italijanske vojske i kuvana u izobilju pod vedrim nebom u velikim kazanima.

Sutradan po dolasku u novostvoren logor 150 interniraca odvedeno je na obližnju stanicu San Biado (San Biagio) radi iskrucavanja mina. Svaki pokušaj otpora da se odbije posao sasečen je pretnjom nemačkih vojnika da će pucati. Stanica San Biado kao i Fondi bili su u široj zoni fronta koji su često preletali ili bombardovali saveznički avioni. Kada su avioni nadleteli stanicu, na znak uzbune svi internirci su se razbežali po okolnim vinogradima i nisu se vratili na posao. Sutradan su internirci improvizovali lažnu uzbunu i dok su se nesigurni strazari snašli, većina se razbežala i praktično napustila posao. Nemci su posle toga događaja sve manje angažovali za te poslove i internirce, a više mesno stanovništvo.

Bombardovanja i topovska paljba koja se čula sa fronta budila je nadu u skori dolazak saveznika. Rukovodstvo logora zastupalo je mišljenje da internirci moraju biti organizovani kao vojna celina, pogotovo što je bilo starih i iznemoglih pojedinaca, i tako dočekati saveznike i zahtevati da ih upute u jedinice NOV. Mlađi logoraši su bili za odlazak po grupama u Jugoslaviju odmah, ali je prevagnulo mišljenje rukovodstva.

Dobar broj interniraca nije se smatrao obaveznim da poštuje tu odluku. Osipanja je bilo sve više tako da se u italijanskoj dokumentaciji može naći spisak od svega 178 interniraca u Fondiju za novembar 1943. godine.⁸³ Ostali su krenuli u raznim pravcima prema frontu ili prema Jugoslaviji.

⁸² AVII, Ia, K. 1021, reg. br. 1-65.

⁸³ AVII, Ia, K. 1020, reg. br. 23/6-1.

U decembru 1943. zbog učestalog bombardovanja, pretnji ojačale neofašističke milicije i strožije kontrole nemačke jedinice logoraši su organizovano, po grupama, napustili logor - crkvu i nastanili se u okolini grada. Prepostavljalo se da će italijanski seljaci, videći skri dolažak saveznika, prihvatići i pomoći internircima da dočekaju oslobođenje.

Okolna sela i zaseoci San Manjo (Magno), Kverče, Kampo, Serjako, Santagda mogli su za smeštaj da ponude ispraznjene štale. Siro-mašni seljaci nisu imali veće količine hrane i nerado su je davali besplatno. Iskušenja gladi ponovo su pritisla.

Pritešnjeni gladu i neizvesnošću internirci su potražili spas od Crvenog krsta i Rimu. Prva grupa, poslata u Rim sa Brankom Biljanovićem, studentom iz Cetinja na čelu, uspela je da se poveže sa Međunarodnim crvenim krstom i donese prvu pomoć u hrani, novcu i odeći. Za njima su sledile i druge grupe od kojih je jedna naišla na Čedomira Mijovića, koji je sa grupom istaknutih logoraša na Ponci uoči kapitulacije odveden u zatvor u Litoriji. Posle kapitulacije oni su uspeli da pobegnu i u Rimu se povežu sa Međunarodnim crvenim krstom, Vatikanom i švajcarskom ambasadom koji su ih prihvatali kao predstavnike logora Fondi. Mijović i dr Labud Kusovac doneli su logorašima Fondija značajnu pomoć u odeći i novcu u pravi čas. U isto vreme ova dvojica, kao iskusni ilegalni politički radnici, povezali su se sa italijanskim pokretom otpora, kojim je rukovodila KP Italije sa još tri demokratske partije.⁸⁴

Grupe su se dogovorile - na sugestiju predstavnika pokreta otpora Italije - da se organizuje odlazak za Jugoslaviju. Skup koji je donio takvu odluku otkrile su nemačke jedinice i pohapsile učesnike. Budući da je većina bila sa Kosova i Metohije, a to je značilo da su formalno građani Velike Albanije, oslobođeni su na intervenciju albanske ambaside u Rimu. Sa ostalim logorašima sa teritorije Velike Albanije upućeni su svojim kućama, a preostale grupe su se krajem decembra 1943. uputile u Rim i pod okriljem Crvenog krsta oputovale u Jugoslaviju.

Logor Fondi je ugašen odlaskom ljudi u okolna sela i prebacivanjem u Rim krajem decembra 1942.

---

⁸⁴ Duro Đurašković, *Ratno putovanje - prvi krug*, Stručna knjiga 2001, str. 84

PROVINCija KAMPOBASO (CAMPOBASSO)

Podneblje i prostori ove provincije omogućili su da se na njoj formiraju logori: *Anjoni* (Agnioni) u kome je prema izveštaju polisijske uprave od 15. septembra 1942. bilo zatočeno 116 lica romske nacionalnosti, uglavnom iz Jugoslavije;⁸⁵ *Insernija* (Insernia) čiji je kapacitet bio za 200 osoba, a u njemu je bilo 80 ljudi sa područja Hrvatskog primorja;⁸⁶ *Vinkiat ro* (Vinchiaturo) u svojim prostorijama mogao je da primi oko 50 osoba, a bilo je smešteno 50 žena sa decom sa područja Hrvatske;⁸⁷ *Kasakalende* (Casacalende) u kome je bilo 50 žena, od kojih 35 iz Hrvatske i 15 iz Kotora. One su puštene iz logora 10. januara 1943. godine.⁸⁸ Logor *Kampobaso* (Campobasso) bio je mali sa svega 25 osoba. To je bio radni logor.⁸⁹ Sličan je slučaj i sa grupom interniraca u mestu Sipino. U ovom logoru Bokeljka Lora Drobnjaković je 19. juna 1942. rodila kćerku Milicu, koja je, zbog neuhranjenosti, umrla u Rinsnu 10. januara 1943. posle njihovog otpuštanja iz pomenutog logora.⁹⁰

PROVINCija KIJETI (CHIETI)

Logori i naselja u kojima su bili zatočeni ljudi sa područja Jugoslavije: *Istonio - Marino, Kazoli* (Cazzoli) 72 interniraca, *Lama dei Pelinji* (Lama dei Peligni) 50 interniraca, *Vasto marina, Toričele Pelinja* (Torricelle Peligna), *Bukianika* (Buchianica), *Karunćo* (Caruncio), *Aroni, Galence sul Grinjo* (Galenze sul Grigno).⁹¹ *Končilo Lančano* (Concilio Lanciano), *Arki* (Archi).

U svim ovim mestima - logorima, nalazili su se konfinirci iz raznih krajeva Jugoslavije (Slovenije, Hrvatskog primorja, Dalmacije, Crne Gore i drugih). Bili su smešteni u raznim prostorijama, pa često i u privatnim kućama. Sve su to mali improvizovani logori kapaciteta od 50-150 ljudi.

⁸⁵ AMUPI, Tim A-4, N-77.

⁸⁶ AMUPI, NAK Bil, B-10.

⁸⁷ AVII, Ia, Izveštaj inspektora policije iz grupe polovinom aprila 1942, K. 1020, reg. br. 23/1-8.

⁸⁸ E. Milak, n.č., str. 160.

⁸⁹ AVII, Ia K. 1020, reg. br. 24/1-1.

⁹⁰ N. Zorić, n.d., str. 42.

⁹¹ E. Milak, n.č., str. 161.

U mestu boravka - smeštaja, uz odobrenje predstavnika policije, mogli su slobodno da se kreću, čak i da rade i nešto zarade za dodatnu ishranu. Bili su dužni da se u toku dana, u određeno vreme, prijave upravi logora. Higijenski uslovi smeštaja, boravka i rada bili su nezadovoljavajući. U mnogim mestima - logorima nije bilo dovoljno vode, tako da su problemi u održavanju higijene i života bili veliki. Zdravstvena služba je bila organizovana, ali je slabo funkcionalisala u nedostatku medicinskog osoblja. Bolesnici su teško dolazili do lekara, a i kada su bili primljeni, nije bilo adekvatnih lekova.

Malo je podataka o političkom delovanju konfiniraca u ovim logorima, ali se zna da su održavali kontakte i dogovarali se o iznalaženju veza za povratak kao i uspostavljanju veza sa pokretom otpora u Italiji. To im je pomoglo da posle kapitulacije Italije, organizovano po grupama, krenu u domovinu.⁹²

Koncentracioni logor Končito Lančiano (Concito Lanciano) je jedan od improvizovanih malih logora kakvih je u Italiji bilo na desetine. U staroj zgradji opasanoj visokim zidom po čijem vrhu je postavljena bodljikava žica moglo je, prema izveštaju generalnog inspektora provincije Kijeti od 1. aprila 1942, da se smesti 100 ljudi, a u logoru su se nalazila 53 internirca iz Jugoslavije. Oni su stigli preko prolaznog logora u Trstu u martu 1942. godine iz Crne Gore i Dalmacije. Upravnik logora je bio fašistički oficir, a obezbedenje je povereno karabinjerima.

Kretanje dvorištem logora bilo je dozvoljeno pa su internirci mogli da se dogovaraju. Da bi izbegli obavezani fašistički pozdrav napuštali su dvorište kad god bi upravnik nailazio. Bilo je pojedinaca koji su revnosno poštovali postavljeni red. Većina onih koji su se izjasnili kao protivnici NOP-a unosili su svojim ponašanjem pometnju i stvarali lošu atmosferu u logoru. Oni su se stavili direktno u službu direktora logora, provocirali i cinkarili svoje drugove.

Prvi meseci zatočenja su predstavljali veliko iskušenje za sve logoraše, jer je redovno sledovanje bilo suviše oskudno do maja 1942. kada su počeli da pristižu pisma i paketi. Sa pismima iz Crne Gore stizale su i informacije o širenju nacionalističkog pokreta, proterivanju partizana u Bosnu, streljanjima i sl. To je doprinelo zaoštravanju od-

⁹² AVII, Ia, Izveštaj upravnika logora Istoino Marino od 30. aprila 1942, K 1021, reg. br. 23/6-6; K. 1020, reg. br. 19/6L. i 23/6-6.

nosa među internircima različitih opredeljenja. Pristalice NOB-a, branili su ciljeve NBO, osudivale saradnju sa okupatorom, ali ma koliko da su to radili obazrivo doušnici su otkrili sedmoricu koji su po kazni prebačeni na malo ostrvo San Domino u ostrviju Tremiti na Jadranskom moru.

U stalnim konfrontacijama logor je dočekao kapitulaciju Italije.⁹³ Pod istim imenom postojao je u ovoj provinciji i kazneni zatvor.⁹⁴

Prvi internirani u logoru *Tolo* (Tollo), nazvanom po istoimenom gradu u južnoj Italiji u provinciji Kijeti (Kieti) stigli su 23. februara 1942. preko Trsta. To je grupa od 41 internirca koji su iz albanskih logora preko Zadra i Trsta došli u Tolo. Prema prvom izveštaju mesnog lekara dr Kolinija (Colini) smešteni su u palati „Noli” - na periferiji grada u improvizovanom privremenom smeštaju, izolovanom od mesta. U pismu se tvrdi da uz prepravke logor može da primi 100 ljudi. „Treba obezbediti kupatila, sapun, toplu vodu za kupanje i pranje veša iako svi imaju samo po jednu preobuku”.

Logoraši su, međutim, po svedočenju Milana Kovačevića bili zadovoljni uslovima tim pre što su izgleda prepravke brzo izvršene. „Razmjestili su nas po sobama, a u svakoj sobi, zavisno od njene veličine, bilo je nekoliko logoraša. Prvi put od hapšenja (sedam meseci ranije p.p.) imali smo uslovne prostorije za smeštaj, a prije svega poljske platnene krevete sa udobnim madracima i dobrim pokrivačima. Sani-tarni uslovi bili su zadovoljavajući, jer smo imali nekoliko tuševa i tekuću vodu za održavanje lične higijene a i nekoliko WC čučavaca. Iako u nedovoljnem broju, s obzirom na to koliko nas je bilo u logoru, mi smo bili više nego zadovoljni, upoređujući ovaj logor sa logorom *Klos u Albaniji*”⁹⁵

Palata „Noli” nalazila se u neposrednoj blizini mesne crkve i njenog dvorište je bilo povezano sa crkvenim. Tu su logorašima dozvoljavane ograničene zajedničke šetnje. U početku relativno dobra, hrana se znatno pogoršala tako da je organizovan štrajk glađu sa isključivim zahtevom da se poboljša. Logorska uprava nije uspela da zaustavi

⁹³ Nedeljko Moškov, *U italijanskim i nemackim logorima, jul 1941 - april 1945*, Zbornik radova sa naučnog skupa u Herceg Novom, 20. i 21. decembra 1985, Titograd 1987, str. 405.

⁹⁴ AIZDG f. 143-45, 1207.

⁹⁵ Milan Kovačević, *Sećanja na život i vreme provedeno u okupatorskim zatvorima u Kotoru i Zadru, u logorima u Albaniji i Italiji, te u italijanskim partizanima*, Zbornik radova sa naučnog skupa u Herceg Novom, 20. i 21. decembar 1985, Titograd 1987, str. 391.

štrajk, pa je u pomoć pozvala načelnika Kvesture Kijeti i papskog nuncija iz ovog grada koji su obećali da će se hrana poboljšati, da će dobiti mogućnost da šalju pisma kućama i otuda dobijaju pakete sa hranom i odećom i da će se dozvoliti izlazak manjih grupica pod pratnjom da u gradu mogu kupovati hranu i druge potrepštine. Hrana se zaista poboljšala, ali privremeno. No paketi i novac dobijeni od kuća omogućili su logorašima da prežive.

Broj interniraca se povećavao i već 22. jula 1942. u logoru je bilo 85 ljudi iz gotovo svih krajeva okupirane Jugoslavije. Vremenom se situacija i logoru poboljšavala, jer su i građani Tola menjali odnos prema internircima, koji su svojim mirnim i kulturnim ponašanjem počeli da zadobijaju njihove simpatije. Uspostavljena je i neka veza sa gradanima koji su želeli da informišu logoraše o situaciji u svetu. U logoru su preovladavale pristalice NOB-a koje su ilegalno organizovale predavanja o političkoj situaciji i stanju na frontovima, a pokrenuta je inicijativa za učenje italijanskog jezika. Dvojica Italijana među logorašima, Marçelo Velat i Masimilijano Zaneti, po ubedjenju socijalisti, znatno su doprineli da ljudi budu informisani o aktuelnoj situaciji. Stanje u logoru je u toj meri poboljšano da se mogla organizovati - naravno tajno - proslava 1. maja 1943. Toga dana gotovo svi su se obukli malo svečanije - koliko je to uopšte bilo moguće - a jedan broj ljudi izašao je u dvorišnu šetnju sa tajno nabavljenim crvenim ružama na reveru. Nastala je uzbuna među stražarima koji su razdraženo vikali „Ubice i razbojnici”. Potraga za organizatorima i saslušavanja o tome ko su komunisti u logoru nisu dali nikakve rezultate. Nosioci proslave su bili komunisti i socijalisti, ali su se dobro čuvali od nekoliko doušnika, koji su na vreme izolovani. Bilo je čak i fizičkih obračuna.⁹⁶

Logor se održao do iskrcavanja savezničkih trupa na Siciliju kada su početkom jula 1943. zatočenici preseljeni u novi logor *Koropoli* (*Coropoli*)⁹⁷

Posle inicijative Ministarstva unutrašnjih poslova Italije da se internirci masovnije organizuju na raznim gradilištima i u poljoprivredi u provinciji Kieti (Chieti) registrovano je još 13 grupa interniraca, među kojima je bilo i Jugoslovena. Oni su angažovani na radu u sledećim mestima: *Rokaspinalveti* (Rocaspinalveti), *Đisi* (Gisi), *Bomba*

⁹⁶ Isti.

⁹⁷ AIZDG, M-4, B-9.

(Bomba), *Rapina* (Rapina), *Arki* (Archi), *Bukiamika* (Buchiamica), *Abesa* (Abessa), *Kastiljone* (Kastiglione), *Guardiagreli* (Guardiagrelli), *Kastelformentana*, *P. Bono* (P. Buono), *Pagleta* (Pagleta).

Za ove grupe organizovan je improvizovani smeštaj zavisno od veličine grupe, vrste poslova i objektivnih uslova u mestima gde su radili. I hrana je iz istih razloga organizovana u vlastitoj režiji ili drugačije kako je poslodavcima više odgovaralo. Sve grupe su bile pod kontrolom karabinjera ili mesnih vlasti. Rad je u principu bio dobrovoljan a uslovi života su po pravilu bili povoljniji nego u koncentracionim logorima iz kojih su ovi internirci vrbovani za rad.⁹⁸

PROVINCija KREMONA (CREMONA)

U malom mestu u opštini Ist, sa oko 6.000 stanovnika na 20 km od Kremone u ravnici u kojoj su leti velike vrućine a zimi velike hladnoće, osnovan je logor *Kuiza dei Betti* (Cuisa dei Betti). U ovaj logor je internirano u tri navrata po 25 osoba iz sreza Sušak. Grupe su dolazile sa ženama i decom. Ukupno je bilo 80 interniranih. Jedna grupa od tri porodice sa 13 članova prebačena je 4. septembra 1943. u logor Fraske (Fraschette). Razlozi nisu poznati.

Svi internirci su bili zemljoradnici. Imali su status konfiniraca - radnika koji su korišćeni za poljoprivredne radove. Posle kapitulacije Italije vraćeni su kući preko organizacije Crvenog krsta.

U samoj Kremoni nalazio se takođe sličan logor.⁹⁹

PROVINCija KUNEO (CUNEO)

Prema izveštaju Ministarstva inostranih poslova Italije od 19. februara 1943. na teritoriji ove provincije bila su četiri logora - mesta, u kojima su zatočeni ljudi sa područja Jugoslavije: *Miramonti*, *Soluzeo*, *Alba* i *Garesio* (Garessio). U prva dva logora bili su smešteni ratni zarobljenici o kojima je bilo reči. U logorima Albi i Garesio su bili zatočeni ljudi zbog političkih ili nacionalnih razloga. Raspoloživi podaci

⁹⁸ AVII, Ia, K. 1021, reg. br. 25/1-13.

⁹⁹ AVII, Ia, K. 316, reg. br. 6/9-1; k. 24/1-1.

govore da su ovi ljudi bili uglavnom sa područja Hrvatske. Svi muškarci su bili vojni obveznici, a u logor su dovedeni da se ne bi, na području gde su živeli, pridružili NO pokretu. Bilo ih je stotinak. Podeljeni su u manje grupe i razmešteni u iznajmljenim prostorijama. Kontrolu nad njima imao je karabinjerski podoficir sa grupom karabinjera, koji su organizovali nadzornu i stražarsku službu. Ishranu, koja je bila slaba, organizovali su za sve konfinirce na jednom mestu, sa sredstvima koja su dobijali (6-8 lira dnevno pojedinačno) od italijanskih vlasti.

Zatočenici su se slobodno kretali u mestu logora uz određenu kontrolu, a kada su bili slobodni mogli su, ukoliko nađu posao, da rade i da to naplate. Zdravstveno stanje zatočenika je bilo dosta dobro, mada lekarska služba u samom mestu za njihove potrebe nije organizovana. Posle kapitulacije fašističke Italije vratili su se u Jugoslaviju.¹⁰⁰

U malom mestu *Điavendo* (Giavendo) bilo je smešteno nekoliko porodica iz okoline Rijeke. Ovo su većinom bile italijanske porodice, a bilo je i mešovitih, italijansko-slovenačkih i italijansko-hrvatskih porodica. One su se uplašile od novodošlih snaga NOV Jugoslavije i došli kod italijanskih vojnih vlasti, koje su se povlačile sa tih prostora. Predstavnici italijanskih vlasti su sve pridošlice pokupili i utovarili u voz. Zahtev ovih lica da se vrate kući i uzmu potrebne stvari, italijanske vlasti nisu uvažile, nego su ih pod stražom doveli u pomenuto место nedaleko od Torina, sa oskudnom odećom i bez rezervi hrane. Smestili su ih po privatnim kućama. Bez obzira na broj članova, svakoj porodici je dodeljena po jedna prostorija, iako je bilo porodica i sa više dece. Spavali su na podu, bez posteljine. O njima se nije niko starao. Da bi obezbedili sredstva za ishranu, svi radno sposobni radili su i najteže poslove. Pošto je među njima bilo malo ljudi sposobnih za teške poslove, većinom žena i male dece, gladovali su i od toga su se na kraju porazboljevali.¹⁰¹

U opštinu *Ogono* (Ogiono) su 1943. godine pristizale cele porodice izbeglica. Njihovu evakuaciju pomagale su okupatorske vlasti. One su zahtevale od opštine da im nađe zaposlenje kao izvor sredstava za preživljavanje.¹⁰²

¹⁰⁰ AVII, la. k. 1020, reg. br. 24/1-1; k. 1020, reg. br. 23/6-7; Izveštaj upravnika logora Albe iz 1942, k. 1020, reg. br. 29/3-1.

¹⁰¹ AVII, la k. 1020, reg. br . 24/1-1.

¹⁰² AVII, la K. 988, reg. br. 10/2-10.

U mestima *S. Stevani Balbo* (S. Stefani Balbo) i *Razonjići* (Rasog-nici) grupe jugoslovenskih interniraca angažovane su na raznim radovima.

Posle kapitulacije Italije i kasnije sve ove grupacije su uz pomoć Crvenog krsta ili samoinicijativno uspele da se vrate kući.

PROVINCIJA KOMO (COMO)

Prema izveštaju Ministarstva inostranih poslova Italije od 19. februara 1943. u više manjih mesta ove provincije kao što su: *Izola - Ka-močina* (Isola Camocina), *Niko* (Nico), *Lamoza* (Lamosa), *Lambruga*, *Kanta* (Canta), *Brivio*, *Ogonjo* (Ogognio) i druga, bili su smešteni konfinirci sa područja Jugoslavije. Najviše ih je bilo iz primorskih oblasti Slovenije, Hrvatske i Crne Gore. Na čelu svih ovih mesta - logora stajala je karabinjerska uprava - komanda, čiji je starešina bio karabinjerski oficir, a u svakom mestu - logoru bilo je više karabinjera - stražara koji su nadgledali kretanje i ponašanje konfiniraca. Svi konfinirci bili su dužni da se upravi ili određenom licu karabinjerske straže, u toku dana, u vreme koje uprava odredi, prijave da su tu i gde će toga dana biti.

Konfinirci su mogli samo da se kreću u mestu boravka i to u delu koji uprava odredi. Smeštaj je bio vrlo loš, uglavnom u halama, službenim prostorijama, društvenim domovima i slično. Neki su bili smešteni i po napuštenim ili iznajmljenim kućama, ali su i u njima životni uslovi bili vrlo loši. Ishranu su organizovali samo konfinirci sa sredstvima koja su dobijali od uprave. To su bila minimalni iznosi, pa su ljudi bili više gladni nego siti. Poneki od njih su radili kod Italijana, ali s obzirom da je bilo dosta konfiniraca, posao se teško nalazio.

Logorske odeće nije bilo, nego su nosili svoju. Ljudi su radili, živeli i spavali u istim odelima, koja su od dugotrajnog korišćenja bila propala. Higijenski uslovi nisu ni izdaleka zadovoljavali ljudske potrebe, a zdravstvena zaštita bila je skoro nikakva. Jedan lekar je pokrijeo više logora - mesta, tako da se do njega teško dolazilo. Ljudi su razmešteni po raznim mestima, prilično udaljenim jedno od drugih, tako da posebne organizacije među konfinircima nije bilo. U ovim mestima ostali su do kapitulacije Italije, a onda su stvorili grupe - organizacije za povratak u zemlju. Veoma mali deo konfiniraca se pridružio itali-

janskom pokretu otpora, drugi su se došavši u zemlju pridružili NO pokretu, dok je najveći deo otišao kući svojim porodicama.¹⁰³

Provincija *Komo* (Como) postala je posebno privlačna za izbeglice iz Slovenije i Hrvatske koje su bežale sa područja zahvaćenih borbom, tražeći bezbednija mesta za sebe i svoju porodicu. Okupacione vlasti pomagale su tim ljudima da se iselete i preporučivale italijanskim lokalnim vlastima da ih smeštaju i zapošljavaju.¹⁰⁴

PROVINCIIA KOZENCA (COSENZA)

Logor *Feramonti di Tarsia* (Ferramonti di Tarsia) je osnovan 25. juna 1941. za Jevreje internirce iz Rima. Tokom 1941. godine pristizale su veće ili manje grupe Jevreja, neki povremeno, na putu za druge logore, a neki stalno. Krajem januara 1942. godine Ministarstvo unutrašnjih poslova obavestilo je Ministarstvo spoljnih poslova da 400 Crnogoraca treba da bude upućeno u ovaj logor. Broj logoraša narastao je u 1942. godini na oko 1.400, a dolaskom novih grupa u 1943. godini dostigao je oko 2.200 ljudi. Bio je to medunarodni logor sa 22 narodnosti većinom Jevreja. Iz Jugoslavije (oko 350), Austrije (oko 250), Nemačke (120), Grčke (50), Kine (45) itd. Po veroispovesti najviše je bilo Jevreja za čije potrebe su izgrađene tri sinagoge i po jedna crkva za katolike i pravoslavne. U logoru Feramonti di Tarsia bilo je 1941-1943. godine 853 Jugoslovena Jevrejina i oni su predstavljali najbrojniju grupu u logoru. Najviše ih je bilo iz Beograda (118), Sarajeva (76), Ljubljane (56), Zagreba (53), Splita, Osijeka i Smedereva (22) itd. Prva grupa je stigla krajem septembra 1941. u Bari.¹⁰⁵

Oktobra 1941. dovedena je u logor grupa od 182 Jevreja iz Srbije, Bosne i Hrvatske koji su se jula 1941. našli u Boki kotorskoj. Novi transport od oko 90 jugoslovenskih Jevreja prebačen je februara 1943. iz severne Italije gde je grupa interniraca iz Splita bila konfinirana od decembra 1941. Među njima je postojala grupa omladinaca pristalica NOB čiji uticaj se brzo osetio u logoru.

¹⁰³ AVII, Ia K. 1020, reg. br. 21/1; K. 988, 2/20; 988, 24/1-1.

¹⁰⁴ O tome više u odeljku „Angažovanje zatočenika kao radne snage“

¹⁰⁵ AVII, Ia, K. 1021, reg. br. 3/1-1.

U proleće 1943. u logor je pristigla nova grupa od oko 50 Dalmatinaca među kojima je bilo i Slovenaca. Grupa je delovala politički homogeno sa snažnim jezgrom pristalica NOB.¹⁰⁶

Logor Feramonti je podsećao na mali grad sa oko 100 objekata. Za samice su bile barake za 26 do 34 osoba, muške i ženske. Porodice ili više porodica su imale mogućnost da dobiju posebnu prostoriju. Svako je imao krevet sa slaminjačom, pokrivačima i čaršavima koji su se menjali svakih 4-5 nedelja. Prve godine dobijena je neophodna odeća. Sledеće godine nije dobijeno ništa i mnogi Crnogorci su se našli gotovo goli i bosi. Dobar broj njih, pritešnjen gladi, prodavao je sve što se moglo prodati ne obazitući se na posledice. Bez odeće i obuće i higijenskih potrepština bilo je veoma opasno, jer se logor nalazio u močvarnom području rečice Krati na svega 150 m nadmorske visine sa jakim žegama leti, a zimi teško podnošljivom hladnoćom.

Logor je bio sagrađen u obliku kvadrata 300 x 300 m i opasan gustom bodljikavom žicom oko koje su patrolirali fašistički milicionari. Kiše su stavljale internirce pred velika iskušenja, jer bi ceo logor bio poplavljen. U tim uslovima lako se obolevalo od malarije tako da je gotovo 60 % interniraca prebolelo ovu bolest. Posebno je bilo teško pojedincima koji bi se slučajno rasekli ili ranili, jer su u toj klimi rane sporo i bolno zarastale.

Uprkos svemu tome komanda logora nije bila zabrinuta za zdravstveno stanje interniraca. Srećom, većina su bili intelektualci i obrazovani ljudi koji su srazmerno mogućnostima održavali visok higijenski nivo, pa je drugih bolesti, sem malarije, bilo relativno malo. Jedini lekar, pripadnik fašističke milicije, nesavesno je obavljao svoje dužnosti. Jednom prilikom su internirci morali da ga primoraju da pregleda obolelog Jugoslovena sa temperaturom od 41° C. To mu je spasilo život. Ambulanta je bila bez osnovnih potreba, bez lekova, bez medicinskih aparata, čak bez termometra. Među internircima je srećom bilo 30 jevrejskih lekara, koji su organizovali svoju ambulantu i lečili sve zatočenike. Bolesnici su nedeljama tražili uput za specijalistički pregled da bi dospeli do bolnice u Kozenci (Cosenza).

¹⁰⁶ Aleksandar Demajo, *Od internirca do partizanskog borca, „Četvrti jul”*, Beograd 20. mart 1990.

Za tri godine umrlo je 37 ljudi. Imajući u vidu broj logoraša, loše zdravstvene i higijenske prilike, nedovoljnu hranu ta brojka se može uporedivati sa prosekom smrtnosti okolnog stanovništva.

Voda za piće je bila loša i nije je bilo dovoljno. Odeća se retko dezinfikovala pa su se raširile vaške.

Glad, kao oblik terora, pogadala je i logor Feramonti. Za doručak se dobijala neka imitacija crne kafe, za ručak topla supa sa veoma malo makarona (60 gr dnevno) i zeleniša, a uveče čorba od povrća, „minestra”. Za poboljšanje hrane dobijalo se u početku 8, a na kraju 9 lira dnevno. Dnevni obrok hleba bio je 150 grama. Za dodatni novac hrana se mogla malo poboljšati. Oni koji su imali novca dobijenog sa strane imali su mogućnost da po visokim cenama preko crne berze obezbede normalnu ishranu. Svi su bili korumpirani, od komandanta do stražara. Oni su razvili sistem crne berze u kome su učestvovali i internirci. Promućurni logoraši potkupljivali su ljude iz uprave i dobavljali dodatke za hrani i bez kontrole prodavali po visokim cenama. Mogle su se dobiti sve vrste namirnica čiji su prodavci bili ljudi razne nacionalnosti. Preduzeće „Parini” koje je obezbeđivalo redovno snabdevanje za ceo logor bogatilo se i na zakidanju na vagi i na povećanju cena. Ono je imalo posebnu kantinu gde se moglo dobiti povrće, voće, marmelada, vino i dr. Oni koji nisu dobijali novac morali su se svega toga odlučiti, a najsiromašnije je pogadala glad.

Nikola Moskatelo savetnik jugoslovenskog poslanstva u Vatikanu pisao je da „sam bog zna, a možda i italijanska vlada, sva mesta konfinacije razasuta po cijeloj Italiji. Kažnjenci ove kategorije žive nekako, ako imadu koga na svijetu da se njih sjeća i može da im pomogne hranom i odijelom ili novcem. Ostali tj. oni koji su prisiljeni da žive od potpore koju im vlada daje (8 lira za muškarce, 4 za žene i 3 za djecu) često umiru od gladi”. Pošto je i običnom Italijanu snabdevenom kartom za prehranu bilo teško da prezivi rat Moskatelo se pitao, „šta može da uradi izbeglica u tidoj zemlji, bez znanja jezika, bez veze sa svijetom i bez slobode kretanja i rada”.¹⁰⁷

Paketi su stizali od kuće, u početku redovno i tačno, ali kasnije se veliki broj „gubio” ili stizao pokraden. Novac je pristizao poštom, telegrafski ili uputnicom. Moralo se „normalno” čekati nedeljama, jer redovniju isplatu su dobijali samo oni koji su uspevali da potplate bla-

---

¹⁰⁷ Milan Ristović, *U potrazi za utočištem*, Beograd 1998, str. 93, 94.

gajnika. Carstvo korupcije i crne berze, nejednake mogućnosti interniraca da obezbede snošljiv život u pogledu ishrane, odevanja, lečenja, nejednakost tretmana grupa iz različitih zemalja, razlike u načinu poнаšanja, različiti mentaliteti, karakteri, različiti jezici, obrazovanje, kultura i svakodnevne navike ostavljali su snažan trag na međusobne odnose, sposobnost organizacije zaštite prava, solidarnost i drugo.

Humanitarna organizacija iz Rima svaka tri–četiri meseca slala je za svakog jugoslovenskog internirca u ovom logoru po 100-300 lira, za državne nameštenike po 500-1.000 lira. Jevreje je osim toga pomašala jevrejska humanitarna organizacija „Delašem”, sa sedištem u Rimu.

Unutar logora nije bilo značajnijih akcija solidarnosti. Život se odvijao mahom stihijno - kako se ko snađe. Logorska milicija je obezbeđivala dva puta dnevno prebrojavanje uz fašistički pozdrav koji je bio obavezan ujutru uz dizanje i uveče uz sruštanje zastave.

Fašistička milicija, u uniformi ili bez nje, koja je crnom berzom i podmićivanjem za pojedine usluge ostvarivala materijalnu korist, nastojala je da iskoristi težak položaj mladih žena što se u krajnjoj liniji svodila na razne oblike prostitucije.

Društveni, kulturni i politički život nosio je obeležja nacionalnih grupa. Najaktivniji su bili internirci sa nemačkog jezičkog područja među kojima je bio veliki broj intelektualaca. Budući da je većina Jevreja govorila nemački svi programi su organizovani na tome jeziku. Organizovani su jezički tečajevi nemačkog za odrasle, a škole za mlađe. Koncerti, predavanja, pozorišne predstave su takođe izvođeni na nemačkom jeziku. Jugosloveni koji nisu znali nemački nisu imali nikakve koristi od toga.

Krajem 1942. godine u logoru je počela aktivno da deluje grupa pristalica NOB uglavnom Dalmatinaca, Crnogoraca i Slovenaca u kojoj su pojedinci i pre internacije bili povezani sa NOB. Jezgro ove aktivnosti sačinjavali su Frane Bosić iz Splita, Jože Šeme iz Ljubljane, Šime Matijac iz Kaštela i Jože Krautblat iz Ljubljane, koji su aktivirali grupu jugoslovenskih jevrejskih intelektualaca mahom srednjoškolaca i studenata. Oni su na osnovu oskudnih podataka iz italijanske štampe i drugih podataka širili informacije o NOB. Na priredbama i sastancima koje su organizovali nastojali su da šire ideje NOB i borbe protiv fašizma.

Odmah po iskrcavanju savezničkih snaga na Siciliju jedan njihov avion je nisko nadleteo logor što je izazvalo oduševljenje ali na kratko, jer je otvorena mitraljeska vatra od kojih su četiri internirca poginula a 18 ranjeno. Straže su se razbežale, a dobar broj interniraca sklonio se po okolini.¹⁰⁸

Izvestan broj jevrejskih interniraca iz logora Feramonte živeo je između verovanja da su šanse da prežive rat dobre i mučnog preživljavanja nemaštine i svakojake oskudice. Tu su i muke razdvojenih porodica koje su mesecima i godinama bile bez ikakvih obaveštenja o rodbini koja je ostala u zemlji izložena nemilosti okupacionih vlasti i njihovih domaćih pomagača. O tome svedoče mnogobrojne molbe, uglavnom Vatikanu i Crvenom krstu, radi dobijanja pasoša i viza za odlazak u neku stranu zemlju ili dobijanja pomoći i informacija o njihovim porodicama u zemlji.

Logor Feramonti oslobođila je britanska 8. armija 14. septembra 1943. Dobar deo interniraca skrivaо se toga dana u okolnim selima očekujući šta će se dogoditi. Britanci su prihvatali oslobođene internirce i brinuli se o ishrani, zdravlju i nezi, dok se „ne reši njihova dalja sudbina”. Kada su saznali da grupa Jugoslovena (logor je bio internacionalan) želi da ide u Bari da bi se priključila NOB nastojali su da to na elegantan način spreče. Jugosloveni su odlučili da jedna grupa odmah krene na sever prema Bariju, a druga da ostane i organizuje masovan odlazak u istom pravcu. To im je i pošlo za rukom i uz pomoć grupe italijanskih komunista uspeli su da organizuju masovni odlazak železnicom u Bari.

Od dela jugoslovenskih jevrejskih interniraca u Italiji osnovan je Jevrejski vod Prve prekomorske brigade. Neki su radili na različitim dužnostima u bazi NOVJ u Bariju, deo se priključio partizanskim jedinicama, a deo njih koji su bili zdravstveni radnici, zaposlio se u bolnicama na oslobođnom delu Italije.¹⁰⁹

U dokumentaciji se pominje logor *Paola* ali bliže podatke nismo otkrili. Posle poznate inicijative MUP Italije da se internirci, posebno kolonije konfiriraca, masovnije koriste kao radna snaga, u ovoj provinciji otvorena su gradilišta na kojima su radili Jugosloveni u mes-

¹⁰⁸ A. Demajo, *n.č.*

¹⁰⁹ Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945. žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*, Beograd 1980, str. 297.

tim Kozenca (Cosenza) i *Kastelnuovo del Bosco* (Castelnuovo del Bosco).¹¹⁰

PROVINCija MAĆERATA (MACERATA)

Na području ove provincije bilo je više mesta - logora u kojima su bili zatočeni internirci sa područja Jugoslavije. Jedno od tih mesta je *Urbisola Vila Bandini* (Urbisoglia Villa Bandini) u kome je 13. maja 1942. bilo zatočeno 70 Slovenaca i izvestan broj Hrvata sa područja Gorskog kotara. U mestima *Abadio di Fiestra* (Abadio di Fiestra), *Capri di Modena* (Capri di Modena), *Greno* (Greno), *Sežario* bilo je ukupno zatočeno 111, dok je u mestu *Treia* (Treia) prema izvoru od 15. maja 1942. bilo zatočeno 22 lica.¹¹¹ Grupa interniranih Jugoslovena nalazila se u mestu *Kaldera* (Caldera).

Smešteni su u privatnim prostorijama, koje je Ministarstvo za unutrašnje poslove Italije iznajmilo u te svrhe. Te prostorije nisu imale uslove za smeštaj i život ljudi. Nije bilo vode, niti odgovarajućih uslova za spavanje. Deo konfiriraca spavao je na golin daskama. Ishrana je bila organizovana kao i u većini logora ove vrste – zajednički sa sredstvima koja su dobijali od uprave logora (6-8 lira dnevno), ali to je bilo nedovoljno. Ljudi su spavalici i radili u onome što su od kuće poteli, odnosno u odelu u kome su bili uhapšeni. Zbog velikog broja malih logora, jedan lekar sa pomoćnim zdravstvenim osobljem nije stizao da obide sva mesta, a još manje da se brine o organizaciji zdravstvene službe. Za razliku od drugih mesta gde su bili smešteni konfiriraci ovde je prema oskudnim izvorima, bio organizovan politički rad. Internirci su dobijali vesti o savezničkim frontovima i situaciji u zemlji. Na razne načine povezivali su se sa aktivistima iz drugih logora. Kroz takav rad, očekujući kapitulaciju Italije, pripremali su put za povratak u zemlju.¹¹²

Nedaleko od sedišta provincije nalazio se i koncentracioni logor *Polanca*, isključivo ženski logor. U njemu su pored Jugoslovenski in-

¹¹⁰ AVII, Ia, K. 1021, reg. br. 25/1-13.

¹¹¹ AVII, Ia, K. 120, reg. br. 23/6-7; izveštaj provincije Maćerata od 15. maja 1942. K. 1020, reg. br. 21/1-2.

¹¹² AJ, 110, 24, 18; E. Milak, n.č., str. 163.

ternirane Grkinje, Poljakinje, Mađarice, Rumunke, Bugarke, Ruskinje, Francuskinje, Čehinje, Nemice, Italijanke, Jevrejke. Prema izveštaju prefekta provincije Mačerata od 13. maja 1942. u zatvoru je bilo 87 zatvorenica, a slobodnih mesta sedam. Fluktuacija grupa bila je česta. Početkom maja stigle su četiri nove zatvorenice, a 20. jula iste godine bilo je 12 zatvorenica manje. Prema izveštaju generalnog inspektora provincije logor je bio smešten u „Vila Laura”.

Jugoslovenke su, za razliku od ostalih, tretirane strožije. Prema sećanju Andjelke Lukić Dizdar, delegacija Međunarodnog crvenog krsta nije se interesovala za probleme Jugoslovenki, verovatno zato što su ih logorske vlasti tretirale kao odmetnike, pobunjenike, neprijatelje na koje se navodno ne odnose odredbe Ženevske konvencije o civilnim ratnim zarobljenicima i interniranim licima. To nije smetalo dobro organizovanim Jugoslovenkama da preko Lore Matijević obaveste delegaciju o svom položaju.¹¹³

Prema spisku iz 1943. godine Jugoslovenski je bilo devet.¹¹⁴

Smeštaj, hrana i ostali uslovi odgovarali su standardima utvrđenim za ovakve ustanove. Ti uslovi su bili veoma teški tako da se Jugoslovenka Ida Furlan razbolela i umrla. Njenim drugaricama dozvoljeno je da je sahrane na mesnom groblju. To nije bio jedini oblik solidarnosti među Jugoslovenkama, koje su inače bile čvrsto povezane. Većina je hapšena i suđena za učešće ili pomoć narodnooslobodilačkoj borbi. Na toj platformi tajno su organizovani politički rad i informisanje koji su polovinom 1943. bili usmereni na pripremu za bekstvo i ponovno priključenje NOP.¹¹⁵

Logor je raspušten posle kapitulacije Italije, u septembru 1943.

PROVINCIJA MANTOVA (MANTOVA)

Prema oskudnim podacima, na teritoriji ove provincije bila su dva logora: *Kampitelo* (Campitello) i *Asolo* (Assolo). Ovo su mala mesta, pa su i logori nosili njihove nazive. U oba logora je smešteno oko 40 ljudi sa područja Slovenije i Hrvatske. Bili su pod kontrolom karabi-

¹¹³ Andjelka Lukić Dizdar, *Sećanja na dane provedene u koncentracionom logoru Polanca u Italiji*, zbornik radova sa naučnog skupa u Herceg Novom 20. i 21. decembar 1985, Titograd 1987, str. 481.

¹¹⁴ AVII, 19, K. 1020, reg. br. 23/6-1

¹¹⁵ Isto.

njera. Prema smeštaju i njihovom kretanju, možemo da zaključimo da su to, u stvari, bili konfinirci i da su ovde dovedeni da se ne bi pri-družili NO pokretu u Jugoslaviji. Logori su kratko postojali. Ubrzo su rasformirani, a ljudi su prebačeni u druge logore, ali u izvorima nije dovoljno jasno gde i kada.¹¹⁶

PROVINCija MESINA (MESSINA)

Sedište *logora Lipari* (Campo di concetramento Lipari) bilo je na najvećem ostrvu arhipelaga od nekoliko manjih ostrva. Zatočenici, uglavnom konfinirci, bili su raspoređeni i na manjim ostrvima, koja su se nalazila u neposrednoj okolini.

Jedan od manjih logora, za oko 50 zatočenika, nalazio se i u pre-dradu grada Mesine, u kome se prema kazivanju preživelih zatočenika vrlo loše živelo.¹¹⁷

U početku su u logoru Lipari bili zatočeni Italijani, uglavnom krimalci, a bilo je i drugih prestupnika. Pred kraj 1940. i početkom 1941. godine dovedene su ustaše, ali samo za kratko vreme. U poslednjim mesecima 1941. godine u ovaj logor su dovedeni Jugosloveni, konfinirani iz raznih jugoslovenskih oblasti, uglavnom iz Primorja. Grupa od 260 Splićana dovedena je 17. novembra 1941. godine. Oni su tu zatekli 10-15 ljudi sa područja Sušaka i Slovenije, čiji datum dolaska, prema raspoloživim izvorima, nismo mogli da utvrdimo. U prvoj polovini decembra, 11. 12. 1941, u logor je dovedena još jedna grupa od 250 ljudi, uglavnom iz Splita. U međuvremenu su dovedene i ove manje grupe, ali je jedna manja grupa, čiji broj nije poznat, iz logora odvedena u logore na kontinentalnom delu Italije. Prema dostupnim izveštajima, krajem 1941. godine u ovom logoru bilo je oko 500 zatočenika, uglavnom u statusu konfiniraca sa područja Splita i blže okoline, iz Boke i unutrašnjosti Crne Gore. Ovaj broj treba uslovno prihvati, jer u nekim izvorima стоји да je u ovom logoru bilo 300 Šumatinaca, 150 Crnogoraca, izvestan broj zatočenika sa područja Irvatskog primorja, oko 50 Slovenaca iz Julijanske krajine, oko 20 Jevreja, a i drugih. U dostupnim izvorima nalazimo i podatak da je 3. no-

¹¹⁶ AIZDG, fas. 143, 144; AVII, Ia, K. 1021, reg. br. 21/6-7.

¹¹⁷ Savezni odbor Crvenog krsta, dokumentacija sećanja preživelih, kut. 11.

vembra 1942. u logorima Lipari i Ustika bilo 2.822 zatočenika. Ovaj broj nije sasvim prihvatljiv, ali se s obzirom na fluktuaciju konfiniraca na ovom području može uslovno prihvatići. U logoru Lipari najčešće se pominje 500-600 konfiniranih ljudi i ta cifra se najčešće pominje sve do iskrcavanja saveznika na područje Italije.¹¹⁸

Logor je bio smešten na brežuljku iznad naselja Lipari, koje se nazivalo Stari grad. U njemu je bilo starih građevina, koje su korišćene za smeštaj uprave logora, a za zatočenike je dograđeno nekoliko manjih zgrada. Deo zatočenika bio je smešten u privatnim kućama blizu logorskog kompleksa. Ovde su bili bolji uslovi smeštaja, sobe sa krevetima, slamaricama i posteljinom, što se posebno plaćalo 4 lire dnevno, odnosno obračunavalo iz sume koju su konfinirci dobijali od Ministarstva unutrašnjih poslova Italije. Ceo stari grad, u ovom slučaju logor, bio je opasan visokim zidom, iza koga je stajala karabinjerska straža. Klimatski uslovi u logoru, a i u čitavom prostoru, bili su vrlo povoljni, sem leti kada su velike dnevne vrućine i jake sparine noću nepovoljno delovale na zatočenike.

Logor je bio pod upravom Ministarstva unutrašnjih poslova Italije, čiji je predstavnik bio direktor logora, koji je imao titulu komesara, Đuzepe Gerači (Giuseppe Geracci), čovek tridesetih godina, po obrazovanju pravnik. Prema izjavama zatočenika i podacima iz dokumenta, može se zaključiti da je bio bolesno ambiciozan. Prema zatočenicima grub do surovosti, nepoverljiv, sklon da izmisli ili inscenira procese. U svim prilikama pretio je zatočenicima da će ukoliko ne postupaju po njegovim naređenjima koja su izlazila daleko izvan okvira propisa o postupanju prema zatočenicima, protiv njih dovesti obesne ljude iz obližnjih naselja. Bio je spremjan da pridobija pojedince time što im je dozvoljavao da češće izlaze iz logora, ili pak da im da lakši posao ili da ih namesti da rade u logorskoj kantini i slično. Išao je dotle da je onemogućavao ljude iz logorske uprave u obezbedivanju hrane za zatočenike. Osporavao je pravo zatočenika da dobijaju pakete. Organizovao je saslušanja 22 zatočenika, koja su trajala skoro tri meseca, a zatim ih krajem 1942. godine poslao u rimski zatvor Ređina Koeli (Regina Coeli) gde su osuđeni od 2 do 12 godina.¹¹⁹

¹¹⁸ AVII, Ia, K. 1021, reg. br. 9/1-1.

¹¹⁹ Arhiv Jugoslavije, Beograd, fond Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Vašingtonu (371), fasc. 17.

Direktor - komesar, imao je na raspolaganju poluvojnički organizovane stražare, čiji je zadatak bio da se brinu o tome gde se kreću zatočenici i da svako ko izade iz logora ima propisanu dozvolu. Oni su korektno vršili svoju dužnost i ljudski se ponašali prema zatočenicima.

U većim logorima gde je bilo zatočeno nekoliko stotina ljudi, kao što je bio logor Lipari, ishranu je obično organizovala uprava logora, uglavnom sredstvima koja je dobijala od ministarstva prema broju zatočenika, dnevno 2 lira, 6 za hranu, 4 za spavanje, 2 za trošak u logorskoj kantini, s tim što su u organizaciji nabavke sirovina, spremanju i raspodeli hrane učestvovali i zatočenici, kao pomoćna radna snaga. I u ovom logoru hrana je bila lošeg kvaliteta i sa malo kalorija. Za doručak su dobijali surogat kafe, a za ručak i večeru čorbu od zelja ili testa. Uz to se dobijalo 180 gr hleba, a kasnije je to smanjeno na 150 gr. Zatočenici koji su imali svojih sredstava, koja su dobijali od familije ili prijatelja, ili su ih zaradili, mogli su u logorskoj kantini da poboljšaju ishranu, ali je uprava logora i to praktično onemogućavala jer su se u kantini najčešće prodavale samo cigarete i kuvani luk. Novac koji su zatočenici dobijali uprava logora je zadržavala, a umesto toga davalta je bonove u delovima, i to obično onda kada je logorska kantina bila prazna, pa su internirci morali da žive samo od onoga što su dobijali na kazanu.

Logorskog odela nije bilo. Nosili su samo ona u kojima su konfirirani, prljava i pocepana posle dugog nošenja po zatvorima i raznim logorima.

Higijenski uslovi i smeštaj nisu bili loši. U logoru je bilo dovoljno vode, pa nisu vladale epidemije, niti zarazne bolesti. Nekalorična i nedovoljna hrana uslovjavala je pojavu tuberkuloze, za čije lečenje nije bilo lekova. U jednoj zgradi nedaleko od uprave logora bila je organizovana ambulanta. Imala je nekoliko soba sa krevetima za lakše bolesnike. Ambulantu je vodio opštinski lekar Lipara dr Polamara koji je važio za dobrog i pažljivog lekara. Lekova nije bilo, jedino što su bolesnici ovde dobijali bolju hranu.¹²⁰ Teško bolesni su upućivani na lečenje van logora, ali ni tamo tretman nije bio zadovoljavajući.

Paketi i pošta stizali su redovno, ali su paketi najčešće otvarani i delimično pokradeni. To se uglavnom pripisivalo zatočenicima koje je

¹²⁰ Ignjatije Zloković, *Bokelji u logoru na ostrvu Lipari*, zborik radova sa naučnog skupa održanog u Herceg-Novom 20. i 21. decembra 1985, Titograd 1985, str. 445-449.

favorizovao direktor logora ali i za potrebe uprave logora. Svaki zatočenik je mogao 2-4 puta mesečno da piše kući i svojim priateljima.

Izlazak iz logora bio je zabranjen. Moglo se izaći samo uz dozvolu direktora i to vrlo retko, osim onih koje je direktor tretirao kao svoje privrženike i doušnike. Bez dozvole, zatočenici su mogli da se kreću po celom logoru do odredenog vremena, kada je straža zaključavala vrata prostorija u kojima se spavalо, a otvarala ih ujutru oko osam, i ranije, ukoliko to direktor logora odredi, što je najčešće zavisilo od vremena, prilika i njegove volje.

U ovakvim uslovima života i strahotama, logoraši su bili prinudeni da sami stvore organizaciju, koja bi im pomogla da logorski život bude podnošljiviji. To je bila poluilegalna organizacija koja je obuhvatala sve zatočenike i rešavala gotovo sva aktuelna putanja logorskog života. Svaka soba ili šator imala je svog starešinu. Oni su birali upravni odbor od pet do sedam članova i predsednika odbora – neku vrstu logorske samouprave. Pre svega, rešavana su lična pitanja: svađe, odnosi među zatočenicima, krađe, unošenje zabune, širenje lažnih informacija, nekorektni dnosi, ali i mnoga ekonomска pitanja, pre svega ishrane, podele hrane, posebno paketa, podela odela, lekova i slično. O krupnjim pitanjima, koja su se ticala svih zatočenika, upravni odbor je raspravljaо i preko svog predstavnika iznosio ih direktoru logora. Organizacija je imala i političku funkciju. Obaveštavala je zatočenike o političkim i vojnim prilikama u zemlji, o kretanju fronta u Sredozemlju, organizovala predavanja, kulturne priredbe i pripremala logoraše za konačno oslobođenje i povratak u domovinu.¹²¹

Posle prodora savezničkih snaga u ovaj deo Sredozemlja i iskrcavanja na Siciliji, Ministarstvo unutrašnjih poslova Italije naredilo je sredinom juna 1943. da se zatočenici sa Liparskih ostrva evakuišu. Oni su privremeno smešteni u zatvorske prostorije Milaka na Siciliji, da bi posle 8-10 dana sa Sicilije preko Mesinskog kanala bili prebačeni na jug Italije, a odatle u razne logore. Jedna grupa je poslata u logor Parma na severu Italije, a druga u logor Koropoli (Coropoli) u srednjoj Italiji, gde su dočekali kapitulaciju Italije 8. septembra 1943. Osećajući da Italija gubi rat, zatočenici su se u vreme ovog transporta slobodnije ponašali. U logoru Koropoli, zbog fizičkog nasrtaja komandanta logora na zatočenike, štrajkovali su 5 do 6 dana i uspešno ga

¹²¹ DACG, ZDJV, Izveštaj o slanju zatočenika u logor Lipari iz Kotora, Šibenika, Rijeke.

završili. U istom logoru, koristeći nebudnost straže, 20 zatočenika je pobeglo ali su upali u nemačku kolonu koja ih je uhvatila i sprovela u Nemačku. Posle kapitulacije Italije, deo zatočenika pridružio se partizanskim oslobođilačkim snagama u Italiji, a mnogo veći deo dočekao povoljnu priliku da se vrati u domovinu.¹²²

1. PROVINCIIA MODENA (MODENA)

Na prostoru ove provincije zatočenici sa područja Jugoslavije bili su logorisani u mestu *Fosoli di Capri* (Fossolli di Capri). Logor je bio smešten u 15 dvospratnih zidanih baraka. U izvorima stoji da su u jednom delu bili smešteni jugoslovenski ratni zarobljenici dok su u drugom delu bili zatočeni internirci.¹²³

Prema smeštaju i organizaciji kontrole, koju su vršili karabinjeri, ovi ljudi, njih oko 60, imali su status konfiniraca. Većina je bila sa područja Hrvatske i nešto Slovenaca. Smešteni su u iznajmljenim magacinskim prostorijama i privatnim zgradama, koje nisu imale ni osnovne uslove za stanovanje. Ishrana je bila zajednička na jednom mestu za sve. Slaba i nekalorična hrana ozbiljno se odrazila na ljudsko zdravlje. Zdravstvenu službu vodio je jedan lekar, Italijan, ali zbog slabe organizacije i nedostatka lekova, za obolele je bilo malo pomoći. Posle kapitulacije Italije logor je raspušten. Povratak u zemlju bio je neorganizovan. Mnogi su zbog nepoznavanja puteva lutali po Italiji, dok se deo njih nije pridružio grupama iz drugih logora i tako vratio kući.¹²⁴

U provinciji Modena nikla su sredinom 1943. tri gradilišta na kojima su radili jugoslovenski internirci: Pavulo (Pavulo), Konkordija (Concordia) i Selva dei Pini (Selva dei Pini). Jedna radna grupa je smeštena u samom gradu, sedištu provincije. Njihov položaj je bio kako je gore opisano.¹²⁵

¹²² DACG, ZDJV, Izveštaj Ministarstva unutrašnjih poslova Italije od juna 1943; Zloković, n.č., str. 445-459.

¹²³ AVII, Ia, K. 1000, reg. br. 31/2-61.

¹²⁴ AIZDG Ljubljana, fasc. 1207, 145.

¹²⁵ AVII, Ia, K. 1021, reg. br. 25/1-13, 24/1-1.

PROVINCIJA NAPULJ (NAPOLI)

Za smeštaj jugoslovenskih interniraca krajem 1942. i početkom 1943. godine italijanske vlasti su imale prilično velikih problema. Sva ostrva pogodna za smeštaj bila su popunjena, pa je trebalo tražiti logore u kontinentalnom delu zemlje. I pored preporuke, pa i zahteva Ministarstva unutrašnjih poslova Italije, lokalne vlasti su to izbegavale. Pristajale su tek kad im se ponudi dobra nadoknada za smeštaj, ishranu i slično. Iz izveštaja uprave provincije Napulj od 3. marta 1943. i drugih raspoloživih izvora, vidimo da su internirani Jugosloveni smeštani u tri mesta - logora na teritoriji ove provincije, u predgrađu grada Napulja, Tremteu (Tremte) i Proćida (Procida).¹²⁶

U logoru u predgrađu Napulja bila su smeštena samo konfinirana lica dok su u Trentu, pored ratnih zarobljenika, u posebnom delu bili smešteni internirci sa područja Hrvatske. Pored zatvora Proćida, izgrađen je logor sa istim imenom u kome su bili zatočenici različitih godina sa područja Slovenije, Hrvatskog primorja i Hercegovine. Arhivski izvori o smeštaju i ostalim životnim uslovima su oskudni, ali iz usmenih kazivanja preživelih saznajemo da se oni nisu razlikovali od uslova smeštaja i življena u ostalim logorima i zatvorima ove vrste.

Zdravstvena služba skoro da nije postojala, sem u logoru ratnih zarobljenika, pa su to koristila i konfinirana lica. Okupljali su se na patriotskoj osnovi i pokušavali da se informišu o situaciji u zemlji. Imali su organizovane grupe za povratak u domovinu.

Posle kapitulacije Italije, mladići su se pridružili pokretu otpora Italije, pa su se kući vratili tek posle kapitulacije Nemačke.¹²⁷

PROVINCIJA NOVARA (NOVARA)

Klimatske uslove i bogatstvo ove provincije iskoristili su predstavnici Ministarstva unutrašnjih poslova Italije da na ovom prostoru u više naseljenih mesta konfiniraju veći broj Jugoslovena. U izvorima se pominju mesta čiji su nazivi i nazivi logora: *Gringosko, Karimoro,*

¹²⁶ AVII, Ia, K. 1021, reg. br. 23/1-9.

¹²⁷ AVII, Ia, k. 1021, reg. br. 23/12-18.

Vikoluneo (Vicoluneo), *Kikolungo*, *Kotinaro* i druga. U ovim mestima smešteni su ljudi iz Slovenije i Hrvatskog primorja, u iznajmljenim seljačkim kućama, pa su zatočenici bili prinudeni da tu rade, mada je među njima bilo i onih koji se nikada nisu bavili ovom vrstom delatnosti.

Svaki od ovih logora imao je svoju upravu, odnosno upravnika, a to je obično bio karabinjerski podoficir, koji je sa još nekoliko karabinjera organizovao kontrolu kretanja zatočenika. Za odlazak van prostora logora ljudi su morali imati posebnu dozvolu. Ishrana je bila kao i u svim ostalim logorima, ali s obzirom da su mogli da rade kod italijanskih porodica i zarade nešto para, mogli su da se bolje hrane. Povratak u zemlju bio je organizovan posle kapitulacije Italije i to po grupama i uz prethodno dobro određene pravce kretanja.¹²⁸

PROVINCIJA MATERA

Logor *Pistići* bio je neka vrsta kolonije što znači da su zatočenici imali prava da se u određenom prostoru slobodno kreću. Bio je to u stvari prolazni logor za manje grupe.¹²⁹ U njemu su bili smešteni Jugosloveni koji su radili na obližnjim poljima. Najviše ih je bilo iz Hrvatske, oko 200 ljudi, uglavnom iz Hrvatskog primorja (Krk, Rab, Sušak i okolina), zatim Slovenci, Srbi i Crnogorci. Svi su bili muškarci, smešteni u oko 30 paviljona koji su gradeni za potrebe kolonista i radnika u mirnodopskim uslovima. U svakom je bilo smešteno 40-100 ljudi. Spavali su na krevetima sa lošom i neudobnom posteljinom. Svi su radili na kopanju kanala, odvoda, propusta i slično. Teški poslovi su ih iscrpljivali, pa su se mnogi zatočenici razboljevali načito od malarije za koju nije bilo adekvatnih lekova. Polovinom 1943. godine od 88 ljudi koliko ih je tada bilo u logoru, 42 su bila bolesna od malarije.¹³⁰

Hrane je bilo vrlo malo, a nije postojala skoro nikakva mogućnost da se stanje u ishrani, odeći i obući popravi. Ljudi su na posao išli bosi

¹²⁸ AVII, Ia, k. 1021, reg. 21/2-1, k. 1021, reg. 24/1-1.

¹²⁹ AVII, Ia, k. 1020, reg. br. 34/6-1.

¹³⁰ AVII, Ia, k. 1020, reg. br. 34/6-6.

u oskudnoj odeći, pa je i to često bilo uzrok raznih bolesti, koje su razarale ljudski organizam i posle rata.¹³¹

Na čelu logora stajao je karabinjerski oficir Bonifati Mateo sa grupom karabinjera. Postupak prema ljudima je bio korektan.¹³²

Iskrčavanje saveznika odrazило se na položaj logora u dva smera. Režim je donekle liberalizovan, a početkom avgusta 1943. naređeno je da se zbog blizine fronta logor evakuise severnije, u logor Reniči di Anglioni (Renici di Anglioni).¹³³

Pet dana posle kapitulacije Italije iz logora Pistići javljeno je MUP-u Rim da je logor ispraznjen pa se tražilo da stražari budu raspoređeni na drugo mesto.¹³⁴

PROVINCIA PADOVA

U prvoj polovini januara 1942. u predgradu Padove nastao je koncentracioni logor *Kijeza Nova* (Chiesa Nuova), jedan od prvih velikih logora na teritoriji Italije u toku Drugog svetskog rata. Za ovu svrhu preuređene su vojničke kasarne severno od železničke stanice Padova. Na širokom, ravnom prostoru četvrtastog oblika okruženom visokim zidom, nalazilo se 8 zgrada u kojima je moglo biti smešteno preko 4.000 ljudi. U svakoj zgradi su bile 4 zatvorene prostorije unutar kojih je bilo po osam soba (6 x 9 m) sa po oko 20 ležajeva „na sprat”. Svako je imao slamaricu, 2 čaršava i jastučnicu. Zimi je u takvima uslovima bilo veoma hladno.

Fluktuacija interniraca u ovom logoru bila je izuzetno velika. Ogoromna većina su bili Slovenci, ali bilo je dosta Hrvata i Srba. Srbi su prikazivani kao „pravoslavni Hrvati” („Crotati ortodossi”). Najveći broj je zabeležen na početku zime 1942. godine – četiri hiljade. Precizni podaci dati su u spisku od 15. marta 1942. kada se u logoru naložilo 1.058 muškaraca, 1.083 žene, 523 dečaka, 466 devojčica, od čega 700 dece ispod 10 godina. Kao i u nekim drugim velikim logorima i ovde su internirane cele porodice. Sa pojedinih područja Slovenije, po

¹³¹ AVII, Ia, K. 1020, reg. br. 23/6-12; A.J, 110, F. br. 2758.

¹³² AVII, Ia, K. 1020, reg. br. 5/10.

¹³³ AMUPI, M. 4 affiori generati Vus, 13; AVII, K. 1021, reg. 12/1-7.

¹³⁴ AVII, Ia, k. 1020, reg. br. 23/6-12.

naredbi italijanskog generala Roate, iseljavano je celokupno stanovništvo i slato u logore u Italiji. Zabeleženo je da je u logoru rodilo 42 dece.¹³⁵

Većina interimiranih je bila sa seoskih područja. Bilo je i oko 300 intelektualaca. Odvojeno, ali u istom logoru, smešteno je 400-500 oficira i isto toliko podoficira pokupljenih sa područja Slovenije krajem 1941. godine. Bila je to veoma složena grupa ljudi podvrgnuta surovoj disciplini.

Na čelu logora je bio karabinjerski potpukovnik kome je bilo potčinjeno nekoliko oficira i potreban broj karabinjera. Logor je bio podeljen na odeljke kojima je komandovao oficir s kojim su internirci mogli komunicirati u vezi sa svojim problemima. Njihovo ponašanje je bilo strogo i surovo, a bilo je primera fizičkog kažnjavanja i jedan slučaj ranjavanja. Strogost je ispoljena prilikom ulaska u logor kada su ljudima oduzete sve privatne stvari kao posude za vodu, a posebno pribor za brijanje, noževi i viljuške itd. što bi kasnije bilo pokradeno. Svakome je zaprećeno da će u slučaju bekstva biti streljan svaki deseti logoraš. Dva puta dnevno se kontrolisalo brojno stanje, a prilikom dizanja ili spuštanja zastave internirci su bili obavezni na fašistički pozdrav.

U logoru je radio improvizovani italijanski vojni sud koji je sasluavao zatočenike i prema svom nahodenju određivao vremenske kazne koje su osuđeni izdržavali u drugim zatvorima i logorima na tlu Italije.

Unutrašnja uprava, poput drugih sličnih logora, bila je poverena internircima. Život u logoru bio je prilično organizovan. Po barakama su održavana predavanja. Veoma snažan je bio uticaj komunista koji su imali veliki autoritet u celom logoru. Inicirali su mnoge aktivnosti ali, uprkos i drugaćijih mišljenja, nije dolazilo ni do kakavih incidenta.

Najveći neprijatelji su bili glad i zima. Hrana se pripremala u velikoj zajedničkoj kuhinji u velikim posudama, koje su donošene pred svaku zgradu i hrana je tu deljena. Za doručak je dobijano 1/4 litra neke vrste crne kafe, u podne po 1 litar supe od zeleniša i parče sira, nedeljom i četvrtkom po litar govede supe i parče mesa. Uveče takođe litar „minestre” (supe) i po 200 grama hleba dnevno. Zimi 1942. go-

¹³⁵ AVII, Ia, k. 1020, reg. br. 23/6-13.

dine porcija hleba je smanjena na 150 gr dnevno. To je bilo sasvim nedovoljno za normalan život odraslog čoveka. Ko nije imao pošiljki paketa ili novca bio je u veoma teškoj situaciji. U kantini logora nabavljalo se voće, piškote (obično pokvareno), vino i drugo i deljeno po barakama, a starešine su delile pojedincima.

U početku su paketi dolazili preko ljubljanskog Crvenog krsta, ali su stizali sa toliko zakašnjenja da se hrana u njima kvarila. Svako je mogao dobiti mesečno 1 paket od 5 kilograma. Postoje podaci da se o zatočenicima brinula tamošnja dobrotovorna organizacija „Arca del Sonla“. No s obzirom na njene male mogućnosti, za ovako veliki broj zatočenika ta pomoć bila je nedovoljna ali dragocena, naročito za 300 bolesnih koji su bili smešteni u posebnom delu logora.¹³⁶ Na inicijativu interniraca primanje paketa preuzela je vojna uprava, koja ih je prevozila kamionima. Zakašnjenja nisu smanjena, a iz paketa je obično pokradena hrana, ili su paketi „nestajali“.

Novac i pisma su dolazili neuredno. Pisma su stizala sa višenedeljnim zakašnjenjem, a istu sudbinu su imala i pisma poslata iz logora. Novac je pristizao urednije, ali se morao deponovati u komandi. Za uzvrat su dobijani bonovi s kojima se moglo trgovati samo u logorskoj kantini, ali se za njih obično nije moglo kupiti ništa. Na crnoj berzi moglo se dobiti sve. Vodili su je karabinjeri i pojedini internirci. Cene su bile veoma visoke, ali izbora nije bilo.

O uslovima života u logoru pukovnik Bruno Luidi posle obilaska logora u svojstvu sanitarnog inspektora 15. marta 1943. između ostalog piše: „Život nije tako dobar i obilan kao u Gonarsu. Oni koji od kuće dobijaju redovne pakete mogu prolaziti prilično dobro... Zabrinjavajuća je pojava crne berze u logoru. Glavni agenti su istovremeno i čuvari. Tako, na primer, parče hleba se mora platiti 10 lira, cigareta 4 lire. Na taj način internirci koji raspolažu sa dovoljno novca žive dobro... dok oni koji gladuju bivaju zahvaćeni mržnjom i demoralizacijom. U celoj Padovi ne mogu se naći cigarete, jer ih uzmu agenti crne berze da ih prodaju internircima... Što se tiče jela koje se daje političkim zatvorenicima u logoru ono je nedovoljno i to podstiče mržnju prema Italiji... Politički zatvorenici veoma oštro kritikuju ponašanje straže i ostalog osoblja koje, koristeći njihov položaj osudenika, viso-

¹³⁶ AJ, 110, dosijea ratnih zločinaca, reg. 48396.

ko podiže cene: paklo običnih cigareta 30 lira, hleb 20 lira, zlatni sat od 400 lira 160 cigareta...”

Na teško stanje u logoru ukazao je nekoliko meseci ranije, 16. decembra 1942. godine, poručnik Kristijano Kaćani (Cristiano Caciani), vojni kapelan u logoru Kjeza Nova, pišući vlastima u Ljubljani: „Zbog osećanja dobročinstva i razumevanja kao predstavnik Crvenog krsta molim Vas da se zainteresujete za internirce iz Kočevske Reke i omogućite da se vrate jer gotovo svi su u veoma lošem stanju, veliki je broj bolesnih a visoka je stopa smrtnosti...” Na margini pisma general Mario Roboti je napisao „Molto bene” (vrlo dobro).¹³⁷

Sa odećom nije bilo bolje, što je zbog oštire zime povećalo muke interniraca, koji su bili gotovo goli i bosi jer su mnogi odvedeni direktno sa njiva. Ponekom su dodeljene iznošene italijanske uniforme, a dobar broj bio je prinuden da se zaodeva u čebad.

Sanitetski uslovi su i mogli biti snošljivi da barake nisu bile prenatrpane. Sa vrlo ograničenim količinama vode, koje po neki dan nije bilo dovoljno ni za piće, čistoća se nije održavala ni približno osnovnim potrebama. Vaške, nečistoća, pogadali su najviše bolesnike, kojih je bilo sve više.

U logoru je postojala ambulanta koju su vodili zdravstveni radnici – internirci. Njihove mogućnosti, s obzirom na nedostatak lekova i sanitetskog materijala, bile su veoma ograničene. Procedura slanja bolesnika u bolnice bila je veoma komplikovana i spora. Mnogima su rešenja stigla prekasno. Zbog nedovoljne i nekalorične hrane ljudi su gubili snagu i samopouzdanje. Zimi su hladne prostorije dovodile do čestih prehlada što je za iznemogle internirce moglo da bude kobno. Smrtnost je zbog svih tih muka bila izuzetno visoka. U zimu 1942/43. dešavalo se da dnevno umire i po četvoro ljudi. Posebnoj opasnosti su bili izloženi stariji ljudi i deca.

Suočeni sa opasnostima za zdravlje i život internirci su, na inicijativu komunista, pokrenuli akciju samopomoći. Obraćanje humanitarnim organizacijama, crkvi, vlastima u Ljubljani uz neke oblike samopomoći unutar logora moglo je ljudima bez ikakvih sredstava sa strane da bude od velike pomoći. Ta solidarnost davala je snagu da se

---

¹³⁷ AVII, Ia K. 1020, reg. br. 23/6-13.

lakše izdrži, da se ojača vera u pobedu saveznika, i, naravno, da pojedinci dobiju pomoć u novcu i hrani.

U izveštaju od 26. juna 1943. organizatori samopomoći se žale da „dolaskom novih interniraca, pre svega Hrvata, Srba i Crnogoraca broj onih kojima treba pomoći popeo se na 1.400. Novodošli su u veoma bednom stanju, ponajviše konfinirci sa otoka Ustika - 401, a zatim iz logora Zlarin i Rijeka 432 što je ukupno 833 ili za 300 više od broja ljudi kojima je do sada davana pomoć“.¹³⁸ Procenjuju da bi im bilo potrebno 200 kg (pasulja, sočiva, krompira, makarona, griza), 400 pantalona, 1.000 komada veša i drugo. Pomoć za slovenačke internirce treba povećati, za Hrvate zainteresovati hrvatske ustanove, a za Srbe Ljubljansku pravoslavnu opštinu i Beograd.¹³⁹

Ljudi angažovani oko samopomoći bili su veoma autoritativni u logoru. Oko njih se vezivala i ostala aktivnost. Većinom pristalice NOP-a, oni su bili i nosioci informisanja. Novine su slobodno pristizale u logor i to je omogućavalo da ljudi prate dogadaje u svetu i na frontovima.¹⁴⁰

Dolzak konfiniraca iz Ustike i Lipara, među kojima je bilo najviše ljudi sa Kosova i Metohije, zatim Crnogoraca i Dalmatinaca, ukazivao je na to da se bliži kraj fašističkom režimu i da treba razmišljati o mogućnostima odlaska iz logora na slobodu. Italijanske vlasti su ove konfirince preselile iz južnih oblasti Italije pred savezničkom ofanzivom.

Osamnaestog juna 1943. godine dovedeno je 277 Srba iz Logora Ustika. Pretežno su bili sa Kosova i Metohije. U istom transportu stiglo je 88 Slovenaca i 288 Hrvata. Iz logora u Zlarinu pristiglo je 188 Hrvata.¹⁴¹

Posle kapitulacije Italije logoraši Kjeze Nove su se na razne načine, uz pomoć Crvenog krsta legalno, bekstvom ili čak po naredbi nemačkih komandi vratili u domovinu.¹⁴²

U mestu *Grantorto* (*Grantorto*) kao i u samom gradu Padova registrovana su dva logora konfiniraca koji su angažovani kao radna snaga.¹⁴³

¹³⁸ AVII, Ia K. 1020, reg. br. 17/1-10.

¹³⁹ AVII, Ia K. 1020, reg. br. 23/6-13.

¹⁴⁰ AVII, Ia K. 1021, reg. br. 37/2-3.

¹⁴¹ AVII, Ia K. 1021, reg. br. 7/1-16.

¹⁴² AVII, Ia K. 1021, reg. br. 7/1-8.

¹⁴³ AVII, Ia K. 1021, reg. br. 24/1-1.

PROVINCIJA PALERMO

Ustika je usamljeno ostrvo vulkanskog porekla, između Sicilije i Sardinije, površine blizu 9 km². Od severne obale Sicilije udaljeno je oko 40 nautičkih milja, a od Liparskih ostrva prema zapadu oko 60 milja. Na plodnom zemljištu najviše se gaje vinova loza i mahunasto povrće. Klima je blaga, sredozemna, s malo padavina. Jedino naselje na ostrvu, *Ustika*, imalo je oko 800 stanovnika, koji su se uglavnom bavili zemljoradnjom.

Zatočenici su bili smešteni u zgradama koje su izgrađene pre rata, a do rata, korišćene kao zatvor za razne kažnjenike sa područja Italije. U logoru je najčešće bilo oko 300 kriminalaca, osuđenih na duže kazne. Pred sam početak rata bilo je i do 1.500 ljudi. Zvanični naziv logora bio je Koncentracioni logor - kolonija za konfinirane – *Ustika* (Campo di concentramento - Colonia Confinati), a zatočenici iz Jugoslavije imali su naziv „civilni ratni internirci“. Logor je bio pod komandom oblasne policije, a stražu je obavljalo 80-100 karabinjera sa policijskim agentima. Prema zatočenicima su bili korektni, ali podložni korupciji. Logor je bio smešten u 50 zidanih baraka; svaka je mogla da primi 100-120 ljudi. Spavalno se na dvospratnim krevetima, na kojima su bile slamarice sa oskudnom prljavom posteljinom punom vašiju. Higijenske prilike u logoru su bile vrlo loše. Na ostrvu nije bilo tekuće vode, već je ona dovožena u velikim cisternama sa Sicilije, a to je u ratnim uslovima bilo vrlo teško i neredovno. Ljudi su išli neumiveni, neoprani, u odelima koja su od duge upotrebe bila pocepana i zaprljana, što je uslovljavalo da se pojave vaške i druge neprijatnosti. Za ovoliki broj zatočenika postojala su samo dva lekara. Jedan Italijan i jedan Jugosloven – zatočenik, koji su se puno trudili da ljudima pomognu. U ovakvim uslovima smeštaja i nedostatka lekova nisu mogli ništa naročito da učine. Loše zdravstveno stanje zatočenika pratila je i loša ishrana, koja se pripremala u zajedničkoj kuhinji. Sastojala se od čorbe sa makaronama ili pirinčem i 150 gr hleba dnevno; ponekad se uz hleb dobijalo i nešto marmelade. Ko je imao novac – devize, a takvih je bilo malo, mogao je u naselju da nešto kupi i time poboljša ishranu.

Dopisivanje zatočenika sa porodicama i prijateljima bilo je dozvoljeno, ali pod određenim uslovima. Znalo se kome se može pisati i u kom obimu. Paketi su redovno stizali, ali pre nego što su bili uručeni

uprava logora ih je detaljno pregledala i uzimala ono što joj odgovara, pod izgovorom da je zabranjeno slati takve stvari u paketu za zatočenike. Dinarska sredstva, ako ih je neko od zatočenika dobio ili ih poneo prilikom hapšenja i uspeo da ih sačuva do dolaska u ovaj logor, nije mogao da iskoristi, jer ih Italijani nisu primali. Od uprave logora zatočenici su dobijali 8 lira dnevno. Od toga im je na ime smeštaja i ishrane odbijano 5,50 lira, a u vidu bona davano 2,10 lira, koje su mogli da utroše u logorskoj kantini, gde su se uglavnom prodavale cigarete i neke sitnice.

Društveno-politički i zabavni život, prema raspoloživim i dostupnim izvorima, nije bio posebno razvijen, sem što su se komunisti i simpatizeri partije trudili da pribave informacije o svetskoj situaciji i na glavnim frontovima i da u okviru svojih grupa o tome vode rasprave.¹⁴⁴

Zatočenici su se slobodno kretali u mestu, s tim što su svakog danu u 13 časova morli biti u logoru, kada je vršena prozivka i jedna vrsta smotre zatočenika. Brojno stanje ljudi u logoru kretalo se oko 3.000 lica, zajedno sa italijanskim kriminalcima. Jugoslovena je bilo oko 1.750, od kojih 750 Srba iz okoline Peć i iz Dalmacije, 330 Crnogoraca (150 Bokelja i 180 iz Crne Gore), oko 500 Slovenaca, uglavnom iz slovenačkog primorja i 150 Hrvata iz raznih oblasti. Među Jugoslovima je bilo i 15 žena.¹⁴⁵ Sačuvani i nama dostupni dokumenti govore da se brojno stanje zatočenika stalno menjalo. Iz pisma direktora logora od 1. maja 1942. vidimo da je u logoru bilo 1.394 zatočenika, od toga 19 pod posebnim tretmanom - u ćelijama, a da u logoru ima prostora za smeštaj 2.024 lica i da do tog broja Ministarstvo može poslati novih 611 zatočenika, računajući tu i 144 koji su poslati iz Jugoslavije, ali nisu još stigli u logor. Prefekt Trsta takođe javlja da je iz Dalmacije i Kotora, preko Zadra za Ustiku poslato 69 zatočenika koji će u najskorije vreme stići u logor.¹⁴⁶ Dalje, iz pisma Ministarstva unutrašnjih poslova od 31. oktobra 1942. direktoru logora Ustika, saznamo da preko Palerma iz Dalmacije u logor treba da stigne 204, a iz

¹⁴⁴ Slavomir Nikolić, *Bokelji u logoru Ustika*, zbornik radova sa naučnog skupa u Herceg Novom, 20. i 21. decembra 1985, Titograd 1987, str. 473-488; Branko Đukić, *Borba pripadnika NOP u logoru Ustika sa posebnim osvrtom na aktivnost Bokelja*, zbornik sa naučnog skupa u Herceg-Novom 20. i 21. decembra 1985, str. 507-519.

¹⁴⁵ Izveštaj uprave logora Ustika od jula 1942. god. DACG, ZD JV.

¹⁴⁶ Pismo prefekta Trsta od 5. februara 1942. DACG, ZD JV.

Zadra 200 zatočenika.¹⁴⁷ U logorima na tlu Italije pa i u ovom fluktuačija zatočenika je bila velika, pa se i brojno stanje stalno menjalo. Cifra od 3.000 ljudi verovatno govori o brojnom stanju kada je logor bio maksimalno popunjen, a to je druga polovina 1942. godine. Početkom, a naročito sredinom 1943. godine broj zatočenika se smanjio, što pokazuje izveštaj iz sredine 1943. u kojem se navodi da u logoru ima 772 zatočenika, od čega 749 Jugoslovena, 3 Jevreja iz srednjoevropskih zemalja i ostali, verovatno kriminalci iz Italije.¹⁴⁸ Na smanjenje broja zatvorenika u logoru je uticalo približavanje savezničkih snaga ovim krajevima, situacija u Italiji, slabljenje fašističkih snaga, kao i jačanje antifašističkog pokreta u Italiji. Zbog tih, a i drugih razloga, Ministarstvo unutrašnjih poslova Italije tražilo je maja 1943. od Ministarstva rata Italije da 3.000 zatočenika iz logora Ustika i Lipari što pre skloni sa tog terena, da ih ne bi osloboidle angloameričke snage u brzom prodoru na ovaj teren.¹⁴⁹ Ubrzo posle ovog zahteva logor je raseljen. Zatočenici su preseljeni u razne logore u kontinentalnom delu Italije, ali najviše u Padovu i Renići.¹⁵⁰ U Padovu, u logor Kijeza Nova iz Ustike, 26. oktobra 1943, preseljeno je 429 lica.¹⁵¹

PROVINCIJA PARMA (PARMA)

U izveštaju Ministarstva unutrašnjih poslova Italije od 9. oktobra 1942. u raspoloživoj literaturi nailazimo na podatke da su Jugosloveni, različitih godina života, bili smešteni u tri logora na teritoriji ove provincije. U mestu *Šipione* (Scipione), logor je osnovan 1940. godine za smeštaj italijanskih političkih krvaca. Početkom 1942. godine logor je preuređen za smeštaj interniraca iz Jugoslavije. Prema pomenutim izvorima u ovom logoru je bilo 175 lica iz Dalmacije, koji su u njemu ostali do oktobra 1943.¹⁵² Iz dnevnika Marka Škropa, zatočenika, saznajemo da je u Monte Chiarugolo¹⁵³ bilo zatočeno 140 ljudi sa po-

¹⁴⁷ Pismo Ministarstva unutrašnjih poslova Italije od 3. oktobra 1942. DACG, ZD JV.

¹⁴⁸ Isto.

¹⁴⁹ Izveštaj direktora logora Ustika od jula 1943. DACG, ZD JV.

¹⁵⁰ Pismo Ministarstva unutrašnjih poslova Italije Ministarstvu rata Italije od maja 1943.

¹⁵¹ AJ, 110, Logori u Italiji, IV br. 16289; AVII, Ia K. 1021. reg. br. 35/6-6.

¹⁵² E. Milak, *n.č.*, str. 165.

¹⁵³ AVII, Ia K. 1020, 36/6-11.

dručja Slovenije, da su bili loše smešteni, da im je hrana slaba, mada su trošili svu sumu novca koju su od italijanske uprave dobijali na ime ishrane.

Logori su raspušteni oktobra 1943. godine.¹⁵⁴

Jugoslovenski internirci iz logora *Bedonia* (Bedonia) sa teritorije ove provincije su, po uputstvu MUP iz Rima, angažovani na radu u istom mestu.¹⁵⁵ U to vreme, s proleća 1943. godine, grupe Jugoslovena radile su u mestima *Sorbala* (Sorbala), *Saravalo* (Saravalo), *Borgotario* (Borgotario).¹⁵⁶

Koncentracioni logor *Šipione di Salso madore* (Scipione di Salso magiore) bio je s obzirom na lokaciju, poznat po velikom broju interniraca koji su u njemu privremeno boravili. Brojno stanje se stalno menjalo.

PROVINCija PERUĐA (PERUGIA)

Najveći koncentracioni logor na teritoriji ove provincije *Kolfiorito di Folinjo* (Colfiorito di Foligno) primio je prvu grupu jugoslovenskih interniraca u januaru 1943. Njegov poetičan naziv Cvetni breg su italijanski komunisti, koji su u njemu boravili do predratne amnestije Musolinija, promenili i „Breg za mučenje”. Pre toga tu su bile vojne konjušnice.

Kada su italijanske okupacione vlasti u Albaniji odlučile da prenatrpane logore Germani, Klos, Tepa, Kavaja, oslobođe za nove talase zatvorenika iz Crne Gore, Kolfiorito nije bio spremam da primi 1.500 ljudi, koliko se najavljalilo iz Albanije.

U belešci Ministarstva unutrašnjih poslova s početka jula 1942. navodi se da je izvesni konjički oficir (Capo Cavalerie) Vinčenco Meini (Vincenco Meini) radio oko organizacije koncentracionog logora za ratne zarobljenike Kolfiorito još od maja 1939.

Barake su bile prazne pa se MUP obratio Ministarstvu rata da ih ustupi za koncentracioni logor za civilne ratne zarobljenike, jer su u barakama pre bili interniranni italijanski komunisti.

¹⁵⁴ AVII, Ia K. 1021, reg. br. 21/1-1; K. 143, reg. br. 24/6-9.

¹⁵⁵ AVII, Ia K. 1020, 17/6-1.

¹⁵⁶ AVII, Ia K. 1021, reg. br. 25/1-13.

Odgovarajući na taj zahtev Ministarstvo rata je 18. jula 1942.javilo da „u dolini Kolfi (Colfi) (Peruđa) postoji 9 baraka od čvrstog materijala i jedna mala vila, koja je od strane vojne administracije Komande prefekture Peruđa bila data na raspolaganje tom Ministarstvu. Budući da do danas te barake nisu bile zauzete niti se predviđa da ubuduće budu zauzete, Komanda armije u Rimu je predložila da se upotrebe za koncentracioni logor.”¹⁵⁷

Dvadesetog januara 1943. logor Kolfiorito je bio spreman da primi veliku grupu interniraca (oko 800) koji su u tranzitnom logoru čekali teških 50 dana dok se logor ne osposobi za njihov prijem.

Logor je bio smešten na putu Folinjo - Kamerino (Camerino) na oko 40 km od Fočinja. Na visini od 785 m uz neposrednu ivicu istoimenog sela, sa ravnim kotlinama s obe strane, logor se nalazio na uzvišici koja dominira okolinom. Prvi logorši su u januaru 1942. godine osetili surovorost klime ovog kraja, sa jakim severnim vetrovima i temperaturom ispod nule sve do marta. Smešteni u prepravljenim barakama bez tavanica, sa betonskim podom, visoko postavljenim prozoričićima, u hladnim duplim krevetima sa četiri ležišta sa slamaricom, jastučnicom i dva čebeta mogli su preživeti uz veoma brižljivo čuvanje vlastite snage i toplice.

Relativno veliki prostor sa petnaestak baraka, pola od tvrdog materijala a pola od drveta, bio je opasan gustom žicom sa stražarima na udaljenosti od oko 15-20 metara. Kretanje u barakama je bilo slobodno, a kroz dvorište vremenski i prostorno ograničeno. Prelazak crte koja ograničava kretanje bio je opasan, jer su vojnici imali pravo da pucaju bez opomene. Kretanje noću se dozvoljavalo samo stazom do klozeta. U aprilu 1943. logoraš Dušan Golubović, ne očekujući intervenciju stražara, izašao je iz barake u zabranjeno vreme da uzme košulju ostavljenu samo nekoliko metara od barake da se suši, ali je stražar zapucao i teško ga ranio. Ni ocu nisu dozvolili da mu pritekne u pomoć. Odnešen je u bolnicu, gde je i umro. Stražar je smenjen, a rezim pooštren.

Stražarska služba je u početku bila poverena jedinici redovne vojske, a kasnije izlečenim vojnicima vraćenim sa Istočnog fronta. Za razliku od drugih, ovi vojnici su imali crvenu traku preko rukava. Bili

¹⁵⁷ AVII, Ia K. 1021; reg. br. 8/1-4; DACG, ZD JV.

su veoma drski prema zatvorenicima. Na brdu iznad logora nalazilo se posebno mitraljesko odeljenje vojske. Mere bezbednosti bile su veoma stroge s ciljem da obeshrabre svaku pomisao na bekstvo.

Upravljanje logorom bilo je u neku ruku dvojno. Na čelu svake barake i celog logora nalazio se starešina iz redova interniraca. Starešina logora bio je direktno vezan za komandu logora, a starešine barake za starešinu logora. Oni su kontrolisali brojno stanje i o tome obaveštavali komandu. Starešine su bili ljudi od autoriteta i poverenja. Oni su nadgledali korišćenje sledovanja hrane i njenu raspodelu što je u uslovima velike oskudice bio delikatan i odgovoran posao. Zvanična lica su retko zalazila u barake u kojima je međusobna komunikacija bila slobodna. Svaka baraka, sastavljena uglavnom od ljudi iz istog grada ili kraja, bila je svojevrsna celina, ali među barakama te komunikacije je bilo manje.

Maltretiranje, zbog kršenja logorskih pravila prema svedočenju logoraša, nije bilo mnogo. Svaki dan se u dvorištu izvodio ritual dizanja i spuštanja zastave uz zvuke trube kada je svako bio obavezan da zastavu pozdravi fašistički. Većina logoraša je nastojala da se u to vreme nađe u baraci i izbegne pozdrave.

Prvih meseci 1943. godine logoraši su bili izloženi gladi. Oskudno sledovanje od 150 gr hleba, 60 gr makarona, 10 gr ulja i jedna lira po osobi dnevno bilo je nedovoljno. Za liru dnevno komanda je kupovala luk, mrkvu, celer, a kasnije i ograničenu količinu krompira. Pripremu i raspodelu hrane organizovali su sami logoraši zajedno za sve barake.¹⁵⁸ Oni koji su bili prinuđeni da žive od sledovanja bili su gladni. Znatan broj logoraša imao je ušteđevina u novcu i u hrani. Oni su uglavnom sami trošili svoju ušteđevinu i tako poboljšavali ishranu. Bilo je udruživanja, ali uglavnom po malim grupama među onima koji su imali šta da udruže.

Glad je bila razlog što se 150 interniraca javilo dobrovoljno za rad u logoru Ćita Dukale (Citta Ducale). Da bi kako-tako izbegli glad

¹⁵⁸ „Svo osoblje kuhinje činili su logoraši. Takođe su i sve poslove pri kuhinji obavljali logoraši. Barake su redom davale ljudstvo koliko su to potrebe tražile. Nastojalo se da se hrana najbolje pripremi, da se najmanje rastura i da se količinski i po kvalitetu pravilno deli. Kuhinja je dijelila kazane po barakama, a svaka baraka je delila hranu sa kazana za svoje ljudstvo. Tu podjelu hrane regulisale su starešine baraka. Starješine su bile pažljivi i pravični prema svima, bili su ujedno i organizatori reda. Zbog dobrog rada i osobina i svi su bili cijenjeni od logoraša“. D. Ivanović, n.d., str. 386.

internirci su gotovo u bescenje prodavali svoje stvari za namirnice, uglavnom za krompir. Zatvorske vlasti, kao jedini kupci, na tome su dobro zarađivali (1 kg vune za 10 kg krompira ili 2 sapuna za 2 kg krompira). Sve je to trajalo nekoliko meseci i završilo se bez katastrofalnih posledica, zahvaljujući, pre svega, tome što su većina logoraša bili mladi ljudi koji su srećno preživeli ta izuzetno teška iskušenja i patnje prvih meseci zatočenja.

Situacija se bitno popravila u letu 1943. godine kada su počeli da pristižu paketi Crvenog krsta i od porodica iz Crne Gore. I jedni i drugi su često kradeni. Bilo je slučajeva da stigne samo omot sa adresom ili da umesto poslatih namirnica i drugih potrepština u prepakovanom paketu od dozvoljenih 2 kg stigne krompir. U svakoj pošiljci Crvenog krsta nestajalo je 10 do 20 paketa.¹⁵⁹

U logorskoj kantini mogle su se kupiti šibice, duvan, dopisne karte, igla i konac, najnužniji pribor za brijanje, a kasnije u ograničenim količinama i voće. Ko je imao novca mogao je da umanji glad, ali ga je komanda oduzimala i u vidu bonova izdavala povremeno i u ograničenim količinama. Logorašima je bilo zabranjeno da imaju lire. Pojedinci su u komandi imali i solidniju sumu, ali su mogućnosti da je koriste bile male. Za komandu je takav postupak sa novcem imao višestruk smisao: isključena je mogućnost da se trgovina obavlja preko vojnika; novcem logoraša vršio se obrt i nabavka robe u čemu su pojedinci mogli da zarade; za logoraše bi novac značio veću sigurnost a ovako veću zavisnost.¹⁶⁰

U početku života logora - januar 1943. godine - mnogi logoraši bez novca i zaliha hrane bili su izloženi gladi.

Bilo je naročito opasno ako se neko razboli. Iako je bilo do 1.500 logoraša postojao je samo jedan lekar, civilno lice zaposleno van logora, koji je 2-3 puta nedeljno obavljao pregledе bolesnih. U ambulantи se o bolesnicima brinuo internirac - student medicine Jovo Lekić, zajedno sa medicinskim tehničarem Dušanom Avramovićem sa Cetinje koji je uspeo da napravi mast koja je uspešno lečila logoraše od svraba. Zbog nedostatka lekova sve se lečilo jodom i salicilom. Ambulanta je imala 20 kreveta, a hrana je bila ista kao i za ostale. Izuzetno, lekar je za veoma iznemogle i bolesne propisavao dodatak u hrani. Za

¹⁵⁹ AVII, Ia K. 1021, reg. br. 8/1-4.

¹⁶⁰ D. Ivanović, n.d., str. 398.

odlazak u bolnicu predviđena je veoma komplikovana procedura zbog koje je na lečenje upućen veoma mali broj bolesnika iz logora.

Na zdravlje logoraša nepovoljno su uticale loše higijenske prilike. Zbog nedostatka vode čistoću u barakama bilo je veoma teško održavati. Klozeti su bili nehigijenski, otvoreni, postavljeni u blizini baraka odakle se širio jak zadah, a rojevi muva su ulazili u barake, kuhinje i ostale prostorije. Izmet je iznošen svakodnevno jednom cisternom koja se punila kantama, ostavljajući prljavštinu za sobom. Dezinfekcija tih klozeta i baraka nije nijednom izršena, a dezinfekcija odela tek posle tri meseca kada bi vaške postale nesnosne. Zbog oskudice vode nije bilo kupanja, osim za nove grupe. Voda za kuhanje se donosila iz sela. Tako slabih higijenskih uslovi i zdravstvena zaštita, uz slabu odeću, hladnoću i glad predstavljali su veliku opasnost za ljude. Već 28. februara 1942. umro je Momčilo Sekulović. Ukupno je umrlo 8, a poginuo jedan zatvorenik.¹⁶¹

Kada su sredinom jula 1943. pristigli paketi Crvenog krsta postignut je dogovor da se artikli za kuhanje koriste u zajedničkim kazanima što je bilo posebno korisno za veću grupu koja je upravo tih dana pristigla iz logora Foda (Fogia) te nije mogla primiti te pakete. Posle grupe od 305 interniraca pristiglih u maju 1943. u junu iste godine stigla je grupa od 150 ljudi iz barskog logora.

Dolazak grupe iz Fode, koja je odbila da ide na rad iako je postojala pretnja streljanjem, nije mnogo promenio liberalniji odnos logoraša u Kolfioritu prema ovom pitanju. U debati pristaloca NOB prevagnulo je mišljenje da odlazak na kopanje kanala ili u poljoprivrednu ne treba osuđivati. Komunisti su ostali u manjini. Tako je nekoliko stotina logoraša otišlo na dobrovoljni rad što im je donosilo povoljnije uslove života, posebno ishrane.

U Kolfioritu je postojala organizacija KPJ koja je svojim radom obuhvatala čitav logor. Brojala je oko 15 članova, organizovanih u jedinstvenu organizaciju. Njom je rukovodio sekretar partijskog biroa, ujedno i partijske organizacije, Savo Pejanović. U logoru su, pored ostalih, bili sledeći članovi: Savo Pejanović, Spaso Popović, Milutin Đurišić, Velimir Đurišić, Branko Nilević, Branko Radusinović, Zdravko Ćuković - Mujo, Božo Danilović, Rudi de Biadi, Kosto Ćufka,

---

¹⁶¹ AMUPI, A 5 G, II GM, B 46.

Ljubić Radonjić i dr. Sa grupom iz Fođe došlo je šest članova KPJ: Đoko Pejak, Marko Popović, Rako Ražnjatović, Savo Stanišić, Milovan Kovačević - Mujo, Drago Ivanović. Od pomenutog broja (15) trojica su bili van logora, sa grupom drugova koji su pošli na rad. Oni su ostali u sastavu logorske organizacije, otud su održavali vezu i usklađeno delovali.

Julska grupa interniraca donela je i vest o streљjanju 180 ljudi u Crnoj Gori. Cetinjska grupa do tada nije imala svog predstavnika u komitetu (birou, p.p.) iako je u njoj bilo članova partie i SKOJ-a. U junu 1943. godine uključeni su u komitet Cetinjani Dimo Vujović i Marko Popović.

Nove grupice u avgustu donosile su povoljnije vesti. Logor je tada već narastao na oko 1.600 interniraca.

Pad Musolinijeve vlade i iskrcavanje saveznika ohrabrili su logoraše i probudili nade u brz dolazak savezničkih snaga. I atmosfera se u logoru izmenila. Olabavile su stroge mere logorske uprave; kretanje po dvorištu postalo je gotovo slobodno, ljudi su mogli da se sunčaju, da se oslobadaju vaški. Organizovane su - uz dozvolu - fudbalske utakmice između baraka, zatim kulturno-umetničke priredbe, čak se pokušalo i sa operskom priredbom. Jedna harmonika i jedna gitara bile su dovoljne da se povremeno zaori pesma.

U logoru je bio veliki broj inelektualaca - studenata, đaka, činovnika, oficira, profesora i drugih - pa je bilo mogućnosti za organizovanje prosvetarskih, ali i političkih predavanja, prvo na jednom mestu a posle po barakama, zavisno od interesovanja. Malobrojni komunisti pokušavali su da jačaju i brane ideje NOB.

Mежду logorašima je bilo i pristalica četničkog nacionalističkog pokreta koji se nisu ustručavali da plasiraju svoje ideje, ali za njihovu delatnost atmosfera nije bila pogodna. Misli logoraša bile su najvećim delom okrenute saveznicima od kojih su i jedni i drugi očekivali oslobođenje.¹⁶²

Posle pada Musolinija 26. jula 1943. i formiranja Badoljove vlaste, logorske vlasti su postale ljubaznije, iako je režim u logoru ostao isti. Postalo je aktuelno pitanje kako dočekati saveznike i nastupiti kao organizovana celina. Komunisti su razradili ideju o stvaranju logor-

---

¹⁶² Božidar Lukić, *Internirci Cetinjske barake u italijanskim konc. logorima i neuspelo bjekstvo iz logora Colfiorito*, „Vojnoistorijski glasnik”, br. 5, 1990. str. 229.

skog komiteta Narodnog fronta kako bi logor mogao da se organizovano predstavi kao celina koja želi da se priključi NOP-u. Ideja je povoljno primljena od velike većine i u odboru su ušli sve starešine baraka, starešine logora i više najuticajnijih ljudi iz raznih sredina, različitog obrazovanja i starosti. Svi kojima je ponuđeno učešće u ovom rukovodstvu su se prihvatali te obaveze. Organizovano je bilo informisanje o događajima u zemlji, u Italiji i svetu.

Ljudi u logoru bili su zaokupljeni brojnim prepostavkama o iskrcavanju saveznika. Sporazumu između Badoljove vlade i saveznika 4. septembra, pošto su se saveznici prethodnog dana iskricali u Kalabriji, dao je krila nadanjima da je sloboda blizu. Logorski odbor je sticao sve veći autoritet.

Osmog septembra crkvena zvona su objavila da se nešto značajno događa. Bila je to kapitulacija Italije, ali u prvom momentu nije bilo jasno o čemu se radi dok jedan od stražara nije rekao: „La guerra è finita” (Rat je završen). Sledećeg dana vojnici su napustili stražarska mesta, a oduševljeni logoraši očekivali su brzo napredovanje saveznika. Logorski odbor je zauzeo stav da se ostane u žicama i sačekaju saveznici. Pripremjen je govor za njihov doček i utvrdeni zahtevi da se logoraši prevedu u NOB.¹⁶³

Koliko je rukovodstvo logora bilo uvereno da će saveznici brzo doći i da će priхватiti sve njihove zahteve pokazuje usvojena rezolucija koju je pozdravila većina logoraša. Navećemo četiri zahteva:

„1. da uprava, koju ćemo mi birati, privremeno postavlja komandno osoblje nad nama i da ova uprava vodi sve službene razgovore i donosi odluke po zajedničkim pitanjima sve dok se ne uspostavi veza sa Antifašističkim vijećem u zemlji i Vrhovnim štabom Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije;

2. da nam se omogući što prije veza sa vođstvom Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i povratka u zemlju;

3. da nam se omogući veza sa svim političkim internircima i osuđenicima Jugoslavije, koji se nalaze na teritoriji Italije i

---

¹⁶³ *Isto.*

4. da se svi oni nenarodni i izdajnički elementi, koji se ma pod kojim vidom nalaze u Italiji, moraju uhapsiti od savezničkih vlasti i predati narodnoj vlasti naše zemlje..."

....Kao i sve drugo što je dolazilo od Komiteta, kao rukovodećeg organa, ljudi su i ovo disciplinovano slušali i u najvećem broju prihvatali dok se jedan dio čutke razišao, a pojedinci su čak, čim se euforija zadovoljstva slegla otvoreno reagovali, protiveći se čekanju saveznika. Kapitulacija Italije značila je slobodu i svaki, makar i najkraći, produžetak robovanja, pogotovu samozatočeništva, u idealnim uslovima za bjekstvo, unosio j nemir i nespokojsvo...”¹⁶⁴

Predlog da se izade iz žice i krene u susret saveznicima smatran je izrazom nestrpljenja i nediscipline. Organizovane su čak straže da se spreči prevremeni izlazak iz logora. Takvo ponašanje uživalo je podršku većine.

Osvajanje Barija 12. septembra uveravalo je pristalice čekanja da su u pravu. Sesnaestog septembra napredovanje saveznika je zastalo, a njihov brzi dolazak postao neizvestan. Pritisak za izlazak je naglo ojačao. Logorski odbor je, na inicijativu komunista, odlučio da sa komandantom razgovara o bekstvu. Komandant je pristao, ali pod uslovom da sve bude izvedeno tako da on ne bude odgovoran. Iz magacina se moglo dobiti 30 pušaka i 2 puškomitrailjeza, ali je prevladalo mišljenje da se ide bez oružja, uzdajući se u razumevanje građana. Odluka je brzo doneta, ali je za organizaciju 1.600 ljudi - vojnički po barakama, za prikupljanje hrane, organizaciju po četama, obaveštavanje svakog pojedinca trebalo vremena. Prvobitni planovi o prebacivanju savezničkim kamionima i slično su otpali. Organizatori su bili opterećeni i eventualnom ulogom četnički nastrojenih logoraša. Odlučili su da sve temeljito pripreme i odredili 22. septembar za dan beksta. Nisu uvažili primedbe da mogu naići Nemci. Bilo je ne malo kolebljivaca, naročito onih sa većim zalihama hrane i novca položenih kod komandanta logora koje je trebalo uzeti i podeliti.

Dok je sprovedena organizacija bekstva, komanda logora se stabilizovala i vratila straže računajući ako dođu Nemci predaće im logor i nema odgovornosti, a ako dođu saveznici mogu reći da su ih čuvali dok oni ne dođu i odluče o njihovoj sudbini.

---

¹⁶⁴ B. Lukić: *n.č.*, str. 237, 238.

Vojna organizacija i odgovornosti prilikom bekstva nije se dopala većini članova logorskog odbora NF i oni dva dana uoči bekstva menjaju odluku i zaključe da se vojna organizacija raspusti i da se sačekaju saveznici.

Po svedočenju Božidara Lukića, logorski komitet KPJ kao jezgro i pokretač logorskog odbora Narodnog fronta je pogrešio što u skladu sa željama ogromne većine logoraša nije odmah po kapitulaciji Italije organizovao bekstvo, jer je i komandant logora bio spremjan da to prihvati. Umesto toga jedinica, kojom je komandovao sam Lukić, držala je straže da bi sprečila svaki neorganizovan izlazak iz logora.¹⁶⁵

Dvadeset drugog septembra, na zaprepašćenje logoraša, pred komandu logora stigao je nemački oficir u društvu uniformisanih Italijana. Iluzija o susretu sa saveznicima je namah razbijena. Nemački oficir je otisao, a logoraši su te večeri presekli žicu na nekoliko mesta i pobegli po grupama. Stražari su kobajagi pucali na begunce - iznad glava i logor je gotovo ispražnjen.

Ostalo je oko 350 ljudi koji nisu uspeli ili nisu hteli da beže. Uskoro su prebačeni u nemačke radne logore gde su dočekali kraj rata. Za svoje zakašnjenje oni su okrivili logorski odbor koji je odredio da njihova baraka izade poslednja, a nije uspeo da kontroliše utvrđeni red izlaska i „zaboravio“ je da prekine telefonsku vezu sa nemačkim garnizonom u Folinju. Sve to je omogućilo nemačko-fašističkoj jedinici da spreči bekstvo 350 logoraša.

Putevi onih koji su pobegli do ostvarenja njihovih ciljeva bili su veoma različiti, ali su gotovo svi oni kojima je to bio cilj uspeli da se dokopaju domovine. Oficiri jugoslovenske vojske, zakleti na vernost Kralju i otadžbini, priključivali su se najvećim delom vojsci Draže Mihailovića uz svesrdnu pomoć engleskih jedinica koje su tada u Italiji kod svih zatočenika lobirale za četnički pokret. Engleska je, sa druge strane, pomažući NOB prema obavezi u Teheranu pomogla i omogućila stvaranje baze NOB u Bariju kao oslonac pristalicama te borbe.

Posle kapitulacije Italije logor je postao stecište interniraca koje su nemačke vlasti hvatale kao odbengle logoraše. Dobar broj ih je transportovan za logore u Nemačkoj. Logor je u isto vreme bio sabirni centar za one internirce koji su bežali za Jugoslaviju i odatle, zato što nisu

---

¹⁶⁵ *Isto.*

bili zdravstveno sposobni za rad, uz pomoć nemačkih vlasti transportovani za Jugoslaviju. Ta uloga logora je trajala gotovo do kraja rata, jer se čak u aprilu 1945. pominju grupe koje treba transportovati za Jugoslaviju.

Logor Pisinjamo di *Kampelo del Klituno* (Campello del Clituno) osnovan je u decembru 1942. U njemu su pored Jugoslovena bili i Graci; nalazio se na oko 320 m nadmorske visine. Oko 800 zatočenika bilo je smešteno u 24 šatora. Vreme je bilo hladno, dani bez sunca sa mnogo vlage. Ogreva nije bilo, niti se pod šatorima moglo ložiti. Loše obućeni, gotovo goli i bosi, ljudi su drhtali od hladnoće, a veći deo zimskih dana provodili u krevetu. Zbog hladnoće, loše ishrane i rđavih higijenskih i sanitarnih uslova, pratile su ih razne bolesti. Ovakav smeštaj bio je privremen, jer još nije bio izgraden logor Kolfiorito u koji je kasnije upućeno oko 800 crnogorskih interniraca.

Na prostoru ove provincije bio je i logor *Manteleone di Spoleto*, osnovan avgusta 1942. godine, u kome je bilo desetak Jugoslovena. Zatim, *Morganjo di Spoleto*, osnovan juna 1942. kao radni logor, u koji je avgusta 1942. dovedeno oko 200 Srba iz Beograda. Nešto kasnije, dovedeno je još 100 ljudi iz Jugoslavije različite nacionalnosti. Svi ovi ljudi radili su kao prinudni radnici u rudnicima Bastordo i Marganjo. Ovde je u jesen 1942. osnovan i logor Kolfiorito di Folinjo, u kome je u početku bilo oko 300 Jugoslovena, uglavnom iz Crne Gore.¹⁶⁶

Radni logor *Ćita Dukale* formiran je aprila 1943. godine od interniraca iz koncentracionog logora Kolfiorito (Colfiorito). Oko 150 probranih mladih ljudi, pritešnjениh gladi i lošim uslovima života u logoru, javilo se dobrovoljno na rad i sprovedeno u Ćita Dukale, privremeni logor od nekoliko baraka opasanih žicom. Na čelu logora bio je komandant i nekoliko vojnika. Nedaleko je bio smešten zarobljenički logor savezničkih vojnika.

Uslovi smeštaja bili su uobičajeni za logore: kreveti, slamarice, čebad, čaršavi. O čistoći i higijeni se mnogo vodilo računa. O zdravlju se brinuo lekar iz grada, koji je redovno obilazio logor. Teži bolesnici srčani, plućni i drugi lečeni su u bolnicama izvan logora i imali tretman kao i italijanski građani.

---

¹⁶⁶ AVII, K. 1020, reg. br. 23/1-14.

Ishrana je pripremana u režiji samih logoraša. Sledovanje je bilo obilnije nego u prethodnom logoru Kolfiorito, što je i razumljivo, jer gladni logoraši ne bi mogli da rade teške fizičke poslove za koje su dovedeni. Hrana je deljena na gradilištima, a ponekad su se morali vraćati u logor za ručak. Logoraši nisu imali veze sa Crvenim krstom pa nisu dobijali od njih nikakvu pomoć. Nije bilo ni crne berze jer niko nije imao novca. Veza sa porodicom bila je uobičajena - putem pisama, jednom u 15 dana.

Posao je bio fizički težak. Radno vreme oko 10 časova. Kopali su se kanali za mesni vodovod. Bez pomoći mašina uz upotrebu kram-pova, lopata i kolica radilo se ceo dan uz određene pauze. Po oceni komande logora internirci su disciplinovano obavljali posao bez ikakvih incidenata.

U prethodnom logoru ova grupa bila je izložena kritici i pritiscima da ne idu na radilišta okupatora. Razlog njihovog dolaska, uprkos tim pritiscima, bila je želja da se prezivi uz povoljnije okolnosti. O tome svdoče dobra organizovanost po grupama koje su prekrile ceo logor. Informisanje o dogadajima u logoru i situaciji u svetu pomoglo je internircima da pokušaju da se snađu prilikom kapitulacije Italije.

Predstavnici logora zahtevali su odmah po kapitulaciji da budu oslobođeni. Komandant logora nije smeо da udovolji tom zahtevu pa su logoraši zahtevali da im se odobri dnevni boravak na padinama brda iznad logora kako bi u slučaju opasnosti mogli pobeći od nemačkih jedinica, koje su prolazile pored logora. Posle dugog natezanja i obostranih pretnji dao je odobrenje da „možemo preko dana da boravimo van žica. Razmestili smo se po manjim grupama na širem prostoru brda. Sve to nije bilo po volji fašistima iz grada - Ćita Dukale, pa su uputili poveći broj uniformisanih fašistima i pripadnika Šumske policije da opkole internirce i vrate ih u logor. Fašisti su pošli šumovitim dolinama s jedne i s druge strane brda do visine gde su bili najudaljeniji logoraši. Tu su presekli brdo i zatvorili krug u nastojanju da se niko od interniraca ne nađe van obruča. Ipak tridesetak nas je izbeglo opkoljavanje i bijegom dođe do vrha brda. Dok smo vijećali šta dalje da radimo, pristigao je iz logora mlad čobanin i saopštio nam da mu je naložio nama naklonjeni narednik... da nam kaže da su logor preuzeli fašisti i da što prije moramo napustiti mjesto... Podijelili smo se u šest

grupa. Svaka je izabrala pravac kretanja. Sve su upućene prema Gran Sasu i drugim planinskim predjelima...”¹⁶⁷

„...Opkoljene internirce fašisti su vratili u logor, gde su ih predali Nijemcima...”¹⁶⁸ To je označilo kraj logora Ćita Dukale.¹⁶⁹

Radni logori *Nartida G. Selano* (Nartida G. Selano) i *Umbertida* (Umbertida) bili su mnogo manji i neka vrsta kolonije konfiniraca sa ograničenim slobodnim kretanjem.¹⁷⁰

Logor Elero osnovan je polovinom novembra 1942. godine takođe kao radni. Nalazio se na oko 20 km od Peruđe. Ovamo su dovodeni internirci iz raznih logora za rad na izgradnji dela železničke pruge započete „prošlog svetskog rata”.¹⁷¹

Pored logora prolazi železnička pruga Peruda - Areco. Smeštajni uslovi i hrana bili su povoljniji nego u koncentracionim logorima. To je bila kompenzacija za uloženi rad i potrebu da internirci održavaju neophodnu radnu kondiciju. Da bi se zaštitili od gladi i surove discipline u logoru, mnogi su se javljali dobrovoljno na rad odbacujući upozorenje pristalica NOB da svaki rad koristi fašistima i objektivno znači pomoć okupatorima zemlje iz koje su prognani.

Upravnik logora - poručnik zapamćen je po relativno blagom odnosu, a šef obezbeđenja suprotno tome bio je strog. Vojnici su stržarno sprovodili internirce na posao i sa posla. Hrana se delila na radištu, ili su se internirci vraćali da jedu u logoru. Oni koji su imali novca - a on se dobijao uglavnom od familije - mogli su da prilikom povratka sa posla nabave hranu u gradu.

Posle kapitulacije Italije logor je rasformiran.

U samoj Peruđi postojao je koncentracioni logor za muškarce. Neki podaci ukazuju da su u tom zatvoru većinom bili mladi ljudi. Prema spisku iz 1943. godine bilo ih je 214 pretežno Crnogoraca i znatno manje Slovenaca.

¹⁶⁷ DACG, Zdravko Ćuković - Mujo, „Klos - Kavaja - Ćita Dukale - Bari”, (sjećanje), str. 3.

¹⁶⁸ AVII, Ia K. 1020, reg. br. 23/6-6.

¹⁶⁹ AVII, Ia K. 1020, reg. br. 23/1-6

¹⁷⁰ AVII, Ia K. 1021, reg. br. 25/1-13.

¹⁷¹ AVII, Ia, K. 1021, reg. br. 2/1-1, 2/1-2.

PROVINCija PEZARO (PESARO)

U malom mjestu *Mondaino* (Mondaino), po čijem imenu se nazivao logor, bila je smeštena grupa od 34 jugoslovenska zatočenika. Os-kudni izvori govore da su bili sa teritorije Hrvatskog primorja, uglavnom Hrvati i nekoliko Srba. Ljudi su bili smešteni relativno udobno u privatnim kućama, a nekoliko karabinjera kontrolisalo je njihovo kretanje.

Ishranu su sami organizovali sa sredstvima koja su dobijali od italijanske uprave, 6-8 lira po osobi dnevno. Zbog nedovoljnih sredstava za život, ljudi su bili prinuđeni da rade razne poslove, za skromnu nagradu, i njime poboljšaju ishranu, odeću, a naročito veš, jer su imali samo po jedan par u kome su se zatekli prilikom hapšenja. U mestu boravka slobodno su se kretali, a od uprave logora tražili su da im dozvoli odlazak u obližnja mesta radi pronalaženja bolje plaćenih poslova. Zdravstvena služba nije bila organizovana, ali, s obzirom na uslove smeštaja i boravka, bolesnih nije bilo.

Posle kapitulacije Italije, vratili su se u Jugoslaviju.¹⁷²

U sličnoj situaciji se našla grupa Jugoslovena u mestu Pezaro Urbania (Pesaro Urbania).

PROVINCija PESKARA (PESCARA)

U dostupnim izvorima pominju se sledeći logori sa nazivima mesta u kojima su bili smešteni internirci sa područja Jugoslavije: *Cita san Andelo* (Citta S. Angelo), *Cita di Kostelo* (Citta di Costello), *Darindola Koromonika* (*Darindola Coromonica*) i *Loreto Abrutino* (Loreto Abrutino).¹⁷³ U mestu logora ljudi su se slobodno kretali. Angažovani su kod privatnih lica da rade uglavnom fizičke poslove i da na taj način nešto i zarade, prvenstveno za ishranu. Karabinjeri kojima su bili povereni, korektno su se odnosili prema njima. Slobodno vreme koristili su da organizuju pripreme za povratak u domovinu, kada za to budu bili povoljni uslovi. Pored ovih pominju se još dve grupe interni-

¹⁷² AVII, Ia K. , reg. br. 24/I-1.

¹⁷³ AVII, Ia, K. 988, reg. br. 17/I-1; K. 1020, reg. br. 24/I-1.

raca angažovanih na radu u mestima *Perina* (Perina) i *Forindola* (Forindola).¹⁷⁴

PROVINCija RAVENA (RAVENNA)

U izvorima koji su datirani 4. oktobra 1943. bez imena, mesta i logora, stoji da na teritoriji ove provincije ima 30 jugoslovenskih interniraca. To su bile porodice sa decom, koje su se ovde zadržale i posle kapitulacije Italije.¹⁷⁵

PROVINCija RIJETI (RIETI)

U izveštaju Ministarstva unutrašnjih poslova Italije iz februara 1943. navodi se da su konfinirci sa područja Jugoslavije na prostoru ove provincije bili smešteni u dva logora. *Rijeti*, gde je bilo 50 konfiniraca iz Gorskog kotara i S. *Vitorina di Ćitadukale* (S. Vitorina di Cittaducale), osnovan maja 1943. kad je u njega bilo dovedeno 200 Crnogoraca i 35 Hrvata, delom iz Hrvatske, a delom iz Hercegovine. Podaci govore da su bili smešteni po privatnim kućama, a da je ishrana za sve njih bila na jednom mestu. U mestima - logorima, zatočenici su ostali do kapitulacije Italije.¹⁷⁶

PROVINCija ROVIGO (ROVIGO)

O logorima ove provincije dostupna su nam dva izvora. Jedan od 24. septembra 1943. u kome stoji da u logoru *Rovigo* (Rovigo) ima 93 Jugoslovena među kojima i Jevreja.¹⁷⁷

Drugi od 13. januara 1944. iz koga vidimo da je iz logora oslobođeno 6 Hrvata i 5 Slovenaca.¹⁷⁸

---

¹⁷⁴ AVII, Ia K. 1021, reg. br. 23/1-7.

¹⁷⁵ AVII, Ia K. 1020, reg. br. 23/6-9.

¹⁷⁶ AJ. 110 br. 4632; AVII, Ia K. 1020, reg. br. 23/6-16; K. 1020, reg. br. 10/6-6.

¹⁷⁷ AVII, Ia K. 1021, 24/1-7, K. 1021, 2/1-2.

¹⁷⁸ AMUPI, A-4, N-77.

Za smeštaj konfiniranih ljudi sa područja Jugoslavije, po oceni Ministarstva unutrašnjih poslova Italije, bila su najpogodnija ostrva uz zapadnu obalu Italije, i to iz više razloga. Najpre, daleko su od jugo-slovenske teritorije. U slučaju bekstva, teško bi se sa ostrva, a i preko kontinentalnog dela Italije, neopaženo uspeli da vrate kući. Moguće je i bolje obezbeđenje sa manjim brojem stražara, i, najzad, udaljeni su bili od većeg broja italijanskih građana, koji bi, videći kako žive, koristili priliku da im izraze svoju pažnju i sažaljenje. Iz ovih i drugih razloga na ostrvu Sardinija, prema raspoloživim izvorima, žitelji Jugoslavije bili su konfinirani u 17 logora, koji su nosili nazine mesta - naselja u kojima su se nalazili. To su: Monte d'oro (Monte d'oro), San Gavino (San Gavino), Kastiadas Igleziente (Castiadas Igleziente), Olbia (Olbia), Porto Tores (Porto Tores), Klivani (Clivani), Aldero (Algero), Elmas (Elmas), Golfo Aranči (Golfo Aranci), Vena Fiorita (Vena Fiorita), Santa Tereza di Galura (Santa Teresa di Galura), Poeto (Poeto), Bađe (Bade), Salides (Saliges), Sanluri (Sanluri).¹⁷⁹

U raspoloživim dokumentima nema bližih podataka o tome koliko je ljudi bilo konfinirano u ovim mestima - logorima. U nekim sećanjima preživelih pominje se broj od 15.000 ljudi koji verovatno treba uslovno uzeti, s obzirom da nema drugih podataka.

Svi ovi logori bili su pod komandom Ministarstva unutrašnjih poslova Italije. Na čelu uprave logora stajao je karabinjerski oficir ili podoficir, u zavisnosti od veličine logora i broja ljudi smeštenih u njemu. Upravniku je bila pridodata grupa karabinjera koja je čuvala stražu i kontrolisala kretanje konfiniraca. Ljudi su različito bili smešteni. Najviše ih je bilo u iznajmljenim prostorijama, grupno, više njih u jednoj prostoriji, a i u privatnim kućama iznajmljenim za te potrebe, pogotovo ako su to bile kompletnе porodice kao u logoru Aprica - Sondrio).¹⁸⁰ Ljudi su, uz odobrenje, mogli slobodno da se kreću u mestu gde su bili smešteni, uz obavezu da se svakoga dana u određeno vreme jave upravi logora. Ishrana je bila organizovana po logorima za sve konfinirce, od sredstava koje je Ministarstvo unutrašnjih poslova obezbeđivalo za svakog zatočenika (po 8 lira dnevno), od čega se 6

¹⁷⁹ AJ, 110, Sećanja preživelih zatočenika, br. 4918, 4632; E. Milak, n.č., str. 168.

¹⁸⁰ AVII, K. 24/1-1 i F 148.

odnosilo na ishranu, a 2 lire zatočenik je dobijao da potroši u logorskoj kantini. Porodice su same pripremale hranu od sredstava koja su dobijale. Glave porodica dobijale su 8 lira, žene 4, a deca po 3 lire.

Zdravstvena služba u logorima na ovom ostrvu, za ove prilike, bila je dobro organizovana, a i higijenski uslovi u smeštajima zadovoljavajući. Ljudi su spavali na slamaricama sa posteljinom. U većini smeštaja ili u njihovoj neposrednoj blizini, bilo je vode gde su zatočenici mogli da se umiju, operu rublje i slično.

Zatočenici ovih logora, i pored veoma jake kontrole od strane uprave logora, kroz razne poznate oblike iz drugih logora, a bilo ih je i novih, organizovali su politički rad. Cilj ovog rada bio je da se ljudi informišu o situaciji u zemlji i da se pripreme za povratak. Veoma mali broj se prilikom povratka pridružio pokretu otpora Italije u zajedničkoj borbi protiv fašizma. Dobar deo ljudi koji se iz ovih logora vraćao u zemlju preko baze u Bariju, pridružio se NO pokretu i borio se do oslobođenja.¹⁸¹ Najviše ih se vratilo kućama direktno.

PROVINCIJA SAMPDORIJA

Jugoslovenski zatočenici u logoru *Aprika* u provinciji Sampdorija, njih oko 250, bili su smešteni po privatnim kućama. To su, u stvari, bile kompletne porodice sa malom decom. Najviše je bilo Jevreja, nekoliko Hrvata, desetak Slovenaca i jedan Srbin. Iako su bili po kućama, prostor za njihov smeštaj bio je vrlo skučen, Dešavalo se da otac i majka sa troje dece budu smešteni u jednoj sobi od 10-15 m² sa oskudnim nameštajem. Najčešće se spavalo na podu, bez dovoljno posteљine, a sve sanitarije su bile daleko u dvorištu za više porodica, pa se za njihovo korišćenje morao čekati red. Ishranu su sami organizovali sa novcem koji su dobijali od italijanske vlasti. Glava porodice je dobijala 8 lira, žena 4, a deca po 3 lire. Posle kapitulacije Italije ovi ljudi su se, sem Jevreja, vratili kući.¹⁸²

¹⁸¹ AIZDG, 143, 144, 145, 1207.

¹⁸² AVII, ta K. 1020, reg. br. 24/1-11.

PROVINCija SAVONA

U malom mestu Stopariju, za jugoslovenske internirce osnovan je logor *Marello* (Marello). Funkcionisao je od kraja 1941, pa sve do aprila 1944. Na čelu logora bilo je vojno lice u svojstvu komandanta logora, a pomagalo mu je 18 vojnika i 20 stražara. Kapacitet logora je bio za 250 osoba, a u njemu je bilo 60 ljudi. U logoru je bila dobra organizacija reda i rada. Internirci su ustajali u 7 časova, do 8 časova su doručkovali i odlazili na rad. Radili su puno radno vreme, a nekad i više, sa prekidima za odnor i mali obed. Logor je imao ambulantu i priručnu apoteku. O zdravstvenom stanju zatočenika brinule su četiri medicinske sestre.¹⁸³

Na teritoriji ove provincije bio je još jedan logor u mestu *Kairo Montenote* (Cairo Montenote) u kome su smeštена lica čiji su rodaci bili u NO pokretu. Kapacitet ovog logora bio je za 200 osoba, ali nije bio popunjeno.¹⁸⁴

PROVINCija SALERNO

Na zapadnoj obali Italije i na ostrvima u Tirenskom moru nalazio se ne mali broj logora u kojima su bili zatočeni Jugosloveni. Na području provincije Salerno, čija se teritorija protezala uz obalu mora, bio je logor *Kampanja* (Campagna). U njemu je, pored ostalih, bilo i Jugoslovena. Nije nam poznat kapacitet logora, ali se u izvorima поминje brojka od 600 Jugoslovena. Smeštaj i ishrana ovih ljudi bili su loši. Živeli su od onog što im je uprava logora obezbeđivala. U mestu logora kretali su se slobodno, uz povremenu kontrolu karabinjera, ali nisu imali mogućnosti da rade kod privatnih lica.

Internirci su u logoru ostali do prodora savezničkih trupa na ovu teritoriju.¹⁸⁵

---

¹⁸³ DACG, ZD JV.

¹⁸⁴ AMUPI, ASG, II GM. B, 403, F 59; AIZDG, M-4, B-11.

¹⁸⁵ AVII, Ia K. 1021, reg. br. 23/5-9.

PROVINCĲA TERAMO (TERAMO)

Iz materijala Državne komisije za ratne zločine saznajemo da su konfinirani ljudi sa područja Jugoslavije bili zatočeni u više mesta - logora na teritoriji ove provincije. U logoru u mestu *Teramo* bilo je smešteno 22 lica iz Hrvatskog primorja. U logoru mesta *Tortoreto*, marta 1942. bilo je konfinirano 140 ljudi, ali je ubrzo dovedeno još 75 lica. U mestu *Izola del Gran Saso* (*Isola del Gran Sasso*) aprila 1942. bilo je zatočeno 112 lica, u *Civiteli del Tronto* (*Civitella del Tronto*) od 9. aprila do kraja marta 1942. godine 200 ljudi različitih godina i pola. U logoru mesta *Notaresko* (*Notaresco*), sredinom 1942. bilo je 96 lica. U logor mesta *Nereto*, osnovanom 1940. godine prvi zatočenici iz Jugoslavije, njih oko 100, dovedeni su u jesen 1942. i razmešteni po privatnim kućama. U mestu *Lupini* bilo je 60 lica.

U privatnim kućama u mestima *Agrini Konzarei* (*Agrini Consarei*) bilo je 45 ljudi, a u *Tukudiju* 40, dok je u *Tosićiji* (*Tossicia*) bilo njih 114.¹⁸⁶ Smeštaji u svim navedenim mestima, naročito tamo gde su bile manje grupe zatočenika, nisu bili loši. Bilo je dovoljno vode pa se lična higijena mogla održavati mnogo lakše. Spremanje hrane od novca koji su dobijali od uprave logora i onim što su zaradili radom kod meštana, organizovano je u većini mesta u vlastitoj režiji. Zdravstvena služba u kojoj su radila dva lekara bila je organizovana za sve zatočenike. Prema izjavi preživelih zatočenika, lekari su se veoma korektno ponašali i trudili da tamo gde lekova nije bilo bar lekarskim savetima i pažnjom pomognu bolesnicima.

Preko italijanske štampe i razgovora sa meštanima bilo je moguće pratiti kretanja na frontovima i političku situaciju u svetu što je budilo nadu u skore promene u Italiji.

Uoči kapitulacije Italije formirane su grupe za izlazak iz logora i pravljeni planovi za povratak u Jugoslaviju.¹⁸⁷

Na prostoru ove provincije nalazio se i koncentracioni logor *Koropoli* (*Coropoli*) smešten u istoimenom mestu u samostanu „*Noli*“. Uz dodatne prostorije imao je kapacitet za 200 lica. Prema izveštaju generalnog inspektora provincije Teramo od 22. jula 1942. u logoru je

¹⁸⁶ AJ, 110 br. 4632; F. br. 1419; F. br. 1454; F. br. 1158; F. br. 1421. F. br. 3227; AVII, la K. 24/I-1; AMUPI, M. 4, B. 9; K. 1000, 11/3-2.

¹⁸⁷ AVII, la, Izveštaj prefekta provincije Teramo od 30. aprila 1942.

bilo 150 logoraša pretežno Jugoslovena, zatim Poljaka, Grka, Engleza, Indijaca i drugih.

Logor je imao uobičajene smeštajne uslove sa minimumom sanitarnih uslova. Logoraši su, međutim, dobijali redovno pakete sa hranom i odećom od Crvenog krsta što je bitno uticalo na poboljšanje njihovih životnih uslova.

Prema jednom izveštaju provincije Teramo od 1. maja 1942. brojno stanje u logoru bilo je 136. U tom izveštaju, pominje se rad u vojnem preduzeću *Montmori* (Montmori).¹⁸⁸

Internirci su pokazivali izuzetnu osetljivost na torturu logorske uprave. Kada je u letu 1943. komandant logora ošamario jednog internca, organizovan je štrajk gladi koji je posle pet-šest dana uspešno završen prihvatanjem svih zahteva štrajkača.¹⁸⁹

Glavninu ljudi predstavljali su internirci Srbi, Hrvati, Slovenci i Crnogorci. Po svom opredeljenju oni su većinom bili pristalice NOB-a. Koristeći relativno povoljne uslove kretanja u logoru, oni su razvili politički rad i informisanje tako da su bili u stanju da prate u osnovi stanje u svetu, naročito posle iskrcavanja savezničkih trupa na Siciliju, ali su u tome spričavani surovim merama direktora.¹⁹⁰

Posle tog iskrcavanja Koropoli je postao u neku ruku tranzitni logor. Prvo je početkom jula pristigla grupa interniraca iz logora Tolo, koja je ostala mesec dana, a zatim evakuisana dalje na sever u logor Vila Selva.

Iz logora Parma stigle su dve grupe. Prema kazivanju Jove Pavlovića ova grupa je odmah posle kapitulacije Italije napala stražu i razbežala se po okolini. Tu su se krili nekoliko dana, ali su nemacke jedinice organizovale poteru i većinu pohvatili. Dvanaestorica Jugoslovena koji su izbegli poteru zaputili su se nekom starom barkom prema Jugoslaviji. Posle tri dana vožnje Jadranskim morem presrele su ih

¹⁸⁸ AVII, K. 1020, 28/6-1, K. 1020/6-6.

¹⁸⁹ I. Zloković, *n.č.*, str. 457.

¹⁹⁰ Na položaju direktora logora izmenilo se više ljudi. Svi su bili grubi i drski prema zatočenicima, ali je u tome prednjačio dr Frančesko Aronija. On je sa grupom karabinjera u logoru zaveo teroristički režim. Tražio je od zatočenika da fašistički pozdravljaju, zabranjivao im redovno slanje pošte, zakidao im na hrani, zabranjivao im izlazak u logorsko dvorište, stavljao ih na razne muke, među kojima je bilo najteže istezanje pojedinih delova tela, čupanje brkova i brade i slično. Zbog ovakvih postupaka, Državna komisija za ratne zločine Jugoslavije zatražila je pred Međunarodnim sudom krivičnu odgovornost za direktora logora i njegove saradnike (AJ, 110, F. br. 1154).

nemačke morske patrole i misleći da su saveznički padobranci, odvele ih u logor Peskara (Pescara). Sa probranom grupom iz tog logora upućeni su u sabirni centar Akvila (Aquila) odakle su kasnije transportovani u Nemačku na rad.¹⁹¹

PROVINCIJA TREVIZO (TREVISO)

Logor *Monigo* je jedan od najstrašnijih logora formiran u Drugom svetskom ratu na severu Italije, nedaleko od slovenačke granice. Tu je tokom 1942. i 1943. godine internirano na hiljade ljudi, pretežno Slovenaca. Pored strogog logorskog režima, s ciljem zastrašivanja i zatiranja svake pomisli na bekstvo, internirci su bili izloženi velikim opasnostima od gladi, bolesti i zime. Oskudno odeveni sa nedovoljnim pokrívjkama i slabom hranom bili su žrtve fašističke represije i mučenja koji su odneli na desetine života. S proleća 1943. godine, u vreme vojne kampanje za uništavanje glavnine partizanskih jedinica u Jugoslaviji, došlo je do velikih promena sastava logora. Većina interniranih Slovenaca raseljena je po drugim logorima ili vraćena kući, a na njihovo mesto došli su hrvatski internirci iz Gonarsa. Pre Gonarsa oni su preživeli izuzetno surovu torturu i mučenja u logoru na ostrvu Rab i u Monigo stigli iscrpljeni, onemoćali i bolesni. Broj se krajem marta 1943. popeo do 4.000, među kojima je bilo oko 1.000 dečaka i devojčica od kojih 30 tek rođenih beba. Starosna struktura se kretala od 96 godina (najstariji) do dva meseca (najmlađi).¹⁹²

Slovenci su uspevali da organizuju samopomoć i pomoć sa strane, pre svega iz Slovenije, i na taj način su dolazili do dodatnih sredstava za hranu i druge potrebe učinivši život koliko-toliko snošljivim. Novi internirci, pretežno iz Hrvatske i drugih krajeva okupirane Jugoslavije, nisu imali nikakvu podršku sa strane niti vlastitih sredstava. Logorska hrana - 150 gr hleba uz čorbe od zeleniša i 60 gr pasulja ili testenine sasvim je bila nedovoljna i za zdrave, a kamo li za iscrpljene i izmučene ljude. Smrt je počela da hara. Dešavalo se da dnevno umre i po 8 ljudi. Prema izveštaju od 31. marta 1943. umrlo je 67 interniraca, po izveštaju 13. aprila 1943. - 38, a 30. juna 1943. - 58 interniraca. Na-

¹⁹¹ AVII, Ia, K. 1020, 28/61-2.

¹⁹² AVII, Ia, K. 1020, reg. br. 12/6-3.

ročito su stradala deca koja nisu imala dovoljno mleka. Logorska uprava je znala da novodošli internirci ne mogu izdržati takve uslove života, znali su da ta iznemogla masa nije bila kadra za otpor ili pobunu, ali nije pokazala nikakvu spremnost da pomogne.

Sveta stolica je, predlažući prvo da se u svim logorima odvoje nevini od krivih, insistirala da se olakša život dece, žena i bolesnih. Govoreći u jednom pismu o deci koja u logorima ne mogu imati odgovarajuću hranu ističe se da ti uslovi „izgledaju posebno za žaljenje u logorima di Arba i di Treviza u kojima se nalazi približno 1.000 mlađih zatvorenika od kojih 700 dece ispod 10 godina starosti”.¹⁹³

Bio je to odgovor na zahtev odbora interniraca za pomoć. Oni su jasno istakli da prema nalazu sanitetskih stručnjaka, ovi ljudi mogu ostati živi samo ako im se brzo i u većoj količini upute hrana i lekovi. Ni sanitetska služba koja je bila slabo organizovana, bez lekova i dovoljno prostorija za bolesne, nije ni objektivno ni subjektivno bila sposobna da zaustavi masovno umiranje.

Samo u septembru 1942. na lekarski pregled se javilo 2.225 (od ukupno 3.925) logoraša. Analiza uzroka smrti 78 interniraca izvršena tih dana, pokazala je da su od telesne iscrpljenosti umrla 23, starosne iscrpljenosti 13, TBC 10, od srčane kapi i smetnji na srcu 11, a ostali od drugih bolesti. U zimskim mesecima 1942/43. dnevno je umiralo i po 6-8 ljudi, uglavnom dece i starih ljudi.¹⁹⁴

Pred tim činjenicama ni okupatorska vlast nije mogla da zažmuri. Komanda 2. armije - odeljenje ratnih zarobljenika, sekcija civilnih interniraca piše: „...Javljam ti da je mortalitet porastao... Razloge treba tražiti u slaboj fizičkoj kondiciji ogromne većine prispelih zatvorenika prilikom dolaska u logor, ogromnog broja staraca, užasa koje su doživela deca i majke prilikom akcija čišćenja terena i muka i nevolja u putu. Tome treba dodati da sledovanje utvrđeno za internirce nije dovoljno... te ima potrebe za povećanje namirnica.”¹⁹⁵

U Trevizu je postojao radni logor jugoslovenskih interniraca. Takođe i u mestu *Vazolo* (Vazzolo).¹⁹⁶

¹⁹³ AVII, Ia, K. 1020 , reg. br. 12/1-3.

¹⁹⁴ Zločini italijanskog okupatora v Ljubljanski pokrajinu - (ZIOLJP), Komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Sloveniji, Ljubljana 1946, str. 39.

¹⁹⁵ *Isto*, str. 151.

¹⁹⁶ AVII, Ia, K. 1021, reg. br. 24/1-1.

PROVINCĲA UDINE

Na prostoru ove provincije nalazilo se više logora u kojima su bili zatočeni ljudi sa područja Jugoslavije. To su u prvom redu Gonars i Visko (Visco).

Logor *Gonars* osnovan je početkom marta 1942. na predlog komandanta teritorijalne odbrane Udine armijskog generala A. Bergoncija (Bergonzi) u neposrednoj blizini železničke stanice Palma-Nova kod sela Gonars u pokrajini Furlaniji. Italijanske vlasti su ga zvanično zvala „*Campo concentramento P.g. No 89, P. m. 3200.*“

Logor je bio izgrađen od drvenih baraka, ograden bodljikavom ţicom sa stražarskim kulama. Unutrašnjost logora podeljena je na tri odeljenja: prijemno „Alfa“ i „Beta“. U prijemnom odeljenju, pored kupatila, nalazile su se prostorije za dezinfekciju odela i opreme. Posle kupanja i dezinfekcije odela i opreme, zatočenici su raspoređivani po odeljenjima i barakama. Bilo je oko trideset baraka sa 100-130 ležajeva sa slamaricama. Uz odeljenje „Beta“ nalazilo se nekoliko baraka u kojima je bila smeštena mala ambulanta, gde su zatočenici dolazili na pegled, ali sem leka za svrab drugih lekova nije bilo.

Prvi zatočenici u Gonarsu bili su žitelji Ljubljane, koje su Italijani pohapsili krajem februara 1942. godine. Oni su neko vreme bili u logoru Činjgin, a zatim su dovedeni u Gonars. Tu su civilne političke krvce smestili u odeljenje „Alfa“, dok su u odeljenju „Beta“ i pored njega bili smešteni podoficiri i oficiri Jugoslovenske vojske, koje su Italijani uhapsili 19. marta 1942. Krajem 1941. i početkom 1942. godine sa teritorije Ljubljane u ovaj logor su počeli da pristižu zatočenici iz drugih krajeva Slovenije (Logateca, Vrhnike, Borovnice, Grosuplja, Novog Mesta i drugih).

U periodu od 27. juna do 1. jula 1942. na teritoriji Ljubljane izvršena su masovna hapšenja. Uhapšeno je 20.435 lica. Od tog broja, 2.858 internirano je u Gonars, a možda bi ih bilo i više da partizanske snage nisu napadale transporte, kao što je to bilo 28. juna 1942. kada je iz transporta koji je išao prema Gonarsu oslobođeno 300 ljudi, a ostali su pušteni kućama. Kako su svakodnevno dovodili nove zatočenike, logor je postao pretesan. Da bi oslobodili prostor za nove zatočenike, podofcire i oficire - ratne zarobljenike, premestili su krajem marta 1942. u druge logore, tako da je Gonars postao logor samo za civilne

zatočenike. Svakodnevnim dovodnjem novih zatočenika u Gonarsu je, do oktobra 1942, bilo više od 4.000 ljudi.

Italijanskim vlasima se nije dopadalo da u jednom logoru nedaleko od jugoslovenske granice drže veliku grupu zatočenika, uglavnom Slovenaca, među kojima je bilo dosta pristalica NO borbe naroda Jugoslavije, koja je iz dana i dan postajala sve masovnija, pa su odlučili da ga rasele u druge, nove logore pretežno u unutrašnjost Italije. Krajem 1942. godine, najveći deo zatočenika preseljen je u logore Reniči, Trevizo, Padova, Visko i druge. Kako su po grupama prebacivali ljude tako su u Gonarsu oslobadali mesta za nove internirce sa područja Jugoslavije, odnosno sa teritorije Slovenije i Hrvatske.

Približavanjem zime, u logor Gonars su počeli da dovode žene sa decom. Među prvima su dovedene žene i deca sa područja opštine Čabar, koji su pre toga bili zatočeni u logoru na ostrvu Rabu. Iz Ljubljane je 4. decembra 1942. doveden transport mladih žena. U proleće 1943. godine veliki broj zatočenica pušten je kućama, a italijanske vlasti su u logor ponovo počele da dovode zatočenike muškarce.¹⁹⁷

Logorske barake od nekvalitetne daske nisu bile pogodne za boravak ljudi u zimskim danima. Prostorije u kojima su bili smešteni zatočenici bile su hladne, bez zagrevanja, sa slabom posteljinom. Uz to, nedostajali su odgovarajući higijenski uređaji.

Iz izveštaja načelnika lekarske službe iz jula 1942. godine višoj nadležnoj komandi, vidimo da u logoru nije bilo dovoljno vode za piće, pranje i umivanje, a da su sanitarni uređaji znatno oštećeni i da se jedva mogu koristiti. Takvo stanje je uslovilo pojavu raznih bolesti. Bolesnika je bilo sve više, a lekarska zaštita skoro nikakva. Lekovi koje je logorski lekar davao obolelima nisu odgovarali utvrđenim bolestima, pa tako nisu mogli efikasno da spreče zaraze koje su se širile munjevitom brzinom. Ovakvo stanje pogoršavalо je i neadekvatno čišćenje prostorija u kojima se boravilo u toku dana i prostorija u kojima se spremala i delila hrana. To je uslovilo pojavu raznih crevnih bolesti, a postojala je i bojazan da bukne prava epidemija.

---

¹⁹⁷ Miroslav Luštek, Lojze Bukovac, Juša Kozak, *Logor Gonars. „Otpor u žicama”*, knj. 2, Beograd 1969, str. 413-418; Juša Kozak, *U logoru*, isto, str. 419-430; Lojze Bukovac, *Bekstvo iz logora*, isto, str. 433-437.

U logoru je bilo više trudnih žena, za čiji porođaj nisu postojali nikakvi uslovi. U toku zime 1942/43. rodilo se 63 dece, ali je u takvim uslovima samo trećina preživela.

Logorska hrana je bila nedovoljna i sa malo kalorija. Paketi, ukoliko su stizali, prethodno su bili pregledani od strane određenih lica ili od strane upravnika logora lično. Posle detaljnog pregleda, iz paketa je izvučeno sve što je bilo vrednije i sve ono što je odgovaralo članovima uprave logora, a ostalo je predavano primaocu.¹⁹⁸

Odeća i obuća bila je logorska, poderana, prljava, iskrpljena, nedovoljna da zaštitи ljudsko telо, naročito u zimskim mesecima, pa je i to bilo uzrok čestog poboljevanja zatočenika. Uprava logora je pokušavala da spreči širenje zaraznih bolesti čestim razmeštajem zatočenika (a ne lečenjem) i odvajanjem obolelih od zdravih, ali je slabo u tome uspevala. Bolest je harala i pogadala najviše slabe i nejake. Tokom zime 1942/43. u logoru je umrlo 410 žena i 60 dece, većinom novorođenčadi.

Na čelu logora bio je komandant, koji je vrlo retko posećivao logor. Celokupnu vlast prepustio je svom zameniku, ili kako se u izvorima kaže, adutantu, rezervnom kapetanu Arturu Močiju koji je u civilu bio profesor u nekom ženskom kampu. On se uglavnom po čitav dan nalazio u logoru i uz pomoć svojih karabinjera, a naročito narednika Malimarija sprovodio sva naređenja komande logora sa puno grubosti i mržnje prema zatočenim ljudima. Kad bi logoraš učinio i najmanji prestup ili ako u izvršavanju nekog posla nije uradio onako kako je to zamislio Artur Moči, kažnjavan je tako što ga je Moči tukao specijalnim bičem koji je uvek nosio, ili je pak ljude vezivao za stub i tu ih držao po najvećem suncu ili hladnoći. Naročitu mržnju je ispoljavao kod predaje paketa. Logoraši su sa njim morali nedeljom da posećuju misu, a oni koji su pokušali da to izbegnu bili su bičevani.¹⁹⁹

Krajem marta 1942. godine u logor je dovedena grupa političkih radnika, među kojima i Boris Krajger. Njihovim dolaskom u logoru se našlo oko 40 iskusnih partijskih radnika. Oni su organizovali masovni politički rad, koliko su to logorski uslovi dopuštali. Osnovani su logorski partijski komitet i logorski odbor Osvobodilne fronte. Po barakama je bila organizovana mreža saradnika, koji su se brinuli o funkcionisanju službe informisanja logoraša o situaciji u svetu i domovini. Preko

¹⁹⁸ ZIOLJP, str. 37.

¹⁹⁹ DACG, ZDJV.

partijskih aktivista i stručnjaka, poznavaca političke situacije u zemlji i inostranstvu, organizovana su opšta predavanja sa patriotskim sadržajem, u kojima su objašnjavani ciljevi NO borbe i situacija u zemlji i svetu, kretanje na frontovima i slično. Među predavačima su bili dr Rudi Kiovoski, Marjan Vivoda, dr Anton Vratuša, Drago Kunc, dr Jože Trivadar i drugi. S obzirom na to da zatočenici logora Gonars nisu korišćeni za fizičke poslove, politički aktiv se potudio da ljude zaposli, organizuje i aktivira u razne kružoke u kojima su se izučavali jezici, pripremali skromni koncerti, literarne večeri, predavanja iz raznih oblasti i slično. Neko vreme bila je organizovana i slikarska škola, u kojoj su Nikolaj Pirnat, braća Drago i Nande Vidmar i drugi internirani slikari učili slikarskoj veštini sve one koji su se za to interesovali. Ljudi od pera organizovali su pripremanje i izdavanje logorskog lista „Novosti iz Žice”.

U logoru se nalazilo nekoliko istaknutih partijskih radnika sa ilegalnim imenima, među kojima Boris Krajger, Tone Tomšič, Franc Guber, Mira Perc, koji su zauzimali istaknuta mesta u partiji i oslobođačkom pokretu Slovenije. Postojala je mogućnost da logorske vlasti saznaju njihova prava imena i položaje koje su imali u oslobođačkom pokretu, i da kao takvi budu likvidirani. Partijski komitet logora je u više navrata raspravljaо kako da ove ljudi izvuče iz logora i skloni na sigurno mesto. Pošto drugog izlaza nije bilo, doneta je odluka da se iskopa tunel ispod žica logora i da se kroz taj tunel ljudi izvuku. U najvećoj tajnosti i pod vrlo teškim uslovima iskopan je tunel dugačak 60 metara kroz koji je noću između 30. i 31. avgusta 1942, pobeglo 30 najodgovornijih ljudi. Ova akcija je bila veliki uspeh, jer se iz logora izvukao veliki broj partijskih radnika, koji su se posle izlaska odmah priključili NO pokretu.

Posle kapitulacije Italije veliki broj zatočenika pridružio se jedinicama narodnooslobodilačkog pokreta u primorskim oblastima, dok je jedan deo bežeći iz logora prema domovini, bio zarobljen od Nemaca i odveden u logore na tlu Nemačke, Austrije i Poljske.

Posle rata logor je rasformiran i porušen, a na zemljишtu gde se nalazio zasejane su razne poljorivredne kulture. Kao beleg i uspomena na stradanje jugoslovenskih ljudi ostali su grobovi na seoskom groblju, spomenici sa 415 imena Slovenaca i Hrvata.²⁰⁰

---

²⁰⁰ Miroslav Lušnik, Lojze Bukovac, Juša Kozak, *Logor Gonars, „Otpor u žicama”*, Beograd, str. 413-436.

Koncentracioni logor *Visko* kod Palmanove nedaleko od centra provincije Udine, a blizu slovenačke granice spada u red velikih logora jugoslovenskih interniraca tokom Drugog svetskog rata. Sudeći po svedočenjima interniraca i administrativnog popisa italijanskih vlasti na dan kapitulacije Italije u logoru se zateklo oko 4.500 ljudi.

Logor je osnovan radi rasterećenja ostalih logora u Furlaniji, Kvarneru i dalmatinskoj obali. Grupe interniraca pristizale su kontinuirano, naročito u proleće 1943. Sedamnaestog februara 1943. general Mario Roboti, komandant jedinica Ljubljanske provincije 11. armijskog zbora, odobrio je da se sa područja Čaknaro (Kvarner) uputi u logor Visko 1.000 civilnih interniraca. U martu 1943. pristiglo je oko 700 Slovenaca iz ljubljanskog zatvora, koji su bili žrtve masovnih racija prethodnih meseci. Prema izveštaju MUP-a Italije 1. aprila 1943. bilo je 1.700 interniraca (200 žena) koji su pretežno dovedeni iz logora sa Raba. Trinaestog aprila 1943. stigla je nova grupa od oko 200, tako da se računa da je ukupno bilo oko 2.000 ljudi.²⁰¹

U maju iste godine pristiglo je iz logora Mamula u Boki i drugih logora oko 300 ljudi od čega 120 Hercegovaca. Među ovim zatvorenicima bilo je nekoliko desetina (po nekim tvrđenjima oko 80) boraca bivšeg Orjenskog bataljona, koji je rasformiran u maju 1942. Sledecim transportom stiglo je u Visko 700 interniraca od čega 50 žena. Prema nekim svedočenjima ova grupa je dovedena iz logora Prevlaka. Budući da je ukupni kapacitet logora bio 1.000 ljudi od čega je bilo popunjeno 70% verovatno je reč samo o manjem broju iz logora Prevlake, a ostali su iz ostalih zatvora i logora u Dalmaciji. U ovoj grupi je bilo Dalmatinaca, Hercegovaca i Crnogoraca. Na taj način u logoru Visko su na neki način bili prisutni internirci sa svih područja italijanske okupacione zone u Jugoslaviji.

Logoraši su bili smešteni u barake i velike šatore sa 80-100 ljudi. Teskoba i hladnoća u krevetima sa oskudnim pokrivačima teško su se mogli izdržati. U barakama su bile sobe sa po četiri drvena kreveta, slamaricom i čebetom. Hrana je bila veoma loša, sa uobičajenim sleđovanjem od 150 gr hleba, 60 gr testenine, 100-200 gr povrća i 9 gr ulja. Oni koji nisu mogli dobiti pakete od kuće ili humanitarnih organizacija bili su izloženi gladi. Iznemoglost, iznurenost, glad i bolesti vezivali su mnoge internirce za krevet. Slovenački internirci, najbroj-

²⁰¹ AVII, Ia K. 1020, reg. br. 39/6-1.

niji i najorganizovaniji, imali su dobar sistem samopomoći koji je bio spas za one koji sem redovnog sledovanja nisu imali ništa. Deo hrane dobijen u paketima odvajan je za one koji nemaju, pa je tako život i za one koji su bili u najlošijoj situaciji poboljšan i izbegnuto je najgore.²⁰²

Uprkos naporima i solidarnosti u logoru je zauvek ostalo 36 ljudi. Od toga su 24 ekshumirani, identifikovani i sahanjeni u zajedničkoj grobnici Gonars. Dvanaestorici nije otkriven nikakav trag. Ostala su samo imena.²⁰³

Logor je bio pod strogom kontrolom komande. Unutrašnji red su veoma rigorozno kontrolisali naoružani stražari. Oko logora ograđena je žica, a na svakih 50-60 m podignute visoke osmatračnice - stražarnice sa po dva stražara. Na svaki pokušaj da se traži bolja hrana ili bolja zdravstvena zaštita odgovarano je pooštrevanjem represije. Vojna patrola obilazila je šatore, preturala krevete, pregledala lične stvari u potrazi za zabranjenim stvarima.

Ogromna većina interniraca bila je antifašistički raspoložena što je olakšalo aktivistima NOB-a, posebno komunistima, da sprovedu jedinstvenu ilegalnu organizaciju u celom logoru. Mada su internirci po šatorima bili raspoređeni prema mestima odakle su došli, odvojeno žene i deca, aktivisti NOB, iako tajno, veoma brzo su se ne samo „prepoznali“ nego i povezali u jedinstvenu organizaciju. Po dolasku interniraca iz Boke kotorske osnovan je jedinstveni logorski komitet KPJ u koji su Bokelji delegirali Lija Sešu, Ristu Parijeza i Miljenka Radovića, a Slovenci Martina Menceja, France Brenka i Borisa Trampuža - Goju. Prema odluci partijskog komiteta u julu 1943. formirana je jedinstvena antifašistička organizacija, koju su Slovenci nazvali Logorska osvobodilna fronta, a Bokelji Logorski narodnooslobodilački odbor. Glavni cilj ove organizacije je bio da poveže internirce rodoljube i politički ih usmerava u zajedničkoj borbi za što lakši život u logoru. Ona je postala glavni organizator pasivnog otpora i borbe za poboljšane uslove života, pre svega poboljšanje ishrane i zdravstvene zaštite; podizala je moral interniraca, učestvovala u rešavanju gorućih problema pojedinih interniraca, organizovala kulturni i sportski život i imala snažan politički uticaj. Ona je bila nosilac veza sa spoljnim sve-

²⁰² Jovan Vujošević, *Neki podaci o Bokeljima u italijanskim logorima i zatovrima*, zbornik radova sa naučnog skupa u Herceg-Novom 20 i 21. decembra 1985, Tirograd 1987, str. 367-370.

²⁰³ AVII, Ia K. 1020, reg. br. 39/6-15.

tom posebno antifašističkim organizacijama, koje su prikupljale hranu kao pomoć internircima i snabdevale organizaciju vestima o situaciji u svetu.²⁰⁴

Posle iskrcavanja saveznika na Siciliji 10. jula i pada Musolinija 25. jula 1943, sprovedena je vojna organizacija u logoru sa ciljem da se ljudstvo osposobi za organizovanu evakuaciju i priključenje NOB čije jedinice nisu bile daleko. Svoje bataljone u okviru logora organizovali su Slovenci, Hercegovci, Dalmatinci i Crnogorci, koji su svojoj jedinici dali ime Orjenski bataljon pošto je u logoru bilo nekoliko desetina boraca tog bataljona iz 1942. godine. Za komandanta je izabran Vlado Pedišić (sa Josipom Černijem bio je član vojnog štaba logora) a za komesara Milenko Radović.²⁰⁵

Posle kapitulacije Italije izvršen je snažan pritisak na komandu logora da otvari skladišta i raspusti internirce. Kada su partizani osvojili Goricu (Gorizia) komanda je dozvolila da se predstavnici logora povežu sa partizanskim komandom. Kada se delegacija sutradan 12. septembra 1943. godine nije vratila, jer je naišla na nemačke jedinice, što logoraši nisu znali, raspušten je logor Visko. Organizovan u tri bataljona Slovenski, Orjenski i Hercegovačko-dalmatinski upućuju se u pravcu Gorice. Susret sa patrolom nemačke jedinice, koja je zahtevala da se kolona uputi u Goricu koju su Nemci u međuvremenu povratili, uneo je pometnju. U toku noći kolone su se razdvojile raznim putevima uputile ka slobodnoj teritoriji. U mestu Privaćina vojna organizacija logora dobila je oružje.

Posle susreta sa slovenačkim partizanskim jedinicama Orjenski bataljon je posetila delegacija Vrhovnog štaba koja je preporučila komandi da se bataljon uputi ka Crnoj Gori. Trebalo je proći šestu ofanzivu - u kojoj su nemačke snage pokušale da unište veliku slobodnu teritoriju nastalu posle kapitulacije Italije - i proći kroz mnoga iskušenja da bi posle gotovo šest meseci marta 1944. u Crnu Goru stigla 42 borca Orjenskog bataljona i nastavila borbu do oslobođenja.

Veliki broj logoraša Visko ostvario je svoju želju da se priključi NOB-u.

²⁰⁴ Slavica Plahuta, *Doprinos bivših crnogorskih interniraca razvoju NOB na slovenačkom primorju krajem 1943. godine*, zbornik radova sa naučnog skupa u Herceg-Novom 20. i 21. decembra 1985, Titograd 1987, str. 533.

²⁰⁵ N. Zorić, n.d., str. 419.

Pored dva velika bilo je u ovoj provinciji i nekoliko manjih logora: *Radipulja* (Radipuglia), *Monfalkone* (Tržić) (Monfalcone), *Pordenone* (Pordenone), *Feramonti Udine* (Ferramonti Udine). Logori su dobili imena po mestima u kojima su se nalazili. U njima su internirci delimično služili kao narodna snaga. Režim je bio kao u malim kolonijama konfiniraca pod strogim nadzorom karabinjera. Oni su posle kapitulacije Italije raspušteni.²⁰⁶

Sličan logor je bio i kod samog grada Udine.²⁰⁷

PROVINCija VITERBO (VITERBO)

U raspoloživim izvorima pominje se logor *Viterbo*. Nemamo bližih podataka o ovom logoru sem da je u njemu bilo smešteno 46 zatočenika - konfiniranih sa područja Jugoslavije, da su u logor dovedeni 1. maja 1942. i u njemu ostali do kapitulacije Italije.²⁰⁸

PROVINCija VERČELI (VERCELI)

Na teritoriji provincije Verćeli, prema oskudnim podacima, nalažilo se nekoliko radnih kolonija ili preciznije kolonija konfiniraca angažovanih na raznim poslovima u privredi i poljoprivredi. Jugosloveni su radili u mestima *Livorno Feraris* (Livorno Ferraris), *Kantinara* (Cantinara), *San Dermano* (San Germano), *Santia* (Santia). Oni su bili poluslobodnjaci pod budnom kontrolom karabinjera. Smeštaj improvizovan, neudoban, a hrana u vlastitoj režiji. Sudbina ovih interniraca posle kapitulacije Italije bila je, kao i kod drugih sličnih grupa, neizvesna i zavisna od spremnosti i organizovanosti da se na vlastiti rizik krene za Jugoslaviju. Uslovi za bekstvo bili su povoljni i mnogi su ih iskoristili. Njihov tačan broj i rezultati bekstva nisu poznati.²⁰⁹

Italijanske vlasti su po raznim osnovama i za različite potrebe pravili spiskove logora u kojima je bilo Jugoslovena. U tim spiskovima

²⁰⁶ AVII, Ia K. 1021, reg. br. 24/I-1; AIZDG F 148.

²⁰⁷ AVII, Ia K. 499, 14-2.

²⁰⁸ AVII, Ia K. 1020, reg. br. 23/6-18; K. 1021, reg. br. 21/I-10.

²⁰⁹ AVII, Ia K. 1021, reg. br. 24/I-1.

nalazimo imena logora bez bližih podataka. Navećemo imena nekih logora.

Provincija Lacio: Aksoli (Acssoli) Roma

Provincija Piza: Montekatini (Montecatini), Kiani (Chiani).²¹⁰

Provincija Aosta: Kastel Monte (Castel Monte)

Provincija Pistoja: Skravalo (Scravalo)

Provincija Piačenca: Otone (Ottone) carere.²¹¹

Provincija Asti: Kastel Nuovo del Bosco (Castel Nuovo del Bosco).²¹²

Prema istraživanjima Enesa Milaka postojao je veliki radni logor Marnjano (Margniano) u kome je bilo zatočeno oko 5.000 Jugoslovena. Radili su u više smena u rudniku pod vrlo teškim uslovima. Upravnik je bio kapetan italijanske vojske koji je uz pomoć dva oficira i 120 vojnika odžavao red i upravljao logorom.

Gledajući jugoslovenske internirce kao odmetnike koje ne štite никакve medunarodne konvencije o zaštiti interniranih lica u vreme rata, fašistička vlast u Italiji je organizovala logore ne vodeći računa ni o najosnovnijim uslovima življenja. Otada je širom Italije nicalo na desetine improvizovanih logora koji su ponekad trajali samo toliko koliko je bilo potrebno da se obave određeni poslovi i izvrše pripreme za koliko-toliko snošljiv smeštaj. Teškoće da se prati nastanak i nestanak takvih logora nije potrebno posebno objašnjavati. Uprkos svih teškoća, naša istraživanja pokrila su gotovo sva mesta gde su Jugosloveni robovali u najrazličitijim uslovima i okolnostima.²¹³

---

²¹⁰ AVII, la K. 1021, reg. br. 24, 1/1-1.

²¹¹ AVII, la K. 1004, reg. br. 28, 1/1-8. K. 1020, reg. br. 29/6-1.

²¹² AVII, la K. 985, reg. br. 1/1-2.

²¹³ E. Milak, *n.č.*, str. 168.

OTPOR U LOGORIMA

U italijanske zatvore i logore tokom Drugog svetskog rata stizale su hiljade ljudi koje je okupatorska vlast ili osudila zbog učešća u Narodnooslobodilačkoj borbi ili osumnjičila za saradnju sa organizatorima i borcima NOB, ili za kršenje mnogobrojnih represivnih propisa o ponašanju i kretanju gradana na okupiranim teritorijama, ili zbog nasilnog iseljavanja čitavih teritorija i masovnih internacija u Italiju od strane kaznenih ekspedicija fašističkih jedinica, ili preko racija u gradovima u kojima su masovno hapšene i zatvarane stotine i hiljade ljudi bez ikakvih optužbi i suđenja. Na posredan način okupator je takvim akcijama priznavao da se borba protiv fašizma u okupiranoj Jugoslaviji vodi na svakom mestu i da u njima učestvuju građani cele okupirane teritorije. Bila je to indirektna potvrda da parola svenarodnog rata, otpora svim sredstvima i u svim okolnostima – koju je proklamovalo rukovodstvo NOP-a kao odgovor na ogromnu vojnu i ekonomsku premoć okupatora – funkcioniše delotvorno.

Sklanjanjem preko stotinu hiljada ljudi – među kojima je bio i znatan broj staraca i dece – trebalo je zaplašiti stanovništvo koje je ostalo na okupiranoj teritoriji, blokirati svaku političku i drugu aktivnost, a zatvorenike i internirce staviti u takav položaj da se bore da održe goli život i delimično ih, gde je to bilo moguće, iskoristiti kao radnu snagu za pomoć vojnoj i civilnoj ekonomiji u Italiji. U svakom slučaju smatralo se da je veliki broj ljudi odvojen od svog socijalnog tla i one-mogućen za bilo kakvu borbu protiv fašizma – čime je trebalo da bude oslabljen front narodnooslobodilačke borbe.

Za zatvorene i internirane Jugoslovene, pristalice NOB, postavljalo se konkretno pitanje da li i kako oni mogu u novim uslovima da ostvaruju obavezu organizacije svenarodnog rata, kako da ostanu deo fronta kome su do hapšenja pripadali i da li se borba za očuvanje golog života može odvojiti od otpora protiv fašizma. Ta pitanja su postojala u svim logorima i zatvorima i za sve zatočenike, a odgovor je zavisio od

mnogih konkretnih uslova, snage i hrabrosti pristalica i protivnika NOB-a, situacije u logoru, u zatovru, u zemlji i u svetu.

Obezbediti biološki opstanak bio je prvenstveni interes svakog za-točenika i kolektiva u celini. Taj opstanak je bio ugrožen pre svega lo-šom ishranom, lošom higijenom i lošom zdravstvenom zaštitom.

Fašizam je u Italiji, prema Jugoslovenima posebno, Ispoljio visok stepen surovosti, naročito tokom 1942. kada je u pojedinim logorima (velikim i brojnim) umiralo po nekoliko ljudi nedeljno od gladi. Vla-ga, hladnoća, nečistoća, bolesti, interesovale su vlasti samo utoliko ko-liko sve to može izazvati neželjene posledice na šиру okolinu. Kada je kapelan u logoru Gonars upozoravao na očajno stanje interniraca M. Roboti, komandant Ljubljanske provincije, cinično je prokomentari-sao „Tako im treba”.¹

Takvo ponašanje je bilo posledica shvatanja da su jugoslovenski internirci odmetnici, banditi, dakle van zakona i za njih ne važi ele-mentarno civilizacijsko ponašanje.

U ženskom logoru Lančano predstavnici Crvenog krsta iz Ženeve, prilikom obilaska logorašica, sa zanimanjem su ispitivali ponašanje i tretman svih logoraša - sem Jugoslovenski. Kao da prema Jugosloven-kama nisu važile odredbe Ženevske konvencije za civilne političke za-tvorenike, kao da one nisu živa bića o kojima se mora voditi računa.

Velika većina interniranih i zatvorenih Jugoslovena nije klonula pred tim pritiskom. Istina, bilo je relativno malo ljudi koji su, uplašeni za svoj život, bili spremni na svaku vrstu saradnje sa logorskim vlastima.

Stotine peticija, protesta, zahteva za poboljšanje uslova života sti-zalo je tokom 1942. i 1943. godine u Ministarstvo unutrašnjih poslova, koje je bilo nadležno za sve zatvore i logore (sem za ratne zarobljeni-ke) kao svojevrstan pritisak da se povede više računa o stanju u logo-rima i zatvorima. Inspekcije i komisije ovog ministarstva koje su po-vremeno obilazile logore i zatvore imale su u vidu ove zahteve, pog-o-tovu kada se radilo o zakidanju hrane, nedostatku sanitarnih uređaja i lekarske zaštite obolelih.

Pristalice NOB, čiju kičmu i udarnu snagu su predstavljali komu-nisti iako se oni nisu javno deklarisali, tretirali su borbu protiv gladi, bolesti i uopšte boljih uslova preživljavanja kao patriotski cilj očuvanja

---

¹ G. Chini, *Gli antifascisti*, Roma 1971, str. 177.

biološkog opstanka. To je bila politička dimenzija te borbe koja je uvek izazivala protivreakciju pristalica saradnje sa okupatorom. Oni su, u ime mira u logoru odnosno zatvoru, sabotirali proteste i odbijali da učestvuju u zajedničkim akcijama.

Prvi zahtevi u logoru Ponca dočekani su tvrdnjama da je hrana „dobra”, da je tako propisano, da „šuti sa rogatim ne može” i slično. Na zahtev logoraša iz Rima je stigla inspekcija, ali nažalost od toga nije bilo koristi. Slične akcije u drugim logorima ostajale su takođe većinom bez rezultata, ali su podsticale želju da se sve izdrži, da se opstane.

U zatvorima su u neku ruku bile povoljnije prilike za slične akcije. U ženskim logorima Peruđa, Fosonbrone, Venecija, zatvorenice su organizovale štrajkove glađu, koji su sami po sebi bili najbolja škola solidarnosti i hrabrosti, sa pozitivnim rezultatima, jer bi posle štrajka hrana, makar i privremeno bila poboljšana. U muškim zatvorima Vila Selva započet je štrajk glađu sa istim zahtevima, ali je uprava logora otkrila organizatore i preselila ih u drugi logor. Primera ima mnogo i svi su inspirisani željom da se logorske vlasti primoraju da poboljšaju uslove života.

Svaka od ovakvih i sličnih akcija imala je elemente solidarnosti, koja je najpotpunije dolazila do izražaja kroz uzajamnu pomoć. U svakom logoru i zatvoru bilo je ljudi koji su od svojih kuća dobijali novac i pakete. Bilo ih je koji su od svojih kuća i Crvenog krsta i drugih humanitarnih organizacija dobijali toliko novca i hrane da nisu imali bojazan od gladi. Postojale su i mnogobrojne inicijative da se barem deo te hrane ili novca udruži. Rezultati su bili različiti, zavisno od sastava ljudi, brojnosti onih koji ništa ne primaju i drugih okolnosti.

U logorima u kojima su pristalice NOB imale odlučujući uticaj formirani su kolektivi u kojima je udružen sav ili deo novca i namirnica iz paketa. U Ponci je, na primer, formiran kolektiv od 180 ljudi od interniraca sa Kosova i Metohije, koji su udruživali sva dobijena sredstva i trošili prema pravilniku kolektiva. To je značilo da svi učestvuju jednakom bez obzira da li nešto primaju ili ne, a da privilegije za bolju hranu imaju samo bolesni i iznemogli. U drugom delu, mnogo brojnjem, istog logora tu ideju je prihvatile samo nekoliko desetina logoraša koji su se udruživali po manjim grupama. Veliki kolektiv u kosovskoj grupi bilo je moguće stvoriti zbog visokog osećanja solidarnosti i je-

dinstvene idejne orijentacije ove grupe u kojoj je svaki četvrti član bio komunista.

Udruživanje sredstava je naročito bilo popularno tamo gde su paketi Crvenog krsta i drugih humanitarnih organizacija dolazili u relativno velikom broju. Poseban smisao i sposobnost za tu vrstu solidarnog udruživanja su ispoljavali oni logori i zatvori sa pretežnim brojem ljudi iz Slovenije. U logoru Visko, na primer, organizatori kolektiva su relativno lako uključili u kolektiv veću grupu Dalmatinaca i Crnogoraca, koji su kao novodošli bili lišeni mogućnosti da u početku primaju pomoć bilo od kuće, bilo od humanitarnih organizacija. Novodošlima je omogućeno da pod istim uslovima kao i ostali logoraši koriste povoljnosti udruživanja novca i hrane. Slično se dogodilo u velikom logoru Reniči. U proleće 1943. godine u logor su stigle veće grupe Hrvata, većinom maloletnika koji su bili potpuno iscrpljeni i iznemogli. Starosedeoci su primali pakete i od Crvenog krsta i od kuće, pridošlice takvu privilegiju ili pravo nisu odmah ostvarili. I onda je došla do izražaja solidarnost većeg broja interniraca iz tzv. drugog sektora u logoru. Oni su organizovali kolektivnu ishranu tako da su se namirnice iz pakepta trošile zajedno sa prispevima Hrvatima. Mnogima je to spasilo život.²

Udruživanje, u uslovima kada je strah od gladi podsticala u svakom pojedincu sebičnost i samoživost, nije išlo bez teškoća. Nema tačnih podataka u kojoj meri su akcije udruživanja bile raširene, ali se pouzdano može reći da bi broj onih koji su tamo ostali zauvek bio mnogo veći da nije bilo solidarnosti koja je u tim nenormalnim okolnostima bila svojevrsna legitimacija humanosti ali i patriotizma.

*

Prisilno slanje preko 100.000 Jugoslovena u logore i zatvore Italije predstavlja odmazdu prema jednom pobunjenom narodu. Namećući im u novim uslovima režim fizičke i psihičke torture, koju nije izdržalo oko 6.000 ljudi, fašizam je želeo da u svakom čoveku zatre pomisao na otpor, da ubije svaku veru u pozitivan ishod antifašističkog rata, da ga moralno i duhovno potčini, da ga slomi i onesposobi za svaki otpor. To je bio veoma složen izazov na koji se morao naći adekvatan i realan odgovor. Taj odgovor je bilo utoliko teže naći ukoliko je logorska vlast agresivnije tražila oslonac i podršku za svoju politiku među zatvorenim

---

² Lojze Bukovac, *U logoru Reniči, „Otpor u žicama“*, knjiga 2, Beograd 1969, str. 633.

cima i logorašima u cilju da usadi ideje defetizma i komuniste optuži za sve nevolje i opasnosti pred kojima su se ljudi našli. Fašisti su znali da inspiraciju, oslonac i lični primer za mnoge akcije u logoru daju komunisti. Otuda je, u okviru sistema torture, težište njihove konkretnе akcije u svakom logoru i zatvoru bilo otkrivanje, kažnjavanje ili izolovanje komunista.

Ministarstvo unutrašnjih poslova italijanske vlade, u čiju nadležnost su spadali svi logori civilnih interniraca, koristilo je iskustva svoje obaveštajne službe da se u logorima i zatvorima otkriju tajne organizacije komunista, a oni budu uhapšeni, razbijeni i na sve načine onesposobljeni za konkretnе akcije. Najspektakularniji rezultat je postignut u logoru Ustika gde je logorska policija otkrila sve članove rukovodstva KPJ, način njihovog rada, odlučivanja, planiranja političkih akcija i prikupila detaljne podatke na osnovu kojih je organizованo suđenje u Rimu. Svedoci na suđenju su bili sami internirci. Svi članovi rukovodstva sa Zdenkom Štambukom na čelu osuđeni su na vremenske kazne i prebačeni u zatvore.

Lipari, kao kolonija konfiniraca sa relativnom slobodom kretanja, nudila je mogućnost iskusnim članovima KPJ da se, na bazi svog iskustva ilegalnog rada u zemlji, snađu u novim uslovima i tajno organizuju masovno politički otpor. Desilo im se ono što se dešavalo i u zemlji: policija je među njima pronašla doušnike uz čiju pomoć je uspela da ih sve pohapsi. Uhapšen je 21 logoraš sa krupnom optužbom da su organizovali prevratničku aktivnost i propagirali nasilno uspostavljanje crvene diktature. U fašističkoj Italiji za takve krvice izricane su najstrože kazne. Sadržaj i karakter političke aktivnosti optuženih u logoru Lipari, način kako je ta aktivnost otkrivena karakteriše sa svoje tačke gledišta državnog tužilac u obrazloženju predloga za kaznu.³

„Iz izveštaja tužbe Direkcije Koncentracionog logora za internirece u Liparima, iz odnosnih priloga, rezultira da preko poverljivih prijava učinjenih jednom podređenom brigadiru i agentima Javne Bezbjednosti, iz prijava potkrijepljenih sa izjavama, propisno formiranim, datim od drugih interniraca, moglo se ustanoviti u pomenutom logoru postojanje prave i stvarne komunističke organizacije kojom

---

³ Ignjatije Zloković, *Jedna optužnica specijalnog fašističkog suda u Rimu protiv grupe jugoslovenskih interniraca na Liparima 1942. godine, „Istoriski zapisi”, godina XXIX, knjiga XXXIII 1976/2, str. 312 i 313.*

upravljaše jedna središnja ćelija sa povjerenicima u svakoj sobi. Upravo takvoj ćeliji pripadahu: Činoti Ante u svojstvu predsjednika ćelije i komunističkog komesara Logora, Štambuk Zdenko u svojstvu člana sekretara, kao i Federle Frano, Kuzmić Ante, Kaliterna Mirko, Šikić Marko i Matoković Vinko kao članovi. Činoti i Kuzmić uz to bijahu povjerenici V. sobe, Štambuk IX, XI i XII, Federle i Šikić I, Kaliterna skupa sa Jelačić Zvonkom i Marčić Marinom u VI, Matoković u II, dok povjerenik treće sobe bijaše Saso Vjenceslav, a od soba XIII, XIV, XV i XVI bijaše Matković Anto.

Ta organizacija razvijaše svoju aktivnost između ostalog pomoću konferencija držanih od nekih (od pomenutih Činota, Štambuk, Federle, Jelačića i Marčića, uz to Matošić Dane, Bebić Vinka, Nizitea Petra i Zloković Ignatijia) u kojima se stavljahu u izgled pobjede Rusije i blagodeti komunizma, i širila se propaganda za uspostavu crvene diktature. Pomenute konference koji put svršavahu povikom „Živio Staljin“. K tomu su internircima bivali nametnuti doprinosi u namirnicama i novcu, i u raznim omjerama, u korist siromašnih drugova logora, uglavnom crvena pomoć, podsticalo se djelo rovarenja protiv uprave logora, podržavajući neopravdanu mrzovolju pjevahu se komunističke pjesme; naposljetku internirci nekomunisti, i koji se ne namjeravahu pokoriti naredbama Središnje ćelije, bivahu podvrgnuti neposrednim represalijama (na primjer optuženi Aljinović Frano i Tomić Ante jedanput su prijetili da će baciti u more internirca Radović Iva jer ovaj protivno datih odredaba, bijaše primio od Direkcije predujam od 100 lira) ili su bili osuđivani od jednog Suda ustanovljenog po naredbi označene ćelije, koja dosuđivaše i najteže sankcije koje bi se imale izvršiti nad njima kad budu pušteni na slobodu. Članovi rečenog suda bjehu pomenuti Šikić Marko, Jelačić Zvonko, Matošić Ignjacije, Niziteo Petar, Zloković Ignatije kao i Bulubašić Džeko, Kilibarda Todor i Popović Filip.

Svi optuženi bilo u periodu prethodnom, ili u onom sudskom, negirali su postojanje pomenute komunističke organizacije, tvrdeći da su se u Logoru održavala predavanja ali da bijahu samo kulturnog karaktera, da su bili ubirani doprinosi ali da su bili dobrovoljni i određeni manje imućnim - a ne crvenoj pomoći, da je u Logoru bio ustanovljen jedan Sud, sa izabranim ljudima među internircima, koji imadaše samo zadatak rješavati sukobe, da bi se izbeglo pribjegavati direktoru za

pitanja odveć male važnosti, napisetku da pjevane pjesme ne imaju komunistički sadržaj.

Gornje tvrdnje su opovrgnute, osim izjavama učinjenim poverljivo jednom oficiru i agentima dodijeljenim na službu u Logoru od iskaza mnogobrojnih svjedoka (Čevra Petra, Jurić Mata, Penge Jakova, Tepše Petra, Rašković Petra, Sekulić Veselina, Radović Iva i drugih)."

Sličan pokušaj da se komunisti optuže kao jedini krivci za otpor protiv terora i logorske uprave, sa mnogo manje uspeha, zadesio je komuniste u logoru Ponca. Njih je bilo znatno manje, pa su uspeli da ne dozvole da doušnici prodrnu u njihove redove. Međutim, u Ponci je postojao relativno jak pokret saradnika okupatora koji je imao znatan oslonac u kvislinškoj vlasti u Crnoj Gori i punu podršku logorskih vlasti. Koristeći se obećanjima da će svi oni koji se izjasne za nacionaliste uskoro moći da se vrati kućama oni su u prvim mesecima, kada su glad i bolesti ophrvale ljude pridobili stotinak ljudi. Ohrabreni prvim uspesima u dogовору sa upravom pokušali su da organizuju javno, pisмено izjašnjavanje o tome ko je uz aktuelnu profašističku vlast u Crnoj Gori a ko protiv. Cilj je bio da se „prebroje“ komunisti.

Akcija je naišla na otpor. Pristalicama NOB uspelo je da – posle briljantnog ubedivanja dr Labuda Kusovca, pravnika i bivšeg visokog i iskusnog funkcionera KPJ – uprava logora po odredbama Ženevske konvencije, čiji je Italija bila potpisnik, nema pravo da od interniraca traži političko izjašnjavanje - bude uvedena rubrika „neutralni“ za koju se odlučio ogroman broj interniraca i patriota. Do „prebrojavanja“ nije došlo, ali komandant logora nije zaboravio ovaj događaj i u letu 1943, posle pisменog zahteva da se zaustavi umiranje od gladi, kao organizatore je optužio trinaestoricu logoraša sa dr L. Kusovcem i Čedom Mijovićem na čelu, za koje je znao da imaju iskustvo političkog rada u jugoslovenskim zatvorima. Optuženi su za pripremanje pobune i predati sudu.

Iako su logoraši i zatvorenici u Italiji bili lišeni mogućnosti da budu objektivno obavešteni o događajima u zemlji i svetu (u nekim logorima i zatvorima ta je blokada bila potpuna), politička aktivnost u njima nosila je mnoga obeležja narodnooslobodilačke borbe u zemlji. Propaganda kvislinških snaga, koja je u zemlji tokom 1942. godine dostigla široke razmere, nije mimošla ni logore ni zatvore u Italiji. Oslanjala se na poznate antikomunističke šeme kojima se pokušavala

osporiti patriotska legitimacija komunistima, koji su satanizovani kao ljudi bez porodice, bez domovine, bez morala, bez vere. Ta propaganda kojom su „hranjeni” a priori, vojnici, đaci, građani, ostavljala je među ljudima sumnje i nedoumice. U Kraljevini Jugoslaviji komunisti su bili tretirani gotovo na isti način kao i u fašističkoj Italiji. Režimljama, kojih među internircima i naročito ratnim zarobljenicima nije bilo malo, bile su bliske te ideje i osude komunista, iako su se oni očigledno našli na čelu jednog pokreta koji je po svom osnovnom sadržaju bio patriotski.

Otpori fašističkom teroru u logorima ratnih zarobljenika imali su svojevrsne oblike i karakter. Glavnu reč u tim logorima imali su, naročito u početku, aktivni oficiri strogo postrojeni prema vojnoj hijerarhiji. Akademije koje su završili i praksa kroz koju su prošli usadila im je specifično shvatanje patriotizma. Po tom shvatanju otelovljenje patriotizma i simbol otadžbine jeste kralj kao vrhovni komandant vojske ma gde se nalazio.

S druge strane kvislinške vlade na svim okupiranim teritorijama - s izuzetkom Hrvatske, čiji oficiri su pušteni iz italijanskih logora ratnih zarobljenika - računale su na pomoć „svojih” oficira i vojnika. Imajući odobrenje italijanskih komandi, u ratnim logorima organizovano je izjašnjavanje oficira i vojnika o tome da li da se stave na raspolaganje pristalicama okupatorske vlasti.⁴

Za logore u Italiji formiran je propagandni centar u Rijeci (Fiume) sa jednim jugoslovenskim potpukovnikom i dva majora, koji su za svoj rad odgovarali komandi 2. italijanske armije. Njihov zadatak je bio da u sve logore jugoslovenskih ratnih zarobljenika šalju agitatore za vrbovanje oficira i vojnika za vojsku Draže Mihailovića. Vrbovanje nije u italijanskim logorima ostalo bez otpora. U logoru Sulmoni sa oko 360 zarobljenika (200 Crnogorci, 100 Slovenci, 60 Srbi) akcija nije naišla na plodno tlo, prvenstveno zbog sastava (većina rezervni oficiri od kapetana naniže, prisustvo oko 30 komunista). U maju stigao je iz propagandnog centra u Rijeci prvi agitator, koji je potpalio i ubrzao podelu logora na pristalice i protivnike odlaska u zemlju za koji su prvi tvrdili da je patriotski čin a drugi izdaja. Došlo je do fizičkog obračuna i upada karabinera koji se završio ubistvom logoraša Spasoja Mihailovića.

---

⁴ Vukoman Džaković, *Zov u tami*, Beograd 1976, str. 42

Logor u Sulmoni je raseljen. Izdvojeno je 87 oficira kao pristalice NOB. U svojoj Rezoluciji o sukobima u ovom logoru oni, između ostalog, kažu:

„.... Starešina logora Jole Bošković sa svojom grupom, a u saradnji sa italijanskim komandom logora, tajno je vrbovao oficire za odlazak u zemlju da se bore protiv svoga naroda zajedno sa četnicima koji u zemlji sarađuju sa okupatorom. Ova izdajnička akcija se vidi iz ovih čijenica:

... b) Kolektivna pismena molba italijanskoj komandi, koju su u tom cilju 50 zavrbovanih ovog logora podnijeli u toku jula, a kojom su se obavezali da će se u zemlji boriti pod komandom okupatora;

c) Odlazak u zemlju u tom cilju i na taj način, oko 20 oficira ovog logora.

3. Pošto je naš beskompromisni i energični otpor razotkrio i one mogućio ovu izdajničku akciju, starješina logora i grupa oko njega, pod zaštitom i pomoću italijanskih karabinjera organizovali su fizički teror u logoru. Dokazi:

a) Niz provokacija neizazvanim psovjkama i prijetnjama od kojih ističemo javnu prijetnju: „Vala ču se osvetiti ovim komunistima makar morao na njih poslati 40 karabinjera. Uz to, preko 20 fizičkih napada u toku leta na pojedine oficire.

b) Nekolike pijanke kolaboracionista, poslije kojih su, u pijanom stanju, prijetili svima nama i fizički napadali pojedince;

c) Ludački napadi kolaboracionista na naše drugove u baraci 71, koji su završili noću 13. septembra, u kojem su napadači teže ranjeni. Sjutradan, umjesto da se kazne napadači, starješina Bošković optužio je italijanskoj komandi napadnute, okvalifikovavši kao napadače i komuniste, te su osmorica kaženjeni sa po 15 dana zatora, dok se protiv stvarnih napadača ništa nije preduzelo.

d) 19. septembra, u vrijeme večernje šetnje zarobljenika, italijanski karabinjeri, po prethodnom dogovoru sa starješinom Boškovićem, bez ikakva povoda pucali su u naše drugove, smrtno pogodili potporučnika Spasoja Mihailovića i osakatili potporučnika Branka Sekulovića.⁵

e) Početkom oktobra, na osnovu optužbe starještine Boškovića da smo komunisti i buntovnici, italijanska komanda je od 350 oficira iz-

---

⁵ Bošković je posle rata proglašen za ratnog zločinca.

dvojila nas 87 te nas zadržala u ovom logoru, a sve ostale premjestila u drugi bolji logor.”

„... Mi, u nemogućnosti da izademo iz žica da se sa svojim narodom borimo za slobodu, svim sredstvima suprotstavljano se izdajničkom i zločinačkom radu kolaboracionista u zarobljeničkim logorima. Time vršimo svoju svetu dužnost savjesti, domovini, budućnosti“.⁶

Kvislinški režimi na okupiranim teritorijama, fašistička vlast u Italiji i Vatikan našli su zajedničku platformu da onesposobe zatvorenicke i logoraše za svaki otpor.

Tokom 1942. godine fašističke armije upale su duboko u Sovjetski Savez. I na drugim savezničkim frontovima nije bilo uspeha. U posebno teškoj situaciji našao se partizanski pokret kome je, posle nekoliko ofanziva, predviđana potpuna propast. Takva viđenja situacije u zemlji i svetu fašistička propaganda servirala je obilno i agresivno. Sve je sugerisalo pobedu fašizma i propast patriotskih ideaala NOB.

Kvislinzi su tajno sugerirali ideju da će antikomunistički nastrojene Amerika i Engleska po završetku rata sačuvati Kraljevinu Jugoslaviju i njih pohvaliti kao borce protiv komunista. Tome je na neki način išlo na ruku postojanje izbegličke Kraljevske vlade u Londonu, koju su priznavale vlade svih saveznika. Tokom 1942. godine borbe koje su vodile partizanske snage protiv nemačkih, italijanskih i drugih okupatora pripisivane su snagama Draže Mihailovića, koji je u to vreme saradivao i sa nemačkim i sa italijanskim okupacionim snagama. Sve je to manje ili više uticalo na odnose u logorima i zatvorima. U uslovima policijskog terora, bolesti, umiranja od gladi, oslonac se mogao tražiti samo u oslobođilačkim, patriotskim i herojskim tradicijama predaka u sličnim istorijskim iskušenjima.

U prvoj polovini 1942. godine u logoru Gonars našli su se iskusni komunisti, od kojih su neki dovedeni u logor pod ilegalnim imenima. Oni su, u okviru mogućnosti, organizovali političku i kulturnu aktivnost kojom je rukovodio logorski komitet KPJ. Posebna pažnja je posvećivana političkim predavanjima koja su držali Marjan Vivoda, dr Anton Vratuša, dr Rudi Kiovski, Drago Kunc, dr Jože Tivadar i drugi. U kulturnoj sekciji su saradivali Jože Tirah, Bojan Štih, Jože Udovič i Dušan Ludvig. U slikarski kružok, čiji je zadatak bio da i u tim okolnos-

---

⁶ B. Đoković, *n.d.*, str. 37-39.

tima podstiče likovnu aktivnost interniraca, organizuje slikarske izložbe itd. angažovani su Niko Pirnat, Draga i Nande Vidmar i drugi mlađi slikari.⁷ Svi ti mladi ljudi su sa velikim oduševljenjem i spretnošću - uprkos gotovo nemogućim uslovima - obavljali svoje zadatke radi podizanja duha otpora i propagande NOB-a.

Po dolasku Borisa Krajgera u logor, krajem maja 1942. godine, otpočeo je sistematski politički rad. U to vreme je u logoru bilo oko 40 članova KPJ i nekoliko hiljada logoraša. Pored logorskog komiteta organizovali su odbor Osvobodilne fronte sa uglednim logorašima, mrežu saradnika OF po svim barakama, koja je pomogla da na čelu većine baraka dođu pristalice NOB. Utvrđen je skroman sistem informisanja i ostvaren snažan uticaj na atmosferu u logoru.

U proleće 1942. godine ubijen je pored žice jedan internirac dok je mirno ležao i sunčao se. Organizovan je svojevrstan protest, koji je bio i odavanje pošte poginulom drugu. Po odluci logorskog komiteta sutradan, u vreme ubistva, na ugovorenim znak trube okupila se na mestu ubistva velika grupa ljudi i minutom čutanja odala poštu ubijenom logorašu. Pobesneli komandant logora preuzeo je sankcije, ali bez vidnog uspeha.

Papski nuncije je tokom svoje posete logoru naišao na hladan prijem kod žena i njihove izgladnele dece. Umesto blagoslova zbog koga je došao apelujući na verska osećanja i poslušnost, morao je da se povuče pred jasnim i odlučnim zahtevima žena koje su, umesto blagoslova, tražile hleb i mleko za svoju decu.

Najspektakularnija politička akcija u logoru Gonars je bila bekstvo osam logoraša kroz tunel, koji je pod gotovo nemogućim uslovima u potpunoj tajnosti kopan dva meseca. Iskopati rov - tunel dug 60 metara, noževima, kašikama, daščicama uprkos redovnoj kontroli logorske uprave bio je pravi podvig, ali i znak da je logor pod jakim uticajem najodlučnijih pristalica NOB.⁸

I u velikom logoru Renići najbrojnija grupa interniraca bili su Slovenci, koji su vodili glavnu reč u svim logorskim aktivnostima. O političkom radu u ovom logoru sa više hiljada ljudi svedoči Lojze Bukovac, jedan od istaknutih aktivista.

⁷ Lojze Bukovac, *Bekstvo iz logora*, „Otpor u žicama”, knjiga 2, Beograd 1969, str. 433.

⁸ Isto, str. 433-437.

„Počeli smo u šatorima okupljati ljudе da bismo ih uključili u rad. U prvom sektoru je to radio Peter Peterlin. U drugom smo okupili oko 15 ljudi... Kada smo se povezali sa šatorima, preko naših poverenika obaveštavali smo logoraše o situaciji na bojištima. To smo ocenjivali na osnovu italijanske štampe i vesti koje smo ilegalno dobijali u paketima. Ja sam na primer primao u paketima izveštaje u papirnom lončiću sa duplim dnom. Kasnije kada smo stekli veće iskustvo i imali više naših ljudi u kancelariji i kuhinji, samo smo uzimali pakete i zamenjivali za stare koji su bili već pregledani. Po neku vest smo doznali i od radnika koji su podizali barake.

Tako smo uvek znali šta se dešava u svetu i to smo prenosili logorašima. Takođe smo organizovali po barakama čitanje italijanske štampe i naši ljudi su znanjem italijanskog jezika prevodili vesti na slovenački.

Moral i politički život u logoru se na taj način podigao i stalno se povećavao krug istinskih pripadnika Osvobodilne fronte. Među pripadnicima partije počeli smo proučavati marksističku literaturu, posebno istoriju SKP(b), nacionalno i seljačko pitanje i drugo...

U tako živom političkom radu počeli smo priređivati kulturne i zabavne večeri, za koje je brinula kulturna sekcija Osvobodilne fronte, koju je vodio Božo Pokrajšek. U to vreme došlo je u naš logor više interniraca iz Hrvatske, većinom su bili nepismeni i zato smo organizovali školu za nepismene, koju je vodio Mario Luštek. U baraci gde smo imali školu održavali smo i razne sastanke, literarne večeri, prepisivali studijski i drugi materijal, ukratko, u tim prostorijama bilo je u neku ruku sedište političkog rada logorske organizacije.⁹

Gotovo u svim zatvorima i logorima, gde su komunisti imali ozbiljniji uticaj, političke aktivnosti su u okviru objektivnih ograničenja nosile pečat specifične škole mišljenja po kojoj i u najtežim uslovima valja nastaviti učenje, obrazovanje i političku borbu za svoje ideale.

O tome na svoj način svedoči ponašanje 16 osuđenih Jugoslovenki koje su u proleće 1943. godine dovedene u ženski zatvor na ostrvu Čudeka (Guidecca) u Veneciji, nazvan „Institut Santa Eufemia“. One su u skladu sa propisima i utvrđenom redu u zatvoru, energično odbile da rade, jer su smatrale da kao političke osuđenice nisu obavezne da rade za potrebe vojske koja je okupirala njihovu zemlju a njih osudila. Me-

---

⁹ *Isto*, str. 635.

đu njima je bilo onih koje su imale iskustva i poznavale međunarodne propise. Opatice, pod čijom jurisdikcijom je bio ovaj ženski zatvor (što je samo još jedan dokaz o tesnoj saradnji Katoličke crkve sa fašističkim režimom i policijom), predale su neposlušne zatvorenice fašistima koji su ih pet nedelja držali u samicama. Sve su izdržale, ali nisu pristale da promene mišljenje o radu. Samoću su olakšale sporazumevanjem nekom vrstom morzeove azbuke - kucanjem u zidove. Za vreme kratkih šetnji uspevale su da se dogovaraju. Nemoćne da ih privole na poslušnost a nespremne da priznaju njihova prava, logorske vlasti su razbile grupu i prebacile u nekoliko zatvora.¹⁰

U zatvorima je bilo mnogo teže organizovati političi rad, jer je za razliku od logora komunikacija sa drugim osuđenicima bila veoma sužena. Naročito tamo gde je u celijama bio veoma mali broj ljudi ili gde su izmešani politički osuđenici sa kriminalcima, a posebno tamo gde je zatvorskim vlastima polazilo za rukom da među osuđenima nađu saradnike ili dousnike.

Gotovo u svim zatvorima i logorima vodio se svojevrstan rat između pristalica NOB-a i pristalica kvislinga i fašističke vlasti. Borba je bila potpuno neravnopravna: Jugosloveni su proglašavani odmetnicima, banditima, bogohulnicima, ljudima van zakona pa su se samo energičnim otporom i borbom vlasti mogle prisiliti da koliko-toliko poštuju međunarodne konvencije pa čak i vlastite propise. Inspekcije u mnogim zatvorima i logorima su ukazivale na nedovoljno poštovanje italijanskih propisa kojima su uređivani odnosi u svim kaznenim institucijama u Italiji. Na strani osuđenih i zatvorenih bila je moralna prednost: uverenje da je na njihovoj strani pravda, da se bore za slobodu, i, ne najmanje važno, da je njihovo stanje privremeno, da su pobeda saveznika a poraz fašizma neminovni. Na tim uverenjima radale su se i razvijale inicijative otpora pojačane željom da se bude i ostane u anti-fašističkom frontu borbe.

Osećanje zajedničke sudbine privlačilo je i vezivalo ljude. Svojom vitalnošću, hrabrošću, upornošću i sposobnošću da izraze zajedničke interese isticale su se pristalice NOB. Tipovi organizacije zavisili su od okolnosti, ali prisustvo ideja oslobođilačke borbe se osjećalo u svim sredinama. Kako se približavala pobeda saveznika tako je na-

¹⁰ Jugoslovenke u zatvorima fašističke Italije 1941-1945, Ženska kaznionica i sudski zatvor u Veneciji, Split 1985, str. 31.

rastala spremnost da se ne izostane sa poprišta jedne po svemu sudeći istorijske borbe. Jugosloveni - koje je okupatorska vlast kaznila zbog patriotizma - imali su posebne razloge, gotovo svako pojedinačno, da im vide kraj i da, makar malčice, doprinesu da se to dogodi što pre.

To raspoloženje trebalo je neprekidno podsticati, jačati, čuvati od iskušenja. Bilo je važno da se duh nade u skoro oslobođenje, duh vere u pobedu nad fašizmom, duh otpora održi do kraja. Koliko je samo ulagano napora da se dođe do dobre istinite vesti i da ona stigne do što većeg broja ljudi. Informacije o uspesima saveznika bile su blagotvorna duhovna hrana za svakog roba u žicama ili zidinama. U velikom zatvoru Parma, partijski komitet koji su sačinjavali Ljuban Jakše i Lojze Ocepek iz Slovenije, Mirko Franelić, Mario Katunarić i Vinko Bučević iz Dalmacije i Marko Vujačić iz Crne Gore izdavao je rukom pisane „Vijesti“ a ponekad i humoristički list „Kibla“.¹¹ U ženskim zatvorima Peruđa, Fosombrone, Venecija, Ascoli Pićeno i drugim vesti su ispisivane na klozet papiru i saopštavane morzeovom azbukom kucanjem u zidove. U logorima su vesti širene i od usta do usta, na manjim ili većim skupovima, zatvorskim šetnjama, u sobama - svuda.

Sve bi to bilo logično i lako shvatljivo da nije bilo veoma opasno. Ni logorske ni zatvorske vlasti nisu bile naivne. Dovoljno je bilo da neko samo izrazi sumnju u pobedu fašizma pa da bude izložen posebnoj torturi. U zatvorima je to bio „letto di forca“, bukvalno prevedeno krevet prisile, gde su zatvorenike razapinjali na specijalnoj gozdenoj napravi poput kreveta, okovali i ostavljeni po 24 a čak 48 sati prepustene sebi i svojim mukama. Tu kaznu je osetio Veljko Kaluderović, u zatvoru Leće, samo zato što je rekao da saveznici mogu pobediti, ili Luka Čavor, u zatvoru Azinari samo zato što je odbio da radi, što su učinili i ostali zatvorenici.¹²

Strogo kažnjavanje političke aktivnosti imalo je sa gledišta fašista svoju logiku i svoju svrhu. Civilni internirci su prispeli na italijansko tlo dobrim delom zbog toga da bi njihova stvarna ili pretpostavljena politička aktivnost bila sprečena. Svrha svih pritisaka i terora prema onima koji su te aktivnosti organizovali ili inspirisali, bila je da se satre svaka nada u pobedu saveznika, demonstrira snaga nad nemoćnim uta-

¹¹ N. Zorić, *n.d.*, str. 394.

¹² Veljko Kaluderović, Zatvor Leće, sećanje, Državni Arhiv Crne Gore - Cetinje.

mničenim ljudima i oni zaplaše. Koliko će priča ostati neispričano u toj neravnopravnoj borbi!¹³

Bitka za pravu informaciju, posmatrano iz tog ugla, bila je bitka za razbijanje fašističke propagande, za dušu svakog čoveka.

Razbijanje izolacije u zatvorima i logorima nije nailazilo samo na otpor zvaničnih italijanskih vlasti nego i pojedinaca i grupa među zatvorenicima i logorašima. Iako malobrojni njihov uticaj, naročito 1941. i 1942. godine, kada su fašističke armade beležile vojne uspehe, nije bio za potcenjivanje. Nije reč samo o doušnicima i saradnicima logorskih i zatvorskih vlasti koji su, što zbog straha od gladi što zbog varljive nade da će se tako brže vratiti svojim kućama, pristali da rade za fašističku vlast. Bilo je pojedinaca i grupa ljudi koji su prihvatali fašističku propagandu o oslobođilačkoj misiji italijanske vojske da su za proterivanja, ubijanja i paljevine i druge zločine krivi komunisti koji su poveli borbu protiv okupatora. Među njima je bilo najviše onih koji su verovali da se borba mogla izbeći i da je trebalo sačekati da saveznici pobeđe pa im se onda priključiti.

Slična shvatanja su u nekim logorima (Ponca, Lipari) povremeno uzimala, zavisno od situacije u zemlji i svetu, velikog maha i podelila ljudе.

Oko 160 interniraca iz logora Ustika stavilo se na raspolaganje kvislinškoj vlasti u Crnoj Gori za borbu protiv partizana. Slična ponuda sa preko 150 potpisa otposljana je i iz logora Ponca. Logorske vlasti su sa velikim simpatijama i podrškom pratile takve sukobe.

Obim saradnje logoraša i zatvorenika sa fašističkim i kvislinškim vlastima nije moguće tačno utvrditi, ne samo zbog nedostatka potpune dokumentacije nego i zato što su se mišljenja i stavovi mnogih saradnika menjali zavisno od stanja u zemlji i svetu.

S druge strane uspesi u otporu fašističkoj represiji stavljali su pojedince i grupe saradnika fašista u marginalizovan položaj pa čak i izolaciju. Podrška koju su im davali logorske ili zatvorske vlasti bila je za njih veliki moralni minus i svojevrsna politička diskvalifikacija. To je bilo naročito očigledno u situacijama kada su se oni u pojedinim akcijama za očuvanje prava i interesa zatvorenika suprotstavljali opravdanim zahtevima.

---

¹³ Luka Čavor, Zatvor Azinari, sećanja, Državni Arhiv Crne Gore - Cetinje.

Ratni vihori su bili burni, izazovni i opasni. Trebalo je svakome i vremena i hrabrosti i znanja da nađe svoje pravo mesto. Prirodno je što ga je ogromna većina našla na strani pobednika. Oni su ga našli u krilu saveznika pobednika antihitlerovske koalicije i njihovih saveznika u Jugoslaviji - partizana. Mnogo je manje bilo onih koji su otišli drugim putem.

Bio je to realni saldo permanentnog fronta otpora.

ANGAŽOVANJE ZATOČENIKA KAO RADNE SNAGE

Zbog dugogodišnjeg angažovanja u ratu sveg radno sposobnog stanovništva Italije, u privredi ove zemlje javio se nedostatak radne snage. Kompletни pogoni pojedinih industrijskih grana su zbog toga gotovo zaustavljeni. Oskudica radne snage javila se u saobraćaju, rудarstvu, poljoprivredi i privredi uopšte. Rešenje ovog bitnog pitanja moglo se tražiti u dovodenju radne snage sa okupiranim područja. Pre svega sa okupiranog područja Jugoslavije, ali i tu nije bilo dovoljno radne snage. Ugovorom koji je NDH sklopila sa Nemačkom u junu 1941. bile su angažovane određene kategorije radnika za rad u nemačkoj privredi na duže vreme. Zbog terora ustaša i italijanskih vojnih i policijskih snaga veliki deo Srba, Crnogoraca i Slovenaca privremeno se iselio sa ovoga područja ili se sklonio u zbegove. Dobar deo se pridružio narodnooslobodilačkom pokretu.

Ugovor koji je italijanska vlada sklopila sa predstavnicima NDH jula 1941. nije dao rezultate. Jedva da su prikupili nekoliko hiljada ljudi.¹ Bilo je jasno da radnu snagu za italijansku privredu, koja je bila gotovo u kolapsu, treba tražiti drugim putem i drugim rešenjima. Ta rešenja su bila u angažovanju prinudno odvedenih i interniranih ljudi sa područja Jugoslavije u zatvore i logore na tlu Italije.

Tokom 1942. i 1943. godine u italijanske zatvore stiglo je na hiljade Jugoslovena koje su okupacioni vojni sudovi kaznili raznim vremenskim kaznama. Od njih se tražilo da rade kako je to zatvorskim redom predvideno.

Slično je bilo u zarobljeničkim logorima vojnika iz kojih je regrutovano na hiljadu radnika za najteže poslove u rudnicima, izgradnju železničih pruga i slično.

---

¹ Branimir Banović, *Izvoz radne snage i deportacije stanovništva sa teritorije NDH u toku Drugog svetskog rata, „Putevi revolucije”*, br. 1-2, Zagreb 1963, str. 375-384.

Kada je reč o civilnim ratnim zarobljenicima ili konfinircima opšte nastojanje vlasti kretalo se u pravcu organizovanja raznih oblika dobrovoljnog i mnogo rede formalno prinudnog rada.

To su, inače, tri osnovne grupe zatočenika čiji je položaj regulisan različitim propisima.

U zatvorima, gde su uslovi života bili najteži, osuđeni Jugosloveni izdržavali su kazne sa italijanskim kriminalcima. Italijanske vlasti su zapravo i njih smatrale kriminalcima. Rad u zatvorima tretiran je kao obavezan deo dnevnog programa boravka. On je donosio određenu materijalnu korist, pa su kriminalci obavljali poslove u organizaciji zatvora bez pogovora.

Ponašanje jugoslovenskih zatvorenika bilo je različito. U zatvoru Leće rad je prihvaćen, jer je zajednički posao omogućavao da se u većoj grupi dogovaraju, da se na neki način organizuju i razbiju monotoniju zatvorskog života. Radne obaveze nisu bile teške i smatralo se da raditi pod takvim uslovima ne znači saradivati sa zatvorskim vlastima.²

Suprotna gledišta uticala su na ljude da odbijaju svaku vrstu posla za zatvorske vlasti, bez obzira na to što je rad bio obavezan. Zatvorenice u Perudi iznenadile su zatvorsku vlast odlučnim odbijanjem svakog učešća u radu pozivajući se na medunarodne konvencije po kojima nisu obavezne da rade u zatvoru. Za upravu zatvora bio je to opasan presedan koji je trebalo sprečiti. Na sankcije zatvorenice su odgovorile štrajkom gladi, do tada nezabeleženim vidom otpora. Upornost i jedinstvo bili su jači od pritiska i uprava je morala da popusti.³ Još drastičniji slučaj desio se u ženskom zatvoru Fosombrone, gde su 112 zatvorenica iz raznih krajeva Jugoslavije štrajkom gladi primorale zatvorske vlasti da odustanu od zahteva za obavezan rad.⁴ Posle sličnih akcija zatvorenice bi obično, zbog opasnosti od uticaja na ostale, bile smeštene u posebne prostorije ili premeštane u druge zatvore. Slično se postupalo i u muškim zatvorima gde su registrovani brojni otpori prinudnom radu.

Odnos prema prinudnom radu u zatvorima i logorima zavisio je od sastava ljudi, njihovih pogleda na taj problem, moralno-političkih

² DACG, Veljko Kaluderović - Zatvor Leće, Sećanje, str. 8.

³ ABUU Ia K. 1020, reg. br. 23/1-1.

⁴ Jugoslovenke u kaznionicama fašističke Italije 1941-1945, Split 1985, str. 63.

normi kojih su se više ili manje pridržavali i konačno, naročito u logorima, od opštih uslova izdržavanja kazne.

U logoru Fodi novodošli internirci iz Crne Gore, u proleće 1943. godine, posle dva dana rada na obližnjem aerodromu odbili su da rade, jer je bilo očigledno da su angažovani na vojnim objektima koji direktno služe okupatorima. Ni pretnja oružjem nije ih pokolebala.⁵ Međutim, kada su ponudeni drugi poslovi, grupa interniraca ih je prihvatala.

Potreba za dodatnom radnom snagom u Italiji se tokom 1943. godine osetno povećala. Mobilizacije su ostavile mnoga radna mesta prazna, pa su ministarstva unutrašnjih poslova i narodne odbrane preduzela posebne mere kako bi iz logora i zatvora privukli što više radne snage.

Za najteže poslove za izgradnju aerodroma, rad u rudnicima, izgradnju železničkih pruga, kopanje kanala, raščišćavanje ruševina posle bombardovanja, rad u pojedinim fabrikama angažovani su zarobljenički logori vojnika i specijalni radni logori interniraca. Obustave rada u ovim logorima bile su veoma retke i uglavnom samo onda kada je rad bio izuzetno naporan, težek ili opasan za život (rudnici). Zahtevi su se svodili na promenu radnog mesta ili bitne promene u uslovima rada. Broj jugoslovenskih radnika u ovakvim logorima meri se hiljadama, ali se zbog čestih prebacivanja teško može tačno ustanoviti.

Da bi se barem delimično zadovoljile narašle potrebe za radnom snagom, Ministarstvo unutrašnjih poslova je dalo inicijativu da se za dobrovoljni rad mnogo slobodnije koriste kolonije konfiniraca. Obraćajući se svim prefekturama Italije, sugerisalo je kako bi trebalo izbeći da „konfinirci provedu sve vreme u besposlišenju i da bi im korist od rada olakšala da mogu sa manje teškoća da zadovolje svoje aktuelne potrebe. Sa druge strane – imajući u vidu oskudicu radne snage zbog ratnog stanja - Ministarstvo nema ništa protiv da političkim konfinircima i internircima, podrazumevajući i Jevreje, bude po njihovom zahtevu dozvoljeno da u komunama rade samo ako to ne ide na štetu lokalnoj radnoj snazi i onda kada se u konfinirce i internirce ima poverenje da neće zloupotrebiti date dozvole u odnosu na njihove obaveze u pogledu režima ograničenja i internacije”.⁶

⁵ Jugoslovenke u zatvorima fašističke Italije, 1941-1945- Ženska kaznionica i Sudski zatvor Fosombrone (Fossombrone), str. 65.

⁶AMUPI, M/4-16, B 49.

Italijanskim vlastima je bilo jasno da prema odredbama medunarodnog prava nisu smeli da ratne zarobljenike i internirane ljude prisilno angažuju za fizički rad. Zbog toga su pribegli perfidnoj taktici. Najčešće su zatočenicima davali određenu sumu novca za koji su na italijanskom tržištu mogli kupiti articke za ishranu, ali manje nego što je propisima bilo zagarantovano. Ljudi su bili goli, bosi i gladni, a italijanske vlasti nudile su rad za minimalnu nadoknadu sa kojom su ipak mogli da poboljšaju ishranu i pribave odeću.

Posle pomenute inicijative povećan je broj manjih i većih gradilišta u gotovo svim provincijama. U prvoj polovini 1943. godine zabeleženo je da je samo u 26 provincija angažovanje interniraca i konfiniranja obuhvatilo 80 lokacija.

U provinciji Akvila (Aquila): Kastel di Sando (Castel di Sangio), Moljano del Marći (Mogliano del Marci), Pizoli (Pisoli), Foreto (Foreto), Akvila (Aquila), Ateleta (Ateletta), Suoreola (Suoreola), Monte reale (Monte Reale), Roka di Meco (Rocca di Mezzo), Averano (Averano), Kolašo (Colascio), Kanoa (Canoa), Santo Mogudano (Santo Mogudano), Pašina (Pascina), Sulmona (Sulmona).

U provinciji Kijeti (Chieti): Rokaspinelvete (Rocaspinelvete), Disi, (Gissi), Bomba (Bomba), Rapina (Rapina), Arki (Archi), Bukijamika (Buchiamica), Lančano (Lanciano), Afesa (Afessa), Kastiljone (Castiglione), Gvardiagreli (Guardiagrelli), Kastelforrentana (Castelforrentana), P. Bono (P. Buono), Pagleta (Pagleta).

Provincija Aosta (Aosta): Kuorgak (Ciorgac), Kastelmonte (Castelmonte), San Vilenco dela Montana (San Vilenzo della Montana).

Provincija Asti (Asti): Asti (Asti), Aljano d'Asti (Agliano d'Asti).

Provincija Areco (Arezzo): Areco (Arezzo), Kastiljon Foloki (Castiglion Folochi).

Provincija Avelino (Avelino): Savnjarioli Punjo (Savgnarioli Pungno).

Provincija Beluno (Beluno): Kvero (Quero), Agordo (Agordo) S. Distina (S. Gistina), Abreko (Abrecho), Veltre (Veltre).

Provincija Kampobaso (Campobasso): Sipino (Sipino).

Provincija Komo (Como): Agonjo (Agognio), Kanta (Canta), Izola Camoćina (Izola Camocina).

Provincija Kremona (Cremona): Kjuza dei Boti (Ciusa dei Botti).⁷

---

⁷ AVII, Ia K. 316, reg. br. 6/9-1.

Provincija Kuneo (Cuneo): S. Stefano Balbo (S. Stefano Balbo), Alfa (Alfa), Razonjići (Razognici).

Provincija Kozenca (Cosenza): Kozenca (Cosenza), Kastelnovo del Bosco (Castelnuovo del Bosco).

Provincija Ferara (Ferrara): S. Agostino (S. Agostino).

Provincija Firenca (Firenze): Pregalo (Pregallo), Tovernele (Tovernelle).

Provincija Groseto (Grosetto): Kastel del Pijano (Castel del Piano).

Provincija Mačerata (Macerata): Kaldera (Caledera).

Provincija Mantova (Mantova): Azolo (Azolo).

Provincija Modena (Modena): Pavulo (Pavulo), Konkordija (Concordia), Selva dei Pini (Selva dei Pini).

Provincija Novara (Novara): Vikoluneo (Vikoluneo).

Provincija Peruđa (Perugia): Nertida G. Selano (Nertida G. Selano), Umbertida (Umbertida).

Provincija Pezaro (Pesaro): Pezaro Urbanija (Pesaro Urbania).

Provincija Peskara (Pescara): Perina (Perina), Farindola (Farindola).

Provincija Parma (Parma): Bedonija (Bedonia), Sorbala (Sorbalia), Saraval (Saravalo), Borgotario (Borgotario).⁸

Reč je o malim radilištima najrazličitije namene. Njihova organizacija je samo nastavak, nešto elastičnije, politike upošljavanja interniraca i naročito konfiniraca. U ovom nepotpunom spisku nema dve veće kolonije konfiniraca Ustika i Lipari, koje su posle pomenute inicijative MUP-a Italije angažovane na sitnim radilištima u gradovima i domaćinstvima na selu. Pored Ustike i Lipara u kojima se insistiralo na širem zapošljavanju, pomenuti su logori Ponca i Ventotene ali tamo nije bilo objektivnih uslova za korišćenje dodatne radne snage u tim mestima. Osim toga konfinirci su se negde više a negde manje opirali angažovanju na rad o čemu su vlasti vodile računa.

Italijanska vlada je bila posebno zainteresovana za korišćenje ove vrste radne snage pa je donela na vreme sve propise o načinu angažovanja i ratnih zarobljenika i interniraca i konfiniraca, pa čak i izbeglica. U njima su detaljno regulisana prava i obaveze i angažovanih radnika i organa zapošljavanja. Prednost je davana takozvanim radnim

---

⁸AVII, Ia K. 1021, reg. br. 25/1-13.

logorima kojima su povereni najteži poslovi u rudnicima, na železničkim prugama, aerodromima, iskopavanju kanala. Radilo se pod strogom kontrolom. Na posao i s posla odlazilo se pod oružanom pratnjom. Rad je trajao i do 12 časova. U zamenu za to dobijala se nešto bolja hrana i zdravstvena zaštita nego u logorima i novčana naknada po pravilu mnogo manja nego kod lokalne radne snage, što je propisima bilo tačno regulisano.

U mnogim provincijama sem pomenutih sitnih gradilišta bilo je radnih logora, naročito vojnika-ratnih zarobljenika Jugoslovena, Engleza i drugih. U provinciji Peruda (Perugia) radni logori Ćita Dukale (Citta Dukale) i Spoleto (Spoleto) formirani su iz okolnih koncentracionih logora. Ona se ni po režimu organizacije rada, ni po radnoj disciplini, ni po strogosti i odgovornosti ne mogu uporedivati sa stotinama gradilišta, od kojih smo neka naveli, koja su masovno nicala u proleće 1943. u svim mestima gde je bilo koncentracionih logora.

Režim rada je od radilišta do radilišta i od opštine do opštine bio različit. U opštini Ođono (Oggiono) 1943. godine stizale su iz okupiranog dela Jugoslavije, posebno Slovenije i Hrvatske, cele porodice, internirane ili dobrovoljno doseljene, kako bi izbegle opasnosti ratnih operacija u svojim mestima. Visoki komesarijat u Ljubljani preporučivao je u proleće 1943. godine vlastima u prefekturi Komo (Como) i drugima da ne prave smetnju dolasku izbeglica posebno italijanskih saradnika, koji su prinuđeni da napuštaju provinciju Ljubljana, odnosno beže sa oslobođenih teritorija i da ih privremeno primaju i, naravno, da im se omogući smeštaj u direktnom dogовору са italijanskim domaćinstvima, koja za to imaju interesa. Osim onih koji beže iz razloga koje navodi prefektura Ljubljana, pojedinci i cele porodice su molile da budu poslate u Italiju da bi izbegli razne opasnosti ratnog stanja. Među njima je bilo Slovenaca, Hrvata, Jevreja i drugih. Oni su obično radili razne poslove kod privatnih poslodavaca, zemljoradnika ili u porodicama Italijana i uživali status slobodnjaka. Jevrejske porodice rado su birale provinciju Komo zbog njene blizine Švajcarskoj granici.

U ime porodica ili većih grupa ovakvih interniraca-izbeglica ovlašćeno lice je primalo na uvid pismenu izjavu o obavezama koje su pridošlice dužne da poštuju. U ime jedne takve grupe Katarina Singer,

rođena u Zagrebu, potpisala je 15. maja 1942. u policijskoj stanici izjavu kojom se stavljuju na znanje sledeća uputstva:

1. Ne udaljavati se od mesta Odono (Oggiono) izuzev do predgrada.

2. Zabranjen je izlazak do zore i povratak posle „Ave Maria”.

3. Obavezno se svakodnevno prijaviti karabinjerima.

4. Očuvati dobro ponašanje, ne davati povoda za sumnje, ne posjećivati vojne objekte i javna mesta, ne stvarati prijateljstva i susrete sa osuđenicima ili sumnjivim licima.

5. Zabranjeno je posedovanje novca ukoliko se ne radi o malim sumama do 100 lira. Veće sume moraju biti uložene u opština koja će dozviliti da se novac deponuje na poštanske knjižice na ime domaćina porodice.

6. Zabranjeno je držati dragocenosti, drago kamenje i druge vredne metale.

7. Zabranjeno je držati radio-aparate i stranu štampu.

8. Zabranjeno je držati oružja i oruđa.

9. Pismene pošiljke se moraju prethodno pokazati u opštini.

10. Voditi povučen način života.

11. Ako morate da napuštate mesto zbog posebnih razloga dužni ste da tražite dozvolu od gradonačelnika preko redovne instance.

Pročitano, potvrđujem i potpisano od K. Singer, komesara policije i sekretara opštine.

Identičan tekst potpisao je 18. maja 1942. u ime pet porodica Leopold Klajn iz Ljubljane.

Reč je obično o starijim ljudima raznog zanimanja.⁹

Relativno povoljni uslovi u opštini privukli su brzo veliki broj izbeglica. Već krajem maja opština Odono javlja kvesturi u Komu da je „učinila sve što je mogla za smeštaj izbeglica iz Hrvatske. Poslednjih 15 pristiglo je 27. 5. 1942. a samo 5 je uspelo da se smesti kod porodica.¹⁰

Izbeglice su smeštane i u drugim opštinama provincije Komo i to su uglavnom bili Jevreji. Iz nekih pisama policije se vidi da su se mnoge izbeglice nadale uspešnom bekstvu u obližnju Švajcarsku.

⁹ AVII, Ia, k. 988, reg. br. 10/2-10.

¹⁰ AVII, Ia, k. 988, reg. br. 6/2-10.

Izbeglički život je vremenom postajao sve teži. Olga Kanper, izbeglica iz Splita, piše 14. maja 1943. svojima pismom u kome između ostalog kaže: „O mom premeštaju još ništa. Izgubila sam svaku nadu. Da zatražim vaše premeštanje ovamo to nikako ne ide. Ovdašnje vlasti vas ne bi hteli primiti pošto nema stanova, inače nas ovdje ne gledaju rado. I ovdje je život dnevno skuplji i teško se živi jer niti nema šta za kupiti. Vi bi se i tu loše osjećali, nema nikoga od naših, te vam nitko ne bi mogao ići na ruku, niti čašu vode ne dobiješ bez novaca. A društva uopšte nema...”

Mnogo je sumornije pismo Davida Grüpelda koji kaže da se obraćao direkciji u Komu, MUP-u, papi i pošto boluje od angine pektoris i proširenja prostate, što je potvrdio zatvorski lekar, tražio je operaciju u Trstu, ali je odbijen. Ogorčen odbijanjem piše: „Otvoreno protestujem, smatram gospodina kvestora lično odgovornim za moje nezakonito zatvaranje nespojivo sa Ženevskim ugovorima o civilnim ratnim zarobljenicima te hitno tražim puštanje iz zatvora i upućivanje u Brivio (privatni smeštaj) ili u neki drugi grad provincije, bilo u neki koncentracioni logor”.¹¹

Izbeglice su praktično tretirane kao internirci i za relativno mali prekršaj slate u zatvor. Sekretar komune Barcano žali se 28. juna 1943. na internirca Branivoja Klaftara zato što za rad traži i platu i pomoć, što odražava „njegov pobunjenički karakter”. Zbog toga je uhapšen pre tri meseca i traži da bude pušten.¹²

Kvestura Apriano Dentile (Apriano Gentile) prov. Komo optužila je internirca Andreju Fuksa kao opasnog komunistu. Teretila ga je da je toga dana kada je uhapšen uramio dve fotografije Hitlera i Musolinija, izložio ih u kafani i ispod njih napisao „Najzad čete ih videti oba mrtva”.

Upućen je u koncentracioni logor Karpi (Carpi).¹³

Italijanske fašističke vlasti imale su tokom celog rata, a u godini kapitulacije (1943) posebno veliku potrebu za angažovanjem radne snage umesto stotina hiljada svojih vojnika na frontovima. Na tome poslu radilo se elastično zavisno od hitnosti radova, prirode posla i sl.

¹¹ AVII, Ia K 988, reg. br. 21/2-29.

¹² AVII, Ia K 988, reg. br. 12/1-35.

¹³ AVII, Ia K 988, reg. br. 1/1-79.

U preduzeću za elektriku „Terni” Spoletu radilo je 460 radnika. Uslovi rada bili su teški pa je šest radnika umrlo: 1 u jesen 1942, a 5 u proleće 1943. godine.¹⁴

Pri kolonijama konfiriraca i izbeglica gde je sloboda kretanja bila relativno neograničena radne obaveze su sklapane sa privrednim preduzećima, domaćinstvima i poljoprivrednim, zanatskim radnjama itd. Ovaj oblik angažovanja bio je naročito razvijen u Sardiniji.

Svi oblici radnog angažovanja su bili u stvari obavezni, kao i poštovanje utvrđenih uslova rada i obaveza. Svako kršenje je moglo biti kažnjeno. Zapošljavanjem, internirac i zatvorenik nije gubio osnovni status. Sve obaveze koje je taj status podrazumevao u pogledu slobode kretanja, komuniciranja sa okolinom, odnosa prema vlastima bile su pod strogim nadzorom. U tome domenu onaj koji radi nije imao nikakvih privilegija u odnosu na onoga koji ne radi. U suštini to je bio, i onda kada se pojedinac dobrovoljno javljao, prinudni rad, vrsta represije.

Fašistička vlast, koja je raznim oblicima represije (glad, iznurivanje, psihološka tortura, šikaniranje, fizičko maltretiranje nehumanim odnosom prema iznemoglim, bolesnim, starim i deci itd.) faktički ubijala ljude, smatrala je svojim pravom da koristi njihovu radnu snagu po svom nahodenju. Zato su svi oblici otpora kažnjavani. Među političkim zatvorenicima i internircima taj otpor nikada nije potpuno skršen.

Daleko jednostavnije išlo je prikupljanje radne snage za rad u privrednim pogonima na okupiranoj teritoriji Jugoslavije, koje su Italijani držali zajedno sa Nemcima. U brodogradilištima, nalazištima uglja, boksita i dr. bilo je angažovano 24.800 radnika. U industriji za preradu drveta, zatim za eksploataciju šuma, izgradnju šumskih i drugih puteva, za rad na poljoprivrednim imanjima koja su držale italijanske okupacione vlasti, radilo je 18.450 radnika. Na raznim objektima vodoprivrede bilo je povremeno angažovano 1.740 radnika. Deo ovih radnika bio je zaposlen kao stalna radna snaga, čiji je rad plaćan delom u novcu, a delom u naturi, ali ne više od 60%. Veliki broj prinudno angažovanih radnika na određeno vreme radio je bez ikakve nadoknade. Ti ljudi su uglavnom radili teške fizičke poslove koji su ih iznurivali i zbog kojih su mnogi od njih ostali nesposobni za dalji rad.¹⁵

¹⁴ AVII, Ia K 1021, reg. br. 28-2-1.

¹⁵ AJ, I10, F8.

Sa dela područja Slovenije koje je bilo pod italijanskom okupacijom, Italijani su za rad na raznim poslovima na području Italije pri nudno angažovali 8.400 ljudi, a za rad u objektima na teritoriji Slovenije, čije su proizvode koristili Italijani, povremeno je radilo 12.000 radnika raznih struktura.¹⁶

---

¹⁶ *Isto.*

ODNOS KRALJEVSKЕ JUGOSLOVENSKЕ VLAДЕ, CRVENOG KRSTA I VATIKANA PREMA JUGOSLOVENSKIM ZATOČENICIMA

Neadekvatni smeštaj, loša ishrana i oprema otežavale su i onako loše i sumorne uslove života u logorima. Zatočenici se nisu mirili sa tim, pa su tražili izlaz iz takvog stanja. Jedina legalna mogućnost je bila da se obrate jugoslovenskom poslanstvu pri Svetoj Stolici (Vatikanu) u Rimu. Krajem novembra 1941, grupe zatočenika iz više zarobljeničkih logora uputile su zahteve sa iscrpnim obrazloženjem o životnim uslovima u logorima, s molbom da poslanstvo o tome obavesti Jugoslovensku izbegličku vladu u Londonu i u isto vreme zamoli italijanske nadležne vlasti da se životni uslovi u logorima poboljšaju.¹ Poslanstvo je ispunilo zahteve ratnih zarobljenika. Tokom februara i početkom marta 1942, u više navrata obraćalo se Jugoslovenskoj izbegličkoj vladu u Londonu koja je preko svog poslanstva i poslanstva u Bernu već slala pomoć pojedinim zarobljenim generalima, političarima - bivšim članovima vlade i crkvenim poglavarima. Pomoć je slata skoro svakog meseca po 1.500 - 2.000 lira. Tražili su od vlade da prema mogućnostima pošalje izvesnu sumu novca ili pomoć u hrani i za ratne zarobljenike i ostale zatočenike sa područja Jugoslavije. U isto vreme Poslanstvo se obratilo i italijanskoj vladai i Rimo-katoličkoj crkvi da se postaraju i poboljšaju uslove smeštaja i ishrane zatočenika sa područja Jugoslavije. Italijanska vlada, odnosno odgovarajuće ministarstvo, oko toga se nije mnogo trudilo, ali je Rimokatolička crkva reagovala i poslala svoje ljude da sagledaju stanje u logorima i učine sve što mogu da se poboljša.²

Dobivši zahtev Poslanstva, jugoslovenska vlada je 20. marta 1942. zatražila da joj služba poslanstva dostavi detaljnu informaciju o broju logora i ljudi koji su u njima zatočeni. Poslanstvo je krajem marta poslalo izveštaj da u logorima ima oko 6.000 ratnih zarobljenika,

---

¹ AJ Beograd, Fond Poslanstva Kraljevine Jugoslavije u Vatikanu, (372), f. 16.

² AJ, 372, f. 17.

među kojima bivših oficira – generala, političara, članova ranijih vlada i 50.000 interniraca dovedenih iz različitih razloga sa područja Slovenije, Hrvatske, Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Kosova i zapadne Makedonije i smeštenih u veći broj logora. Jugoslovenska vlada nije bila zadovoljna izveštajem, ali je ipak preko poslanstva u Bernu uputila poslanstvu pri Vatikanu u Rimu 22-30. aprila 1942. 30.000 dolara radi poboljšanja ishrane ratnih zarobljenika.³ Poslanstvo pri Vatikanu se sredinom maja 1942. zahvalilo jugoslovenskoj vladi na poslatom novcu, ali je u isto vreme upozorila vladu da su se javili veliki problemi u smeštaju i ishrani zatočenika kojih je svakim danom sve više.⁴ Vlada je tražila detaljniju informaciju o broju logora i zatočenika koji su u njima smešteni, tako da je Poslanstvo notom od 20. novembra 1942. odgovorilo da se broj zatočenika povećao na oko 70.000 ljudi u 200 logora, ističući da je njihovo stanje vrlo loše i da će se u nastupajućoj zimi pogoršati, naročito male dece i starijih ljudi. Vlada je naložila da se o svemu razgovara u vladinim odborima i ministarstvima, ali malo je šta učinjeno.

U nekoliko navrata vlada je slala manje sume novca u italijanskim lirama, koje je poslanstvo dostavljalo određenim licima u zarobljeničkim logorima. S obzirom na nestaću hrane i brzi rast inflacije u Italiji, za te pare se moglo kupiti malo artikala za ishranu. Stoga je poslanstvo 22. maja 1943. godine zamolilo Ministarstvo za inostrane poslove da više ne šalju novac već pakete sa hranom. Međutim, jugoslovenska vlada i odgovarajuća ministarstva i u tome nisu mogla ništa naročito da urade, pa su to sve prenela na Crveni krst i ostale humanitarne organizacije.⁵

Prema odredbama medunarodnog ratnog prava, brigu o ratnim zarobljenicima i internircima u okupiranoj zemlji vodi nacionalni Crveni krst, u ovom slučaju Jugoslovenski crveni krst, a u zemlji koja drži zarobljenike sila zaštitnica, odnosno pobednica i Međunarodni crveni krst. Ulaskom okupatorskih jedinica u Jugoslaviju zabranjen je rad Međunarodnog crvenog krsta i misije Crvenog krsta SAD. Početkom juna 1941. okupatorske vlasti raspustile su Glavni odbor Jugoslovenskog crvenog krsta. Umesto njega formirano je srpsko društvo

³AJ, 372, f. 18.

⁴Isto.

⁵AJ, 372, f. 19.

Crvenog krsta u Srbiji, a na području NDH Hrvatski crveni krst. Nove organizacije Crvenog krsta malo su mogle da pomognu jugoslovenskim zarobljenicima i internircima, već samim tim što su jedinice okupatora prilikom zauzimanja i razbijanja Jugoslavije i Jugoslovenske vojske odneli sve rezerve iz skladišta Jugoslovenskog crvenog krsta. S druge strane, pomoć Međunarodnog crvenog krsta bila je otežana jer jugoslovenski zarobljenici nisu više tretirani kao Jugosloveni već kao Srbi, Crnogorci, Hrvati, Slovenci, Makedonci itd. I pored toga Međunarodni crveni krst i njegove organizacije stvorene na teritoriji okupirane Jugoslavije obavljale su humanitarnu misiju za ratne zarobljenike u logorima. Obezbeđivana je pomoć u hrani, novcu, odeći i zdravstvu što je naročito oficirskim logorima olakšalo da, u skladu sa međunarodnim normama, osiguraju relativno normalno preživljavanje.⁶

Organizacija Crvenog krsta u ovim logorima obezbeđivala je vezu sa rodbinom, uzajamne informacije, obaveštenje familija čiji su pojedini članovi umrli u zarobljaništvu. U Crvenom krstu skupljali su podatke ne samo o umrlim, nego i o nestalim, bolesnim i dr.

Civilni ratni zarobljenici i internirci bili su u mnogo težoj situaciji. Oni su u Italiji bili mnogo brojniji od ratnih zarobljenika. Fašistička vlast ih je tretirala kao odmetnike i razbojnike koji su lišeni prava na humanitarnu pomoć. Polazeći od takvog stava vlast nije dovoljno sarađivala sa humanitarnim organizacijama pa ni sa Crvenim krstom. Crveni krst Slovenije je u početku pomagao slovenačke internirce namirnicama i novcem, ali su kasnije italijanske okupacione vlasti raspustile ovu organizaciju i postavile komesara. Tako je već 1941. godine ta pomoć onemogućena.

Posle kapitulacije Italije je utvrđeno da ni Crveni krst Italije, ni ostali nisu obavešteni o potrebama nekih logora sa više stotina ljudi (na primer Ponca) iako su otuda upućivana pisma za pomoć. Vlast je uspešno blokirala svaku inicijativu za pomoć logorašima i zatvorenicima kada god je ocenila da bi takva pomoć oslabila režim represije.

Slanje pomoći je bilo vezano za odobrenje logorskih vlasti. U neke logore slobodno su stizali paketi hrane i novac od porodica i humanitarnih organizacija a u druge nisu.

---

⁶ Savezni odbor Crvenog krsta Jugoslavije, Dokumentacija o ratnim zarobljenicima i internircima, f. 12.

Doprinos Crvenog krsta rešavanju tih problema bio je uprkos sve-mu veoma značajan. U pismu MIP-a iz Rima od 4. juna 1943. ističe se da Međunarodni crveni krst požuruje odobrenje da se životne namirnice dostave za KL Kolfiorito (Colfiorito).⁷ Takvih inicijativa je bilo mnogo u letu 1943. godine kada se situacija na bojištima odvijala u korist saveznika i ukazivala na sigurni poraz fašizma.

Kapitulacija Italije stavila je organizaciju Crvenog krsta u veoma složenu situaciju. Slomljena fašistička vlast ostavila je na stotine logora i zatvora čije komande su sporazumom italijanske vlade o kapitulaciji obavezane da logoraše i zatvorenike predaju saveznicima. Saveznička ofanziva je međutim zaostala i nemačkim trupama je omogućeno da okupiraju najveći deo italijanske teritorije. Musoliniju je, pošto su ga Nemci oslobodili, pošlo za rukom da stvori svoju Republiku Salo i fašistima da podstrek da ponovo preuzmu vlast. Za robijaše u italijanskim zatvorima, gde su bili manjina u zajednici sa italijanskim kriminalcima, gotovo se ništa nije promenilo. U logorima su organizovana uspešna i neuspešna bekstva. Mnogo jugoslovenskih interniraca rasulo se po Italiji u želji da se domogne domovine ili savezničkih trupa. Organizacije Crvenog krsta odigrale su začajnu ulogu u pomoći odbeglim logorašima da ostvare svoje ciljeve.

Odmah posle kapitulacije organizacije Crvenog krsta preduzele su mere da pomognu oslobođenje ljudi i grupa koji su im se obraćali za pomoć ili bi njihovi organi saznavali za postojanje pojedinaca i grupa kojima je takva pomoć potrebna.

Nekoliko grupa logoraša iz KL Fraskete (Frascette) oslobođeno je odmah posle kapitulacije Italije uz pomoć delegata Međunarodnog crvenog krsta H. W. de Salisa. Grupa od 11 Jugoslovena obratila se molbom za oslobođenje 5. novembra 1943. i bila uz pomoć Crvenog krsta oslobođena.⁸

Na preporuku Crvenog krsta iz istog logora Fraskete oslobođeno je 27 ljudi (muškarci, žene i deca) i još 28 logoraša 27., 28. i 29. septembra 1943. godine.⁹

Na sličan način 29. septembra, 1. oktobra, 2. novembra 1943. oslobođeno je 24 ljudi.¹⁰

---

⁷ AIZDG, M4, B9.

⁸ AVII, Ia, K 1020, reg. br. 3/6-11.

⁹ AVII, Ia, K 1020, reg. br. 3/6-13.

¹⁰ AVII, Ia, K 1020, reg. br. 6-22-28.

Postoji obimna dokumentacija o mnogim pojedincima i grupama koji su uz pomoć Crvenog krsta oslobođeni iz logora i transportovani kući.

Crveni krst Slovenije i Hrvatske, kao i Crveni krst Italije razvili su veoma živu aktivnost prikupljanja spiskova interniraca, lokacija zatvora, logora, konfinacija i izbegličkih kolonija da bi pomogli oslobođanju tih ljudi. Njihovi delegati obilazili su pojedina mesta, zatvore i logore i neposredno saradivali sa pojedincima i grupama u cilju repatrijacije. U većim gradovima postojali su punktovi i kancelarije za pomoć logorašima. Stalnim pritiscima slomljen je otpor italijanskih vlasti da daju tražene podatke o ljudima, grupama, celim logorima, o umrlim, nestalim, bolesnim, što je olakšalo Crvenom krstu da što veći broj ljudi obuhvati repatrijacijom.

Za tu akciju krajem 1943. godine bila je zainteresovana i nemačka komanda, koja je zdušno pomagala organizaciju Crvenog krsta da bi se što veći broj jugoslovenskih logoraša vratio u zemlju. Taj interes je bio motivisan vojnim razlozima. U jedinicama pokreta otpora koje su posle kapitulacije Italije organizovale komunistička, socijalistička i druge leve partije i grupe našao se relativno veliki broj Jugoslovena. Nemačkoj komandi je odgovaralo da se što veći broj ljudi repatriira u Jugoslaviju i tako oslabe jedinice pokreta otpora u kojima su Jugosloveni igrali značajnu ulogu.

Grupa logoraša iz logora Fondi, koja je mesecima uzaludno očekivala savezničke jedinice, dobila je pod okriljem Crvenog krsta potrebna dokumenta overena od ove organizacije i nemačkih komandi sa kojima je bezbedno oputovala za Sloveniju i dalje. Tom prilikom logoraši su dobili dovoljno novca, odeću i hranu. Jugosloveni u jedinicama otpora nisu imali poverenja da prihvate pokroviteljstvo Crvenog krsta i odbili su da razgovaraju sa njihovom delegacijom u Ascoli Piceno (Ascoli Piceno). Smatralo se da je to zamka, a uz to odlazak većeg broja boraca negativno bi uticao na snagu pokreta otpora u tome kraju što je zapravo i bio cilj nemačkih vlasti, koje su forsirale ovaj vid repatrijacije Jugoslovena.

Čim se na delu utvrdilo da nije reč o zamkama, veliki broj Jugoslovena koristio je tu mogućnost za povratak u zemlju. U tome poslu došao je do punog izražaja humanistički karakter organizacija Crvenog krsta. Bez obzira na to što su pojedine organizacije Crvenog krsta Italije tokom 1942. godine fašističkih uspeha na frontovima, pri-

tisnute propagandnom protiv jugoslovenskih interniraca znale da ignorišu nevolje grupa logoraša ili pojedinaca, one su veoma zadužile hiljade Jugoslovena prilikom njihovog odslobodenja i repatrijacije. Bez te pomoći sve bi bilo mnogo teže.

Vatikan je u toku Drugog svetskog rata ispoljavao izvesnu brigu za svoje jugoslovenske katolike u zatvorima i logorima u Italiji. U tom cilju je pri većim logorima sa većinom katoličkih vernika imao svoje kapelane (Rab, Gonars, Visko, Renići, Fraskete i dr.).

Crkva je po celoj vertikali svog uticaja bila povezana sa fašističkom vlašću. U tome smislu i kapelani su saradivali sa logorskim i zatvorskim vlastima. U zatvorima su mise, iako verski čin, bile obavezne za sve zatvorenike. Jugoslovenski politički zatvorenici uspevali su često da se oslobole te obaveze pozivajući se na svoja prava da slobodno odlučuju o tome i pozivom na pripadnost drugim religijama.

Katolička crkva je pravila veliku razliku između rimokatolika i inoveraca. Prihvatajući fašistički stav da su politički zatočenici odmetnici van zakona i time lišeni prava koja su im međunarodnim konvencijama zagarantovana, pojedini sveštenici su sa svojih propovedaonica žestoko napadali logoraše i zatvorenike inoverce, zabranjujući svojim vernicima svaki kontakt sa Jugoslovenima. Fratar na ostrvu Ponci zapretio je ekskomunikacijom svakome ko bude imao vezu sa jugoslovenskim internircima - pravoslavcima. Takvi ekstremi nisu bili pravilo.

Kapelani u nekoliko velikih logora suočili su se zimi 1942. godine sa užasnim uslovima opstanka logoraša: život pod šatorima na veoma niskim temperaturama, glad, veliki broj obolelih bez nege, masovno umiranje, naročito staraca i dece. Oni su o tome izveštavali Vatikan šaljući obiman i konkretan materijal koji je delovao zgražavajuće. Vatikan je odlučio da pošalje svog nuncija da obide vojne logore i nekoliko logora civilnih interniraca o kojima su dobijeni izveštaji predstavljali punu potvrdu veoma teškog stanja. Suočen sa drastičnom sruvošću, Vatikan je vršio pritisak da se situacija promeni. Sagradene su barake i poboljšana hrana, ali je za mnoge to bilo prekasno; ili su umrli ili su se teško razboleli.

Rimokatolička crkva organizovala je široku akciju pomoći u hranii, odeći i novcu. Podržala je tajnu organizaciju „Samopomoć“, koja je postala glavni korisnik i distributer ove pomoći.¹¹

---

¹¹ AVII, Ia, K 1021, reg. br. 25/I-2.

U Padovi (logor Kiježanova) dobro je funkcionala organizovana „samopomoć” kao dobrotvorna ustanova slovenačkih interniraca. Ona je bila neposredno povezana sa šibeničkom i splitskom biskupijom od kojih je redovno dobijala pomoć u hrani, novcu i odeći. Na spisku članova dostavljenom biskupijama bilo je preko 450 imena. Kolale su razne priče da će ti spiskovi poslužiti za odbir talaca i slično, ali se pokazalo da oni za takve namene nisu korišćeni.

Slične organizacije postojale su i u drugim logorima sa pretežnim brojem ljudi iz Slovenije. Krupnu ulogu u tim akcijama odigralo je Jugoslovensko poslanstvo pri Vatikanu, nastojeći da raznim oblicima pomoći u novcu ublaže teške uslove života u logorima. Poslanstvo je bilo inicijator da se formiraju odbori za pomoć logorašima na Rabu, u Trstu, Gorici, Padovi, Arecu, Rimu, sa ciljem da se novcem koji im daje poslanstvo pri Vatikanu kupe životne namirnice, sredstva za higijenu i u granicama mogućnosti snabdeju oni koji su u najgoroj situaciji.

S proleća 1943. godine katolički sveštenici su u pojedinim parohijama podržavali molbe pojedinaca i grupa da budu oslobođeni internacije, jer se osećaju nevinim. Za dvojicu interniranih u KL Gonars (Rajko Kernc i Valentino Kernc) paroh je tvrdio da su bili „uvijek neprijatelji komunizma”. Molba komandi 11. armije da se iz internacije vraći 38 Slovenaca (KL Padova, Visko, Reniči, Gonars) zasnivala se na tvrđini da su oni „sitni zemljoradnici i radnici” koji se „nikada nijesu javili politikom”.¹²

Vernici su se za molbe za odsustvo, odlazak u bolnicu, prebacivali u drugi logor radi kompletiranja porodice i slično obraćali sveštenicima za pomoć, koji su im pomagali u nevolji i tako učvršćivali autoritet kod dobrog broja vernika. Kapelani i drugi sveštenici su tumali svoj rad kao hrišćansku, humanitarnu obavezu prema nevoljnici. U tome poslu bilo je puno razumevanja za teškoće i potrebe ljudi, li je brižljivo izbegavana kritika onih koji te nevolje izazivaju. Crkva je odobravala aktivnost ustaških vlasti u Hrvatskoj i veoma angažovala s njima sarađivala. Ona je bila na strani saradnika okupatora u svim rajevinama koje su zaposele Italija i Nemačka. Na toj liniji pojedini kapelani u logorima sarađivali su sa logorskim i zatvorskim vlastima i jihovim naredbodavcima.¹³

¹² AVII, Ia, K 1021/25/2.

¹³ AIZDG - (M4, B9).

U logoru u Padovi internirci su optuživali fratra da je u saradnji sa četničkim elementima pravio spiskove od oko 200 ljudi koje je navodno trebalo povesti na Brač da bi bili streljani. U Ustici, naprotiv, logoraši su napravili neobičan kompromisni dogovor sa svojim sveštenicima da oni najpre organizuju bogosluženja a da se pre ili posle toga peva Lenjinov marš.¹⁴

Mnogi objekti Rimokatoličke crkve ustupljeni su državi radi organizovanja logora. U pojedinim ženskim zatvorima i logorima vlast su imale opatice, obično strožije od žena-policajaca. Tako je odnos ove crkve prema jugoslovenskim zatvorenicima i internircima bio veoma složen i kontroverzan u zavisnosti od konkretnih okolnosti i ljudi, od prilika u Italiji i svetu.

Posle kapitulacije Jugoslavije aktivirala se i švajcarska ambasada kao zastupnik jugoslovenskih interesa u Italiji. Ona je sarađivala sa Crvenim krstom, organima nemačkih i italijanskih vlasti prilikom repatrijacije. Pomoć je bila i materijalna. Početkom januara 1944. jugoslovenskim internircima, državnim službenicima, koji su se prijavljivali ambasadi isplaćivana je po jedna mesečna plata. Švajcarska ambasada je bila jedan od punktova preko koga su internirci stavljeni pod zaštitu Crvenog krsta i na neki način se legalizovali dok ne krenu na put sa potrebnim dokumentima.

---

¹⁴ Mihailo Stanišić, Diskusija, zborik radova sa naučnog skupa u Herceg Novom 20. i 21. decembra 1985. Titograd 1987, str. 601.

JUGOSLOVENI U POKRETU OTPORA ITALIJE

Internircima i zatvorenicima iz Jugoslavije koji su se posle kapitulacije Italije našli na slobodi, bilo da su pobegli ili pušteni, prva misao je bila kako da se dokopaju granice Jugoslavije ili dopru do saveznika za koje su verovali da će ih poslati u zemlju u koju žele. Takvim željama, našli su se pred velikim teškoćama. Bez dokumenata, novca, odgovarajuće odeće, bez hrane, bez poznавanja jezika i terena na kome bi se našli nije bilo lako izabrati pravi put. Mnogima je uspelo da se vrate u domovinu ili da stignu do saveznika uz velike rizike i hrabrost prilikom prolaska kroz front, ali se znatan broj u strahu da ponovo ne padne u ropstvo skrivaod neprijateljskih potera ili se na razne načine priključivao pokretu otpora, koji su već počele da organizuju četiri levo orijentisane partije Italije.

Najmasovnije učešće Jugoslovena bilo je u srednjoj Italiji, posebno u provinciji Umbrija i Marke. U tim provincijama i u susednoj Perudi bila je najgušća mreža logora i zatvora u kojima su tamnovali Jugosloveni. Samo u gradu Perudi bila su tri zatvora i dva logora. Logori kao što su Reniči, Palenca, Kampelo Sal Kriturino, Fabrijano, Mačerata, Kofiorito di Folinjo, zatim logori u okolini Kamerina, Akvile i drugi postali su izvorište odakle su pristigle stotine budućih partizanskih boraca jugoslovenskog porekla. Zatvori u Peruđi, Kantijanu, Akvili, Felinju, Spoletu, naročito ovaj poslednji, dali su dragocene kadrove za partizanski pokret u Umbriji.

Jedna od prvih oružanih jedinica organizovana je od osuđenika iz zatvora Roka di Spoleto, posle uspešnog bekstva 13. oktobra 1943. U zatvoru se nalazilo 150 Jugoslovena osudnih za aktivno učešće u partizanskim borbama u Jugoslaviji, zatim 60 Grka – patriota i preko 300 Italijana. Mesec dana su čekali da ih komandant zatvora pusti, a onda su razoružali stražu, oteli oružje i pobegli u selo Monteluko (Monteluco).

Otelo Loreti, partizan brigade Gramši, o tome svedoči na sledeći način: „Bilo mi je poznato da se u Roka di Spoleto nalazi jaka grupa jugoslovenskih političkih zatvorenika, pretežno studenata, osuđenih od ustaških i italijanskih sudova. U stvari, ovi zatvorenici su upućivani da rade u raznim radionicama i preduzećima u gradu pa je to bio razlog da dođem i povežem se sa nekim zatvorenicima...“

Trinaestog oktobra pred veče, oko 17 sati, zatvorenici su bili zaključani u svojim celijama. Napolju je ostao Đuzepe koji je bio po zanimanju kovač. On je napao jednog stražara, oteo mu pušku i primorao ga da otvorи celije kako bi i ostali mogli izaći. Negodili su se sa ostalim stražama da ih razoružaju. Naoružani zatvorenici primorali su direktora da otvorи glavna vrata zatvora i magacina sa hranom gde su se snabdeli životnim namirnicama.¹

Svi zatvorenici, sem komandanta i nekoliko čuvara napustili su logor.

U Monteluku Jugosloveni su odlučili da se podele u četiri manje grupe kako bi lakše izbegavali potere i dolazili do hrane i bezbednijeg smeštaja. Grupe su se odmah susrele sa mnogim teškoćama od nedovoljnog znanja jezika do nepoznavanja terena i najbezbednijih pravaca kretanja. Iznemogli, gladni, u robijaškim odelima i cokulama morali su pešačiti planinskim stazama podalje od puteva i naselja. Put za Jugoslaviju ili do fronta bio je pun neizvesnosti i opasnosti da budu uhvaćeni i upućeni u Nemačku ili ubijeni.

U takvim okolnostima, na inicijativu komunista, grupa od 60 Jugoslovena odlučila je da potraži odred italijanskog kapetana Melisa koji se sa svojom jedinicom odmetnuo u šumu. O tome su čuli u samom zatvoru, pre bekstva, pošto je komandant logora bio otac odmetnutog kapetana. Posle dva dana pešačenja odred kapetana Melisa je pronaden u mestu Gaveli. Odred je imao oko 100 ljudi - oficira i vojnika. Juosloveni su kao odvojena grupa ušli u sastav odreda i za komandanta svoje grupe izabrali Svetozara Lakovića - Tozu, a za komesara Ivana Grubišića.

Posle nekoliko dana došlo je do razlaza sa odredom kapetana Melisa koji je otvoreno izjavio da nema nameru da napada nemačke jedinice iz straha od represalija prema stanovništvu. U međuvremenu su

---

¹ *Combattenti Jugoslavi in Umberia*, Terni 1973, str. 12.

mu uhapšeni otac i porodica, tako da je bio pod pretnjom da će mu porodica biti uništena ako zapodene oružane sukobe. Uz to, izjavio je da ne želi da se u njegovom odredu Jugosloveni biraju na komandna mesta. Bilo je to suprotno dogovoru da će odred voditi borbu protiv naci-fašista. Razlaz je bio neminovan i logičan: odred kapetana Melisa imao je cilj da sačuva jedinicu od nacifašista i sačeka saveznike i stavi im se na raspolaganje, a Jugosloveni su u ovoj grupi polazili od uverenja da svaka akcija protiv zajedničkog neprijatelja jača zajednički front anti-hitlerovske koalicije, slabi fašističke snage i time doprinosi borbi protiv fašizma i u svetu i u zemlji.²

Kapetan Melis je 3. novembra pokušao da rasformira odred Svetozara Lakovića. Došlo je do sukoba u kome je odred kapetana Melisa energičnom akcijom bio razoružan bez žrtava. Zaplenjeno je preko 100 pušaka, 15 automatskih oruđa i više bombi i municije. Formirana je jaka, relativno dobro naoružana jedinica spremna za vojne akcije. Odred se preselio u mesto Mućafore (Muciafore) i tamo uspostavio štab.

Jugoslovenski internirci i zatvorenici znatno su doprineli da se širom srednje Italije pojavi veliki broj manjih i većih odreda u kojima su Jugosloveni, s obzirom na svoja partizanska iskustva, imali odlučujući uticaj. Njihov pristup borbi protiv fašizma sa najviše razumevanja prihvatali su italijanski komunisti, koji su se i pre kapitulacije Italije sa još tri partije pripremali za razne oblike otpora, uključujući i oružane akcije.

Svaki pokušaj organizacije oružanih snaga nije uvek davao pozitivne rezultate. Grupa begunaca iz logora Kofiorito (Cofiorito), predvodena partijskim komitetom logora, za mesec dana nije uspela da u okolini mesta Seravale del Kienti (Seravale del Chienti) sa partijskim rukovodiocem u tome kraju Liberom Vanućijem oformi oružanu grupu kao nukleus oko koga bi se kasnije okupljali borci pokreta otpora toga kraja.³ Italijanski komunisti u tome kraju još nisu bili ni dovoljno organizovani ni dovoljno sposobni da se upuste u takvu akciju, a Jugosloveni su smatrali da bez njihove podrške ne mogu ništa ni započeti. Podeljeni po grupama nastavili su put prema frontu ili ka Jugoslaviji.

² Okrugli sto - Norća Kaša (sastanak preživelih boraca 1975, stenografske beleške, str. 29, kod autora).

³ Dimo Vujović, *Ratne priče*, Titograd 1975, str. 182.

Posle 8. septembra 1943. Jugosloveni koji su bili zatvoreni u koncentracionom logoru Badija di Ćeropoli (Badia di Cerropoli) blizu Terama masovno su pobegli. Dok se njih dvadesetak uputilo ka mestu Đulijanova (Giulianova) s ciljem da stignu do Jugoslavije preko mora, drugi su pokušali da pređu liniju fronta. Odluka demokratskih partija provincije Teramo da formira sabirni centar radi organizacije partizanske borbe naišla je na prihvatanje grupe Jugoslovena, tako da je bilo moguće odmah formirati jedinicu u mestu Bosko Marteze (Bosco Marteze).

U formaciji su se našli hrvatski poručnik Matijašević i srpski poručnik Čuković. Pod njihovim rukovodstvom oko 45 Jugoslovena ujedinilo se sa 60 Italijana i osnovalo jednu od prvih partizanskih grupa u Italiji. Grupa se 25. septembra sukobila sa motorizovanim nemačkim bataljonom i posle jednočasovne borbe nateralu Nemce u bekstvo.

Na kraju sukoba partizani su odlučili da napuste utvrđeni logor, jer se očekivala snažna reakcija nemačkih jedinica. Neki Jugosloveni su u međuvremenu uspeli da pređu front dok su drugi ostali da vode borbu u planinama Terama. Mnogi su u toj borbi pali i ostali trajno u sećanju grada Teramo.⁴

Grupa Jugoslovena iz koncentracionog logora Fabrijano (Srećko Stagličić, Ante Katalinić, Mijo Novak, Špiro Sardelić, Jure Knežević i Veljko Cerina) uputila se prema frontu, ali su ih fašisti zarobili i ponovo zatvorili u mestu Bisenta. No, pošlo im je za rukom da razoružaju stražu i naoružani se upute prema severu u okolini mesta Viso (Visso). Tu oko Visa sreli su se sa provincijskim rukovodicem socijalističke partije Kapućijem (Pietro Capuci) i sa internircima Hrvatima, Crnogorcima i Italijanima antifašistima formirali odred sa Kapućijem na čelu. Odred je krajem novembra narastao na 50 ljudi. Očekujući pomoć saveznika odred je organizovao dva marša iz zone Montefema u zonu Kasteluko (Castelucco). Saveznici su radio-vezom obećali oružje, opremu i hrان. Marševi po visokom snegu na temperaturi do minus 20 bili su uzaludni jer saveznička pomoć nije stigla. Dva borca umrila su od hladnoće.

U jesen 1943. partizanski odredi u provincijama Umbriji i Marke nastajali su spontano od jugoslovenskih interniraca i italijanskih anti-

⁴ Enciclopedia italiana, Roma 1975, Jugoslavi in Italia, p. 189 (Enciklopedija Italije, Jugosloveni u Italiji).

fašista. Na teritoriji Monte Kavala, Masa i Montefema formirane su oružane grupe mešovitog sastava. Tim grupama komandovali su većinom, pored Italijana, Jugosloveni Boro Mećikukić, Zoran Kompanjet, Milan Jovićević, Milan Tomović, kasnije Kosta Vujović i drugi.

Zoran Kompanjet, Hrvat, rođen u Opatiji bio je interniran na osrnu Tremiti pa premešten u Kamerino gde je studirao pravo. Sa don Marijom Vinzentijem (Mario Vinzenti), partizanskim sveštenikom i mladim studentima osnovao je u Kamerinu grupu antifašista koja se posle 8. septembra pretvorila u partizansku četu u zoni San Maroto (San Maroto) i takoreći odmah započela sabotaže i napade na fašističke patrole. Grupi je pojedinačno prišlo desetak Crnogoraca: Nikola Ljutica, Đuro Crnojević, Milutin Vojvodić, Zoran Vojvodić, Dušan Hajduković, Branko Vukašević, a kasnije i Kosta Vujović, Šaćir Kadić i Ilija Mihailović.⁵ Svi ti ljudi ispoljili su ne samo hrabrost i odlučnost da se bore da se bore protiv nacifašista nego i sposobnost da okupe ororce i komanduju njima.

Boro Mećikukić izrastao je, svojom hrabrošću i umešnošću, u komandanta odreda „Matija Gubec“. Odred se brzo pročuo po svojim akcijama protiv nacifašista. U blizini odreda se kao komesar čete nalazio bivši sanitetski narednik Belila, koji je ratovao u Jugoslaviji u okupatorskoj jedinici. Imao je prilike da upozna zarobljenog ličkog partizana koji mu je otkrio istinu o oslobođilačkoj borbi u Jugoslaviji. Bio je na odsustvu kada su zapucale prve partizanske puške u njegovom kraju, te je sa mlađim bratom Andželom stupio u borbu protiv Nemaca. Andželo je bio komandir jedne male čete kada su fašisti uspeli da se uvuku u njene redove, ubiju ga na spavanju i pobegnu.

Brat Belila želeo je da lično učestvuje u kažnjavanju fašista i za akciju izabrao fašistički garnizon Muci (Muzi). Vodići su neprimetno uveli u gradić partizane koji su uspeli da pobiju stražare. Upad u salu u kojoj se slavila fašistička svadba bio je riskantan zbog opasnosti da stradaju nedužni ljudi ali istovremenom vatrom sa nekoliko prozora, precizno gadajući faštiste, te večeri se rasplamsala borba prsa u prsa u kojoj partizani nisu imali mrtvih. Četa Bora Mećikukića i Koste Vujovića uhvatila je tako zloglasnu Đuljemovu fašističku grupu odgovornu za ubistvo Andžela. Na javnom suđenju u mestu Pjave Tarino (Piave

⁵ Isto, str. 190.

Tarino) grupa je pod predsedništvom italijanskog sudskog kapetana Rikija osudena i streljana.⁶

I odred kojim je komandovao Svetozar Laković - Tozo svoje partizanske akcije koncentrisao je na manje fašističke garnizone, nemačke patrole, manje kolone automobila i sl. Tako je 20. oktobra 1943 napadnut nemački automobil. Ubijeno je 5 nemačkih oficira, a jedan zarobljen. Automobil je uništen, a zaplenjeno 6 pištolja, dva šmajsera više bombi. Ovom akcijom izvedenom u mestu San Antonio di Norče (Norče) komandovali su Svetozar Laković i Gojko Davidović. Tog dana partizan Ivan Gobec, kasnije komandir i komandant u bataljoni „Tito”, pokušao je da se na terenu poveže sa rukovodstvom KP Italije koja je bila najaktivnija politička stranka u organizaciji oružane borbe protiv Nemaca, ali je upao u zasedu kojom prilikom je bio ranjen. U toj borbi ranjeno je i ubijeno nekoliko Nemaca.

Veza sa organizatorima Pokreta otpora na sektoru oko Ternija, gde su partizanske akcije bile najčešće, uspostavljena je tek 8. novembra 1943. kada se odred S. Lakovića povezao sa sekretarom KPI u Terniju Alfredom Filiponijem Pasqualeom (Paskvaleom), koji će kasnije postati komesar partizanske brigade „Gramši”.⁷

Dvadeset šestog oktobra 1943. u mestu Kaza Nuova (Casa Nuova) razbijena je jedna fašistička posada i zarobljeno 6 fašista. Tom prilikom je zaplenjeno 30 pušaka, 10 pištolja i revolvera uz nešto vojne opreme.

U novembru 1943. aktivnost sve brojnijih partizanskih grupa postala je intenzivnija. Petnaestog novembra napadnuta je karabinjerska stanica u S. Antonio di Marko (Marco). Karabinjeri su razoružani, a zaplenjeno je 25 pušaka, 2 puškomitrailjeza, 52 pištolja, 143 lovačke puške, 120 bombi. Zaplenjena je i arhiva opštinske skupštine kako bi se sprečila mobilizacija italijanskih mladića u fašističke jedinice.

Sedamnaestog novembra su ponovo kod Casa Nuova zarobljena dva nemačka vojnika sa motociklom. Zaplenjena su dva šmajsera, jedan pištolj i nešto municije. Bivši jugoslovenski partizani su i u novoj sredini prenosili svoja iskustva naoružavanja kroz borbe i otimanja oružja od neprijatelja.⁸

⁶ Vlado Vujović, *Arena*, Zagreb 1972, br. 1422.

⁷ Svetozar Laković Tozo, sastanak preživelih partizana u Norča-Kaša - 1972, str. 5 (kod autora).

Osamnaestog novembra oslobođen je magaciin nemačkih jedinica u mestu Kaša (Cascia) i tom prilikom podeljeno je narodu 160.000 kg pšenice i 1.500 kg vune. Partizani su na taj način narodu koji ih je hranio i čuvali bar deo duga koji se nije mogao ničim potpuno nadoknaditi.

Četiri dana kasnije zaplenjen je magacin u mestu Pijedipaterno (Piedipaterno) i narodu je podeljeno 85.000 kg pšenice i 5.000 kg masti. Sutradan je ponovo napadnut grad Kaša gde su se Nemci pripremali za povlačenje. Zaplenjen je jedan kamion, 3 puške, jedan šmajser, 10 bombi i druga oprema. Ubijena su 4 nemačka vojnika, a razoružano 30 karabinjera. Akcijom je rukovodio Gojko Davidović, jedan od komandira čete u odredu komandanta Svetozara Lakovića - Toza sa sedištem u planinskom mestu Mućafora (Muciafora).⁹

Odred je preko političkog rukovodioca za Terni Alfreda Filiponea Paskvala i njegovih najbližih saradnika Vaska Điljija-Ernesta, Dilda Bartolućija Rafaela, Ričijera Rosija Frančeska, Bruna Zenonija Paola, Arolda Prokolija-Sila i drugih uspostavio veze sa italijanskim partizanskim grupama „Pravda i sloboda” i „Đakomo Mateoti” i organizacijom otpora u susednoj provinciji Marke, Pjetrom Kapućijem iz Visa i Bartolućijem iz Kamerina, kao i brojnim grupama jugoslovenskih begu-naca.¹⁰

Učestale i uspješne akcije partizana u zoni Terni morale su privući pažnju nemačke komande, jer je taj rejon imao izvanredan značaj za koncentraciju nemačkih trupa iza glavnog južnog fronta ispod Rima. S druge strane, novoformirana fašistička vlast na koju su se nemačke jedinice oslanjale bila je meta napada partizanskih jedinica.

Sve akcije na tom relativno uskom prostoru izvodile su jedinice odreda u Mućafori. Nemačke komande su iz fašističkog okruženja Mućafore dobole precizne podatke o snazi i rasporedu jedinica u mestu i uz pomoć mesne milicije u zoru 30. novembra opkolile mesto. U selu se nalazilo oko 70 partizana, a okolo specijalizovana nemačka jedinica za borbu u brdskim krajevima i brojna fašistička milicija. Partizani su zatečeni na spavanju po kućama. Posle prvih rafala koji su pogodili Ljubljančanina Milana Ljubića, očekivala se predaja. Odred je bio voj-

⁸ Isto.

⁹ Isto.

¹⁰ Vlado Vujović, *Partizanski bataljon „Tito“ u Italiji*, „Arena“, Zagreb, br. 421, str. 10.

nički zatečen i nespreman za organizovani otpor. Ostali su hrabrost, odlučnost i volja da se niko živ ne preda neprijatelju. Svaki pojedinac ušao je u vatru i odlučnom akcijom spasavanja zbumio protivnika. U pojedinačnom i grupnom proboru iz obruča posebnu ulogu imali su prisebni i hrabri komandiri, pre svih Gojko Davidović. Borci su iskačući u olujnu snežnu noć štitali jedan drugoga. U posebno teškom položaju našla se grupa boraca u zgradbi iznad sela, ali je zahvaljujući smirenosti komandira Ivana Gobca i hrabrosti Koste Volfganga i dvojice mitraljezaca, braće sa ostrva Krapnja, uspela da se izvuče bez gubitaka.

Posle neuspelog pokušaja da uništi najjači partizanski odred u srednjoj Italiji, hitlerovci i italijanski fašisti popalili su kuće italijanskih seljaka i masakrivali sedam meštana. Njih je prokazao ranije zarobljeni nemački oficir kome su partizani poklonili život, a prokazani seljaci danima lečili njegove rane u Mućaforu.

Mućafora je za pripadnike Pokreta otpora u ovom delu Italije postala simbol, upozorenje i obaveza.

Opis teške borbe u Mućaforu u ilegalnom izdanju organa KP Italije „Unita”, krajem 1943. godine služilo je kao primer i podsticaj italijanskim antifašistima u borbi protiv nacifašizma.¹¹

Opsada Mućafore stavila je pred komandu odreda urgentnu potrebu za preispitivanjem borbenih iskustava i bila povod za reorganizaciju odreda. I u toj situaciji data je prednost manjim, pokretljivim i dobro naoružanim grupama, koje će pod povoljnim uslovima napadati, a ne dozvoliti da budu isnenada napadnute. To je odgovaralo i realnoj situaciji na terenu, jer su se u međuvremenu pojavile nove jedinice sastavljene od italijanskih antifašista i Jugoslovena.

U jedinicama su zaoštrene odgovornost i vojnička budnost. Nije se smelo dozvoliti da se neprijatelj uvuče i razori jedinice, kao što se nije smelo dozvoliti da se jedinice neprijatelja neprimetno privuku sedištu čete ili grupe.

Svetozar Laković - Tozo, komandant odreda u Mućaforu, s ponosom je 30 godina kasnije na okruglom stolu u Norći - Kaša (Norcia-Cascia) 1975. godine istakao da je „u jugoslovenskoj grupi vladala apsolutna disciplina te nije zabilježen ni jedan incident na štetu imovi-

¹¹ *Unita*, organ KP Italije, XI - 1943/I 1944.

ne talijanskog stanovništva, zbog čega su izuzetno poštovani od svih a posebno od omladine".¹²

Nemačke jedinice su nastavile da čiste teren i da uz pomoć mesnih fašista napadaju partizanske jedinice. U hronici pokreta otpora Perude govori se da je januara 1944. reorganizovana tzv. Rosijeva četa. Ova četa se povezuje sa partizanskim grupama koje je formirao Milan Dobrić, bivši internirac iz logora Kolfiorito. On se svojevremeno prebacio u rejon mesta Čano del Urubrija (Giano del Urubria) i uz pomoć porodice del Sero i sa svojim drugovima formirao nekoliko partizanskih grupa pod imenom „Banda dei Monte Martane”.

Borbu protiv fašizma Milan Tomović je povezivao sa borbom za bolje, lepše društvo. „Svet koji dolazi je novi svet koji raskida svaku vrstu ugnjetavanja čoveka od strane čoveka. To je svet koji žele i vaši seljaci. Ali se mora razumeti da se takav svet mora osvojiti. Moramo dati primer u toj borbi napadajući neprijatelja tog sveta koji su sada naoružani i snažni. Zato vredi živeti, osvećavati seljake i s njima stvoriti zajednički front borbe.”¹³

Milan Tomović, mladi crnogorski partizan, pobegao je iz Kolfiorita, zapravo iz bolnice uz pomoć jedne sestre, antifašistkinje, koja se u bolnici brinula o bolesnicima. Zapamćen je naročito u okolini mesta Kolpi (Colpi) i Spele (Spelle) po partizanskim akcijama sa malo ljudi i oružja, ali uvek efikasnim. Napadali su patrole, kamione, manje kolone.

U rejonu Monte Mortani gde je nastavio organizovanje partizanskih odreda operisala je četa italijanskih antifašista čiji je komandir u jednoj borbi sa Nemcima zarobljen i transportovan u Nemačku. Četa je uz pomoć Milana Tomovića reorganizovana pod komandom poručnika Marija Rosija (Mario Rossi), imenjaka deportovanog kapetana Rosija. Ova četa je sinhronizovala akcije sa jedinicom komandanta Milana Tomovića i na neki način bila vojnički podređena jugoslovenskoj jedinici.¹⁴

¹² Okrugli sto Norća-Kaša 1975. godine, stenografske beleške, Izlaganje Svetozara Toza - Lakovića, str. 21. (kod autora)

¹³ Duzepo Mari, „Gerilske borbe u Apenninima - pokret otpora u Markama”, Urbino 1964, str. 135.

¹⁴ *Antifascismo e Resistenza nella provincia di Perugia (Documenti e testimonianze)* jun 1975, str. 26. i 27.

Značajan trenutak za učešće Jugoslovena u partizanskom pokretu u Umbriji bilo je povezivanje sa Alfredom Filiponijem Paskvalem, sekretarom KP Italije za Terni. Obilazeći grupe u kojima su sa jugoslovenskim partizanima bili i Italijani, on se uverio u njihovu borbenu sposobnost i odlučnost. Postojanje većeg broja partizanskih borbenih grupa ohrabrilo je mnoge internirce koji su se skrivali po selima i šumama Umbrije i to ne samo Jugoslovene nego i Poljake, Ruse, Engleze i druge.

U decembru 1943. je posle reorganizacije odreda iz Mućafore izvedeno nekoliko uspešnih akcija: kod Ćita Reale (Citta Reale) 20. decembra 1943. u napadu na fašističku kasarnu pod komandom Gojka Davidovića zaplenjen je mitraljez, 13 pušaka, 2 šmajsera, 5 pištolja i 40 bombi, a zarobljeno je 16 fašista. U „Dolini Valle di Nera“ u napadu na nemačku kolonu 21. decembra ubijena su dva Nemca i 1 ranjen, a zaplenjeno 1 automat, 1 puška, 3 bombe i veća količina municije i uništen jedan kamion. U blizini mesta Selana u napadu na nemačku kolonu ubijeno je 12 Nemaca i 2 su zaroobljena, zaplenjeno 18 pušaka i 1 mitraljez a dva kamiona uništена. Posle tih uspešnih akcija, početkom januara 1944. pokrenuta je inicijativa da se održi sastanak oko 150 jugoslovenskih političkih interniraca izbeglih najviše iz logora Kolfiorito koji su se skrivali u selima Campi (Kampi), Ancareno (Ankarano), Abeto (Abeto), La Villa (Vila) i dr. Sastanak je održan 14. januara 1943. u selu Abeto sa članovima komande odreda S. Lakovića: G. Davidovićem, Lugom Bulatom i predstavnikom KPI Alfredom Filiponijem Paskvalem. Tom prilikom 60 ljudi se priključilo odredu. Posle tog sastanka u rukovodstvu odreda doneta je odluka da se organizuje četa, sastavljena od boraca koji su spremni da se povinuju naređenjima komande i da se bore тамо где се укаže потреба.

Prema svedočenju Vlade Vujovića, neposredno posle ove odluke na sastanku svih boraca ove jedinice u selu Campi, koju su sačinjavali uglavnom članovi KPJ i SKOJ-a iz Dalmacije, Slovenije, Crne Gore i Boke - njih stotinak - izabrano je pravo rukovodstvo: za komandira Vlado Vujović, a za komesara Veljko Čerina. Tu se, verovatno prvi put, rodila ideja da jedinica nosi ime Tito. Rukovodstvo je kasnije ojačano pa je za komandanta postavljen iskusni Ivan Gobec, za komesara Albert Atijas,¹⁵ za zamenika komandanta Vlado Vujović i za pomoć-

---

¹⁵I. Romano, *n.d.*, str. 324.

nika komesara Veljko Čerina. Intendanti su bili Franc Krašovec i Gojko Perović.

Stvaranje tako čvrste jedinice nije bilo slučajno. Sve snažnije akcije nemačko-fašističkih jedinica dobro naoružanih i specijalizovanih za brdske operacije i čišćenje terena uspevale su da relativno lako razbiju pojedine odrede vezane za svoja mesta i baze. Sa druge strane razvijena je jaka propaganda da preko Crvenog krsta uz pomoć nemačkih komandi Jugosloveni odlaze kućama. Uprkos nepoverenju sve više je interniraca prihvatalo taj predlog. To je u krajnjoj liniji bilo smisljeno i radi eliminisanja Jugoslovena iz pokreta otpora i slabljenja njegove snage. Formiranje ovakve jedinice trebalo je da ojača otpor prema tim izazovima i poveća borbenu sposobnost jedinice. To je bilo u skladu sa politikom Komiteta za nacionalno oslobođenje Italije koji je započeo formiranjem većih jedinica na principu jačanja pokretljivosti i borbene efikasnosti. Cilj je bio da se stvore uslovi za što masovnije razgaranje oslobođilačke borbe i uspešnije pariranje sve snažnijim vojnim akcijama nemačkih fašističkih snaga.

U februaru je u jedinice oko grada Kaša stigao delegat Nacionalnog komiteta oslobođenja Italije. S njim su u odred došli Bogdan Pešić, Nikola Borić i Labud Kosovac, koji je bio neka vrsta veze ovog komiteta sa Jugoslovenima. Na njihovu inicijativu u selu Kolforćela (Colforcella) formirana je garibaldijska brigada „Antonio Gramši“ (Antonio Gramsci). Najbrojnija i najiskusnija jedinica Jugoslovena ušla je u sastav brigade pod imenom „Bataljon Tito“. ¹⁶

O autoritetu i poštovanju koje su jugoslovenski partizani imali u tome kraju na svoj način govorili sastav komande brigade u kojoj je za komandanta imenovan Svetozar Laković Tozo, za komesara Alfredo Filiponi Paskvale (Alfredo Filiponi Pasquale), za zamenika komandanta Vasko Đilji (Vasco Gigli), za pomoćnika komesara Bogdan Pešić - Boro, za načelnika štaba Nikola Borić, Komandanti i komesari bataljona bili su Ivica Gobec, Gojko Davidović, Boro Mećikukić, Vlado Vujović, Albert Atijas, Milan Jovićević, Veljko Čerina i Kosta Vujović.

U tom trenutku brigada „Antonio Gramši“ bila je najjača partizanska jedinica u celoj Italiji, sa 7 bataljona i oko 1.200 boraca. Formirane

¹⁶ „Prvo jezgro partizana u Kaši“ Povade Margeli - Antifašizacija otpora u provinciji Peruda - 1975, str. 98.

su još dve partizanske brigade: „La Spartako” obuhvatajući jedinice u okolini Maćerate i „La Garibaldi” sa jedinicama Folinjante (Folignante). Svaka brigada je pokrivala određenu teritoriju. Komanda brigade je smeštena u Kaši (Casci) gde se nalazila i komanda bataljona „Tito”. Brigadom i bataljonom komandovali su S. Laković Tozo i Bogdan Pešić.¹⁷

Nova vojna organizacija bila je veoma elastična i dozvoljavala je pojedinim grupama punu operativnu samostalnost. Napadi na kolone, manje garnizone i slične objekte postali su česti, iznenadni i veoma efikasni. Neprijatelj je stoga ocenjivao da je brigada „Gramši” brojno mnogo jača nego što je stvarno bila.

Početkom 1944. godine partizani su uspeli da oslobole gradove Kaša (Cascia), Monte Leone, Pod duomo (Pogio-duomo), Leonesa (Leonesa), Norča (Norcia), Preci (Prezzi), Viso (Visso), Pjeretorina (Pieretorina). Bila je to prva slobodna teritorija u okupiranoj Italiji u dolini Valnevina s obe strane reke Nera. Partizanske jedinice čuvale su ovu teritoriju na kojoj su bile razbijene sve fašističke posade, rasturene opštine, popaljeni regrutni spiskovi, otvoreni magacini i hrana razdeljena narodu.

Nemačke jedinice su nekoliko puta pokušavale da povrate kontrolu nad ovom zonom i posle prvih neuspeha zabranile su svojim vojnicima da zalaze u partizansku teritoriju. Na prilaznim putevima Nemci su postavili velike table sa upozorenjima „Pažnja! Pažnja! Partizanska zona! Zabranjeno prolaziti!” (Attenzione! Attenzione! Zona dei partigiani! Vietato passare!) Vlast u slobodnoj zoni obavljali su građani uz pomoć komandi. Sedište slobodne teritorije smešteno je u gradu Kaša gde se nalazila i komanda odreda.

Komanda brigade „Antonio Gramši” obratila se građanima prve slobodne teritorije proglašom: „Oslobodenjem Norče (di Norcia), Leonese (Leonessa), Podobustone (Poggibustone), Albanetoa (Albaneto) i značajan deo uzvišenja doline Nerina (dell’ Alta Val Nerina) garibaldijaška brigada „Antonio Gramši” je oslobođila oko 1.000 km² teritorije, hiljade i hiljade radnika su oslobođeni nacifašističkog rođstva. Ova komanda, dok poziva celokupno lokalno stanovništvo da saraduje sa partizanima u interesu mesnog stanovništva, vodi računa da

---

¹⁷ Svetozar Laković Tozo, usmeno izlaganje na okruglom stolu u Nikšiću 1975, rukopis, str. 22.

se danas 16. marta 1944. godine, teritorija Leonese i San Pakracija (San Pacrazio) u zoni Narnija (Narni) sa granicama Rivodutri (Rivodutri), Podobustone (Poggibustone), Albaneto (Albaneto), Kastiljone (Castiglione di Arone) smatra odvojenom od Rietija (Rieti), Ternija i Perude (Terni e Perugia) gradova koji su još uvek pod dominacijom nacifašista, a ujedinjena sa teritorijom Kaša (Cascia), Norća (Norcia), Montebone (Montebone del Alta Val Nerina); pa je prema tome Garibaldijska brigada „A. Gramši” (A. Gramsci) jedina postojeća vlast na navedenoj teritoriji koja dostoјno predstavlja novu demokratsku Italiju i preuzima vojnu, političku i administrativnu odgovornost prema građanima.

Gradani su, za svoje potrebe, pozvani da se obrate nadležnim opštinama i komandi brigade koja je smeštena u hotelu „Italija” u Kaši. O tome kako su komande odlučivale o civilnim problemima na oslobođenoj teritoriji svedoče beleške iz Dnevnika komesara brigade „Gramši” A. F. Paskvalija.¹⁸

U svojoj knjizi „Jedan narod u šumi” Luidi Longo, rukovodilac Komiteta za nacionalno oslobođenje Italije, napisao je: „U Umbriji su radnici iz Ternija i jugoslovenski drugovi koji su pobegli iz robijašnice u Spoletu u jesen 1943. godine otpočeli oružanu partizansku borbu. Garibaldijska brigada „Antonio Gramši” koja je oslobođila veliki deo teritorija u Srednjoj Italiji velikim delom bila je sastavljena od hrabrih Jugoslovena”.

Bataljon „Tito” kao kičma brigade „Gramši” ne bi mogao uspešno dejstvovati bez aktivne saradnje mesnog stanovništva, naročito omladine. Mnoge grupe bile bi iznenadene napadima Nemaca da nisu na

¹⁸ O organizaciji slobodne teritorije i aktivnostima organa pokreta otpora navodimo samo nekoliko detalja iz zabeležaka komesara odreda „Gramši” A. F. Pasqualia: Dana 15. I 1944. god. ukazana je lakarska pomoć ranjenicima i bolesnom stanovništvu od strane lekara dr Andrijana del Monte i dr Renata. Sutra dan 16. I 1944. u civilnoj bolnici organizovano je posebno odeljenje za lečenje ranjenika i siromašnih građana. Istog dana odlučeno je da se formira vojni sud koji će suditi, pripadnicima grupa koje vrše pljačku, nasilje kao i građanima koji dobровoljno služe Nemcima i fašistima. Iz pomenutih zapisa vidimo da je 26. I 1944. godine održana sednica veća Casce na kojoj je, na predlog komiteta za nacionalno oslobođenje razmatrana situacija na oslobođenoj teritoriji, rezultati borbe, raspodela žita narodu, rad i snabdevanje bolnica, smeštaj i snabdevanje izbeglica i druga pitanja. Prvih dana februara 1944. u Casci se održava vašar - pijačni dan - na kome su došli ljudi iz okolnih sela, dotali stoku na prodaju ili razmenu. Vrolo su zadovoljni sa radom organa vlasti na slobodnoj teritoriji iz čega se može zaključiti da se život normalizuje (zapisi A. F. Pasqualia, sveska II, str. 350, kod autora).

vreme doobile informacije od njihovih mnogobrojnih simpatizera Italijana.

Početkom marta 1944. godine kada se u Kaši, pored komande brigade i bataljona „Tito“ našlo oko 400 partizana, Nemci su brižljivo pripremili opkoljavanje grada s ciljem da prvenstveno unište komandu brigade i nanesu velike gubitke u ljudstvu. Prema svedočenju komandanta Lakovića o toj akciji na vreme ih je obavestio kapetan Desantis rodom iz okoline Kaše. Iako zvanično informator fašista, on je obavestio komandu brigade da će 4. marta jake nemačke snage opkoliti Kašu i preduzeti koncentrični napad. Partizani su na vreme napustili Kašu i Nemci su uz pomoć fašista ušli u grad iznenadeni da u njemu nema onih koje su tražili.¹⁹

Četa „Matija Gubec“ i vod oslobođenih sovjetskih zarobljenika iz sastava bataljona „Tito“ napala je kolone Nemaca i fašista koje su se vraćale iz Kaše sa opljačkanim stvarima iz prodavnica i domaćinstava. Borba je bila žestoka i za relativno kratko vreme od oko 40 minuta uništena su tri kamiona, zaplenjeno 3 mitraljeza, desetak automata i pištolja i veća količina bombi i municije. U borbi je zarobljeno 7 Nemaca a među jugoslovenskim partizanima nije bilo žrtava. Zarobljeni Nemci su posredstvom italijanskog kapetana Desantisa zamenjeni za zarobljene italijanske partizane. A. F. Paskvale je detaljno u svom dnevniku opisao ovu razmenu zarobljenika kao svojevrsno priznanje partizana kao zaraćene strane.

Posle privremenog napuštanja Kaše bataljon „Tito“ se razdvojio u čete da bi se lakše probio iz šireg okruženja nemačkih jedinica. Na cesti Viso - Pijave Torina postavljeno je nekoliko zaseda. Četa pod komandom Bora Mećikukića i Milana Jovićevića je iznenada opkoljena u mestu Kamerino (Camerino), ali zahvaljujući odvažnosti i hrabrosti komande i svih boraca probila se iz okruženja uz dva poginula borca. Nemci su imali više gubitaka.

I na drugim mestima Nemci su iznenada napadali jedinice bataljona „Tito“, ali nisu uspevali da ih unište. U napadu na sektoru Kaša Valdonika (Valdonica), u žestokoj borbi u kojoj su učestvovali dve čete, ranjen je politički komesar bataljona Bogdan Pešić - Boro.

---

¹⁹ Svetozar Laković - Tozo izlaganje na okruglom stolu u Nikšiću 1975, rukopis, str. 22

Svi ti sukobi bili su deo šire koncepcije zaposedanja slobodne teritorije. Nemačka komanda za srednju Italiju sa sedištem u Perudi preduzimala je široke vojne akcije da suzbije partizansku aktivnost na tom osetljivom pravcu budućeg povlačenja nemačkih jedinica iz Italije. S posebnom pažnjom pratili su akcije jugoslovenskih grupa, smatrujući ih najopasnijim učesnicima italijanskog pokreta otpora u srednjoj Italiji. Pri tome nisu birali sredstva da unište, potisnu ili barem smire partizanske grupe u kojima su odlučujuće učešće imali Jugosloveni. Posle uspešne razmene zarobljenih Nemaca u borbi kod sela Bizeli (Biseli) za Jugoslovene koji su bili u nemačkim zatvorima, Nemci su preko Crvenog krsta ponudili Jugoslovenima da pod zaštitom ove međunarodne organizacije i nemačkih vlasti mogu nesmetano da krenu za Jugoslaviju. Ponuda je važila za celo područje srednje Italije i veliki broj jugoslovenskih interniraca je na taj način bezbedno stigao do Jugoslavije. Pozadina tog humanitarnog gesta je bila razbijanje jedinica u kojima su učestvovali Jugosloveni. Takvih pokušaja je bilo i u bataljonu „Tito”.

Suočena sa žilavim otporom jugoslovenskih boraca u jedinicama pokreta otpora Italije, posebno bataljona „Tito”, nemačka komanda u Perudi ponudila je pregovore o prekidu vatre. Veza je bila uspostavljena preko italijanskog kapetana Desantisa. On je predlagao mesta i termine pregovora, doveo čak i parlamentarce, ali su komandant Tozo i komesar Boro pristali na pregovore tek kada je Komitet za nacionalno oslobođenje u Rimu dao saglasnost.

Pojava komandanata i politkomesara brigade „Antonio Gramši” Svetozara Lakovića-Toze i Bogdana Pešića-Bore u ratnoj opremi sa svim partizanskim znamenjima usred grada koji je bio središte nemačkih komandi za srednju Italiju bila je za iznenadene gradane Peruđe senzacija, ali i potvrda snage pokreta otpora u srednjoj Italiji.

U jednočasovnom razgovoru sa hitlerovskim generalom Nemci su izrazili želju da Jugosloveni odu iz Italije uz njihove garancije za bezbedan povratak u bilo koji deo Jugoslavije. Kao alternativu ponudili su primirje. Nemci bi prepustili jugoslovenskim partizanima zonu oko jezera Trasimeno (Lago Trasimeno) blizu Peruđe sa svim hotelima i vilama gde bi mogli mirno sačekati kraj operacija oko Rima i odlazak u domovinu.

Jugoslovenski pregovarači su se oglasili nenađežnim u ovim pregovorima, jer su odluku o tome mogli doneti skupovi svih boraca i starašina.

„Nudili su nam da se vratimo u Jugoslaviju pod uslovima kojima se nismo mogli načuditi. Posle dugih razgovora vratili smo se u jedinicu: odluka je bila jedinstvena, nećemo se pomaći do potpunog poraza fašizma u Italiji“.²⁰

Sukobi posle pregovora nisu prestali, čak su postali žešći. Kod sela Polino (Terni) u akciji protiv fašista ubijeni su jedan major i jedan skvadrista, a dva dana kasnije uništeno je nemačko skladište. Protiv oko 150 hitlerovaca vodila se tih dana žestoka borba u kojoj je ubijen jedan nemački major i zaplenjeno nešto ratnog materijala. Prema pišanju fašističke štampe poginulo je preko 40 hitlerovaca.

Nemci su kao odgovor pojačali svoje akcije. Početkom aprila 1944. njihova specijalna planinska jedinica, pošto je prethodno likvidirala predstraže, iznenadila je Treću četu bataljona „Tito“ i nanela joj osetne gubitke. Poginuli su komesar čete Meloni (Melloni) i borac Đuran Matić, a ranjeno je 18 Jugoslovena među kojima i komandir Boro Mećikukić. Partizani su zatečeni u crkvi i opkoljeni sa svih strana. Ocenjujući da je protivnik u bezizlaznoj situaciji, nemački oficir se pojavio na vratima crkve i tražio predaju. Razvila se žestoka neravno-pravna borba u kojoj su od 36 boraca, tridesetorka bili Jugosloveni. Popeli su se do krova crkve i kroz žestoku vatru, iako izranjavani, uspeli da se dokopaju šume.

U martu i aprilu 1944. godine Nemci su preduzeli obimne ofanzivne akcije kako bi osigurali bezbednije povlačenje svojih jedinica sa fronta južno od Rima. U borbama sa njima, zahvaljujući iskustvima koja su borci stekli još iz NOB-a u Jugoslaviji i u borbama u Italiji, nije bilo gubitaka. Izvršena je ponovna transformacija bataljona „Tito“ na čelu sa Svetozarom Lakovićem - Tozom i Bogdanom Pešićem - Bором. Prvog maja 1944. u mestu Femadre iznad grada Viso bataljon je položio sledeću zakletvu: „Zaklinjem se svojoj domovini, Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji, vrhovnom komandantu NOVJ Josipu Brozu Titu i svojoj Komunističkoj partiji Jugoslavije, da će se hrabro boriti protiv porobljivača moje zemlje - omrznutih nacifašističkih tru-

²⁰ Bogdan Pešić-Boro, izlaganje na sastanku preživelih boraca brigade „Antonio Gramši“, u Nikšiću 1975, sten. beleške, str. 14.

pa, ma gde se s njima susreli. Zavetujem se da će u toj borbi ostati ne-pokolebljiv do konačnog oslobođenja naše zemlje i uništenja naci-fašizma, da će biti dostojan saborac italijanskih i sovjetskih drugova, da će u odnosu prema bratskom italijanskom narodu čuvati časni lik borca Titove armije i svojim držanjem i djelom dati svoj prilog inter-nacionalističkom doprinosu Komunističke partije i naroda Jugoslavi-je. Ukoliko se ogriješim o uzvišene riječi ove zakletve, neka me stigne prezir domovine i najteža osuda najbližih.”²¹

Nova transformacija nije bila nalik na one iz prethodnih meseci. Bila je to, poput proleterskih brigada u NOB, vojnički čvrsto organizovana jedinica spremna da se bori na svim terenima. Ona je postala deo reorganizovane brigade „Antonio Gramši” kao jedan od njenih šest bataljona - Spartako (Spartaco), Đovanini (Giovanini), Ćimareli (Cimarelli), Kalvanjeti (Calvagnetti), Marbidoni (Marbidoni) i „Ti-to”. Za komandanta bataljona ponovo je izabran Svetozar Laković - Tozo, za komesara bataljona Bogdan Pešić - Boro, za načelnika štaba Nikola Borić, za intendant Franc Krašovec i Gojko Perović. Komandiри i komesari četa su bili Ivica Gobec, Gojko Davidović, Boro Ma-ćikukić, Vlado Vujović, Albert Atijas, Milan Jovićević, Veljko Čerina, Kosta Vujović.²²

Bataljon „Tito” je bio najjača i najčvršća vojna formacija u brigadi, a brigada „Gramši” je svojim akcijama i uspesima izbila u prvi plan pokreta otpora u Italiji. Činjenica da je za komandanta bataljona ponovo izabran Svetozar Laković - Toza, a za pomoćnika Bogdan Pe-šić - Boro svedoči o visokom uvažavanju jugoslovenskih boraca u očima Italijana.²³

Početkom juna 1944. bataljon „Tito” konačno je oslobođio grado-vi Viso, Norću (zarobljeno 70 Nemaca), celu teritoriju od Ternija do Kamerina, Monteleone, Kaše, Pijeve Torina i dr. Bilo je to uoči probaja savezničkih jedinica i konačnog povlačenja Nemaca iz srednje Italije.

Svi učesnici oružane borbe protiv nacifašizma i bataljon „Tito” posebno, oduševljeno su dočekali savezničke trupe u uverenju da će ih one pihvatiti kao saborce. Savezničke jedinice su, suprotno velikim očekivanjima, odmah i odlučno počele da razoružavaju sve partizan-

²¹ *Isto.*

²² S. Laković, Okrugli sto „Slobodna zona Norća-Kaša”, 11-12. oktobar 1975, str. 25.

²³ *Isto.*

ske jedinice, objašnjavajući da je to u skladu sa njihovim pravilima ratovanja. Italija je po tome objašnjenju bivši neprijatelj saveznika, a uz to jedinice je formirala Komunistička partija koju oni nisu hteli da priznaju kao savezničku snagu. Sa sličnim obrazloženjem pokušali su da razoružaju jugoslovenske borce u bataljonu „Tito”, ali su borci bili spremni da silom brane svoje oružje. Komanda bataljona je zahtevala da naoružani borci, u punom sastavu, budu transportovani za jugoslovensku bazu u Bariju. Došlo je do nesporazuma i prepirkki. Rukovodstvo bataljona zahtevalo je od zvaničnog predstavnika NOVJ u Rimu podršku i uputstva. Bataljon je u međuvremenu u gradu Terni smešten u jedan saveznički logor.

Saveznici su bili neumoljivi: u Jugoslaviju se ne može putovati pod oružjem. Teškom mukom prihvaćena je sugestija predstavnika NOVJ iz Rima da se oko toga ne prave komplikacije i da se oružje preda. Saveznici su najzad prihvatili da komandiri i komesarji mogu zadržati nekoliko automata i revolvera. „Dobićete od nas novo oružje za nastavak borbe u zemlji” - pokušavali su saveznički oficiri da umire borce. Tako je došlo do ceremonije predaje oružja.

Bataljon „Tito” postrojio se u Treniju u punom sastavu sa komandantom i komesarom, sa četama sa svojim komandirima i komesarima i saslušao govor komesara bataljona koji je podsetio na stradanje i otpor fašistima u logorima i zatvorima, na junaštva i podvige u oružanim sukobima sa nacifašistima, na heroje i poginule borce, na rane, krv i pogibije kojima su platili to oružje, ali je pozvao borce da odlučnošću i smirenošću pokažu saveznicima da cene svoje oružje, „ali da smo sigurni da ćemo ubrzo sa drugim oružjem nastaviti novu borbu u svojoj zemlji pod komandom druga Tita”. Tada je syako odeljenje složilo oružje u soške. Počasni pozdrav oružju izazvao je kod mnogih boraca suze. Saveznički oficiri i sami dirnuti ovim činom priznali su da im je taj prizor pomogao da shvate nesalomljivi duh jugoslovenskih partizana.²⁴

Bataljon je kao kompletan jedinicu stigao u Bari gde je bila baza NOVJ. Tu su borci dobili novi raspored po pešadijskim, vazduhoplovnim, tenkovskim i drugim jedinicama i nastavili svoj borbeni put.

---

²⁴ Bogdan Pešić, Izlaganje na sastanku boraca bataljona „Tito”, Nikšić 1975, str. 13.

Još jedan jugoslovenski bataljon na sličan način završio je svoj borbeni put po italijanskoj provinciji Marke. To je bataljon „Staljinograd” koji je, poput bataljona „Tito” u Umbriji, postao najpoznatija jedinica oružanog otpora Jugoslovena u provinciji Marke. Bataljon „Staljingrad” bio je najpoznatiji među partizanima.

Govoreći o ulozi grupe jugoslovenskih interniraca u stvaranju prvih partizanskih oružanih formacija dr Roberto Batalja (Roberto Batalgia) u svojoj knjizi *Istorija italijanskog otpora* piše: „Vrlo su aktivne već od septembra 1943. godine Umbrija i Marke. Ovde potiče dizanje otpora i kao podstrek deluje aktivno prisustvo brojnih jugoslovenskih političkih zatvorenika izbeglih iz koncentracijskih logora. Bez sumnje, oni stvaraju na ovom području već od prvi borbi nepomirljivu partizansku klimu... Najveći doprinos dali su Jugosloveni, posebno u srednjoj Italiji a pri tom treba istaći da je bilo veoma teško izdići se iznad mržnje, razlika, obostrane srdžbe ali i to je bilo moguće”.

Đorđe Kaputo (Giorgio Caputo), italijanski partizan, piše za riječku *Panoramu* 1975. godine: „Prva partizanska jedinica koja je operisala u zoni Kantijano (Cantiano) zvala se „Pićeli” (Piceli) po imenu čuvenog komunističkog borca palog u Španiji. Među Jugoslovenima naročito su se isticali Veljko Jaruga, Josip Grzinov, Jure Kotnik, Vinko Kožuh, Batrić Bulatović, Radovan Bulatović, Đuro Franišić i Leopold Vrbovsek...”²⁵

„... S kraja januara na početak februara 1944. godine odred „Pićeli” sa četrdesetak boraca Jugoslovena i Italijana okupirao je nekoliko sati prvo Kantijano (Cantiano) a zatim i Piobiko (Piobico).

U ovom periodu u zoni između mesta Kalji (Cagli), Kantijano, Pergola i Piobiko operisala su tri partizanska odreda: „Pićeli” oko mesta „Ponteluko” (Ponteluco), „Pisakane” (Pisacane) u Kantijano i „Gramši” u Frontone. Ovde se nalazila jedna jaka grupa Crnogoraca sa komandantom Miladinom Pavličić - Brkom i političkim komesarom Aldom Gabanelijem (jedini Italijan u jedinici).”²⁶ U tim danima formirano je u provinciji Marke još nekoliko odreda u kojima su Jugosloveni igrali važnu ulogu.

²⁵ *Istorija italijanskog otpora* - dr Roberto Batalja, Peruda 1972, str. 282.

²⁶ *Enciklopedija Italije. „Jugosloveni u Italiji”*, Rim 1975, str. 189.

Put formiranja bataljona „Staljingrad” započinje bekstvom grupe „Poncijana”, u stvari interniraca sa Kosova i Metohije koji su 14. septembra 1944. pobegli iz logora Reniči.

Krenuli su zajedno (123), ali već posle nekoliko dana pokazalo se da se moraju podeliti u grupe kako bi se kretali što neprimetnije za nemačke jedinice, lakše nalazili smeštaj i hranu i uspostavili vezu sa antifašistima posebno sa komunistima i socijalistima koji su sa još dve partije započeli organizaciju oruženog otpora.

Bili su obradovani i pomalo iznenadeni prijateljskim dočekom na koji su naišli po selima. Seljaci su bili obradovani padom fašizma i go-stoljublje prema iznenadnim gostima pokazivali su dajući im, prema svojim mogućnostima, hranu pa i odeću, informacije gde da se bezbednije smeste, kuda da se kreću, koje puteve da izbegavaju.

Od 123 internirca koji su pobegli iz logora Reniči formirano je više grupa od po 8-10 ili više ljudi, koji su krenuli u raznim pravcima. Prvi kontakt sa organizacijom pokreta otpora imala je grupa kojom je komandovao Miladin Pavličić - Brko. Oni su u mestu Ki Vikio (Chi Vichio) dobili prvi letak Komunističke partije Italije i tragom tog letka uspeli da u Sant Andelo in Vado (S. Angelo in Vado) preko obućara Marćela dođu u kontakt sa partijskom organizacijom koja je brojala 11 ljudi. Oni su ih jedva dočekali i uskoro doneli nekoliko pištolja, bombi i pušaka.

Domaćini (uslovno rečeno) su tražili da grupa ostane i operiše u tom kraju. Poslate su patrole da potraže neku od ostalih grupa. Uskoro se priključila nova grupa od jedanaest ljudi pa je odred narastao na 27 ljudi. Odred je u tom sastavu krstario u trouglu S. Andelo - Apeki - Urbanija.

U to vreme Jugosloveni rasejani širom provincije počeli su da se samoinicijativno grupišu u zonama pogodnjijim za borbu i formiraju partizanske grupe, biraju svoje starešine i izvode oružane akcije. Ta-kve grupe Jugoslovena formirane su u Sarnanu, Piobiku, San Ćineziju, Kantijanu, Alto Metaneu i dr. To je planinska zona Pezaro, Urbino i Maćerata.

Osnivači poznate partizanske brigade „Pezaro” dobijali su izveštaje o akcijama jugoslovenskih grupa u Seravaleu, Montoneru, kod Ma-sa, u Vrontaliju, Lesi, Askoli Pićeno i drugim mestima. Đuzepe Mari (Giuseppe Mari), jedan od komandanata garibaldijskih jedinica u pro-

vinciji Pezaro, pišući o prvim sukobima sa Nemcima u oktobru i novembru 1943. kaže: „Mario Defanger (Mario Dephanger) politički prognan od tršćanskih vlasti izvesno vreme je bio konfiniran od vlasti u provinciji „Marke” gde se sa jednom grupom omladinaca sukobio sa fašistima na uzvišici San Paćifiko (San Pacifico) blizu San Severina. Sa Đefangerom, u prvim borbenim redovima, bila je većina jugoslovenskih partizana. Pored tršćanskog antifašiste ratovao je Jugosloven Jurij Kačić iz Ljubljane u funkciji vojnog komandanta koji je imponovao smelošću i odvažnošću...”²⁷

Bila je to prva značajnija vojna akcija protiv Nemaca u provinciji Marke prvih dana oktobra 1943. Organizator akcije Mario Defanger bio je komunista rodom iz Rijeke, koji je prvi formirao grupu boraca sastavljenu od Jugoslovena, bivših deportiraca i zatvorenika i od Italijana i Etiopljana koji su bili internirani u logoru Sforca Costa (Sforza Costa).

Među prvim jedinicama koje su formirali jugoslovenski internirci, Đuzepe Mari u svojoj knjizi *Pokret otpora u provinciji Pezaro i učešće Jugoslovena u pokretu*, navodi i formiranje zajedničkog odreda „Mario” od strane Zorana Kampagneta, Hrvata rođenog u Opatiji koji je bio interniran na ostrvu Tremiti a zatim u Kamerinu studirao pravo. Sa Don Marijem Vincencetijem (Mario Vincenzetti) partizanskim sveštenikom, Kletom Boldrinijem (Cleto Boldrini) i grupom studenata oživeo je antifašističku grupu koja je 8. septembra 1943. pretvorena u partizanski odred u zoni San Maroto (Di san Maroto).

Grupe Jugoslovena su ponekad, gotovo nepređvideno, postajale nukleus stvaranja partizanskih formacija. Decembra 1943. u vreme božićnih praznika stigla je u mesto Kolekroće (Collecroce) grupa od šest Jugoslovena iz Mošćana (Mosciano), među kojima su bili kapetan Toma Jovanović iz Prištine i Arsenije Mijović iz Peći i tu ostala. Iako su bili u prolazu povezali su se sa naoružanom grupom „Patriote” nastanjrenom prvo u mestu Kanéeli (Canceli), a zatim u Sedo di Folinjo (Segio di Foligno) koja je bila pod komandom Kantalerija Antera. Udruženim snagama organizovali su u noći između 14. i 15. januara 1944. napad na kasarnu karabinjera u Noćera Umbre.

²⁷ Panorama br 21, Rijeka, 15. novembar 1971.

Zahvaljujući uspešnosti ove akcije grupa Kolekroće se povećala sa 20 ljudi iz mesta Serdo (Sergio) i formirala tzv. „Četa Berte“ (Squadra Berte) i smestila se u mestu Sorifa.

U martu je grupa izložena napadu jakih nemačkih snaga i morala se razdvojiti u manje grupe iz kojih je kasnije bilo moguće formirati bataljon „Manifredo Mamel“ kao sastavni deo V brigade „Garibaldi“ za Umbriju. Tako se nešto preko dva meseca od nukleusa od 6 Jugoslovena došlo do bataljona u sastavu poznate brigade. Dvojicu Jugoslovena su na uskršnji utorak 11. aprila 1944. ubili fašisti u mestu Laverno opština Fijuminata.²⁸

U zoni Gualdo Kataneo (Gualdo Cattaneo) januara 1944. započele su sabotaže i napadi na izolovane nemačke patrole koje je izvodila posebna partizanska formacija od 50 ljudi pod komandom poručnika Harisa Redžepovića. Uz veliku podršku seljaka jedinica je nastavila aktivnost sve do oslobođenja ovih krajeva od saveznika.²⁹

Iskre su zapaljene i borbe su se sve više širile. U svojoj knjizi *Gejrla u Apenninima i otpor u Markama* Đuzepe Mari između ostalog, piše: „Akcija koja je imala širokog odjeka i značajnih posledica u provinciji Maćerate, pa i šire, desila se noću 10. januara 1944. godine, u San Đineziju (San Ginesio). Uoči toga dana, partizanski odred „Vera“, čiji je komandant bio kapetan Đirolamo Kaza (Girolamo Casa), politički komesar Radomir Banašević, pošao je sa obližnjeg brda i ušao u varoš San Đinezio. Otvorili su magacine i razdelili narodu žito koje je skupljeno od seljaka za ratne potrebe. Špijuni iz San Đinezija su te iste večeri javili nemačkom garnizonu u Maćerati o dolasku partizana i pozvali ih u pomoć. U toku noći jedna jaka nemačka jedinica, koristeći pomrčinu i nebudnost partizana, primakla se gradu. Rasporedili su se prema gradskim vratima na udaljenosti 300-400 metara od kuća i čekali u zasedi izlazak partizana iz grada. Posle završene akcije, odred „Vera“ je odlučio da se u toku noći povuče iz grada. Odmah iza pola noći jedna partizanska patrola je pošla prema gradskim vratima da obezbedi bezbedan izlazak ostalih. Nemci su pripučali na patrolu i pre-rano otkrili svoj položaj što je omogućilo glavnini odreda da se blagovremeno rasporedi za napad na nemačku jedinicu. U toj borbi je bilo

²⁸ Partizanski pokret i nacifašističke represalije u župi Mošano (Mosciano) Nocera Umbra, Antifašizam i pokret otpora u provinciji Peruda - dokumenti i svedočenja, Peruda 1975, str. 94

²⁹ Isto, 1975, str. 23.

ubijeno sedam nemačkih vojnika i više ranjeno, te su Nemci bili proručeni da se povuku strmom dolinom ka gradu Mačerati. Ali nažalost i partizanski gubici bili su bolni. Od poginulih su bila dvojica Jugoslovena - Ljubo Banašević i Đoko Radovanović i jedan Italijan. Sa Radovanovićem se u istom odredu borio i njegov sin Alekса.³⁰

Leopold Vrhovšek predstavlja takođe značajnu figuru među jugoslovenskim borcima u pokretu otpora. Završivši pre rata filozofiju kao aktivan publicista i nastavnik, Vrhovšek je kao partizan bio najpoznatiji u provinciji Pezaro (Pesaro) gde je izveo akcije koje su izgledale nemoguće... Vrhovšek je prvo imao političke funkcije, ali u januaru 1944. prigrlio je pušku i uzeo učešće u odredu iz Kantijano (Cantiano).

Prema njegovom svedočenju na početku u okolini Pesare bila su dva odreda, jedan od Crnogoraca - tako je bio poznat među stanovništvom u okolini Urbina. U njemu su među ostalima delovali Pavle Pavlović i Franović. U drugom su bili Slovenci i antifašisti iz Fanoa (Fano). Prva grupa, kojoj su prišli brojni Hrvati i Slovenci, počela je akcije uznemiravanja Nemaca krajem oktobra 1943. a druga u novembru iste godine.

Nemci i fašisti su u martu 1944. godine preduzeli snažnu ofanzivu na partizanske odrede na celoj teritoriji provincije Marke i susednim provincijama. Borbe su bile posebno žestoke i surove u oblasti Akvina Sante i Askoli Pićeno posebno u zoni sela Poco (Pozzo) i Umito.

Desetog i jedanaestog marta, Nemci su imali 43 mrtva naspram 37 palih partizana među kojima i komandant Radoš Grujić... Neprijatelj je sa jakim nemačkim jedinicama uz pomoć fašista postigao brza i ozbiljna napredovanja i uspeo da eliminiše jednu za drugom sve formacije sa ovog sektora a zatim u nastavku i ostale dislocirane jedinice duž linije SS/78 od Amandola, Montekortino, Monte Monaco i do 18. marta potisne ih do iza teritorije Sarnama.³¹

Nemačka akcija bila je iznenadna, dugo planirana i podržana od mesnih doušnika koji su nemačke i fašističke jedinice doveli do partizanskih baza. Partizani su razbijeni tamo gde su se osećali najsigur-

³⁰ Arso Milatović, *Kosmet, moje svedočenje*, Beograd 1990, str. 647.

³¹ Augusto Pantonei, *Grupa čete 'Nikola' i oslobođenje Macerate* - Argaglia editore Urbino 1973, str. 159.

nijim - u planinskim delovima provincije. Najteži udar je izvršen na teritoriji opštine Akva Sante (Aqua Sante).

U to vreme na ovom području zatekla se grupa crnogorskih partizana koja je sa italijanskim borcima i antifašistima drugih nacionalnosti (Rusi, Englezi, Kiprani, Grci i dr.) vodila oružane akcije.

U zoru 11. marta 1944. u mestima Poco (Pozzo), Pito i Umito, gde je duže vreme boravila veća grupa naoružanih Crnogoraca, nemačkoj SS jedinici, praćenoj fašističkim četama, pošlo je za rukom da opkole sva tri mesta u pokušaju da zarobi ili uništi celu grupu. Duboki sneg otežavao je partizanima da se izvuku iz klopke. U dramatičnoj borbi partizani su se našli u neravnopravnom položaju protiv mnogo brojnijeg i bolje naoružanog neprijatelja. Surova bitka vođena je do istrebljenja. Ginuli su Nemci i fašisti, ali i partizani. Nekoliko partizana je uhvaćeno. Dvojica su pokušali da pobegnu, ali jedan je smrtno ranjen pri iskakanju kroz prozor, dok je - Rade Popović imao sreću da se sav izranjavan strovali niz neku provaliju i jedva ostane živ. Negde oko podne borba se završila, a Nemci su u znak represalija zapalili deo sela. Selo Umito je prekriveno leševima - više od 30 ljudi je poginulo ili bilo u samrtničkom ropcu.³²

Prema nalazu pisca knjige *Događaji u Poci*, profesora Luća di Domenika (Lucia di Domenica), bilans žrtava od 11. marta bio je porazan: 17 palih Jugoslovena (Crnogoraca), 12 građana opštine Akva Sante i 2 Engleza. Svi mladi ljudi od 20-25 godina. Istoga dana poginuli su pod sličnim okolnostima Jugosloveni Vojko Leković i Aleksandar Mitrović. Aleksandar je poginuo spašavajući ranjenog Lekovića.

U izveštaju šefa provincije od 16. marta podvlači se da su akciju čišćenja hitlerovci i fašisti izvršili „protiv neprijateljskih ratnih zarobljenika koji su pretrpeli sledeće gubitke: u mestu Pito palo je preko šest stranaca, Poco (Pozzo) tri stranca i devet italijanskih vojnika, a u San Marino dva stranca”. Šef provincije indirektno priznaje zverstva kojima su podvrgnuti sela, naročito selo gde je po tome izveštaju zapaljeno 20 kuća „od kojih je pet izgorelo do temelja”.³³

U drugom izveštaju petnaest dana kasnije isti šef provincije izveštava da je poginulo 20 vojnika Jugoslovena - Crnogoraca i 12 civila, ali paljevine i pljačke ne pominje.³⁴

³² Jovan Vujošević, *Dvadesetorica*, Beograd, „Četvrti jul”, 1972.

³³ DACG, ZDJV.

³⁴ Jovan Vujošević, *Dvadesetorica*, „Četvrti jul”, br. 25, Beograd 1972.

Imena 19 palih Crnogoraca 11. marta 1944. uklesana su na spomen groblju u Poci. Pored palih Italijana i Engleza zapisana su imena Ilije Milanovića, Veljka Milanovića, Branka Milanovića, Janićija Bojovića, Dušana Vujovića, Mikete Markovića, Radosava Golubovića, Avrama Barjamovića, Mila Lopičića, Marka Strugara, Ilije Ilića, Andrije Rajkovića, Mališe Gezovića, Spasoja Đukanovića, Dragoljuba Miloševića, Aleksandra Mitrovića, Voja Lekovića, Karadoglića (ime se ne zna) i Vukotića (ime nepoznato).

Italijani su na spomen ploči 30 godina posle pogibije napisali: „Ujedinjeni istim idealima ovde padoše - pored domaćih i bivši jugoslovenski i engleski zatvorenici kojima je ovaj jednostavni i hrabri narod pružio utočište uprkos smrtnoj opasnosti...”

Već dvadeset drugog marta 1944. u zoni Frango (Frango) delovi partizanskog bataljona „Nikolo” u kome je bilo Jugoslovena i delovi bataljona „Prvi maj” u kome su bili i Jugosloveni i Italijani napali su brojnu fašističku jedinicu u povlačenju i naneli joj ogromne gubitke - 148 poginulih fašista.³⁵

Sledećeg dana odred „Mario”, u kome je bilo preko 50 Jugoslovena, vodio je teške borbe sa nemačkim i fašističkim jedinicama, koje su brojale oko 2.000 ljudi. Odred „Mario” pristigla je pomoć od grupe Jugoslovena iz zone Roti i Eromita. Istog dana produžene su borbe kod mesta Metelike, gde je među poginulim bio i sveštenik Enriko Pokonjoni (Enrico Pokognoni). On je od početka bio sa grupom partizana, u kojoj je bila većina Jugoslovena pod komandom A. Ključovšeka, koji je u tim borbama i poginuo. Na groblju u San Severinu sahranjeno je 7 Jugoslovena koji su poginuli u tim borbama, među kojima i komandant kapetan Ključovšek. Za njega je u biltenu brigade zapisano: „Bio je smeо i kulturan, voleli su ga i sledili u borbama svi. Iako je bio komandant toga dana je sam poveo patrolu u izviđanje i iznenaden od jakih snaga, nije se kolebao nego se sa neopisivim junštвom borio do zadnjeg metka. Iako ranjen, jurišao je na neprijatelja koji je bio na nekoliko metara pred njim i poginuo”.³⁶

Borba se razgarala u gotovo svim delovima provincije Marke i u susednim provincijama. Grupa odreda „Pistići”, u kojoj su gotovo svi bili Jugosloveni, ušla je u Kostakjaro (Costacciaro), prodrla u fašisti-

³⁵ A. Milatović, *n.d.*, str. 491, 492.

³⁶ *Isto*, str. 492.

čku kasarnu i streljala 25 fašista. Ta akcija je ubrzala nemački protivnapad u zoni Sibilskih planina. Preko 1.000 nemačkih vojnika u zoni Pijastro i Monastero napali su odred kojim je komandovao Augusto Pantaneti. U pomoć im je odmah prišao odred „Mario” u kome su skoro svi bili Jugosloveni pod komandom Jurija Kačića i Marija Defangera. Napadnut je i odred „Pićeli” kod Uzbina, koji je narednih dana naneo fašistima osetne gubitke - 32 mrtva u Kaprinjanu.

*

Zapravo novi odred, formiran sjedinjavanjem sa italijanskim odredom, dobio je isto ime i istog komandanta, a za komesara postavljen je Italijan sa partizanskim nadimkom Marko.

Odred je kao čvrsta, pokretna formacija dobio zadatak da krene na daleki put preko saobraćajnice Via Flaminija i planine Monte Katrija do gradića Frontone gde je trebalo pomoći tamošnjem odredu „Gramši” u odbrani partizanskih baza u toj zoni. Smestili su se blizu odredišta u samostanu kod sela Akva Vera (Aqua Vera). S druge strane varoši Frontone nalazio se odred „Gramši”.

Snažna fašistička formacija sastavljena od karabinjera, vojnika i crnokošuljaša ušla je 25. marta 1944. u Frontonu, zavela teror, hapsila i mučila građane radi dobijanja informacija o partizanima, pljačkala po kućama i trgovinama. Komandant bataljona „Gramši”, španski borac Pjerino Rafaeli – Hugo, u pratinji nekoliko partizana ušao je u grad u želji da se lično uveri kakva je situacija. Verujući u dobre partiske veze krenuli su samo sa ličnim naoružanjem, ali su otkriveni i pohvati. Borci odreda su se našli u teškoj situaciji ne znajući šta da preduzmu.

Iznenadeši tako velikim plenom, fašisti su odlučili da zarobljenike sproveđu u Kalji i iskoriste ih za otkrivanje partizanskih baza i sejanje straha kod stanovništva. Na sreću, jedan mladi komunista iz Frontane dojurio je u odred „Staljingrad” i obavestio kuda je krenula fašistička kolona sa zarobljenicima.

U najkraćem vremenu organizovana je zaseda. Fašistička kolona sa odredom pešadije, kamionom vojnika naoružanih mitraljezom i zarobljenicima u sredini, praćena oficirima i motociklima sa obezbeđenjem ušla je u klopku. Razvila se žestoka borba. Partizani su imali sreće: jedan borac pogodio je nišandžiju mitraljeza u ručnu bombu koja je eksplodirala. Nastala je takva panika da su borci „Staljingrada”

uspeli da razbiju kolonu i oslobođe zarobljenike. Neprijatelj je imao nekoliko mrtvih i ranjenih. Zarobljeno je 40 karabinjera, njihov oficir i 4 skvadrista, članova fašističke partije. Skvadristi su odmah streljani, a karabinjeri razoružani i pušteni uz obavezu da se više ne bore za Hitlera i Musolinija. Zaplenjeno je 50 pušaka, mitraljez, nekoliko automata, ručnih bombi, municije, nešto opreme i kamion. Komandant odreda poslao je preko oslobođenih karabinjera poruku komandantu Kaljija da su skvadristi streljani kao odmazda za ubistvo komuniste Pićeliju u S. Andelu i da će i ubuduće za svakog ubijenog partizana biti ubijani skvadristi.

Gradani Frontone su sa oduševljenjem primili borce „Staljingrada” zahvalni zbog oslobođenja mobilisanih mladića i uhapšenih građana i vraćanja opljačkane imovine. Posle uspelog zbara nekoliko mladih ljudi pristupilo je odredu.³⁷

Nemci su i u provinciji Marke bacali letke pozivajući Jugoslove da im nemačke komande osiguraju bezbedan povratak u Jugoslaviju pod zaštitom Crvenog krsta. Predstavnik Crvenog krsta iz Ljubljane dolazio je u San Polo kod Kantijana tražeći sastanke sa Jugosvenima da bi ih nagovorio da se vrate u Jugoslaviju pod nemačkom zaštitom, ali nije imao uspeha.

Novi marš natrag preko Monte Katrije prema zoni Apekio-Piobiko, gde su bili pre mesec dana, pokazao je da je uspeh kod Frontonea veoma povoljno uticao na raspoloženje stanovništva, koje je borce dočekivalo sa mnogo više simpatija nego ranije. Na tom putu odredu se pridružila još jedna grupa „Ponćanaca” koja je zajedno krenula iz logora Reniči. Toj grupi od šestorice se ranije pridružio Slovenac Poldo. Đordđe Kaputo u pomenutoj *Panorami* kaže da je Leopold Vrbovšek zvani Paldo bio jedan od najpopularnijih partizana u svim važnijim mestima partizanske Peskare, od Kantijana do Pezara, od Kaljija do Pergale, od Urbinoa do Sant Andelo in Vađo. Poldo je oženio Italijanku, ali su razlozi njegove popularnosti bili u hrabrosti koju je ispoljavao u akcijama. Njemu je 16. marta, pre nego je odred „Staljingrad” izveo napad kod Frontonea, supruga poznatog antifašiste Samuela Pinikija poslala obaveštenje da je preko pouzdane veze saznala da se u zatvoru u Kaljiju nalazi 19 ljudi koje mesne vlasti nameravaju da pre-

³⁷ Isto, str. 492.

daju Nemcima. Jugosloveni Poldo, Jože Kotnik i Italijan Mario Kokoni nabavili su fašističke uniforme i lažne isprave i smelo, na prevaru, ušli u zatvor i izveli zatvorenenike iz grada na slobodnu teritoriju. Među oslobođenima su bila i četiri Jugoslovena koji su se sa Poldinom grupom priključili odredu „Staljingrad”.³⁸

Italijanski mladići koji su pristupili odredu teško su se mirili sa činjenicom da se odvajaju od svog kraja, ali kada su videli kako ih narod prima kao borce brzo su se prilagodili i odomaćili u odredu. Bio je to krupan poen za organizatore oružanog otpora, jer je svako odvajanje od svog doma radi borbe obično izazivalo otpor mladih italijanskih partizana.

Borbe kod Kantijana i Frontone vođene 25. marta 1944. imale su veliki odjek u celoj provinciji. To je bio deo operacije otpora velikoj nemačkoj ofanzivi koja je počela u prvoj polovini marta a po brojnosti učesnika, snazi nemačkih snaga angažovanih u operacijama, žestini i žrtvama s obe strane bila bez presedana u dotadašnjim borbama između partizana i nacifašista.

Istoga dana dve grupe boraca iz odreda „Fastići” i „Picakane” sa ukupno 88 boraca oduprli su se ofanzivi 500 Nemaca. Ključnu poziciju u toj borbi na brdu iznad San Pola držalo je samo 12 boraca, gotovo svi Jugosloveni.³⁹

Tri dana ranije u zoni Fungo delovi partizanskog bataljona „Nikola” u kome je bilo i Jugoslovena i delovi bataljona „Prvi maj” u kome su bili i Jugosloveni i Italijani napali su jednu fašističku jedinicu u povlačenju i naneli joj ogromne gubitke - 148 pогinulih fašista.

Dvadeset trećeg marta odred „Mario”, u kome je bilo preko 50 Jugoslovena, vodio je teške borbe sa višestruko jačim nemačko-fašističkim jedinicama. Odredu je uskoro pristigla u pomoć grupa Jugoslovena iz zone Roti i Eronuđa.⁴⁰

Posle velikih martovskih borbi u kojima su postignuti veliki vojni uspesi, stečena nova iskustva, podneti jaki udarci, razbijene pojedine grupe i odredi, reorganizovane su partizanske snage u provinciji Marke. Pokrajinski komitet za nacionalno oslobođenje u provinciji Marke, koji su činili predstavnici komunista, socijalista, demohrišćana i Partije akcije, odlučio je da se od svih partizanskih jedinica u provinciji

³⁸ Đordo Kaputo, *Sećanja, „Panorama”*, Rijeka 1971, br. 21.

³⁹ A. Milatović - n.d., str. 492.

⁴⁰ Isto, str. 431.

formira garibalidijska divizija pod nazivom „Marke”. Za komandanta divizije postavljen je španski borac Alesandro Voja - poznat kao general Alberte, a za komesara Rudolfo Sorti. Diviziju su sačinjavale tri garibalidijske brigade Pezaro (Pesaro), Ankona (Ancona) i Maćerata (Macerata).

Uz ove brigade postojale su još tri brigade takozvanih grupa za akciju. Ove jedinice nisu bile mobilne. Bile su malobrojne, organizovane u svojim mestima sa zadatkom da izvode diverzije, atentate i slično, prvenstveno u gradovima. U tim terenskim brigadama bilo je više jugoslovenskih grupa, posebno u brigadi „Bruno Ljilji” (Bruno Gligli). U diverzijama je poginulo i više Jugoslovena. Ime poginulog partizana Marka Petrovića napisano je na ploči iznad gradskih vrata u Pergoli.⁴¹

Komanda odreda „Staljingrad” oslučila je da 15. aprila 1944. napadne karabinjersku stanicu Apekija. Noću, posle kraće borbe karabinjeri su razoružani i po već poznatoj praksi, posle izjave da se više neće boriti za Hitlera i Musolinija, pušteni kućama. Izjavljivali su kako su već čuli da je odred pustio karabinjere kućama kod Frontone pa su unapred bili rešeni da se predaju ako budu napadnuti. Magacini žita i hrane su otvoreni i plen razdeljen narodu posle čega su se partizani povukli.

Sedamnaestog aprila odred se preko Apekija vratio u veliko selo San Martino u kojem su dočekani dobrodošlicom, naročito zbog toga što su ovoga puta došli i sa italijanskim borcima.

U okolnim selima odred je rekvirirao veleposedničke viškove i delio bezemljašima i sirotinji. Bilo je oko toga i nerazumevanja jer se stara društvena podela na kolone, kmetove i veleposednike ustalila u svest seoske sirotinje kao sADBINA od boga data.

U to vreme u okolini Sant Andela (Sant Angela) otkriven je veliki magacin štofova i druge robe čiji je vlasnik živeo u Ankoni. Odred je zaplenio robu i podelio narodu ostavljajući toliko da borci „Staljin-grada” i okolnih odreda mogu sašiti po jedno odelo.

Odredi u toj zoni blokirali su garnizone u Sant Andelu, Piobiku i Apekiu tako da je u trougлу između ta tri grada postojala slobodna teritorija.

---

⁴¹ Isto, str. 492, 493.

Bataljonu „Staljingrad” priključila se tih dana grupa partizana predvođena Pavlovićem. Kao i mnogi drugi Jugosloveni, begunci iz logora Kastelo di Montalbano (Castello di Montalbano), on je pokušao da se u blizini Ankone prebaci preko Jadranskog mora što je bilo nemoguće zbog stroge kontrole nemačkih snaga. Kod mesta Čingoli susreo je grupu Jugoslovena koji saveznički front nisu uspeli da produ. Bili su to Ivan Barbarosa iz okoline Zadra, Krsto Škanata iz Tivta, Milan Kovačević iz Boke, Srećko Vasiljević iz Prištine, Đuro Franović iz Boke i dr. Odlučili su da formiraju partizanski odred i Pavlovića izaberu za komandanta. Bilo je to 4. oktobra 1943. Prvog dana u odredu je bilo 28, ali uskoro je prišlo oko 60 Italijana tako da je odred posle pristupanja još nekoliko Jugoslovena narastao na 100 ljudi.⁴²

Italijanskim delom odreda, koji je dobio ime po mestu Čingili, komandovao je italijanski oficir. Napali su karabinjere dva puta, ali se nisu udaljavali od mesta formiranja. Dvadeset drugog novembra opkolio ih je jedan bataljon SS trupa. Jugosloveni se, kao i Italijani, nisu mogli vratiti svojim kućama, pa su morali probiti obruč u nameri da se priključe italijanskom odredu „Česari” (Cesari), ali je italijanski komandant tog odreda zbog opasnosti od opkoljavanja odlučio da ga raspusti.

Grupa Jugoslovena ostala je usamljena i odlučila da se podeli u grupe po dvojica-trojica s ciljem da se priključe nekoj čvršći organizovanoj jedinici. Dva meseca Pavle Pavlović i Đ. Franešić su se kretali sami dok u Albinu nisu uspeli da se povežu sa organizacijom pokreta otpora i sa komunistima iz tog mesta počnu organizovanje odreda, koji je dobio ime „Gvido Pićeri” (Guido Piceri). U početku je u njemu bilo 13 Jugoslovena da bi se broj kasnije popeo na 28. Komandant je bio Rivo Feri (Rivo Ferri). Akcije su počele u martu. Najznačajnija je napad na grad Pijandimeloto. Bio je to garnizon sa 200 karabinjera, ali su 32 borca snažnim i odlučnim napadom uspeli da ih razoružaju. Krajem aprila grupa Jugoslovena priključila se bataljonu „Staljingrad” što je bilo u skladu sa preporukom provincijskog partijskog rukovodstva da se jugoslovenski borci iz okolnih odreda priključe ovoj jedinici.⁴³

⁴² Pavle Pavlović iz Kruševca o svom boravku u logorima u Italiji, zbornik radova sa naučnog skupa održanog u Herceg Novom 20. i 21. decembra 1985, Titograd 1987, str. 425-428.

⁴³ Enciklopedija Italije: Jugoslavija i Italija, 1975, str. 190.

U San Martino je tih dana došao odred Italijana „badoljovaca” koji se povlačio pred Nemcima. S njim su uspostavljene dobre veze za akcije i snabdevanje, što je postalo značajno naročito kada su nemačke jedinice počele čišćenje terena slobodne teritorije. U trenutku kada su se nemačke jedinice primicale odredu pao je američki bombarder, a četiri američka pilota spustila se ispred Sant Andela di Valo. Borci odreda „Staljingrad” uspeli su da ih, boreći se protiv fašista, prihvate i pošalju prema Ankoni gde ih je prihvatile američka podmornica. Komandant posade oborenog aviona darovao je Pavloviću u znak zahvalnosti revolver sa pismenom potvrdom kojom mu zahvaljuje za spasavanje. Američki piloti su obećali da će poslati oružje prema signalima dvojice engleskih oficira koji su se nalazili u toj zoni i imali radio-stanicu. (Održali su obećanje tek 1. juna, p.p.).

U međuvremenu jake nemačke snage su 9. maja 1944. organizovale masovan napad u kolonama od Piobika, Sant Andela i Apekija. Budući da se odred „Pićeli” prerano povukao prema severu „Staljingrad” je ostao nezaštićen od kolona iz pravca Sant Andela i morao da se pod borbom povlači prema naselju Badija Tedalda.

Zbog stalnih napada partizanskih jedinica, koje su ometale izgradnju utvrđenja na novoj liniji odbrane, Nemci su u borbu za čišćenje ovog terena ubacili snage od oko 2.000 ljudi. Na glavnom udaru se našao Drugi bataljon brigade „Pezaro” u kome se nalazio odred Jugoslovena. U podnožju Monte de la Lune odred se našao između dve vatre, ali je uspeo da se u žestokoj borbi u manjim grupama izvuče iz okruženja. U borbi, koja je počela u 4 sata ujutru i trajala neprekidno do 17 časova, poginula su četiri partizana. U narednih 10 dana nastavljeni su teški okršaji u kojima je poginuo Italijan Frančesko Tijumati, komandant odreda „Dini”, još pet Italijana i tri Jugoslovena Batrić Bulatović, Radovan Bulatović i Đuro Franešić, seljak iz Metohije. Franešić i Tijumati upali su u zasedu 17. maja i poginuli na domak groblja kod Kantijana.

Doktor Radovan Bulatović, bivši primarijus bolnice u Peći i bivši logoraš na ostrvu Ponci gde je nesebično pomagao bolesnim drugovima i hrabro odbio da pregleda interniranog vođu italijanskih fašista Benita Musolinija, zarobljen je pet dana ranije. Nije htio da prekrši lekarsku zakletvu i ostao je pored ranjenog italijanskog partizana kome je bila neophodna njegova pomoć. Nije htio da ga napusti ni pred

Nemcima. Začuđeni Nemci, shvatajući lekarski gest Bulatovića, ponudili su mu da bude njihov lekar. Čovek koji je odbio da leči fašističkog diktatora odbio je i nemački predlog. Već citirani Đuzepe Mari je napisao da je bio streljan i zato što je odbio da bude lekar za Nemce. Otvoreno je (na strelištu, p.p.) ponovo isticao svoju nacionalnost i svoja politička uverenja. Njegovo telo je spaljeno.

Ugljenisane kosti Nemci su preneli kod ivice autoputa Flaminija ostavivši natpis: „Ovo je bio partizan koji je ubijao nemačke vojнике”.⁴⁴

Među istaknutijim jedinicama u kojima su Jugosloveni imali značajniju ulogu bio je i odred „Prvi maj” čiji je komandant Dušan Labović poginuo 31. maja 1944. On je na čelu bataljona jurišao na fašistički garnizon Sarnana, koji je tri sata branilo preko 200 fašista. U borbama je ubijeno 47 a zarobljeno 17 fašista. Pao je i garnizon Sarnano, ali je poginuo komandant odreda „Prvi maj” Dušan Labović.⁴⁵

Prvog juna bilo je, prema obećanju spasenih američkih avijatičara, dogovorenod da se oružje baci na uzvišenje Čiterna, ali je posle iznenadnog odstupanja javljeno da to bude na položaj blizu Badija Tederalda. Iznenadni napad neprijateljskih snaga otežao je prijem oružja tako da je manji deo pao u neprijateljske ruke. To je, inače, bio teren gde su nemačke jedinice gradile nove odbrambene linije. Trećeg dana odred je u području Mesećeve planine kod same „gotske linije” napadanut sa svih strana i opkoljen sa još tri manja italijanska odreda. Položaji su branjeni do noći, a onda su se u malim grupama borci izvukli iz okruženja. U akciji su poginula četiri borca. Odred se, posle uspešnog izvlačenja, ponovo našao u okolini Apekija gde mu se priključilo preko 40 italijanskih boraca. U tom prostoru prikupile su se sve jedinice garibaldijske brigade „Pezaro”. Tada su svi Jugosloveni iz sastava brigade ponovo svrstani u odred „Staljingrad” koji je pod tim imenom postao četvrti bataljon brigade. Komandant je ostao Miladin Pavličić - Brko, a komesar Milan Krtolica. U bataljonu su se našli gotovo svi „prvoborci” logora Ponze sa Kosova i Metohije koji su zajedno pošli iz logora Renići.

Tih dana savezničke trupe su napredovale prema severu. Brigada „Pezaro” tražila je mogućnost da pređe front i sretne se sa savezničkim trupama, što joj je pošlo za rukom noću 9. jula 1944. Prvi susret sa en-

⁴⁴ *Srani heroji*, edicija „25 april”, Mačerata 1964, str. 2 i 3.

⁴⁵ D. Kaputo, *Jugoslovenski borci u Italiji*, „Panorma”, Rijeka 1971, str. 10.

gleskim trupama bio je i prvo razočaranje. Zahtev brigade da nastavi oružanu borbu zajedno sa osloboodiocima energično je odbijen, a umesto toga naređeno je potpuno razoružanje i rasturanje jedinica. Bataljon „Staljingrad“ je zahtevao da mu se omogući da kao kompaktna jedinica bude transportovan do baze NOVJ u Bariju. Engleska komanda je prihvatile da prebací jedinicu do Barija, ali je ostala odlučna u zahtevu da se oružje predá. Prihvatanje zahteva da se jedinica prevezé kamionima Misije narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije omekšala je poziciju boraca, ali ostala je sporna predaja oružja.

U tome trenutku bataljon „Staljingrad“ imao je 169 boraca i 9 starešina. Komandant bataljona bio je, kao i na početku, Milutin Pavličić - Brko, komesar bataljona Milan Krtolica, zamenik političkog komesara Boro Milatović. U prvoj četi komandir Radomir Lalović, komesar Miladin Pavličić, u drugoj komandir Anton Jelešvar a komesar Mojaš Milatović, a u trećoj četi komandir Mile Mikić a komesar Rudolf Podlogar.⁴⁶

Predstavnik engleske komande kapetan Monti, poreklom Crnogorac, Radulović, upoznao je rukovodstvo bataljona sa sastavom misije NOVJ u Rimu i Bariju. Prihvatio je zahtev komande bataljona da ode u Rim i upozna misiju o njihovom zahtevu. Kapetan Monti doneo je iz Rima pismenu poruku šefa misije pukovnika Tartalje da bataljon prihvati engleski zahtev o razoružanju. Veoma dirljiv je bio oproštaj od oružja i posebno od drugova Italijana.

Bataljon je preko Peruđe i Ternia upućem u Rim. Kada su stigli u italijansku prestonicu na poznatoj Pjaci del Popolo komandant Pavličić je zaustavio kolonu kamiona i postrojio bataljon koji je u svečanom stroju promarširao rimskim ulicama praćen radoznalim pogledima građana. Posle 15 dana bataljon je prebačen u Bari gde je rasporeden u jedinicama NOVJ, na školovanje ili na raznim zadacima u zemlji.⁴⁷

Centralna Italija, posebno provincija Umbrija i Marke, sticajem različitih okolnosti (najveći broj zatvora i logora u kojima su tamnovali Jugosloveni, zatim geografski položaj, jer su putevi prema frontu vodili preko ovih teritorija (i dr.) postala je najveće stecište odbeglih logoraša i zatvorenika koji su se odlučili da aktivno učestvuju u po-

⁴⁶ A. Milatović, n.d., str. 199.

⁴⁷ Isto.

kretu otpora. Partizansko iskustvo, čvrstina i odlučnost koju su unosili u jedinice davali su, po oceni najodgovornijih ljudi u ovom pokretu, neophodnu snagu u sukobu sa neprijateljem. To se, naravno, ne odnosi samo na pomenute dve provincije. U provinciji Abruco (Abruzzo) nalazila se značajna vojna jedinica kojoj je dato ime Majela (Majella). Komandant Etore Trailo (Etore Trailo) imao je za Jugoslovene koji su se borili rame uz rame sa italijanima samo reči pohvale.⁴⁸

Medu najspasobnije antifašističke rukovodioce u italijanskom pokretu otpora ubrajaju se Anton Ukmar, zvani Miro i Grga Čupić, obojica aktivni u Liguriji.

Anton Ukmár je španski borac i partizan u Etiopiji gde je sa Ilio Bartonijem organizovao otpor fašizmu. Posle 8. septembra 1943, našavši se na čelu pokreta otpora u Liguriji, preuzeo je komandu VI zone i doprineo organizaciji 8 partizanskih divizija. U pojedinim brigadama tih divizija komandanti su bili Jugosloveni pod nadimcima „Istriano“ (Istranio), „Montenegrino“ (Crnogorac) i drugim. Za svoj doprinos borbi za oslobođenje Anton Ukmar je odlikovan visokim američkim odlikovanjem „Bronze Star“ (Bronzana zvezda) i izabran za počasnog građanina Đenove.⁴⁹

Električarski radnik Grga Čupić bio je zatvoren u Šibeniku 1941, zatim u Trstu, Veneciji, Torinu i najzad interniran u logoru Fosano, blizu Kuneo (Cuneo) odale je 8. septembra 1943. pobegao. Pošao je u Liguriju gde je postao komandant jednog odreda, zatim zamenik komandanta brigade i najzad komandant garibaldijske divizije „Mingo“.⁵⁰

Na 40-godišnjicu osnivanja pokreta za oslobođenje Italije od fašizma medu četiri najzaslužnija čoveka za oslobođenje grada Savone, koje je odlikovao tadašnji italijanski predsednik Sandro Pertini, našlo se ime Mihaila Palevića. Ovaj jugoslovenski rezervni oficir zarobljen je ispred Skadra i prebačen u konc. logor Aversa u blizini Napulja u Italiji. Odatle je prebačen u logor Sulmona, pa u Korte Madore i najzad i Garesio, gde je dočekao kapitulaciju Italije. Sa 40 logoraša, jugoslovenskih oficira, pobegao je na sam dan kapitulacije.

Sa trojicom drugova spustio se u selo Marijaldo u Liguriji gde se povezao sa dvojicom Italijana koji su radili na organizaciji pokreta

⁴⁸ Enciklopedija otpora - Italija, str. 189.

⁴⁹ *Isto*, str. 189-190.

⁵⁰ *Isto*.

otpora u tome kraju. Sa drugovima iz Savone dogovoren je datum i mesto stupanja u partizansku jedinicu čije je osnivanje bilo u začetku. Bila je to prva organizovana partizanska jedinica u okolini Savone. Tako je nastala četa „Ines Negri”. Jedinica je brzo narasla, a Palević je dobio zadatak da sa trojicom Italijana na drugom terenu formira četu, koja je dobila ime „Distakamento”, gde je izabran za političkog komesara. Njegovo vojničko iskustvo i hrabrost brzo su zapaženi.

U proleće 1944. Palević je po naredenju komande divizije „Garibaldi” povučen iz čete i postavljen za komandanta Treće brigade divizije „Garibaldi” - „Libero Briganti” (Slobodni hajduci). Marta 1945. njegova brigada je učestvovala u oslobođenju Savone. U Savoni je dočekao oslobođenje Italije i po sopstvenoj želji vratio se u domovinu maja 1945. godine.⁵¹

Veliki broj Jugoslovena je pre internacije bio u partizanskim redovima, zarobljen ili uhvaćen, pa je ponovo svrstavanje oružane formacije NOB shvaćeno kao prirodni nastavak borbe. Pogotovo je to bilo razumljivo za jedinice bataljon „Tito”, bataljon „Staljingrad” i mnoge druge čiji su borci Jugosloveni posle ofanzive saveznika pohrlili u bazu NOVJ u Bari.

Jugosloveni, učesnici u oružanim akcijama pokreta otpora Italije, dočekivali su saveznike kao oslobođioce i saborce. Saveznici su prihvatali prvo, ali ne i drugo. Ono što je bilo drugaćije u odnosu na zatvorenike i internirce koji su prelazili front pre savezničke ofanzive je činjenica da je u Bariju već organizovana baza NOVJ koja je postala pouzdan oslonac za sve one koji su odlučili da se priključe NOVJ.

Nastojanje engleskih jedinica da ih privole da se upute u Kairo u jedinice izbegličke jugoslovenske vlade po pravilu je završavano neuspešno. Sa ratnim zarobljenicima-oficirima je bilo lakše, iako su mnogi, razočarani, uskoro dolazili u redove NOB. Zatvorenici i logoraši koji su do kraja saradivali sa zatvorskim i logorskim upravama kao protivnici NOB našli su utočište u jedinicama u Kairu i tamo nastavljali svoj put.

Baza NOVJ, kao predstavnik partizanske Jugoslavije, i štabovi engleskih komandi omogućavali su svakom zarobljeniku, internircu i zatvoreniku da manje-više slobodno izabere svoj put. Engleske ko-

⁵¹ Politika, 4. VIII 1984, str. 8, Ljudske sudbine.

mande su, uz pomoć četnika koji su imali svoje predstavnike i jedinice u Bariju, raznim obećanjima i zastrašivanjem pojedinaca i grupa vršile pritisak da se zatočeni Jugosloveni opređele za njihovu opciju.

Već 20. novembra 1943. formirana je Prva prekomorska brigada u logoru Karbonari kraj Barija. Imala je 2.250 boraca. Od 25. novembra do 7. decembra prebačena je na Korčulu i na Hvar. Druga prekomorska brigada sa oko 1000 ljudi formirana je nešto kasnije od delova Prve brigade.

Posle borbi Prve brigade sa Nemcima na Korčuli krajem decembra obe brigade su povučene na Vis, a noću 7/8. januara prebačene su na kopno. Krajem januara 1944. po naređenju Vrhovnog štaba NOVJ obe brigade su rasformirane, a ljudstvo raspoređeno u Prvu i Šestu proletersku diviziju.

Treća prekomorska brigada, formirana je februara 1944. u Gravini (Bari), brojala je 1.656. boraca. Početkom marta prevezena je na Vis, a 26. juna ušla u sastav 26. divizije. Učestvovala je u oslobođenju srednjih i južnih dalmatinskih ostrva i Splita 26. oktobra 1944. U završnim operacijama za oslobođenje zemlje oslobadala je Donji Lapac, Bihać, Gospić, Krk i Ilirska Bistrica. Zbog svojih uspeha brigada je septembra 1944. dobila naziv udarna.

Cetvrta prekomorska brigada formirana je u Gravini (Bari) jula 1944. od Istrana i primorskih Slovenaca. Zadržana je u južnoj Italiji kao jedinica za opsluživanje na aerodromima i u lukama sa kojih je prebacivan ratni materijal i hrana za Jugoslaviju.

Peta prekomorska brigada formirana je u Gravini (Bari) septembra 1944, a u februaru 1945. brojala je 2.100 boraca. Ubrzo je prebačena na kopno, ušla u sastav 8. korpusa NOVJ i učestvovala u borbama za oslobođenje Like. Polovinom apila 1945. prebačena je u Sloveniju.⁵²

Borba zatvorenika i interniraca u zatvorima i logorima Italije i zatim delimično u partizanskim odredima Italije objektivno predstavlja svojevrsni front NOB-a. Povratak najvećeg broja ovih ljudi u NOB prirodan je ilogičan epilog te borbe.

---

⁵² *Istra i Slovensko primorje*, Beograd 1952; *Primorske brigade*, Ljubljana 1953; Sergije Makiedo, *Prva partizanska misija*, Beograd, 1963.

PUTEVI POVRATKA U DOMOVINU

Iskrcavanje savezničkih trupa na Siciliji 10. jula 1943. i obaranje fašizma i hapšenje Musolinija 25. jula 1943. jasno su nagoveštavali skoro oslobođenje zatvorenih Jugoslovena širom Italije. Te vesti su dočekane s razumljivim oduševljenjem. Izuzetak su predstavljali zatvori, hermetički odvojeni od javnosti, u koje ta vest nije prodrla kroz zatvorske zidove.

Napad saveznika i pad fašizma postavili su novoformiranu italijansku vladu maršala Badolja pred realnu dilemu kako da postupa sa desetinama hiljada zatvorenih Jugoslovena. Vlada je u tome, kao uostalom i mnogim drugim pitanjima, pokazala nesigurnost. Ona se našla pred istom nepoznanim (kao jugoslovenski zatvorenici) kojom brzinom će saveznici oslobođiti Italiju. Prognoze Jugoslovena su se kretnale od onih najoptimističkih da će saveznici stići za koji dan i odmah ih vratiti u Jugoslaviju, do skeptičnih da bi ofanziva saveznika mogla potrajati i da bi mogli dopasti u još goru situaciju ako ih se dokopaju nemačke jedinice.

Badoljova vlada našla je za svoj interes najbezbednije rešenje. Zadržala je zatočenike u zatvorima i logorima s obrazloženjem da ih sačuva od Nemaca i preda saveznicima, što se u zatvorima i logorima moglo prihvatići da, zlu ne trebalo, može da se pravda i pred nemačkim okupatorima da ih je u netaknutom stanju njima predala. O tome svedoči i obrazloženje komandanta jednog od najvećih logora - Renići koji je, odbijajući zahtev predstavnika logoraša da im preda logor, izjavio da je on odgovoran pred saveznicima da ih brani ukoliko bi ih napali Nemci te da logor mora predati samo britansko-američkim snagama.

Stanje u logoru Renići (u kome je bilo nekoliko hiljada ljudi uglavnom Slovenaca), neposredno pre i posle kapitulacije Italije, na neki način odslikava stanja i ponašanja u drugim logorima širom Italije. Na atmosferu u logoru snažno je uticao dolazak interniraca iz logora u

južnoj Italiji, „Ustika”, „Liparska ostrva”, „Pistići”, koje su italijanske vlasti povlačile pred nastupajućom savezničkom ofanzivom. Pridošlice su u izvesnom smislu radikalizovali stavove logoraša. Nekoliko grupa je odmah posle kapitulacije napustilo logor. Osim toga, njihov dolazak ostavljao je u sumnju stav komande logora da će ih predati britansko-američkim saveznicima.

Logoraši su već bili vojnički organizovani i moralno-politički spremni da sačekaju saveznike ili u slučaju potrebe sami napuste logor. Pripreme su počele znatno ranije. Za sve barake određeni su vojnički poverenici koji su pedantno popisali zatvorenike i podelili ih po četama i bataljonima. U logoru je organizovana grupa koja je u svom sastavu imala tri brigade. Za komandanta grupe bio je određen Stojan Drašček, a za političkog komesara Lojze Bukovac. Za komandanta brigade iz takozvanog Prvog sastava određen je Lojze Škerl, a za komesara Petar Peterlin, za drugu brigadu komandant Milan Loštrk a za komesara Miro Luštek, a za treću brigadu za komandanta Stane Cundra a za komesara Marinko Valentin. Na isti način određeni su komandanti bataljona i komandiri četa. Sav taj posao morao se obaviti u najvećoj tajnosti uz neposredno učešće logorskog odbora. Činjenica da niko nije otkriven svedočila je da su pristalice otpora u većini i da su saradnici logorske uprave izolovani.¹

I pre kapitulacije režim je znatno ublažen. Za logoraše je, čak, organizованo kupanje u Tibru. Kretanje kroz logor je bilo slobodnije, a pevačke grupe su „lansirale” partizanske pesme bez bilo kakve opomene.

Vest o kapitlaciji Italije čula se gotovo istog časa kada je i objavljena. Većina logoraša šetala se u dvorištu kada su italijanski vojnici odmah posle radio-vesti počeli da bacaju puške i kape vičući „rat je završen”. Dvorište logora je začas ispunjeno ogromnim pevačkim horom, koji je pesmom i oduševljenjem dočekao dugo očekivani trenutak. Stvorena je gužva od koje su se uplašili stražari čiji komandir se prvi put obratio internircima s molbom da uspostave red. Logorski komitet Osvobodilne fronte prihvatio je obavezu da svi logoraši za 15 minuta budu na svojim mestima. Red je zaista uspostavljen i logorsko rukovođstvo je potvrdilo svoj autoritet, ali šta dalje? Hiljade ljudi čekaju da im neko kaže šta da rade.

---

¹Lojze Bukovac, *U logoru Renići, „Otpor u žicama”*, Beograd 1969, knj. II, str. 637, 638.

Logorski komitet je zasedao gotovo celu noć i odlučio - da se sledećeg dana organizuje miting, a da se od komande zahteva:

a) da komandu u logoru preuzmu sami logoraši i da im se da oružje radi eventualne odbrane od Nemaca; b) da im se dodeli radio radi slušanja vesti; c) da italijanska komanda vrati odmah sve stvari koje je oduzela od nekih interniraca; d) da logorske straže nose partizansku kapu triglavku kao znak raspoznavanja (od ranije tajno pripremljene).

Komandant je prihvatio da vrati stvari i dozvoli slušanje radio emisija, a ostale zahteve je odbio sa već citiranim objašnjenjem. Sukob je bio neizbežan. Pregovori nisu bili još završeni kada je na zboru kome su prisustvovali svi logoraši, kapo (starešina) logora sačekao dežurnog oficira sa partizanskom kapom na glavi i partizanskim pozdravom stisnutom pesnicom predao raport. Zbunjeni oficir pokušao je da protestuje, ali se pomirio sa takvim rapportom.

Održan je govor sa postavljenim zahtevima koji je naišao na oduševljenu podršku uz povike i partizanske pesme. Komandant logora i vojni sveštenik, nezadovoljni ponašanjem logoraša, pokušali su da ohrabre uplašenu stražu, upavši u dvorište i pucajući u vazduh. Intervencija nije uspela: uplašeni logoraši su se razbežali. Noć je prošla u neizvesnosti.

Sutradan je komandant objasnio da su morali pucati, jer su bili uvereni da se logoraši spremaju za bekstvo. Ponovni pokušaj da se postigne sporazum nije uspeo. Logorski komandant je odlučio da pozove sve logoraše da se na znak trube ne odazivaju na apel (prebrojavanje). Pošto se u uobičajeno vreme niko nije odazvao komandant je zapretio oduzimanjem hrane. Ohraben relativno lakin rasturanjem zbara on je ostvario svoju pretnju. Dva dana logoraši su bili primorani da žive od svojih udruženih zaliha, a trećeg dana se pošlo na kompromis.

Rukovodstvo logora je smatralo da treba da drži na okupu ceo logor do dolaska saveznika. Računalo se sa veoma kratkim rokovima sa spremnošću saveznika da ih odmah prebace u domovinu.

Šesti dan po kapitulaciji, 14. septembra, na logorskoj kapiji pojavilo se nekoliko nemačkih vojnika. Italijanski vojnici su odmah pobacali oružje i pobegli. Nemački vojnici nisu pokazali nikakvo interesovanje za logor. Iznenadeni logoraši su spontano, u grupama, na više mesta presekli žicu i pobegli. Od organizovanog bekstva nije bilo ništa.²

² Isto.

Sve grupe, bez dogovora, krenule su u pravcu severnih granica Jugoslavije. Najveći broj je uspeo da se dokopa svoje zemlje. Pokazalo se da Nemci u prvim danima posle kapitulacije Italije nisu konsolidovali svoju vlast i da nemaju dovoljno snaga da gone odbegle internirce.

Sličan scenario bekstva iz logora ponovio se na mnogo mesta.

Čim se u logoru ratnih zarobljenika Forte Madore (Forte Magiore) saznalo za kapitulaciju odmah je postavljen zahtev za otvaranje kapije logora. Komandant je odbio zahtev pravdajući se da mora sačekati na-ređenje prepostavljenih. Delegacija logoraša se potom odlučila za ultimatum: „U ime ratnih saveznika, koji su prisilili Italiju da kapitulira, zahtjevamo da ovog momenta uklonite stražu sa logorske kapije; u protivnom mi ćemo izaći silom, a znajte vaši stražari neće pucati u nas, s njima smo se već sporazumjeli”. Uplašeni komandant je naredio otvaranje logora³.

Logor je napušten za manje od jednog sata. Svi su se zajedno udaljili nekoliko kilometara da bi se izjasnili za jednu od moguće tri varijante: u susret saveznicima kroz nepoznata italijanska sela, ili ka Jugoslaviji, ili preko Alpa u neutralnu Švajcarsku. Opšta je želja bila da se krene prema Jugoslaviji. Put je vodio kroz gusto naseljene debove severne Italije čija sela su dočekivala grupice odbeglih logoraša sa izvanrednim razumevanjem i spremnošću da im pomognu u hrani, privremenom smeštanju i informacijama o najbezbednijim trasama budućeg putovanja. Bila je to ne samo materijalna nego i moralna pomoć i podrška.

Nisu sve grupe imale dovoljno sreće. Mada su im seljaci iz bogate Lombardijske nizije pružali svu pomoć, često ih spasavajući od sve brojnijih nemačkih patrola, nekoliko grupa je palo u ruke nemačkih jedinica. Jedna od njih je sprovedena u južnu Austriju u logor zarobljenih jugoslovenskih vojnika Stalag XVIII-c. Bili su iznenadeni da su oni prvi Jugosloveni posle dve godine koji su stigli u logor. Potpuno odvojeni od sveta ništa nisu znali šta se dogada, pogotovo su bili neobavešteni o situaciji u Jugoslaviji.⁴

Iskusni politički radnici su u novoj sredini razvili veoma široku aktivnost. U vidu pisama jugoslovenskim vojnicima u nemačkom rop-

³ Vukoman Džaković, *Lov u tamni*, Beograd 1976, str. 61.

⁴ Isto.

stvu detaljno su objasnili situaciju u svetu i Jugoslaviji i pomogli da hiljade vojnika do kojih je to pismo doprlo shvate da se u Jugoslaviji vodi složena oslobođilačka borba, koja će dovesti do bitnih promena u celom društvu i stvaranja nove demokratske Jugoslavije. Logor je oslobođen na kraju rata.

Tako se jedan deo logoraša Forte Mađore vratio u Jugoslaviju preko Nemačke.

Nekoliko grupa koje su se dokopale Švajcarske zatekle su krajem 1943. godine oko 15.000 Jugoslovena izbeglih iz Jugoslavije i iz italijanskih i nemačkih logora.

Sličan scenario bekstva odvijao se u logoru Kolfiorito sa oko 1.500 ljudi. Vest o kapitulaciji dočekali su sa oduševljenjem i logoraši i logorske vlasti i meštani susednog sela Kolfiorita u kome je taj događaj propraćen dugom zvonjavom zvona mesnih crkava. Komanda logora nije otvorila kapije nego je zadržala obezbeđenje kao i pre kapitulacije.

Kolfiorito je imao reprezentativan antifašistički odbor u kome su, prema svedočenju logoraša Vlada Vujovića bili: Milo Đendžinović inače izabrani kapo (šef) logora, Savo Pejanović pravnik (rukovodilac tajne organizacije KPJ), Đuro Mrvaljević profesor, Radovan Vučić se-ljak, Miloš Lučić trgovac, Veliša Leković slikar, Kosto Ćufka radnik, Meha Dobrković učitelj, Ljubo Žarić agronom, Savo Vrbica pravnik, Marko Mrčarica penzioner, Lazar Radović zemljoradnik, Petar Popović sudija, Božo Lukić poručnik JA, Ante Maličić sudija, Ratko Bojović advokatski pripravnik, Vaso Martinović krojač, Vlado Vujović svršeni maturant, Drago Velašević službenik i Milivoje Milošević profesor.

Odbor je posle kapitulacije odlučio da ljudstvo ostane na okupu u logoru i sačeka saveznike pred koje treba postaviti jedinstven i odlučan zahtev da budu prebačeni na teritoriju Jugoslavije i stavljeni na raspolaganje NOB. Ti zahtevi su formulisani u posebnoj rezoluciji koja je nastala neposredno posle kapitulacije, kad se verovalo da će saveznici oslobođiti logor.

„Mi koji smo otrgnuti od naroda” - kaže se između ostalog u rezoluciji - „smatramo se i dalje dio Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i spremni smo da i dalje nastavimo tu borbu do konačne zajedničke pobede saveznika. Tu borbu ćemo nastaviti samo pod koman-

dom Narodnooslobodilačke vojske i po direktivama Antifašističkog Vijeća Jugoslavije".

U rezoluciji se dalje tražilo „...Da nam se omogući što prije veza sa vodstvom Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i povratak u zemlju; Da nam se omogući veza sa svim političkim internircima i osuđenicima Jugoslavije, koji se nalaze na teritoriji Italije; i Da se svi nenarodni i izdajnički elementi, koji se ma pod kojim vidom nalaze u Italiji ili u domaćaju savezničkim vlasti, uhapse i predadu narodnoj vlasti naše zemlje".⁵

Rezolucija je prihvaćena na zajedničkom zboru. U ovoj rezoluciji, kao i onoj u Reniću, apostrofirana je želja za zajedničkim povratkom svih ljudi i poverenje u saveznike da će ih tretirati kao ravnopravne saborce. U oba logora postojao je izvestan broj kolaboracionista koji su imali svoje planove i interes, ali ih nisu javno artikulisali. Odlučeno je da se, ukoliko saveznici do 22. septembra ne stignu do Kolfiorita, organizuje bekstvo.

Odbor je kasnije doneo odluku da promeni stav o organizaciji bekstva 22. septembra verujući da će se posle pada Barija 12. septembra saveznici brzo pojaviti na domak logora. Straže zatvorenika su budno pratile da neko ne ode na svoju ruku. Postojao je strah da se sipamitizeri četnika prvi povežu sa savezničkim vojnicima i nametnu svoje stavove.

Povezivanje sa nekim članovima KP Italije, koja je najavila organizovanje otpora nemačkim fašistima, nije dalo rezultate, jer oni nisu bili u mogućnosti da preduzmu konkretnu akciju.

Ostalo je da se prati razvoj situacije i čeka. Organizovano bežanje je na neki način ostalo u neizvesnosti, iako su vojna organizacija i poređak izlaska iz logora bili utanačeni. Komandant logora je prihvatio da se inscenira bekstvo u kome bi njegovi ljudi pripucali u vazduh kako bi sa sebe skinuo eventualnu odgovornost pred državnim vlastima.

U takvoj atmosferi 22. septembra, slično kao i u logoru Renići, pojavili su se nemački vojnici, kratko se zadržali i otišli. Bio je to signal za opšte bekstvo. Nenadano, brzo i neorganizovano, po grupama i sa nejasnim pravcima kretanja po izlasku iz logora.

---

⁵ Nikšić u predračnom revolucionarnom pokretu i NOR-u, Nikšić 1983, str. 640-642.

U toj gužvi takozvana cetinjska baraka sa oko 350 ljudi, u prvo-bitnim planovima predviđena da izade poslednja, jer je važila kao najorganizovanija, nije to stigla da učini. Nemci iz garnizona Folinjo su obavešteni o bekstvu i odmah reagovali (zaboravljen je da se ta veza prekine) tako da je preko 350 ljudi sprečeno da pobegne. Kasnije su transportovani za rad u Nemačku.

Za one koji su pobegli predstoјao je put u neizvesnost. Grupa od 62 druga, većinom iz okoline Cetinja, krenula je prema mestu Sera-vale. Prema svedočenju Dima Vujovića, koji je kao predstavnik inter-niraca tamo uspostavio vezu sa mesnom organizacijom KP Italije, tre-balio im je da po maglovitom vremenu pešače gotovo 24 sata da bi otkrili ovaj gradić na svega 5 kilometara od logora. Sličnu sudbinu „vrčenja u krugu” doživele su i druge manje grupe. Konačno „veza” je uspostavljena. U dogовору са Liberom Venućijem, rukovodiocem or-ganizacije KPI у томе mestu, smešteni su u napuštenoj kući „Kaza Papareli”, organizovali se kao vojna jedinica pod komandom rezerv-nog oficira Blaža Ivanovića i ostali na okupu 20 dana. Za то vreme ital-ijanski drugovi su im od naoružanja nabavili samo pištolj. Posle 20 dana neizvesnosti i iščekivanja grupa se podelila na nekoliko manjih grupa.

Grupa u kojoj je bio Dimo Vujović čije svedočenje prenosimo - svega šestorica - ostala je još petnaestak dana u obližnjoj šumi где je isplela kolibicu od pruća. Meštani su bili diskretni i pažljivi snabdeva-jući ih hranom. Krajam oktobra, kada je postalo jasno da je saveznički front zastao, krenuli su u pravcu ratišta da bi se probili na oslobođenu teritoriju kod saveznika. Prvih dana pešačilo se i po 12 sati dnevno preko visokih brda i zabačenih sela, где je trebalo naći nešto hrane i prenoćiše. Što se front približavao, hranu je bilo sve teže nabaviti. Čim bi se pojavili pred nekom kućom sretali su ih rečima „Non ce pane” (nema hleba). Ipak i где bi ih tako dočekali, dešavalo se da budu pozvani u kuću i skromno posluženi sa onim što se imalo. Sasvim blizu fronta saveznici su iz aviona bacali letke u kojima su seljacima obeća-vali naknadu za hranu datu zarobljenicima.

Saveznici su svojim zarobljenicima zemljacima bacali vreće sa hranom, kartu i drugi pribor za orijentisanje. Medu tim zarobljenicima je bilo Engleza, Amerikanaca, Kanadana, Novozelandana i drugih na-

cionalnosti, koji su se prilikom susreta sa jugoslovenskim internircima ponašali hladno i nezainteresovano. Osećanje antifašističke solidarnosti hladno i nezainteresovano. Osećanje antifašističke solidarnosti bilo im je gotovo strano. Za razliku od Jugoslovena koji su bili spremni da se pridruže svakoj jedinici otpora protiv fašizma, oni su bili zaokupljeni samo željom da se dokopaju svojih. Ni na kraj pameti im nije bila eventualna borba protiv fašista.

Front na reci Sangro učvršćivao se užurbano i sve ga je teže bilo proći. Nekoliko grupa se vratilo i krenulo natrag prema severu. Grupa D. Vujovića odlučila je da ipak okuša sreću. Nekoliko noći provela je u jednom zabačenom selu gde ih nije iznenadila nemačka patrola. Krenuli su potom severnije računajući na povoljnije uslove prelaza fronta.

Posle dva dana pešačenja uspeli su da u planinskom selu dođu do hrane i smeste se u skrivenoj kolibi u šumi. Tu su upali u klopku nemačke patrole preobučene u ratne uniforme zarobljenika, koja ih je uhapsila i uputila u sabirni centar u mesto Akvila. Odатле su poslati u sličan centar u Peruđu, pa u Firencu gde se za njih zainteresovao Crveni krst uz čiju zaštitu su stigli u Jugoslaviju. Posle mnogih peripetija na putu preko Ljubljane, Zagreba, Sarajeva i Herceg Novog došli su u Crnu Goru i priključili se partizanima.

Grupa Vladimira Mijanovića koja je odmah izabrala pravac sever uspela je da mnogo ranije pribavi pokroviteljsku zaštitu Crvenog krsta, dobije njihove isprave i gotovo legalno stigne u Boku a odatle se priključi partizanima u Crnoj Gori. Stigli su tamo već u ranu jesen 1943. godine.

Drugačiji ishod puta imala je grupa kojoj je pripadao Gojko Brajović. Sutradan po izlasku iz logora u prvom selu na koje su naišli meštani su ih dočekali hranom i voćem i ukazali na bezbedne puteve do fronta. Relativno brzo i uz pomoć meštana drugih sela stigli su do reke Peskare, koja se zbog jesenjih kiša nije mogla pregaziti, a mostove su već zaposele nemačke jedinice. Vratili su se u planinu Itrok gde su se privremeno smestili u prazne kolibe koje seljaci koriste leti. Na planinu su stigle i druge grupe i zaposele prazne kolibe. Relativno bezbedni dočekali su decembar 1943. kada su Gojko i njegov drug primljeni pod krov porodice Đuzepea Rosimare u selu Karpineta kod kojih su ostali dva meseca ali u stalnoj vezi sa grupama u kolibama.

U februaru 1944. grupa od 20 Jugoslovena odlučila je da pokuša da se probije kroz saveznički front. O ovom riskantnom poduhvatu svedoči Gojko Brajović.⁶

„„Februara 1944. godine, front se polako primacia, čuju se granate, a saveznički avioni skoro svakog dana nadleću ovu teritoriju. Opasnost po naš opstanak bila je svakim danom sve veća. Zbog toga se vraćamo ponovo u planinu, gde se povezujemo sa grupicama koje su bile u kolibama i od njih smo saznali da postoji neki Italijan, koji nudi vezu za prebacivanje preko fronta i naravno za tu uslugu traži novac. Nekako smo se prebrojali i prihvatali uslove da nas dvadesetak krenemo na put i oslonili se na vezu koju nam je ovaj čovek ugovorio, iako on ne ide sa nama. Planirano je da za tri dana predemo front. Krenulo je nas dvadesetak. Dosta lako smo te noći prešli u grupicama most na reci Peskari, ali velika kolona oklopnih vozila nemačke vojske koja se kretala cestom iz reke i trajala nekoliko časova, onemogućila nam je da nastavimo dalji put. Sakrili smo se u neke zemunice i tu smo zoru dočekali a potom i ceo dan. Uveče smo iskoristili tišinu i krenuli preko snegom zavejane i zaledene planine Majeje. Uspeli smo da se pred zoru dokopamo nekih predela koji nisu bili uočljivi i tu smo malo predahnuli. Nastavili smo putovanje i pošto nismo imali drugog rešenja, pred noć smo u nekoj uvali razgrnuli sneg i tako zanočili.

Ujutru smo krenuli dalje i ceo dan peščali i pred noć stigli do neke velike pećine gde smo se duboko uvkukli i smestili. Poslali smo dva naša druga da odu u selo prema frontu i uhvate vezu sa čovekom na koga smo bili upućeni. Nisu se vratili toga dana, a pošto smo proveli noć i bez hrane i u totalnoj neizvesnosti, sutradan ujutro doneli smo odluku da ja i Novak Nenezić krenemo u drugom pravcu, preko neke planine sa namerom da nademo neko selo radi nabavke hrane i moguće veze da nas neko prevede preko fronta.

Pošle dugog lutanja našli smo na jednu kuću u kojoj nas je svesrdno prihvatile jedna stanica žena i hraništa. Savetovala nam je da sačekamo njenog muža, koji će nam pomoći da predemo front, što smo mi prihvatali, a ona je za to vreme ispekla dve pogache i dala da odnesemo našim drugovima. Kada je stigao njen muž odmah je prihvatio da pode sa nama. Zajedno smo stigli pred noć u pećinu gde smo našu radost, našli i ona dva druga koja smo ranije bili poslali da nadu vezu za prelaz fronta. Naši su drugovi bili utanačili sa određenim čvokom mesto i prelaz preko fronta i uveče smo krenuli dalje.

Na tom mestu načičkana su nemačka utvrđenja tako da svakog časa možeš da naideš na njihov bunker, rov ili patrolu.

Planiramo da te noći predemo front i tako dođemo do jedne usamljene i napuštene kuće u kojoj smo se svi smestili. Pošaljemo našeg druga Stanka Prliju da uspostavi vezu sa čovekom na koga smo upućeni. Stanko se vrati a da čoveka nije našao (nije ga kući bilo). Opet smo u velikoj neizvesnosti. Svuda oko nas nemačko okruženje. Nešto poslije podne Boško Barović ustade i hoće da otvoriti vrata i vidi kako je vreme napolju. U isto vreme nemački oficir otvara vrata i zbuњen kada unutra ugleda grupu ljudi, pita ko smo i odakle smo. Nasta mučna situacija. Neko se seti i na italijanskom reče da smo izbegli iz sela gde se vodi borba. Nemac poverova i ode u pravcu kuće gde smo mi očekivali našu „vezu“.

Oko pola noći pada kiša i sneg zajedno, a mi krećemo na prelazak zadnje linije fronta, koja se nalazi u selu Santa Kroče. Krećemo se oprezno. Odjednom čujemo da Nemci otvaraju vatru desno od nas. Skačemo preko ograde u seosko groblje. Nedaleko od njega nalazi se jedan nabujali potok u koji smo uskočili računajući da ga možemo preskočiti. Posle prelaska potoka, već je bila takozvana ničija teritorija. Tako je naša grupa u drugoj polovini februara prešla na teritoriju koju drže saveznički.

Pored nas prolaze engleski kamioni mi ih zaustavljamo ali niko neće da stane. Međutim, jedan crnac zaustavi svoj kamion i primi sve nas i odveze do mesta u kojem se nalazila Engleska komanda. „Prelaz preko savezničkog fronta, svedočenje, str. 4, 5, 6. Državni arhiv Crne Gore, Cetinje.

Učesnici ovog poduhvata su se posle prelaska linije fronta našli u neočekivanoj situaciji. „Mokri, prehladeni, slabo odeveni i obuveni, gladni i iscrpljeni čekamo njihovu pomoć”, piše o tome Gojko Brajović, „a oni dovedoše oficira Kraljevske vojske Jugoslavije da nas uvede u svoje knjige i odvede kod četnika. Nastale su velike prepiske. Mi njemu kažemo da smo od četnika bili zarobljeni ili uhapšeni i da smo sve naše muke u internaciji upravo zbog njih izdržali a mnogi od naših prijatelja nisu ovo ni preživeli i tako odbijamo svaki dalji razgovor.

Posle toga nas Englezzi potrpše u jedan kamion i u jedno usputno zadržavanje u nekom sabirnom centru gde smo dobili ručak nastavimo dalje putovanje i stigosmo na jadransku obalu u jedan vojnički logor, gde su uglavnom sve bili crnci iz neke engleske jedinice. Iste večeri vozom su prebačeni u primorski grad Termoli.”⁷

Na pokušaj da ih upute na prinudan rad odgovoreno je štrajkom glađu. Odbijaju hranu, spavaju u vagonu bez čebadi i primoraju komandu da ih uputi za Bari. Sa železničke stanice upute ih kamionom u Štab četničke komande. Opet se ponavlja ista situacija. Nude im da biraju zemlju u kojoj mogu da nastave školovanje i da se zaposle, ali oni odbijaju. Posle mnogo peripetija i natezanja stigli su u logor Karbonari kod Barija, odakle su prebačeni u Jugoslaviju kao borci Treće prekomorske brigade NOVJ.

Internirac Rajko Radunović, prema vlastitom svedočenju, probijao se kroz front zajedno sa jednim Jugoslovenom, 4 Italijana i 7 Englezova.⁸ Grupa se noću razbila, a on se pod temperaturom 39°C uz pomoć svog druga domogao savezničke patrole. Posle kratkog lobiranja za četničku stranu upućen je u bazu NOVJ u Bariju, a odatle u Jugoslaviju kao borac Druge prekomorske brigade.

Probijanje kroz front Draga Đuraškovića bilo je na prvi pogled jednostavnije i lakše. Posle 6 meseci lutanja padinama Gran Sasa i boravka u planinskim kućama Monte Reale obreo se nedaleko od fronta Fijaminjano (Fiamignano) sa sedmoricom drugova. Prolazak kroz linije fronta bio je riskantan. Njegovi drugovi u grupi bili su skloni da ostanu, pored ostalog i zato što je postojala realna mogućnost da se priključe nekoj partizanskoj grupi ili je sami organizuju.

⁷ Svedočenja Gojka Brajovića - isto.

⁸ Od Kolfiorita do Barija, List XX udarne divizije, jun 1945, str. 4.

Drago je odlučio da proba. Uputio se sa jednim Italijanom. U prvom selu naišli su na nemačke patrole, ali vojnici su mislili da su oni meštani. Ohrabreni tom okolnošću nastavili su put. Naveče su zašli u zonu vatre i prateći pucnjavu uspeli da se kroz šumu dovuku do vrha brda na kome ih je presrela patrola indijskih vojnika. U zoru, prebačeni su u mali, žicom ogradieni, improvizovani logor, sutradan u Napulj. Drago se našao u hotelu rezervisanom za oficire. Obasut je ponudama da ide na školovanje u Englesku i drugim obećanjima, pa pošto je sve odbio i zahtevao prebacivanje u Bari, sproveden je službenim vozom u bazu NOVJ u Bari.⁹

Ovo su samo tri od stotine priča o tome kako su jugoslovenski internirci i zatvorenici prelazili front uz velike rizike i opasnosti kojih ponekad nisu bili ni svesni. Vodila ih je snažna želja da se dokopaju slobode.

Sudbina interniraca i konfiniraca bila je od logora do logora družacija. U koloniji konfiniraca na ostrvu Lipari, gde su živeli relativno slobodno, oslobađanje interniraca je započelo krajem 1942. tako da je do početka 1943. legalno oslobođen znatan deo konfiniraca, među kojima je bila većina iz Boke. Ostali su sredinom juna 1943. evakuisani u zatvor Milaco (Milazzo); po iskrcavanju saveznika jedna polovina je prebačena u koncentracioni logor Koropoli (Coropoli) odakle su posle potpisivanja kapitulacije Italije pušteni kućama, a druga polovina je transportovana u zatvor Parma. Njihov položaj se znatno pogoršao, jer su od konfiniraca, sa relativno slobodnim kretanjem, postali zatvorenici. Oslobođeni su tek u martu 1944, na intervenciju Crvenog krsta.

Logor Ponca, koji je imao neke karakteristike kolonije kofiniraca, prebačen je sa istoimenog ostrva na kopno u dve gupe: prva je transportovana dan uoči kapitulacije i prebačena u logor Reniči. Odmah posle kapitulacije deo ove grupe, uglavnom sa Kosova i Metohije, napustio je logor i posle mnogih peripetija postao jezgro partizanskog bataljona „Staljingrad“ u italijanskom pokretu otpora. Oni su kao vojna jedinica došli do saveznika i priključili se NOB preko baze NOVJ u Bariju, tek u julu 1944.

Druga polovina logoraša sa Ponce transportovana je na kopno na sam dan kapitulacije i posle nekoliko dana u mesnu crkvu u gradu

---

⁹ Drago Đurašković, usmeno svedočenje autorima knjige.

Fondi. Pokušaj Nemaca da ih koriste kao radnu snagu nije dao zadovoljavajuće rezultate, posle čega su manje-više ostali prepušteni sebi. U dilemi da li da krenu na sever prema Jugoslaviji ili sačekaju saveznike da oslobole ovaj kraj koji je bio relativno blizu fronta izabrana je druga varijanta. Kada je front stabilizovan i nemačke jedinice počele strožiju kontrolu tog regiona, logoraši iz Fondija – pretežno Crnogorci – smestili su se u obližnja sela a zatim pod pritiskom nemačkih patrola uputili za Rim gde su dobijali zaštitu Crvenog krsta. Bio je to početak 1944. godine, kada se, po ondašnjim procenama, u Rimu našlo nekoliko desetina hiljada zatvorenika, interniraca i drugih stranaca. Jugoslovenski zatvorenici i internirci su u tome trenutku imali podršku i zaštitu Crvenog krsta, predstavnika Jugoslavije u Vatikanu švajcarske ambasade koja je zastupala interes Jugoslavije u Italiji.

Grupi iz Fondija je preko Vatikana stavljeni na znanje da se svaki Jugosloven u Rimu može javiti nemačkoj komandi i dobiti ispravu koja nalaže svim komandama da mu se izade u susret prilikom repatrijacije za svoju zemlju. Diskretno je stavljeni do znanja da nemačke komande u Italiji više žele da vide sada već bivše internirce u Jugoslaviji, gde se ionako vode borbe protiv njih, nego da ovde svojim partizanskim iskustvima postanu kvasac za brži razvoj pokreta otpora u Italiji.

Grupa interniraca sa Ponce ipak je sa obećanim preporukama krenula za Jugoslaviju, ali se zadržala u žicom opasanoj Ljubljani pod okriljem Crvenog krsta da bi tek nekoliko meseci kasnije krenula u raznim pravcima preko Trsta i Zagreba u partizanske odrede ili kući.

I ambasada Albanije pokazala je interesovanje za internirce logora Ponce rodom sa Kosova i Metohije. Oni su, uz pomoć ambasade, kao građani Albanije, transportovani na Kosovo.

U naizgled mnogo povoljnijoj situaciji našli su se logori u severnoj Italiji. Logor Visko, jedan od većih logora sa preko 1.000 ljudi, dočekao je kapitulaciju Italije organizovan u vojne formacije. Prema svedočenju Branka Seferovića, u vojnom komitetu koji je rukovodio tom organizacijom bili su Josip Černi, Vlado Radišić, Boris Tampuž i Milenko Radović.¹⁰

¹⁰ Branko Seferović, *Sećanje na boravak u logoru „Visko”*, zbornik radova sa naučnog skupa održanog u Herceg Novom, 20. i 21. decembra 1985, Titograd 1987, str. 523.

Smešteni nedaleko od mesta Udine i obližnje jugoslovenske granične logoraši su imali dobru vezu s organizacijom Osvobodilne fronte Slovenije koja je bila veoma aktivna u okolini Udina.

Na dan kapitulacije Italije stražari su se većinom razbežali. Delegacija logoraša je tražila od komandanta da raspusti logor. Nemajući razumevanja za takav zahtev, logoraši su silom ušli u magacin sa namirnicama i pekaru i uzeli hranu za put. Uspevaju da 12. septembra 1943. napuste logor i upute se u pravcu Gorice. Svi logoraši nisu bili spremni da se uključe u partizanske odrede pa su formirana samo dva bataljona - slovenački od interniraca iz Slovenije i Orjenski od interniraca iz Boke, Hercegovine i nekoliko Dalmatinaca. U selu Privačina obe jedinice doobile su unapred dogovorenog oružje. Na putu prema Gorici naišli su na nemačke jedinice, razdvojile se i svaka se posebno uključila u slovenačke jedinice. Orjenski odred u početku je dejstvovao u sastavu slovenačkih jedinica, ali se odlukom više komande odvojio i uputio u pravcu Livna na putu za Crnu Goru.

Sudbina Gonarsa, najimnogludnijeg logora jugoslovenskih interniraca iz Slovenije i Hrvatske sa nekoliko hiljada ljudi, žena, staraca, mlađih i dece, u kome je tokom zatočenja ostalo preko 400 mrtvih, nije im bila naklonjena ni posle kapitulacije Italije. Ljudi su prepušteni sami sebi. Veliki broj pokušao je da se bekstvom domogne svoje zemlje. Komandant nemačke bezbednosne policije i bezbednosne službe „Jadransko primorje“ navodi u izveštaju od 22. oktobra 1943. da je iz logora Gonars, po kapitulaciji Italije, pobeglo ka svojoj domovini preko 1.000 ljudi.¹¹ Nemci su pohvatili deo odbeglih, a oni koji su ostali u logoru prebačeni su u Nemačku.

Već smo spomenuli da su nemačke okupacione snage u Italiji bile zainteresovane da uklone jugoslovenske internirce i zatvorenike iz Italije kao potencijalnu opasnost da se pridruže pokretu otpora u zemlji, a s druge strane nastojale su i da ih po mogućnosti iskoriste kao radnu snagu u Nemačkoj. U toj orijentaciji nemačke komande su bile nedosledne, zavisno od vlastitih snaga i okolnosti u pojedinim regionima. Sudbina interniranih i zatvorenih zavisila je od njihove organizovanosti, volje i hrabrosti da raspuste logor i od okolnosti u samom logoru.

¹¹ Miroslav Luštek, *Gonars, „Otpor u žicama“*, knj. 2, Beograd 1969, str. 418.

Konclogor Fabrijano bio je jedan od manjih. U njemu je pored Jugoslovena bilo i starih političkih zatvorenika - Italijana. Ono što je ovaj logor razlikovalo od mnogobrojnih logora i zatvora u bližoj i daljoj okolini (Peruda, Kolfiorito, Roka di Spoleto, Rušio, Treja, Polenca, Urbisalja i drugi) jeste izvesna naklonost građana Fabrijana. Na dan hapšenja Musolinija 26. jula 1943. ispred zatvora oni su masovno tražili slobodu za političke zatvorenike Italijane i Jugoslove. Policija, uz pojačanje vojske, jedva je uspela da odbije demonstrante od logora. Drugi faktor je sastav logora u kome su i među Jugoslovenima i Italijanima ogromnu većinu činili antifašisti. Dve trećine Jugoslovena koji su u maju 1942. stigli u Fabrijano pušteno je kućama na svoju molbu ili nečiju intervenciju. Ostali su samo provereni antifašisti.

Na dan kapitulacije energično se zahtevalo da se logor raspusti. Kao i u nekim drugim logorima i zatvorima, i ovde je komandant bio u duši antifašista. Nije smeо da raspusti logor, ali je obećao da će ih čim dodu saveznici – kako se verovalo za dan-dva – predati njihovim organima.

Kada je postalo jasno da od skorog dolaska saveznika nema ništa, komandant je održao reč. Nekoliko dana posle kapitulacije organizovao je zajednički skup, podelio internirce u grupice, dao im nešto hrane i pisma za nekoliko okolnih opština s molbom da im se nađu pri ruci do dolaska saveznika. Nisu svi adresanti bili podjednako ljubazni. U planinskoj opštini Kastel Sant Andeљo grupa Bokelja, grupa Dalmatinaca i nekoliko grupa begunaca iz Kolfiorita uvedene su, pod lažnim italijanskim imenima, u spisak za sledovanje hrane. Svaku od tih grupa primila je tajno neka od italijanskih porodica smeštajući ih u kuće i oko kuće. One su im pomogle da izbegnu potere i ponovo ih primale kada opasnost prode. Tajno su lečili bolesne i bez te pomoći ne bi ostali živi.

Većina tih interniraca uskoro se povezala sa organizatorima pokreta otpora u srednjoj Italiji i svoju sudbinu vezala za jedinice tog pokreta.

Veliki logor Fraskete, u kome su pretežno bili Jevreji sa oko 700 Jugoslovena, posle kapitulacije praznio se postepeno. Na sam dan kapitulacije naišle su nemačke jedinice, a italijanski stražari napustili svoja mesta. Ljudi su bojažljivo počeli da napuštaju logor i odlaze u najbližu okolinu. Većina je čekala, a najsmeliji su se odlučili da beže

prema Rimu. Pod zaštitom Crvenog krsta, ili koristeći druge veze, ljudima je uspevalo da krenu dalje od Rima prema Veneciji, Trstu i dalje u Jugoslaviju. Begunaca je bilo sve više tako da je u aprilu 1944. u logoru ostalo nekoliko desetina Jugoslovena.

Medu mnogim propusnicama Crvenog krsta izdvajamo onu na ime Dragice Perić iz Varivode (Skradin) na čelu spiska na kome je i njena sestra u posljednji kćerke Gordane (4) i sina Ilije (1), u kojoj se svi upućuju preko Rima, Firence, Venecije i Trsta za Jugoslaviju. U propusnicu se naglašava: „Pošto ne poseduje nikakvu ličnu ispravu i pošto ne zna italijanski jezik mole se civilne i vojne italijanske i nemačke vlasti, kojima se obrate, da joj pruže svaku pomoć i potporu za vreme njenog putovanja i da joj olakšaju dolazak do sopstvene kuće”. Pismo nosi datum 28. septembar 1943. godine – dvadeset dana posle kapitulacije.¹²

Krajem 1943. i s proleća 1944. na hiljade Jugoslovena sa ovakvim ili sličnim propusnicama uspelo je da se vrati kućama.

Crveni krst Slovenije i Hrvatske razvio je široku aktivnost za oslobođenje interniraca i zatvorenika sa njihovog područja i doprineo da veliki broj interniranih Hrvata i Slovenaca bude vraćen kućama i pre kapitulacije Italije. Taj pritisak nametnuo je MIP Italije koji je o puštanju iz logora i zatvora počeo da razmišlja kao o aktuelnoj mogućnosti. U pismu 27. jula 1943. direkcijama logora Ventotene, Ponca i Tremiti MIP moli da se odmah pripremi otpuštanje iz zatvora svih političkih aktivista prema uputstvima policijskih vlasti „izuzev onih koji se odnose na komuniste i anarhiste”.¹³

Šef policije Tremiti u pismu 28. avgusta 1943. na pitanje da li se relativne mogućnosti oslobođanja osuđenjih, zatočenih, konfiniranih ili interniranih političkih zatvorenika odnose na komuniste i anarhiste odgovara: „Postupite po već datim uputstvima za sve političke zatvorenike”.¹⁴

Posle kapitulacije Italije italijanske vlasti morale su da slede instrukcije nemačkih okupacionih snaga. Komanda logora Šipione 22. novembra 1943. javila je prefektu Parme da je nemačka komanda iz Salsomadžora (Salsomaggiore) dala instrukcije da preduzme potrebne

¹² AVII, K 100, 31/5-5.

¹³ AMUPI, M/4-17 Busta 49.

¹⁴ *Isto*.

mere da „internirci Hrvati iz konc. logora Scipione budu repatriirani, polazeći od toga da oni koji se mogu repatriirati budu bez daljeg upućeni u njihovu zemlju a zadržavaju se oni koji iz bilo kojih razloga, uključujući i ratne uslove, ne uspeju da se vrate njihovim kućama”. U isto vreme komanda je izvestila da je šestoro zatočenika napustilo logor, a devet ostalo.

Nemačke komande rešavale su zahteve o repatrijaciji od slučaja do slučaja. Iz logora Šipione je pušteno 17. juna 1944. na intervenciju Crvenog krsta kućama 5 interniraca.

Istog dana kvestura Parme javlja direktoru logora Šipione di Salsomadore, s pozivom na prethodnu korespondenciju, da su jugoslovenski državljeni navedeni u zahtevu za otpuštanje „izručeni komandi nemačke vojne policije Ferara da bi bili upućeni na rad u Nemačku”.

Ova prefektura - kaže se u drugom pismu - „ne može da odgovori Crvenom krstu Slovenije moleći ga za strpljenje do onoga dana kada će biti moguće da se donese odluka oko sudbine bivših Jugoslovena (Slovenci, Crnogorci i Srbi) interniranih zatvorenih i konfiniranih u Italiji”.

U istom smislu mesna vlast Valdanjo 19. juna 1944. odgovara na telegram Crvenog krsta da je još pod sumnjom otpuštanje interniraca „sve dok ne dođe do sporazuma kompetentnih ministarstava. Dotle dok se ne utvrde zajednička pravila nijedan građanin iz Jugoslavije, makar da se radi o konfinircima i internircima Hrvatima, ne može biti pušten”¹⁵

Logor Šipione, pre svega zbog svog geografskog položaja na putu za Jugoslaviju, postao je neka vrsta stecišta za pojedince i manje grupe odbeglih interniraca iz drugih logora srednje Italije.

Nemačke komande su izgleda imale odrešene ruke da same rešavaju o sudbini interniraca. Prefektura Askoli Pićeno 25. maja 1944. traži od nemačke komande da se dovrše razgovori o oslobođenju interniraca zatvorenika koje je zahtevaо Crveni krst Hrvatske. Hrvati su oslobođeni, a za ostale pitanje je ostalo otvoreno.¹⁶ Prefektura Askoli Pićeno nije - sudeći po pismu nemačkoj vojnoj komandi u Askoli Pićeno od 25. marta 1944. - bila naklonjena puštanju interniraca na slobodu. U tome pismu se navodi da su dva člana Crvenog krsta Slovenije i Hrvatske došla uz pomoć nemačke komande u posed spiska od 13

¹⁵ AIZDG (101, 434) a-4 bus.

¹⁶ DA CG, ZDJV.

interniraca na teritoriji provincije. Prefektura navodi podatke o ljudima sa spiska, uglavnom negativne, predlaže da se interniraju u končlogor Serviljano (Servigliano). Pogotovo, kažu, i zbog toga što među njima nema nijednog Hrvata.¹⁷

Proleće 1944. bilo je u znaku puštanja na slobodu, transportovanja za Nemačku i hvatanja zatočenika koji su pokušavali da se sami domognu svojih kuća. Nemačke jedinice su hvatale internirce u bekstvu, prikupljale ih u prihvatnim logorima i, zavisno od odluke, transportovale za Nemačku ili kućama. Tako je 8. maja 1944. repatriirano 2.280 interniraca iz logora Rim, Roko di Meco (Rocco di Mezzo), Akvila (Aquila), Ofena, Katinjano (Catignano), Ćivitela, Lorete - Apratino, Ćita san Andjelo, (Citta S. Angelo), Kongoli (Congoli), Terano, Ćita Dukale (Città Ducale), Paso Koreze (Passo Corese).¹⁸ Mnogi internirci iz istih logora transportovani su za logore u Nemačkoj, ali je trećina pak uspela da pobegne.

Izbegli internirci, zarobljenici i zatvorenici nisu bili samo Jugosloveni. U logoru Perudi, jednom od sabirnih centara, 8. avgusta 1944. zateklo se 112 ljudi: 5 Poljaka, 6 Belgijanaca, 3 Austrijanca, 1 Norvežanin, 21 Grk, 5 Albanaca, 9 Kineza, 3 nemačka Jevreja, 1 Francuz, 8 Engleza, 9 Amerikanaca, 1 Australijanac i 40 Jugoslovena.

Repatrijacija hiljada zatočenika širom Italije nije završena ni godinu dana posle kapitulacije Italije. Posebne poteškoće imali su Jugosloveni koji su u italijanskim zatvorima izdržavali stroge zatvorske kazne zbog optužbi za učešće ili pomaganje Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije u borbi protiv okupatora.

Politički zatvorenici iz okupirane Jugoslavije izdržavali su kazne sa italijanskim kriminalcima. Kada je 8. septembra 1943. vlada maršala Badolja potpisala akt o kapitulaciji, Nemačka je zaposela neoslobodenu teritoriju Italije ostavljajući dotadašnju upravu. Prema ugovoru o kapitulaciji vlada Italije bila je obavezna da pusti na slobodu sve političke zatvorenike. Ona je po tome osnovu pustila na slobodu Italijane ali strance, pa ni Jugoslovene, nije. Zatvorski režim ostao je isti tako da su pojedini zatvori – hermetički odsečeni od spoljnog sveta – za kapitulaciju saznali nedelju dana kasnije. I u onim zatvorima gde

¹⁷ Isto.

¹⁸ Isto.

je situacija u tome pogledu bila povoljnija, situacija se ni u čemu nije bitno menjala.

Za vest o kapitulaciji u zatvoru Kastelfranko saznalo se istog dana. Niko se kao sužnji ne može radovati slobodi, pobedi saveznika i kapitulaciji fašističke zemlje koja ih drži u zidinama zatvora. U ovom zatvoru sticajem različitih okolnosti našao se relativno veliki broj komunista, koji su uspeli da se ilegalno organizuju. Oni su, kao i svi ostali zatvorenici, mislili da je došao kraj njihovim patnjama. Utoliko je razumljivije njihovo razočaranje kada su shvatili da do puštanja na slobodu neće doći, reagovali su energično odlukom da se iz zatvora izade na silu. Kriminalci - slobodnjaci prvi su jurnuli na glavnu kapiju gde su zaustavljeni rafalima iz oružja zatvorskog obezbeđenja. Nekoliko ih je pогинуло. Stigla je i Nemačka jedinica pa se od bekstva odustalo. Činjenica da niko od političkih osuđenika nije pогинуо davala je nadu da će politički status jugoslovenskih osuđenika predstavljati neku vrstu zaštite.

Nemačka žandarmerija je pretresla sve ćelije logora, ali nije našla oružje. Nemački komandant je objavio da će svi politički osuđenici koji se dobrovoljno javi za rad u Nemačku biti oslobođeni. Što zbog straha, što zbog verovanja da će se tako spasiti javilo se odmah preko 100 zatvorenika. Sutradan, kada je strah prošao a glave se ohladile, broj prijavljenih opao je na manje od 20 tako da do odlaska na rad nije ni došlo. Puštanje zatvorenika na slobodu počelo je tek u proleće 1944. godine.

U zatvoru Parma našlo se u prvoj polovini 1944. godine nekoliko stotina političkih osuđenika. Dolaskom više grupa zatvorenika iz južne Italije, Parma je postala neka vrsta sabirnog centra. O njihovoj sudbini kružile su najrazličitije pretpostavke. Posete obnovljene fašističke milicije unosile su dodatnu nervozu. Ljudi željni slobode nisu znali šta je bolje, javiti se na dobrovoljni rad u Nemačku ili čekati da na takvu odluku budu primorani. Konačno, u februaru 1944. godine, nemačka lekarska komisija je odabrala oko 300 ljudi i poslala ih na rad u Nemačku. Za ostale – neizvesnost se nastavljala pogotovo što su ponovo počele da stižu nove grupe zatvorenika iz raznih delova Italije.

Za preostale zatvorenike pokazala je interesovanje organizacija Crvenog krsta iz Zagreba. Objavljeno je da će se svi bolesni i stari (nesposobni za rad u Nemačkoj) vratiti kući. Među njima se našao i Ne-

deljko Zorić iz Herceg Novog osuden na smrt što je pretvoreno u doživotnu robiju. Kada su saznali za taj podatak humanitari su odbili da ga preuzmu sa obrazloženjem da „nisu došli da mobilišu vojsku za Tita”.

Petnaestak dana kasnije druga komisija Crvenog krsta preuzeila je novu grupu zatvorenika. Desetak njih nije poverovalo da ih vode kući. Iz sabirnog logora u Trstu, gde su ih doveli preko „veze”, stigli su na oslobođenu teritoriju. Za dolazak je trebalo imati propusnicu.¹⁹ Ostali su nastavili put prema svojim mestima.

Sudbina zatvorenika - što pokazuju i navedeni primeri - od zatvora do zatvora bila je drugačija. U zatvoru Piza izlazak je, uz pomoć mesnih antifašista, bio organizovan. Čak su formirane i neke vojne jedinice. Budući da pokret otpora u tome kraju još nije bio organizovan, jedinice su morale da se rasformiraju i put prema Jugoslaviji nastave u malim grupama koje su zavisile od pomoći mesnog stanovništva. Svaka od tih grupa imala je svoj put. Neki su pohvatani i vraćeni u zatvor, neki transportovani za Nemačku, a samo mali broj dospeo je do svojih kuća ili u neku jedinicu NOV.

Sporo napredovanje saveznika nepovoljno je uticalo na položaj osuđenika u zatvorima pod nemačkom okupacijom uz dodatne teškoće od sve jačih neofašističkih jedinica Musolinijeve Republike Salo. Tamo gde njihova vlast nije dopirala moglo se desiti ono što se desilo osuđenicima koji su izdržavali stroge kazne u zatvoru Fosano provincija Kuneo (Cuneo). Tamo je tokom 1943. godine prebačeno nekoliko grupe osuđenika iz drugih zatvora (Kapodistrija, Empoli, Imparića (Imparicia)). Njihovo oslobođenje je naredila nemačka komanda tek polovinom 1944. godine i to po grupama po istom redosledu kako su i dolazili. Direktor zatvora Fosano dobio je 1. marta 1944. naredbu nemačke komande da oslobodi 65 jugoslovenskih zatvorenika, većinom Hrvata i Crnogoraca. Pre toga oslobođeno je 38 Slovenaca na intervenciju Poslanstva Jugoslavije u Vatikanu koje je njihova imena dostavilo Savetodavnom odboru za Italiju. Poslednja grupa je oslobođena u maju 1944. godine.²⁰

Na sličan način oslobođene su zatvorenice iz ženske kaznionice Fosombrone.

---

¹⁹ N. Zorić, *n.d.*, str. 399.

²⁰ AVII, Ia k 964, 22/3-1; k 964, 8/1-7.

Za zatvore koji su se našli na oslobođenoj teritoriji, uprkos očekivanjima, neizvesnosti su potrajale nedeljama. Navećemo dva po iskuštвима slična ali ne i identična primera. Mesto Trani, sa istoimenim ženskim zatvorom, oslobođeno je odmah posle kapitulacije Italije. Osamnaest Jugoslovenki i 10 Grkinja, političkih osuđenica, očekivale su da će ih saveznici odmah oslobođiti, ali su se uskoro uverile da pobednike zatvor uopšte ne zanima. Postavile su upravi logora zahtev za oslobođenje. Najautoritativnija zatvorenica Vida Tomšić sastavila je na italijanskom i engleskom jeziku pismeni zahtev za puštanje na slobodu i uputila ga preko uprave zatvora italijanskom prokuratoru zatvora, predstavnicima italijanskog antifašističkog fronta i engleskim oružanim snagama. Pokušala je da neposredno obavesti savezničku vojnu jedinicu stacioniranu uz sam zatvor da su unutra osuđenice za savezničku stvar, ali nije bilo rezultata.

Posle avionske ubzune zbog bombardovanja Barija 12. oktobra 1943. (Nemci su zauzeli Rim) dva engleska oficira odveli su Grkinju - englesku državljanку i obećali da će se pobrinuti za ostale. Četiri dana kasnije, dvojica engleskih oficira i dva Jugoslovena oslobođili su sve političke osuđenice. One su istog dana stigle u sabirni centar Karbonari kod Barija gde se već nalazila velika grupa Jugoslovena iz raznih italijanskih logora i zatvora.²¹

U zatvoru Leće (Lece) na jugu Italije bilo je zatvoreno oko 100 osuđenika zbog oružanog učešća u NOB-u. Oni su očekivali da će komanda logora posle oslobođenja grada i kapitulacije Italije obavestiti savezničku komandu o njihovom zatočenju i da će ih ovi odmah oslobođiti. Promjenjene okolnosti u gradu nisu dovele ni do kakvih promena u zatvoru. Saveznička komanda nije se ni interesovala niti je znala ni za postojanje zatvora a kamo li jugoslovenskih osuđenika u njemu. Tek kada su jednog dana stigli engleski vojnici da odnesu stolice, koje su pravljene u zatvoru, ispostavilo se da нико од Italijana ne zna engleski pa je Jugosloven Joko Boreta u svojstvu tumača upoznao engleskog oficira da u zatvoru još borave osuđeni partizani. Prošlo je još nekoliko dana dok grupa engleskih oficira nije došla da proveri da li je informacija tačna, a zatim još nekoliko dana dok nisu prebačeni u Bari. Pred odlazak u Bari dva jugoslovenska oficira pitali su ih da li su

²¹ Petrica Vuković, *Od Herceg Novog do Barija i natrag 1942*. Zbornik radova sa naučnog skupa u Herceg Novom 20. i 21. decembra 1985, Titograd 1987, str. 422, 423.

„za kralja i otadžbinu”. Pitanje nije bilo slučajno, jer su engleske okupacione vlasti favorizovale četnike. Sumnja se potvrdila kada je cela grupa iskrcana pred zgradom u kojoj su logorovale pristalice četnika.²²

Komandant logora engleski pukovnik saslušao je zahteve u prevedu zatvorenika Joka Borete, a onda ga uhapsio. Zatvorenici su odobili da uđu u logor posle čega je komandant pihvatio njihove zahteve. „Takvo lobiranje engleskih jedinica za četničku opciju bilo je tih dana u Bariju uobičajena pojava”.²³

U Bariju su masovno počeli da stižu internirci i zatvorenici odmah posle kapitulacije. Tih prvih dana saveznički front nije bio stabilizovan pa su svi oni koji su bili dovoljno brzi i hrabri prošli kroz front relativno lako za razliku od mnogo većeg broja onih koji su to pokušali kasnije.

Prvo grupisanje Jugoslovena koji su odlučili da nastave borbu u zemlji počelo je u Tarantu, ali se logor vrlo brzo pokazao malim da prihvati sve dobrovoljce. Početkom oktobra 1943. u Karbonariju je osnovan drugi centar nazvan Kamp 75. Među 2.800 boraca, pretežno Dalmatinaca i Crnogoraca, našlo se i 150 četnika koji su stigli iz Jugoslavije i ostali u Bariju u čvrstom kontaktu sa saveznicima. U prvoj polovini oktobra 1943. formirane su u Bariju baza jugoslovenskog partizanskog pokreta i vojna delegacija NOB. Ova delegacija predvođena Sergijem Makiedom bila je u početku smeštena na brodu Bakar, kojim je stigla iz Jugoslavije, ali je kasnije smeštena u Bariju u ulici Rosi.²⁴

Formiranje baze otvorilo je nove perspektive dobrovoljcima koji su se nalazili u „Camp 75” neprekidno izloženi uznemiravanju i pritiscima četnika i laskavim ponudama kraljevskih oficira. Kada je, u jednom trenutku, pukovnik avijacije Radović, predstavnik Jugoslovenske vlade u izbeglištvu i član direkcije logora, pokrenuo plebiscit da se odluče za NOB ili za Kraljevsku vojsku, od 2.800 glasača 2.400 su se izjasnili za NOB. Oko 100 se stavilo na raspolaganje saveznicima, a 200 (među kojima i 150 četnika) je izrazilo želju da se priključi kralju.²⁵

Takvom ishodu je doprinela činjenica da je u logoru Karbonari već u septembru postojala grupa od 360 ljudi pretežno Crnogoraca

²² DACG, Veljko Kaluderović, Oslobadanje iz zatvora u Italiji, svedočenje str. 8.

²³ Isto.

²⁴ Enciklopedija Italije, Jugoslavija i Italija 1975, str. 186.

²⁵ Isto, str. 193.

koji su razvili snažnu političku aktivnost protiv lobiranja engleskih oficira za odlazak u jedinice pod komandom kralja i izbegličke jugoslovenske vlade.

Krajem septembra 1943. formiran je prvi bataljon, jezgro buduće brigade NOV. Dvadesetog oktobra formirana je Prva prekomorska brigada od četiri bataljona: prvi i drugi slovenački, treći crnogorski, četvrti dalmatinsko-istarski sa 1886 vojnika.

Brigada je prebačena u obližnje mesto Gravinu gde su joj se priklučila dva bataljona pa je ukupno imala oko 2.800 vojnika. Od 25. novembra do 17. decembra prebacivana je na dalmatinska ostrva: 3 bataljona na Korčulu, 1 bataljon na Vis (Komiža), 2 bataljona na Hvar (Stari grad i Jelsa). Na Korčuli su novodošli bataljoni odmah ubaćeni u borbe sa nemačkim jedinicama u kojima su pretrpeli prve gubitke.

Od svih delova ovih jedinica sa Hvara, Brača i Visa formirana je 3. januara 1944. Prva prekomorska brigada i prebačena na kopno. Od ovih boraca koji su stigli u Drvar popunjene su Prva proleterska, 13. proleterska, 3. krajiška i jedinice 6. ličke divizije. U borbama poginula je gotovo polovina ljudstva prispeleg iz Italije. Od januara do juna 1944. formirane su u Bariju još tri prekomorske brigade.

Veliki broj pridošlih interniraca i zatvorenika u bazu NOV u Bariju raspoređen je na administrativne, političke i druge poslove.

Protivnici NOB su mobilisani u posebne jedinice povezane sa izbegličkom vladom u Kairu. Njihova sudbina, s obzirom na dalji tok rata, bila je potpuno neizvesna. Otuda su bili učestali slučajevi da se pojedinci ili grupe potpuno preorijentisu, naročito kasnije, posle govoru kralja Petra II 12. septembra 1944. da se sve vojne snage stave pod komandu maršala Tita.

Postajanjem vojne baze NOVJ i savezničkih komandi u Bariju stvoreni su objektivni uslovi za slobodno izjašnjavanje hiljada prispeleih interniraca i zatvorenika iz Italije o tome da li žele da se priključe NOVJ ili jedinicama Kraljevske vojske. Ne raspolažemo tačnim podacima koliko se opredelilo za jednu ili drugu stranu, ali se pouzdano može reći da je, uprkos primamljivim obećanjima, daleko veći broj prihvatio opciju NOB. To je na neki način i logično s obzirom na to da su jugoslovenski zatočenici internirani ili zatvoreni u Italiji pod optužbom da su sarađivali sa tim pokretom u zemlji. Najveći broj je

izdržao sva iskušenja i nevolje ropstva ne promenivši pozitivan stav prema NOP-u.²⁶

O broju onih koji su pristupili jedinicama Kraljevske jugoslovenske vojske nismo mogli doći ni do približnih podataka. Ni za drugu stranu nema preciznih podataka. Ipak, ako se pode od toga da je samo u pet prekomorskih brigada bilo oko 9.000 ljudi i da su u kasnijim mesecima preko Barija dolazile nove grupe sve do konačnog oslobođenja zemlje ne izgleda nam nerealna procena da je taj put povratka izabralo preko 30.000 ljudi.

Mnogo veći broj zatočenika iz Italije vratio se preko severne granice.

„Posle kapitulacije Italije 8. IX 1943. godine Nemci su olakšavali povratak interniraca iz Jugoslavije preko Crvenog krsta jer su više voleli da Jugoslovene vrate u Jugoslaviju nego da ostanu u Italiji.

S druge strane, u Trstu su oslobođene jugoslovenske internirce očekivali predstavnici NOV i četnika. Mada su ovi poslednji mogli svojim pristalicama staviti na raspolaganje kompletну vojnu opremu, snabdeti obilno novcem i namirnicama uzetih iz magacina koji se nalazio u srpskoj pravoslavnoj crkvi, većina je pristupila NOV, a samo mali broj je prihvatio pomoć četnika da bi zatim kako-tako životario u Trstu do kraja rata.“²⁷

Pristalice NOV su dobro uhodanim tajnim vezama odmah odlazile u partizanske jedinice. Njihov tačan broj nije istražen, ali se procenjuje na više hiljada.

Mesovne internacije - kao što se može videti iz podataka u ovoj knjizi – zahvatile su ne samo vojno sposobne osobe nego i ljude svih uzrasta i oba pola, od male dece do staraca. Internirane su čitave porodice, nedužni ljudi zatečeni na poprištima borbi ili pokupljeni na ulicama kao odmazda za neuspehe na bojnom polju. Kada je stigla sloboda ili se pojavila bilo kakva mogućnost povratka u domovinu, izmučeni sužnji su samo žeeli da se dokopaju svojih kuća. Njihov put ih je vodio preko severne granice Jugoslavije uz blagonaklon stav nemackih okupacionih vlasti i uz pomoć humanitarnih organizacija, posebno Crvenog krsta. Ne veliki broj morao je na to čekati do samog kraja rata.

²⁶ S. Makiedo, *n.d.*, str. 47.

²⁷ *Enciklopedija Italije*, Jugoslavija i Italija, str. 186.

ZAKLJUČAK

Cilj fašističke Italije je bio da zaposednutu jugoslovensku teritoriju napravi integralnim delom italijanske države sa odgovarajućim političkim, ekonomskim i kulturnim ustrojstvom. Uporedo s tim započela je fašizacija ovih područja.

Oružani ustanci i širenje narodnooslobodilačke borbe iznenadili su okupatore i pokvarili njihove planove, naročito one o proterivanju stanovništva radi stvaranja etnički čistih italijanskih teritorija na anektiranom području.

Suprotno međunarodnom pravu Italija je ne samo na anektiranom nego i na celom okupiranom području zavela svoje fašističko zakonodavstvo po kome je svaka neposlušnost vlastima proglašavana za zločin. Nastala je do tada nezabeležena hajka protiv ljudi i njihovih osnovnih prava. Ubijanja, maltretiranja, progoni, hapšenja, interniranja poprimili su masovne razmere da bi se stanovinštvo zaplašilo i pokorilo italijanskim vlastima.

Vidljive posledice takve politike utvrđila je Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Federativne Narodne Republike Jugoslavije. Prema podacima ove komisije samo u koncentracione logore i zatvore širom Italije bilo je odvedeno 109.437 jugoslovenskih državljanima, a u ratne zarobljeničke logore 7.450 lica. Kao ratni zarobljenici, zatvorenici, internirci i konfinirci bili su smešteni u 82 zatvora za muškarce i 12 za žene, 64 logora za ratne zarobljenike, 68 logora za civilne internirce i 76 kolonija konfiriranih lica, što zajedno iznosi 314 mesta u kojima su robovali jugoslovenski državljanima.

Utvrđeno je da je zlostavljanje 4.393 muškarca, čime im je naorušeno zdravlje za trajno obavljanje bilo kakvog fizičkog rada; 1.620 žena принудно je radilo teške fizičke poslove i na taj način onesposobljeno za bilo kakav rad, a mnoge od njih su izgubile mogućnost za materinstvo. Za bilo kakav fizički rad onesposobljeno je 440 starih ljudi, a

524 dece prisilno je angažovano na teškim fizičkim poslovima, što je nepovoljno uticalo na njihov fizički i psihički razvoj.

Svaki dvadeseti zatočenik nije preživeo. Palih, umrlih i nestalih je oko 6.000. Grobovi palih i umrlih bili su rasuti na 94 mesta po celoj Italiji. Kasnije su oni najvećim delom ekshumirani i sahranjeni u zajedničkim grobnicama. Samo u četiri grobnice koje su sagradene u sporazumu jugoslovenske i italijanske vlade, dva manja groblja i nekoliko pojedinačnih, identifikovano je 4.659 žrtava.

Umiralo se od gladi i bolesti, ginulo na logorskoj žici i kasnije u jedinicama italijanskog pokreta otpora.

Jugoslovenski zatočenici, osim ratnih zarobljenika, tretirani su kao pobunjenici i odmetnici koje ne štite međunarodne konvencije. Teror zatvorskih i logorskih vlasti bio je utoliko suroviji ukoliko je otpor zatočenika bio veći i organizovaniji. Borba za elementarna prava nosila je raznovrsne odlike borbe protiv okupatora koje su bile karakteristične i za područja odakle su prognanici došli. I u logorskim i zatvorskim sredinama vlasti su pronalazile pojedince ili grupe na koje su se mogle osloniti, ali nigde i nikad toliko da slome buntovni duh i uporna nastojanja da se sačuva dostojanstvo i vera ljudi u oslobođenje i potpuni poraz fašizma.

Sužnji su se i onda kada su zbog teških logorskih uslova bili na ivici između smrti i života i kada su radili da bi se spasli od gladi i bolesti ponašali kao moralni pobednici. Oni nijednog trenutka nisu prestajali da se osećaju delom oslobođilačke borbe svog naroda, čak i onda kada je dobar broj njihovih drugova pritisnut očajem i strahom umeo da se zaboravi i verbalno podržava svoje zlotvore. Na sreću, to je najčešće bilo privremeno kao što je bila privremena i fašistička vlast.

Neslavan kraj fašističke Italije zatekao je većinu zatvora i logora spremne da organizuju bekstva. Mnogi su do detalja sve isplanirali; vojnički su se organizovali, psihički se pripremili, ali su, očekujući oslobođenje od nastupajućih savezničkih snaga, dočekali Nemce i sami napustili logore. Hiljade Jugoslovena je tih jesenjih dana 1943. krstarilo šumama i gorama Italije, tražeći što kraći put do slobode, do svoje domovine. Zahvaljujući pomoći i razumevanju italijanskih građana, Crvenog krsta i drugih humanitarnih organizacija većina je uspela u tome naumu. Samo manji broj je uhvaćen i transportovan za Nemačku, a bilo je i poginulih.

Na tome putu stotine jugoslovenskih zatočenika našlo se u jedinica-ma italijanskog pokreta otpora ispoljavajući internacionalizam NOB-a kao dela svetske borbe protiv fašizma. Bio je to izraz shvatanja da se protiv fašizma valja boriti u svim uslovima i na svim prostorima ne biraјući okolnosti i izraz spremnosti da se za takvo shvatanje žrtvuje.

Nikada ranije se toliki broj zatočenih odmah po napuštanju logora i kazniona nije uključio u redove boraca za oslobođenje svoje zemlje kao što je bio slučaj sa zatočenim Jugoslovenima u Kraljevini Italiji.

U celini gledano, zatočeništvo Jugoslovena u logorima i zatvorima Italije karakterisao je otpor nasilju u novim uslovima i kao takvo predstavljalo je deo fronta borbe za oslobođenje zemlje.

PRIGIONIERI JUGOSLAVI IN ITALIA 1941-1945.

Riassunto

Il tema di questo libro è esposto in 400 pagine divise in dieci capitoli, con introduzione, conclusione ed allegati.

Il primo capitolo include la partecipazione d'Italia nell'aggressione al Regno Jugoslavo in aprile 1941, occupazione della costa orientale dell'Adriatico e penetrazione nel retroterra della penisola balcanica. Il seguito parla dell'organizzazione delle autorità occupatrici, del terrore che rappresentava la forma principale del dominio, e dell'istigazione a contrarietà tra i popoli del paese occupato, come una garanzia che lo stato jugoslavo non sarebbe stato ricreato durante la loro presenza. Si tratta della creazione di Grande Albania, alla quale sono state annesse Metohija, una parte del Kosovo e l'ovest della Macedonia.

Il secondo capitolo tratta la sconfitta dell'esercito del Regno Jugoslavo nel conflitto con aggressori assai superiori, l'imprigionamento e trasporto di soldati jugoslavi nei campi di concentramento italiani, e le condizioni di vita in questi campi.

Arresti, processi in tribunale, deportazioni di cittadini jugoslavi, crollo della politica occupatrice italiana nelle zone in cui sono sorte ribellioni, erano tutti segni – come presentato nel capitolo terzo – che gli obiettivi principali dell'occupatore non potessero essere raggiunti.

Nella parte centrale e più ampia del libro, nel capitolo quarto e quinto, sono esposti fatti sull'imprigionamento, internamento e confino di migliaia di jugoslavi in varie prigioni, campi di concentramento e luoghi d'Italia.

L'Italia fascista riteneva che i prigionieri jugoslavi fossero fuorilegge e banditi, per i quali non valevano i diritti internazionali di guerra. E come fuorilegge, sono stati affamati, torturati, umiliati, ed esposti alle condizioni di vita disumane. La paura della fame, malattie e morte, fuga dalla disperazione ponevano tentazioni particolarmente difficili davanti ai prigionieri. Quei pochi che hanno ceduto sono diventati un problema per loro stessi e per gli altri. Il dramma crudele nelle prigioni e campi di concentramento, contrassegnato dalla lotta

tra la vita e la morte, tra il fascismo e la resistenza, è rappresentato in questi due capitoli del libro.

Nella lotta contro il male che gli è capitato i prigionieri hanno mostrato molta vitalità e coraggio eccezionale, e così anche in queste circostanze estremamente difficili trovavano possibilità di organizzare modeste attività politiche e culturali, di rafforzare solidarietà e amicizia, senza il che non potevano sopravvivere. Questo è il tema di un capitolo speciale, quello sesto.

Le autorità fasciste italiane, in particolare alla vigilia della capitolazione, hanno ingaggiato su vasta scala prigionieri jugoslavi – in modo volontario o forzato – a diversi lavori - il tema del capitolo speciale.

Sono esposti, in particolare i dati sui tentativi del Governo Jugoslavo in esilio di aiutare i prigionieri di guerra, nonché sull'aiuto controverso del Vaticano e della Croce Rossa alle categorie scelte di prigionieri.

Durante la seconda guerra mondiale, in Italia, dopo la capitolazione è apparso un fatto particolare – cittadini dei due paesi, che erano in guerra tra di loro, si sono trovati davanti al pericolo del nazismo tedesco. Cittadini italiani, nonostante il rischio, aiutavano jugoslavi fuggiti a raggiungere il proprio paese. Jugoslavi, a loro volta invece, non esitavano a prendere le armi e a riunirsi con i combattenti del movimento italiano di resistenza, per continuare la lotta contro il nazismo e fascismo, che hanno ingaggiato nel loro paese prima di essere venuti in campi di concentramento italiani. Quest'epopea di eroismo, compagnia e amicizia in tempi di guerra è stata adeguatamente trattata nel nostro libro, concorrendo al potenziamento di amicizia tra due popoli limitrofi, malgrado difficili tentazioni storiche.

Alla fine del libro, in allegato, sono esposti dati su quattro ossari, costruiti in Italia nel dopoguerra, con liste di jugoslavi defunti, periti e scomparsi sul territorio italiano durante la seconda guerra mondiale.

YUGOSLAV PRISONERS IN ITALY 1941-1945

Summary

The author deals with the above subject in a work consisting of 400 pages, divided into ten chapters, and accompanied by an introduction, conclusion, and attachments.

The first chapter describes Italy's part in the aggression against the Kingdom of Yugoslavia in April 1941, the occupation of the eastern Adriatic coast, and penetration into the Balkan hinterland. An account follows of the way in which the occupying forces organized their administration, their use of terror as the primary means of government over occupied areas, coupled with inciting discord among the different ethnic groups in these areas in order to prevent the restoration of the Yugoslav state. There is also reference to the creation of Greater Albania, to which Metohia, a part of Kosovo, and Western Macedonia were annexed.

The second chapter deals with the breakdown of the Yugoslav royal army faced by far mightier foes, the imprisonment of soldiers, their deportation to Italian prison camps, and the living conditions in these camps.

The arrests, trials, and deportation of Yugoslav civilians, and the failure of the Italian system of occupation in areas with active resistance movements are shown in the third chapter.

The central and most extensive part of the book, the fourth and fifth chapter, tells of the imprisonment and detention of thousands of Yugoslavs in various prisons and prison camps in Italy.

Fascist Italy considered Yugoslav prisoners to be outlaws, unworthy of international codes of conduct during war. Hence, they were subjected to starvation, torture, humiliation, and life in the most abject conditions. The fear of starvation, disease, and death, and the daily struggle against agony and despair placed extreme challenges before the prisoners. Those who broke down under the strain created problems both for themselves and for the others. The grim drama of life in these prisons is illustrated in these two chapters.

The tenacity and courage that the prisoners demonstrated in their struggle against the evil surrounding them was remarkable, as shown

in a separate chapter. Even under such dire circumstances they found ways to organize modest forms of political and cultural activity aimed at strengthening the mutual ties of friendship and solidarity without which they would not have endured these hardships.

The following chapter describes the elaborate scheme the Italian fascist authorities worked out for engaging Yugoslav prisoners for different types of voluntary or forced labor.

The efforts made by the exiled Yugoslav government to help war prisoners, as well as the controversial aid sent by the Vatican and the Red Cross to specific categories of expatriates are described separately.

During World War II an interesting phenomenon occurred in Italy after its military capitulation; the citizens of the two countries which had been at war with each other found themselves facing the common threat of German Nazism. Despite considerable risks to themselves, the Italian people helped runaway Yugoslavs reach their country. Yugoslavs, on their part, did not hesitate to join the Italian freedom fighters and to continue the struggle against Nazism and fascism they had begun in their own country before being deported to Italian prison camps. This work is among other things an account of the wartime heroism, camaraderie, and mutual esteem that contributed to creating a bond between the two neighboring nations whose relations had often been put to the test in the past.

The attachment contains information on four charnel houses, built in Italy after the war, together with a list of those that died, were killed, or went missing on Italian territory in the course of World War II.

PRILOZI

UMRLI, POGINULI I NESTALI JUGOSLOVENI ZATOČENI TOKOM DRUGOG SVETSKOG RATA NA TLU ITALIJE*

Ni najbrižljivija istraživanja nisu dala tačan odgovor na pitanje o tome koliko je mrtvih jugoslovenskih zatočenika za vreme Drugog svetskog rata zauvek ostalo na italijanskoj zemlji. Najpribližnja cifra ovih stradalnika je do 6.000. To su bili ogromnom većinom pripadnici Narodnooslobodilačkog pokreta: internirci i politički zatvorenici, bolesnici i ranjeni borci Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije koji su u periodu 1943-1945. godine lečeni u savezničkim bolnicama, učesnici u italijanskim oružanim formacijama Pokreta otpora u Italiji, zarobljenici iz Aprilskog rata 1941. godine i najzad žene, starci i deca iz zbegova koji su nastajali 1943-1944. godine prilikom povlačenja stanovništva pred nemačkim terorom i tražili utočište u oslobođenim delovima Italije.

Najviše ih je iz stotina italijanskih logora i desetina italijanskih zatvora u kojima je bio zatočen najveći broj Jugoslovena. Nažalost, gotovo polovini je izgubljen svaki trag a humke ostalih su bile rasute na oko 300 mesta širom Italije.

Na osnovu sporazuma jugoslovenske i italijanske vlade od 15. aprila 1964. izvršena je najopsežnija i najznačajnija akcija za utvrđivanje broja i identiteta jugoslovenskih građana, pripadnika NOP, palih, umrlih i nestalih na tlu Italije. Istraživanje je trajalo nekoliko godina. U ime jugoslovenske vlade te poslove je obavljala specijalna komisija u kojoj je veoma značajnu ulogu imao vojni istoričar pukovnik Jovan Lola Vujošević. Sa italijanske strane ogromnu pomoć je dao Generalni komesarijat za počasti palima u ratu uz široku podršku lokalnih organa

---

*Tekst priloga i spiskovi sačinjeni su na osnovu podataka uzetih iz publikacija o spomen kosturnicama koje je pripremila specijalna komisija Saveznog izvršnog veća, a za štampu priredio pukovnik mr Jovan Lola Vujošević, publikacije je izdao: Savezni zavod za zdravstvo i socijalnu politiku SFRJ, Beograd: *Barletta* 1970, *Gonars* 1973, *Sansepolero* 1973, *Sacrario di Roma* 1978.

vlasti na čijoj su se teritoriji nalazili grobovi ili neophodna dokumentacija.

Početna istraživanja pošla su od spiskova sačinjenih na osnovu prijava prijatelja, roditelja, familije, ratnih drugova, literature i arhivske građe, podataka Zavoda za statistiku i zvaničnih materijala koji su dobijeni od Generalnog komesarijata za počasti palima u ratu pri Ministarstvu odbrane Italije. Na toj osnovi izvršena je provera na licu mesta, ekshumacija i identifikacija umrlih i poginulih. Posmrtni ostaci su koncentrisani u četiri velike kosturnice, a grobovi su ostali u još dešetak mesta Italije.

Izgradnja kosturnica, u skladu sa pomenutim sporazumom dve vlade, trajala je oko pet godina, koliko je bilo potrebno za građevinske radove i prikupljanja posmrtnih ostataka u oko 300 mesta.

Prva kosturnica sagradena je u gradu Barletti u okviru lokalnog groblja, gde je već bilo sahranjeno 175 boraca Narodnooslobodilačkog rata. Ovde je sahranjeno 826 jugoslovenskih građana palih i umrlih na teritoriji južne Italije, uključivši i ostrva Sicilije, Sardinije, Lipari, Ustika, Azinara. Njihova imena ispisana su na kapiji pomen kosturnice sa imenima onih čiji posmrtni ostaci nisu pronađeni, zatim onih čiji su posmrtni ostaci u proteklih 25 godina ekshumirani i prebačeni u pojedine gradske kosturnice. Svečano otvaranje je upriličeno 4. juna 1970. godine. Kosturnica je podignuta u spomen 1.326 Jugoslovena palih, umrlih i nestalih u južnoj Italiji.

Navodimo neka od mesta u kojima su nađeni posmrtni ostaci sahranjeni u kosturnici Barleta i njihov broj:

BARLETTA.....	172	CALABRIA.....
S. FERDINANDO.....	29	CANTAZARO.....
TRANI.....	2	SICILIA.....
ANDRIA.....	20	CATANIA.....
BARI.....	192	SAN MARCO D'ALUNZIO (MESSINA).
GRUMO-APPULA.....	194	MESSINA.....
MONOPOLI.....	3	PALERMO.....
BRINDISI.....	22	LIPARI.....
NARDO.....	62	USTICA.....
MAGLIE.....	129	SARDEGNA.....
ORTELLE (LECCE)	1	ARZACHNENA (SARDEGNA)
POGGIARDO (LECCE).....	2	CARBONIA (SARDEGNA)
S. CESARIO (LECCE).....	11	CAGLIARI (SARDEGNA).....
ST. MARIA DI LEUGA.....	162	SANLURI (SARDEGNA).....
TARANTO.....	140	ANHURI (SARDEGNA).....

NAPOLI.....	20	SASSARI (SARDEGNA)
CASERTA.....	2	TRAMOGGLIO(SARDEGNA)
SALERNO.....	2	VILLA GRANDE (SARDEGNA)
FOGGIA.....	1	IGLESIAS (SARDEGNA).....
		ASINARI (SARDEGNA).....

BARLETTA SPOMEN KOSTURNICA PALI I UMRLI

Imena palih, umrlih i nestalih zabeležena u kosturnici Barleta donosimo u nastavku:

ADAMOVIĆ LAZO	BAROVIĆ DORDIJE
AJDANIĆ ANTE	BASA IVAN
ALBREHT FRANC	BAŠIĆ NIKOLA
ALIĆ LJUBICA	BATIĆ PERO
ANĐELIĆ VUKOSAV	BATOR DRAGAN
ANĐELKOVIĆ JOVAN	BATRIĆ IKA
ANIĆ NEDELJKO	BAVLJAČEK ĐURO
ANTIĆ ANTE	BEBLIJA RUŽA
ANTIĆ NIKOLA	BEĆIROVIĆ BOŽO
ANTIĆ TIHA	BEGIĆ FILIP
ARSIĆ MILOVAN	BELUŠIĆ I.
AVDIĆ HAMDija	BERKOVić VINKA
AVIANI IVO	BEROS ANTICA
BABIĆ BOŽO	BJEDOV OBRAD
BABIĆ NIKOLA	BJEDOV STEVO
BABIĆ STJEPAN	BIGA MILOŠ
BAČIĆ KATICA	BIGANIĆ MANJA
BAČINIĆ FRANJICA	BILANČIĆ MATE
BAJALICA MARKO	BILAN JELA
BAJČEVIĆ MILAN	BILIĆ IVAN
BAJIĆ NEVENKA	BILIĆ MILE
BAJIĆ RAMIC	BILIŠIĆ ANTE
BAJIĆ ŠIME	BILUSTIĆ MARIJA
BALŠIĆ FRANC	BITICA ANTE
BALJKAŠ ČEDO	BLAGOJEVIĆ RADE
BALJKOVIĆ JOSIP	BLANUŠA NIKOLA
BANIČEVIĆ ANTE	BLANUŠA MILE
BARA JOSIP	BLAŠKOVIĆ STIPE
BARAĆ JOCO	BLAŽEVIĆ BRANKO
BARBARIĆ IVAN	BOBAN OLGA
BARČOT TEREZA	BOBIĆ ANDA
BARICA MIJAT	BODLOVIĆ MARIJA
BARJETSOVIĆ M.	BODROŠA PERO

BODROŽIĆ PETAR
BOGDANOVIĆ ANA
BOGDANOVIĆ J.
BOGDANOVIĆ NIKOLA
BOJANIĆ LUKA
BOKAL ANTON
BOLIŠIĆ TOMISLAV
BORIĆIĆ STANKO
BOTICA MARA
BOTICA SVITAN
BOŠKOVIĆ SVETOZAR
BOŽANIĆ MARICA
BOŽANIĆ MATE
BOŽEVIĆ MARIJA
BOŽIĆKOVIĆ MILAN
BRADANOVIĆ ANTE
BRAJČIĆ LJUBICA
BRAJEVIĆ BOŽO
BRAJKOVIĆ EUGEN
BRAJKOVIĆ ŠPIRO
BRATINIĆ IVAN
BRČIĆ ANTE
BREDOV DUŠAN
BREGEL OLGA
BREDNJAN STJEPAN
BRKIĆ MARICA
BRKOVIĆ KREŠO
BUBLE I.
BUDIJA MARIJA
BUDISAVLJEVIĆ MARA
BULAJIĆ RADOVAN
BULIĆ VINKA
BURMAS IVKA
BURIĆ ANTON
BUTARA JOŽE
BUTOROVIĆ PERKA

CARIĆ IRENA
CARIĆ VINKA
CECIĆ MARIJA
CECIĆ MARKO
CEKAC MATE
CETINIĆ MARA
CICMIL DANILO
CIPURIĆ PETAR
CITARIĆ IVICA

CIVADELIĆ ANTE
CMRK IVAN
COHILJ S.
CORLUKA ILIJA
CRNOGAŠA NADA
CULAŠ ANKICA
CUPAČ KOSARA
CURKOV JAKOV
CURKOV LENKA
CVETAN IVO
CVETKOVIC ALEKSANDAR
CVETANOVIĆ PREDRAG
CVITANIĆ IVAN

ĆIRIĆ ĆEDOMIR
ĆULIN RADE

ĆABARKAPA ARSENije
ČAĆE BRANIMIR
ČALIĆ MILAN
ČAPALIJA MARIJA
ČERVINEC ANTON
ČICMIRKO JOSIP
ČVORO SAVO

DABIĆ MUHAREM
DAMJANOVIC DUŠAN
DANICA (G. APPULA)
DANICA (MAGLIE)
DANTOVIĆ ĐURO
DAŠA
DEDIĆ MUSTAFA
DEKIĆ B.
DELIĆ ANDRIJA
DELIĆ ANTE
DELIĆ DRAGAN
DERETIĆ JURAJ
DEŠKOVIĆ JOSIP
DEVIĆ MARIJA
DEZELJIN JOSIP
DIDIĆ STANISLAV
DIJAN MILKA
DIKIĆ ILIJA
DIMIĆ ILIJA
DIMITRIJEVIĆ SLOBODAN
DOBRA MARIJA

DOBROV L.
DOLEŽAL TOMISLAV
DONĐIJEVIĆ NEVENKA
DOMAZET ANTE
DRAČEVIĆ FRANJO
DRAGIĆ B.
DRAGOJEVIĆ FRANC
DRAGOJEVIĆ ANTE
DRAGO
DRAKULIĆ KATA
DRPIĆ JOSIP
DUBAJIĆ BORISLAV
DUJIĆ DUŠAN
DUJMOVIĆ MIJO
DUKIĆ JANJA
DUKİĆ NIKOLA
DUNAT KRSTO

ĐURANOVIĆ VLADAN Narodni heroj
ĐURIĆ BLAŽ
DURIŠIĆ RADMILA
ĐUROVIĆ DANILO
ĐUROVIĆ DUŠAN

ELENIN MILKA
ERCEGOVIĆ NINA
ERKANOVIĆ RADE
ERVIN MARKS
ETEROVIĆ JAKOV
FABRIS VILKO
FAROVIĆ MATE
FATOVIĆ MATE
FERIĆ IVAN
FIAMENGO JOSIP
FIĆOR FERDINAND
FRANČIŠKOVIĆ IVAN
FRANULOVIĆ MILA
FRANK GVIDO
FRANULOVIĆ PAVAO
FRANULOVIĆ PERICA
FRČIĆ ROKO
FUNDUK JOVAN

GABELIĆ MIME
GAJIĆ MARICA
GALE VELJKO

GALEVIĆ MILIVOJ
GAPIĆ JEFTA
GAZARI VLADIMIR
GLMUŽINA FRANČESKA
GLATKOVIĆ T.
GLUMAC ĐORĐE
GLUMIĆ KUZMA
GLAVIĆ PAVLE
GLUŠICA VASO
GNJATOVIĆ SPASOJE
GOBIN PAVO
GOJKOVIĆ SEVERIN
GOLDNER DOROTI
GORJUP LEOPOLD
GOSTOVIĆ ILIJA
GOSTOVIĆ MILAN
GOTLIB VLADO
GRABE JANKO
GRABIĆ LUKA
GRACIN MATE
GRBIĆ NADA
GRBIN NIKOLA
GRILJ J.
GRINER dr SIMON
GRUBELIĆ ANA
GRUBELIĆ ANTULA
GRUBELIĆ AUGUSTINA
GRUBIĆ MILAN
GRUBIŠIĆ ZORAN
GRUBAĆ ĐORĐE
GRUBLJAR ALBIN
GUDELJ ANTE
GUIĆ JOSIP
GULIN NIKICA
GULIN PERO
GUSNOVIĆ

HADŽIAMDI I.
HAJNI STEKA
HAKER TIBOR
HALER IVANA
HAMOVIĆ D.
HARIB JAKOV
HOLIĆ MARIJA
HRANČEV MARIJA
HRGOVAN IRENA

HUČKOVIĆ	JOVANOVIĆ M.
HURE RADOSLAV	JOVANOVIĆ STANKO
IKAČ PETAR	JOŽA STEVO
ILIĆ ANTE	JRAGO
ILIĆ SVETOZAR	JURAS FRANE
IVANČEVIĆ TRIVA	JURAS MARIN
IVANIŠEVIĆ IVAN	JURČEVIĆ PETAR
IVANIČEVIĆ IVAN	JURIK MATE
IVANČIĆ DAMIR	JURIN SUZANA
IVANOVICIĆ ANDRIJA	JURINA AUGUST
IVANOVICIĆ SIMON	JURIŠIĆ JOSIP
IVANKOV MARICA	JURIŠIĆ MARGARETA
IVICA GRGO	JURKOVIĆ JELICA
IVIĆ MILE	JUROVIĆ KATA
IVIĆ M.	KABALIN FABIJAN
IVKOVIĆ GOJKO	KADIMOVA A.
JAKŠIĆ ANKA	KAJGANIĆ MILKA
JAKŠIĆ MATE	KAJON ISAK
JAKUŠ STJEPAN	KAKURIN LAZAR
JANKOVIĆ ANDRIJA	KALUDEROVIĆ ĐOKO
JANKOVIĆ Milić	KANAZIR DESA
JANUŠIĆ MIRKO	KARABAJIĆ EMIL
JANJANIN M.	KARAMAN F.
JAZAVAC DUŠAN	KARZUNOVIĆ ANTE
JELENIĆ JOZO	KATALINIĆ ANTE
JELIĆ FRANKA	KATIĆ ILIJA
JELIĆ ŠIME	KATIĆ KOSTA
JELOVČIĆ RATKO	KAVEZAR VERA
JELOVAC STOJAN	KECMAN STEFANIJA
JERAK ANTE	KELEMINIĆ IGNAC
JERČIĆ IVAN	KENDA IZIDOR
JERIĆ BRUNO	KIKELJ PETER
JERIĆ MILENKO	KILIĆ ANTE
JERIĆ MILICA	KINUBISOVIĆ-KOVAČEVIĆ DRAGICA
JERKA	KLAŠNJA BOJA
JERKOVIĆ NEĐELJKO	KLEIN GEZA
JEVTVOVIĆ SAVA	KLEIN IRINA
JKOKSIMOVIĆ MILAN	KLJAJIĆ NIKOLA
JOSIPOVIĆ BOŽO	KLJAKIĆ MIRKO
JOSIP	KNEZOVIĆ PANE
JOVANOVIĆ OBRAD	KNEŽEVIĆ ĐOKO
JOVETIĆ BRANKO	KNEŽEVIĆ LUKA
JOVIĆ MILAN	KNEŽEVIĆ MIRA
JOVIĆ RADE	KNIŽINA RAPAD
	KOCOLJEVAC NEBOJŠA

KOFOL FRANC
KOGLA PALMA
KOHLJ ANTE
KOJADINOVIC MILAN
KOKOTOVIC RADOSAV
KOMEN JOSIP
KOLUDROVIC VICE
KOLUMBIĆ JURAJ
KOMPARA KRISTIJAN
KOŠCOK FANSTIN
KOSTIĆ RADE
KOVAČ MATIJA
KOVAČEVIĆ LJUBO
KOVAČEVIĆ MATO
KRAJINOVIC MILICA
KRALJEVIĆ KATARINA
KRANJEC JOSIP
KRASNA STANKO
KREAČIĆ MARIJA
KRIK CIRIL
KRIMAN DRAGUTIN
KRISTAN VINKO
KRISTIJANCIĆ IZIDOR
KRIŽANIĆ MARIJA
KRNIĆ OLGA
KROL ANTON
KRSTIĆ RATOMIR
KRUBAN MILAN
KRUŠČIĆ LJUBOMIR
KULGER BLAŽ
KULIŠIĆ VERA
KULJAŠ-BRALJIĆ IVANKA
KULJIĆ NIKO
KURČUBIĆ ANDRIJA
KURTIN SLAVKO
KUŠAR HENRIK
KUŠČIĆ FRANC
KUŠTRIN RAFAEL
KUTLEŠIĆ MARTIN
KUZMANIĆ MARKO
KUZMANIĆ MARIJA
KUZMANOVIĆ ARANDEL

LACI MARIJAN
LALIĆ BOŠKO

LALŠIĆ JOVO
LAPANJE LUDVIK
LAPČEVIĆ JERKO
LATERZA PASKAL
LAURENČIĆ IVAN
LAUS GORDANA
LAZIĆ MILISAV
LEBAN HENRIK
LINČIĆ PAVAO
LONČAR DUŠAN
LONČAR ĐURO
LOVRIĆ NEDA
LOZAR FRANC
LUČEV AMBROŽ
LUČEV LJUDMILA
LUKONJA ĐORĐE
LUZIK VINKO
L. NENAD

LJEPOJEVIĆ JOVO
LJUBIĆ DINKO
LJUTIĆ MILAN

MAGAZIN ŠIME
MAJIĆ IVAN
MAJSTOROVIĆ ANKICA
MAJKOVIĆ JOSIP
MAKUĆ ALBIN
MALDOJEVIĆ MARKO
MALSTEZ JOZEF
MAMULA SLOBODAN
MANDIĆ MILADIN
MANDIĆ NEDELJKO
MANISE MLADEF
MANTILIĆ LEON
MANZONI KUZMA
MARAS MILIVOJE
MARELIĆ BLAGOTA
MARIĆ MATE
MARIĆ MIRKO
MARIN MITAR
MARINOVIC-BRŠĆE DINKO
MARINKOVIĆ JANKO
MARINKOVIĆ MLADEF
MARINKOVIĆ NEVENKA

MARJANI VINKA
MARJANIĆ IVO
MARJANOVIĆ D.
MARJANOVIĆ MILKA
MARJANOVIĆ VICA
MARKIĆ FRANC
MARKOV ŠIMICA
MARKOVIĆ ĐORDIJE
MARKOVIĆ MARKO
MARKOVIĆ MILORAD
MAROVIĆ MARKO
MARTINIĆ ANTE
MARTINOVIC LIBERO
MARUŠIĆ IVAN
MASLAR KONA
MASNOUČKI MIHAJO
MASTELICA MILAN
MAŠKOVIĆ MILAN
MATIĆ SPASA
MATIČEVIĆ M.
MATIJEVIĆ MILAN
MATOŠ JARKO
MATULIĆ MIRKO
MATUNICKI JAKOV
MAUNŠEK JOSIP
MAZMAN KATA
MAŽAR MILAN
MAŽURAN ANTE
MEDIĆ AUGUST
MEDIĆ ĐURO
MEDIĆ NIKO
MEJAK ALOJZ
MEMIĆ IBRAHIM
MICKOVIĆ DMITAR
MIOKOVIĆ MIRKO
MIKAVA BISERKA
MIKLAVČIĆ AUGUST
MIKLAVČIĆ FRANC
MIKLAVČIĆ MAK
MIKLE MITAR
MIKULIĆ ŠIME
MILAČIĆ MLADEN
MILAVEC IVAN
MILANI RUDOLF
MILANIĆ SAVO

MILAVIĆ MATE
MILANOVIĆ DOBRIVOJE
MILANOVIĆ I. ILIJA
MILANOVIĆ B. ILIJA
MILETIĆ KAŽIMIR
MILETIĆ PETAR
MILETIĆ TODOR
MILIĆ DUŠAN
MILIČIĆ JOVAN
MILIČIĆ NEVENKA
MILINA MARIJA
MILIŠIĆ MARTIN
MILOSAVLJEVIĆ JOSIP
MILOŠEVIĆ DRAGUTIN
MILOVAC MILAN
MILJKOVIĆ BUDIMIR
MILJKOVIĆ DANKA
MIMOJEVIĆ BORA
MIRANOVIC MILUTIN
MIRČETA JERKA
MIRIĆ BUDE
MIRIĆ LUKA
MIROŠEVIĆ FRANČESKO
MIROŠEVIĆ MIOMIR
MISURA MARIJA
MIŠEVIĆ MILAN
MIŠKIĆ KATJA
MITROVIĆ IVAN
MLADINIĆ RIHARD
MLADENOVIC MILETA
MORETI MATEO-MATJUŠA
MRAČIĆ STJEPAN
MRAK PETER
MRVICA MATIJA
MRVOŠ MILAN
MRVOŠEVIĆ RADOMIR
MUC MILAN
MUDRONJA E.
MULEC JOŽE
MUSTAČIĆ PERINA
MUZIĆ SMILJANA
MUŽDA SIROČE

NADILO ANA
NADILOV PAOLA

NADOVEZA MILAN
NADOVEZA MILE
NADOVEZA NADA
NEDELJKOVIĆ MILOŠ
NEDIĆ DRAGOSLAV
NEPOZNATO DETE
NEPOZNATA DUGARICA
NEPOZNATI JUGOSLOVEN
NEPOZNATI SIROČE
NEVJEŠČANIN ŽARKO
NIKOLIĆ MILAN
NOVAK KATICA
NOVAKOVIĆ ĐURO
NOVIĆ MARJA

OBRADOVIC MILAN
OBRADOVIC MILONJA
OBRADOVIC NOVO
OBREKAR VINCENC
OGANESAN OGANEZ
OKANOVIC M.
OLJAČA MILIVOJE
OMOLJEV VELJIN
OREB ŽELIMIR
OREL ALOJZ

ORLOVIĆ DUJE
OSTOJIĆ TONI
OSULIĆ KATA
OVARNIK A.

PAJER JOŽE
PALEVIC MILIVOJ
PANIĆ JOVAN
PANSKOTI M.
PAPIĆ NIKOLA
PARENTA KRSTE
PARUN TONE
PASARIĆ DRAGICA
PAVIČEVIĆ D.
PAVIČIĆ JAKOV
PAVLOVIĆ ALEKSA
PAVLOVIĆ VOJSLAV
PECI MARIJA
PEINOVIC NIKOLA
PEGAZ BLAŽ
PEKOTA MATO
PEKOTIĆ JAKOV
PERDEC MARIJAN
PERIĆ IVANKO
PERIĆ T.
PERIĆ PANTELIJA
PERIĆ VASILIE
PERIĆIĆ MARKO
PERKOVIĆ LUKA
PERVIZ MIJA
PEŠIĆ PETAR
PETERKA WILKEN
PETRIĆ MILE
PETROV MARIJA
PETROVIĆ DRAGAN
PETROVIĆ LAZAR
PETROVIĆ MANE
PETROVIĆ MARIN
PETROVIĆ MATE
PETROVIĆ J. NIKOLA
PETROVIĆ D. NIKOLA
PILIĆ FRANE
PLAGAJIĆ V.
PLAHTE LJUDEVIT
PLANCIĆ VOJKO

POČUĆA PETAR
POKRAJAC DUŠAN
POLAGUZIĆ PETAR
POLJAK STEVAN
POPADIĆ NIKOLA
POPOVIĆ B.
POPOVIĆ RADOVAN
POPOVIĆ RANKO
POTKONJAK SUCUT
POTURICA ZVONIMIR
POZLIĆ PETAR
PREDOVAN ANDRIJA
PREMATE NIKOLA
PRENTOVIC MARKO
PRIBIĆ BOGDAN
PRODAN VERA
PUC VLADO
PUĐA MILAN
PULJIĆ JOSIF
PUHAR IVA
PUHARIĆ IVAN
PUPIL PETAR

RADAKOVIĆ GOJKO
RADAKOVIĆ JOVO
RADAKOVIĆ MILE
RADAKOVIĆ VULE
RADANOVIĆ MILAN
RADIĆ ANTE
RADIĆ JELA
RADIĆ JURE
RADIĆ MARIJA
RADIĆ NIKOLA
RADIŠIĆ HILDA
RADIŠIĆ JOSIP
RAĐENOVIĆ ZORA
RADMAN IVAN
RADMANOVIĆ SOKA
RADOMANOVIĆ PAJA
RADOVAN MILA
RADOVANOVIĆ BOGDAN
RADOVČIĆ ANA
RADOVČIĆ IVANKA
RADOVČIĆ JAKOV
RADOVČIĆ MARIJA

RADOVČIĆ MATE
RADOVČIĆ MATIJA
RADOVČIĆ OLGA
RADULOVIĆ RADE
RADUNOVIĆ DUŠAN
RAKIĆ BUDA
RAKIĆ LAZO
RAKİĆ ZVONKO
RAKONJIĆ DUŠAN
RANČEV CVITA
RANČEV BOŽO
RALJIĆ SVETOZAR
RAMOVIĆ IVAN
RANČIĆ STEVO
RAPIJIĆ MILICA
RASPOPOVIĆ VUKIĆ
RASTE MARTIN
RATKOVIĆ ALEKSA
REBEC FRANC
REGOVIĆ NIKOLA
REJC VENCESLAV
REŠETAR STJEPAN
RIMAC JOSIP
RISTIĆ DOBRIVOJE
RODIĆ MILEVA
ROKAS MARIJA
ROKVIĆ BOGDAN
ROLOVIĆ JOVAN
ROMANIĆ MLADEN
RONČEVIĆ LJUBICA
RONPAS D.
ROTAR NADA
ROŽIĆ CIRIL
RUBEN LEVI
RUKAVINA PETAR
RUPLJIĆ BOJO
RUŽICA CVETA
RUŽIĆ OBREN

SALIČIĆ KIJEVKA
SALOV MARIJA
SANADER BORISLAV
SAPUNAR TONČI
SARIĆ KLEOF
SARVAN VIDOSAV

SAVIĆ BOŽICA
SAVIĆ LJUBOMIR
SAVIĆ VJEKOSLAV
SEFER BACE
SEGEZ MITAR
SEKIĆ MIĆO
SEKUL MIRO
SEKULIĆ BOŽIDAR
SERKINIĆ D.
SERKINIĆ IVAN
SERKINIĆ STIPAN
SEVERIN ANA
SHITY M.
SHURVA TAHIR
SIJAN DARINKA
SIKIMIĆ MITAR
SIMONI KUZMA
SIMOVIĆ IVAN
SIMOVIĆ KATICA
SIMUNOVIĆ IVO
SINANOVIĆ MILORAD
SINOVČIĆ PETAR
SIROVIĆ BUVAKE
SIVOV V.
SKARE NATAŠA
SKIBIS KONSTADIN
SKIER MARIJAN
SKONDRIĆ DESANKA
SKOTIĆ J.
SKRAČIĆ MATE
SKRAČIĆ MIROSLAV
SKUGOR MARICA
SLATINA ZORKA
SLAVIĆ STANISLAV
SMOLJANAC ĐURO
SMOLJANAC JURAJ
SOJKA MILUTIN
SOLAK LUJZA
SOSIĆ NIKOLA
SPADINA BOŽO
SPANIĆ CVITA
SPANJOL ANTE
SRDIĆ DRAGAN
SREDANOVICI ARSENije
STAGLIĆ SREĆKO

STANIŠIĆ RADOSLAV
STANIVUKOVIĆ JELKA
STEFANOVIĆ ALEKSANDAR
STEGIĆ ANTE
STEMPIHAR PETER
STETIĆ ZORKA
STJEGIĆ
STIMAC STANKO
STIPEC IVAN
STIPIČIĆ MIHAJLO
STOJAN BOŽO
STOJANOVICI DRAGUTIN
STOJANOVICI MILOŠ
STOJANOVICI Đ. SAVO
STOJANOVICI P. SAVO
STOJANOVICI VERA
STOJIĆIĆ MARIJAN
STOJŠIĆ BOŠKO
STULAR JOŽE
STRAGAČIĆ ANTE
SVETIĆ LEOPOLD
SVIČAREVIĆ MATE
SUBOTINČIĆ DRAGO
SUDRA SLAVKO
SUŠA JOVAN
SUŠA VESELJKA
SUŠAK FRANKO
SUŠIĆIĆ DRAGA
SVETIČANIN MILE
SVIDERSKI STJEPAN
SVILAR MILKA
SVILIĆIĆ ANKICA
SVIRAC ANDELKA

ŠARLOV MATE
ŠAŠIĆ MILAN
ŠĆEKIĆ MARIJAN
ŠAŠUN PETAR
ŠKUNDRIĆ SIMO
ŠOĆ MILORAD
ŠPADINA ANKA
ŠTEMBERGER ANTON
ŠTETIĆ NIKOLA
ŠTRBAC VID
ŠTULIĆ STEVO

ŠUKUNDA DRAGINJA
ŠVARC MARTA

TANFARA IVAN
TAPINOVIC ROSA
TARUKA ANTICA
TATIĆ JOSO
TERZIĆ G.
TERZIJA CVETKO
TEŠANOVIC NIKOLA
TIŠMA ILIJA
TODOROVIC MILAN
TODOROVIC PETAR
TOJAGIĆ DUŠAN
TOMAC FRANJO
TOMIĆ MILOŠ
TORBICA ĐURO
TOVIĆ DRAGAN
TRAMUNJANA SIMO
TRIČKOVIĆ TIHOMIR
TRIPOVIĆ J.
TRIVANOVICI I.
TROHA FRANC
TRTNIK LOJZE
TRUMBIĆ ROKO
TUDOR LUCIJA
TODOROVIC M.
TURIJAS ZAGORKA
TURŠIĆ FRANC

UGRENOVIĆ B.
URODA LJUBO
UZELAC DOBRILA
UZELAC DMITAR
UZELAC IVAN
UZELAC NIKOLA
UZELAC VUJO

VALČIĆ TOMICA
VARGA ELIZABETA
VARLES VLADISLAV
VASILIĆ MILENKO
VASOVIĆ MIOMIR
VATOVEC ANTON
VEINRAUN IZIDOR

VELJKOVIĆ MOMČILO
VELJKOVIĆ STANOJE
VESIĆ JOCA
VETNA ANTE
VIDAN JOSIP
VIDOVIĆ IVO
VIDOVIĆ PETAR
VIDOVIĆ MARGA
VIDOVIĆ MILENKO
VIGNJEVIĆ STEVO
VINSKI BARA
VLAHOV PETRA
VLAHOV STIPE
VLAHOVIĆ NEDA
VLAJČEVIĆ JURE
VLASTELICA PAOLA
VOJKOVIĆ ANA
VOJKOVIĆ ANTICA
VOJKOVIĆ NIKOLA
VOJNOVIĆ DANE
VOJVODIĆ NINO
VRANIĆ MIĆO
VRDOLJAK DUJE
VRDOLJAK IVAN
VUCIJAK MARKO
VUČETIĆ RISTO
VUČINIĆ MARKO
VUČINIĆ RADOŠ
VUINOVIC MILA
VUJIĆ MILAN
VUJNOVIĆ MIRA
VUK ANTON
VUKSANOVIC MARIJA
VUKAŠINOVIC LEPOSAVA
VUKMIROVIĆ MANDA
VUKOVIĆ G.
VUKOVIĆ KOSTA
VULEKOVIC PAVLE
VULIĆ MIROSLAV
VUNIĆ ANTE

WERBER HERMAN
WERESCH

ZALETTEL FRANC
ZANZA ANKA
ZAVRŠNIK MAKS

ZEC NIKOLA	ŽIBERT KARLO
ZEČEVIĆ JELICA	ŽIGA MARTIN
ZEČEVIĆ MARKO	ŽITNIK ANTON
ZENIĆ DANE	ŽIVEC IVAN
ZIHERL MILOŠ	ŽIVKOVIĆ SMILJA
ZITKO VINKA	ŽIVOJINOVIĆ MILOJE
ZLATKOVIĆ SLAVOLJUB	ŽIVOLIĆ JENKO
ZOLONI NIKOLAZOR JOSIP	ŽENKO ANTON
ZORIĆ MILAN	ŽUVELA RUŽICA
ZORZIN ANTE	ŽUVELA MARIN
ŽAKULA MILAN	ŽUVELA IRMA

NESTALI NA TERITORIJI JUŽNE ITALIJE

ABRAMOVIĆ RADE	BOJOVIĆ JANIČIJA
ANDREJIĆ VJEKOSLAV	BOSNA CVITA
ANDRIJIĆ IVANANDROJA FRANC	BOŽIĆ IGNAC
ANTIĆ JOSIP	BOŽIĆ STOJAN
ARANĐELOVIĆ JOVAN	BOŽOVIĆ BOGOLJUB
BAJC BOGOMIR	BRAJNOVIĆ PETAR
BAJEVIĆ PAUN	BRATINA DUŠAN
BAJČIĆ IVAN	BRATUŠ IVAN
BALIĆ FRANC	BREJC ALFONZ
BALJKOVIĆ JOSIP	BREMEC ANDREJ
BAN FRANC	BREZAVŠEK EUGEN
BANDELJ JOŽEF	BREZOVEC FRANC
BANIĆ ANTE	BRKLJAČA ANA
BANOVAC IVAN	BRKLJAČA MARE
BARUT JOŽE	BRNELIĆ DRAGUTIN
BAŠIĆ ANTO	BRUMER PROSPER
BELANIĆ IVAN	BUBIĆ TOSA
BEKUNIĆ KATICA	BUNJAŠ DUŠAN
BEREK IVAN	BUZELJ ANDREJ
BERTOŠA IVAN	CANČAR NEDO
BIZAKA ANKA	CAR ANTON
BJEDOV DUŠANKA	CELIĆ PETAR
BLAGAJIĆ VICKO	CEMOVIĆ ĐORDIJA
BLAZIĆ VLADIMIR	CETINIĆ-KOČA FRANINA
BLAŽEVIĆ NAKOV	CETINIĆ-KOČA PAMA
BOBAN ANTE	CETKOVİĆ MARIN
BOGDANOVIĆ MARIJA	CRNKOVİĆ SLAVKO
BOGUNOVIĆ MARINKO	CRNKOVİĆ VINKO

CRVOLJ MILAN	GALOGODA MARTA
CVITANIĆ JOVO	GAMBETA DONKO
ČERNIGOJ AVGUST	GANKOVIĆ DRAGO
ČIKADA JOSIP	GARZUNOVIĆ ANTE
ČOHALJ SANTO	GAŠPAR STANISLAV
ČUBRA JOVAN	GAURISKO ANTON
ČUBRE MARIJA	GERL JOŽE
ČUK LUDVIK	GLAMUZINA IVAN
DAMJANOVIĆ MILKA	GLUMAC KUZMA
DARIĆ LJUBOMIR	GOLUBOVIĆ RADOMIR
DEBELJAK ALOJZ	GOLJA STANKO
DEČMAN ŠTEFAN	GORDIĆ JOVAN
DEKIĆ LAZAR	GORJUP POLDE
DELIĆ ĐORDIJE	GRGIĆ ALEKSANDAR
DEPOVIĆ ANDĚLINA	GRILJ ANTON
DERETIĆ ĐURO	GRILJ FRANJO
DETIĆ ANTE	G. MATEVŽ
DEVČIĆ MANJA	GRUBELIĆ MIRJANA
DEŽJOT STANISLAV	GVOJIĆ MARICA
DIVSIĆ LOVRE	GRABIĆ LJUBO
DOBRIĆ JOVAN	GRIŽOVIĆ FRANC
DOBRIJEVIĆ NIKO	GRUDEN FRANC
DOBRIJEVIĆ SLOBODAN	GRUDEN STANISLAV
DOVE VIDAK	HALAUŠ MILAN
DRAŠČIĆ ANTON	HARKIN SAVA
DRUGARICA IZ SPLITA	HASANBEGOVIĆ ĐŽAFER
DRUG IZ BOKE KOTORSKE	HELER SRĘCKO
DUČIĆ MARIJA	HINKA VLADO
DVORNIK DUJA	HREŠČAK MILAN
ĐURĐEVIĆ ARSA	HRUŠKA MILAN
DŽAKULA DRAGAN	IGNJATOVIĆ SPASOJE
DŽONOV VLASTIMIR	IKOTIĆ VILJEM
ERNET STJEPAN	ILAVEC STANISLAV
ERZEKIĆ ĖRMENEGILO	ILINČIĆ ANTON
FABRIANO RITA	IŠČIĆ ŽIVORAD
FINK RUDI	IVANIĆ DANE
FRKA TELESTINA	IVANIŠEVIĆ DORĐIJE
FULNUZI KRSTO	JAKIN OSVALD
	JAN MATEVŽ
	JELČIĆ MATE
	JELČIĆ NIKOLA
	JERKOVIĆ DUŠAN
	JERMAK HERMAN

JEROLIMOV TOMICA	KRESORIĆ ZOJA
JIMIĆ MATE	KRESORIĆ GORILO
JKOKSIMOVIĆ RADOSLAV	KREŠAK FILIP
JOSIĆ FRANE	KRIŽAN PALLJA
JUG HERBERG PAVAO	KRIŽAN FRANC
JUGVIL JAKOV	KRSTIN MILAN
JUJNOVIĆ ŠIMUN	KUNAČIĆ SUZANA
JURICA JOSIP	
JURIĆ MATE	LAKOS JURKA
JURINOVIC IVO	LAKOS MARIJA
JURIŠEVIĆ FRANC	LAKOS VIKE
JURIŠIĆ MILORAN	LALIĆ MARTA
JURJEVIĆ ĐURO	LARIĆ MATE
JUROVIĆ KATA	LEKIĆ BLAŽO
JUROVIĆ MARA	LEMUT MIRKO
KABUNEC SLAVKO	LEPOVIĆ ANĐELINA
KALABRIĆ MIRO	LIJEŠEVIĆ ILIJA
KALEBĆ PETAR	LIKAR FRANC
KAPITARIĆ JOSIP	LINOVIĆ PERO
KARA ĆIRO	LIPOLD MIRA
KARABAJIĆ MATE	LISJAK ROZINA
KARAMAN IVAN	LIVIĆ BOŽO
KARUZO ANTE	LODERAN JOŽE
KAVESON BENCIO	LUČIĆ ANTON
KIKELJ FRANC	LUKIĆ BRANKO
KIKELJ JAKOB	LUKEŠIĆ STANKO
KLEUT MIŠKO	LUKHOVIĆ RADOMIR
KLJAKOVIĆ-GAŠPIĆ IVAN	
KNAFELJC JANEZ	LJUBIĆ JURAJ
KOKIĆ DRAGICA	
KOLEGA VJEKOSLAV	MACANOVIĆ LAZAR
KOMADINA IVICA	MAGOVČEVIĆ RADOMIR
KONSIR DESA	MAHMUTAGIĆ OMER
KORDIĆ IVANKO	MALIKOVIĆ MILONJA
KORELC FRANJO	MARAČ STJEPAN
KORKALDO PAVEL	MARAS VOJKO
KOVAČEVIĆ ĐORDIJE	MARIĆ BOŽIDAR
KOVAČEVIĆ ZVONKO	MARIĆIĆ STJEPAN
KOZLOVIĆ JOŽEF	MARINKOVIĆ ANTICA
KRBANAC STOJŠA	MARINKOVIĆ JAKOV
KRAJNOVIĆ PAJO	MRINKOVIĆ JEROLIM
KRALJEVIĆ RATKO	MARINKOVIĆ NEDA
KRANJC FRANC	MARINKOVIĆ MARIJA
KREMENIĆ MATE	MARKETIN MILE
	MARKETO IVAN

MARKIĆ FELIKS	NARDIN ALOJZ
MARKOVIĆ SIMA	NEPOZNAT BORAC
MARTINAC MIRJANA	NEPOZNATI JUGOSLOVEN
MASLIĆ ROZALIJA	NEPOZNATI JUGOSLOVEN
MASTEN DORČE	NEPOZNATI JUGOSLOVEN
MATANOVIĆ NIKOLA	NEZINA KATA
MATIĆ DANE	NEZIRI RAM
MATIJAŠIĆ IVAN	NIKIĆ VASO
MATULIĆ IVAN	NIKOLIĆ BOGOSAV
MEDANČIĆ ANTON	NIKOLIĆ LUDVIG
MEJAČ JANEZ	NIKOLIĆ SIMO
MENDICA ANTON	NIKOLIĆ ANTON
METIKOŠ MILAN	NOVAK VICENC
MICULOVIĆ PETAR	NOVAK VINKO
MIJOŠIĆ JADRANKA	NOVINC FRANC
MIRIN MILAN	
MIKLAVEC MAKSIMILIJAN	OREB JEKICA
MLETIĆ PAVLE	ORENOVIĆ PETAR
MILIĆIĆ JOSIP	OSTOJIĆ ANDRIJA
MILORADOVIĆ MILAN	OSTROUŠKA STANISLAV
MILOSAVLJEVIĆ MIOMIR	
MILOŠ MARKO	PAJNTAR FRANC
MILOŠEVIC DRAGOLJUB	PALEŠKO STIPE
MILOŠEVIC GAVRILO	PALEVIĆ LUKA
MILOV PETAR	PANJEVIĆ MILAN
MILUTINOVIC RADOMIR	PANJTAR FRANC
MIRJEVIĆ DRAGUTIN	PAUT RATKO
MIŠA PILE	PAVLOVIĆ ODRED
MIŠGOJ ANTON	PECA VLADIMIR
MOČNIK JOŽE	PEĆCAR ANTE
MOČNIK PETER	PEJANOVIC MARKO
MOKRICKI IVAN	PEKAR ANTONIJE
MOMIĆ MLAĐEN	PETREVČIĆ ANTON
MRŠNIK JOŽE	PETROVIĆ STOJAN
MRVALJEVIĆ MARKO	PIPAN ANDREJ
MUJKANOVIĆ HASAN	PLEVALČIĆ LUKA
MUNIH LUDVIK	POGAČNIK JANEZ
MUROVEC STANILAV	POLJAK JOVANKA
MURTAZI BAJRAM	POPADIĆ DUŠAN
MUSTAČIĆ PETRICA	POPOVIĆ SAVO
	PRELOVEC ANTON
NADOVEZA JERKO	PRELOVEC FELIKS
NAHORNA ALIJA	PREMUŽIĆ JOSIP
NAGLIĆ FRANJO	PREZELJ JOŽE
NAJEV JOVAN	PRIZUNIĆ IVAN

PUČIĆ IVAN
PUHALOVIĆ MATO
PUŠNJEK MIHAEL

RADAKOVIĆ NIKOLA
RADETIĆ ĐURO
RADIĆ DANICA
RADMAN PERO
RADNJAKOVIĆ RADE
RADONJIĆ LJUBO
RADOŠEVIĆ MARKO
RADOVĆIĆ MARIJA
RADOVIĆ NIKOLA
RADOVKA JERKA
RAIČEVIĆ VOJIN
RAKA PERA
RANČEVIĆ DUŠAN
RAOS MARIJA
RASPET JOŽE
RATIĆ SVETOZAR
RATKOVIĆ NADA
ROCA JOKA
RODER VERA
ROGOMENTIĆ KRSTO
ROGULJ ANITA
ROJC FRANC
ROMANIĆ IVAN
ROSIĆ IGNAC
ROŽIĆ ANTE
RUČIĆ MARIO
RUMAC RUDOLF
RUPČIĆ BOŽO
REJC F. FRANC
REJC M. FRANC
REJC IVAN
RIJAVEC PETER

SABLJIĆ DUŠAN
SALAGAN ANTE
SALIĆ BOŠKO
SAMEC JAKOV
SAMSA PAVEL
SAPUNAR MATE
SARDAREVIĆ ANTE
SARIĆ NEDELJKA

SEMOLIĆ JOŽEF
SEMOLIĆ STANISLAV
SEVER ALBERT
SILIĆ MILA
SIMČIĆ RUDOLF
SIMOVIĆ DORDE
SINGER VLADO
SIROVICA JOSIP
SKAČ PETAR
SKIRA ANTON
SLAVEC FRANC
SOKOL JOŽEF
SOŠKIĆ DAVID
SPAČAL STANISLAV
SPIRIĆ KOSTADIN
SRDELIC BOGDAN
STANIĆ JOŽE
STANIVUKOVIĆ N.
STEFANOVIĆ PETAR
STIPANOV MARIJA
STIRIŠIĆ MICE
STOJANOVIĆ VUČETA
STOJŠIĆ PETAR
STRAH IGNAC
SVILIGOJ JOŽEF
SUŠA JOŽEF

ŠAJNE ANTON
ŠAKOTA STANISLAV
ŠANKO M. MARKO
ŠANKO Š. MARKO
ŠARIĆ IVAN
ŠARIĆ JANDRE
ŠIKIĆ MATE
ŠILIĆ IVAN
ŠIPAN STANA
ŠISAC SLAVKO
ŠOŠKIĆ BOJE
ŠPANIĆ JOSIP
ŠPIRIĆ KOSTADIN
ŠPIŠIĆ ALBERT
ŠPANIĆ LEOPOLD
ŠTOK VIDKO
ŠUJEVIĆ NIKOLA

ŠULER IVAN	VIDOVIĆ MIROSLAV
ŠVARA VINCENCO	VRABEC ALBERT
TODOROVIĆ RADE	VRBAN JOSIP
TOMIĆ FABIJAN	VERVIŠCAR JOŽE
TOMIĆ TINKA	VUČIĆEVIĆ LJUBO
TROJAR JOŽE	VUČKOVIĆ BORIVOJE
TUHIĆ JANA	VUJAČIĆ KOSTO
TURINA AUGUST	VUČKOVIĆ VASA
TURK JOSIP	VUJASINOVIC MARTA
UCCELLINI PETAR	VUJADINOVIC RADE
UHAC VJEKOSLAV	VUKMIROVIĆ RADOMIR
UJČIĆ IVAN	VUKOBRATOVIĆ DANICA
UKSALOVIĆ TOMO	VUKSANOVIC MARKO
URH ŠTEFAN	VULINOVIC NIKOLA
URVIŠČAR JOŽE	ZADNJAK ANTON
UŠLAKAR JOŽE	ZAHTILA ĐINO
VALENČIĆ IVAN	ZDRAVLJEVIĆ KAROLINA
VEHAR MATEVŽ	ZEMIĆ ŠIMA
VELIČKOVIĆ ALEKSANDAR	ZINAĆ MIHAIRO
VELIČKOVIĆ VLADIMIR	ZLATIČANIN LJUBOMIR
VETRIH RAFAEL	ZORIĆ TODOR
VIDAN MIRNA	ŽANJA ANTON
	ŽIŽIĆ BORIŠA
	ŽUVELA VINKA

SPOMEN-KOSTURNICA GONARS

U kriptama spomen-kosturnice u Gonarsu, otkrivene 10. decembra 1973, ostavljena su na večno čuvanje 453 posmrtna ostatka palih i umrlih Jugoslovena, ponajviše slovenačkih interniraca. Najveći broj (410) je i ranije bio sahranjen na ovom groblju.

Broj onih koji su zauvek ostali na ovom području je daleko veći pa je kosturnica podignuta u spomen 1.396 palih, umrlih i nestalih. Navodimo veća mesta u kojima su nalaženi njihovi posmrtni ostaci.

GONARS-UDINE	114
GONARS-UDINE (CASTION DI STRADA)	299
GONARS	231
UDINE	79
PULFERO-UDINE	1
PORPETO-UDINE	1

RESIA-UDINE	5
CHUISAFORTE-UDINE	2
SRTEGNA-UDINE	7
GRIMACCO-UDINE	9
DRENCHIA-UDINE	6
SAN LEONARDO-UDINE	13
VISCO-UDINE	36
MALBORCHETTO VALBRUNA-UDINE	2
SAVOGNA-UDINE	3
PULFERO-UDINE	1
BARCIS	1
ARBA	2
TARCETTA	1
PORDENONE	1
RONCIJS	1
PALUZZA	1
NEPOZNATA MESTA SAHRANE	476

PALI I UMRLI ZABELEŽENI NA SPOMEN KOSTURNICI

ARK IVANA	BONIĆ MARKO
ARK TOMO	BOSIĆ JOVO
BAJC JOSIPINA	BOSIĆ ŠPIRO
BAJC JOSIP	BRAJDIĆ MARIJA
BALTOR VLADIMIR	BRESLE ALOJZIJA
BAN KATARINA	BREŠČAK ANGELO
BAN ROMANO	BREZIC ANTON
BARENTINČIĆ MIRA	BUH FRANC
BARTOL MARIJA	BURA RUNDIĆ MARIJA
BENČINA JULIJANA	BURSIĆ ANTE
BENET MARIJA	BUTALA POLDE
BERDAN ALOJZ	CAR SILVESTER
BIZILJ IVAN	CEBAB MARIN
BIZILJ KARLA	CEGLAR FRANC
BIZJAK IVAN	CELAN MIJO
BLAŠNIK MILENKA	CIMPARIĆ ANICA
BLATANČIĆ ANTON	CIMPRIĆ SLAVKO
BOBNAR KARLINA	CUCIĆ MARTIN
BOJC ANTON	ČAP V. MARICA
BOLTAR ALOJZ.	ČAP E. MILKA
BOLTEŽAR JANEZ	

ČAP M. MILKA	GABRŠČEK ANTON
ČARGO EDVARD	GABRŠČEK MAKŠ
ČASNIK EUGEN	GAČNIK ALFONS
ČASNIK MILAN	GAŠPARAC JELENA
ČELAR JOŽE	GAŠPARAC MARIJA
ČIBELJ FILIP	GIMP STANE
ČOP IVKA	GLAC TURK IVANA
ČOP M. VERONIKA	GLAD JOZO
ČOP S. VERONIKA	GLAVAN ANA
ČOPEC IGNAC	GLAVAN PETER
DAVAJTE MARIJA	GOBIJAN ANTON
DEBAR MARIJA	GOBOVIČ POLONA
DOLNIČAR RUDOLF	GOLOB MATEVŽ
DRAGIČEVIĆ ANA	GOLJOŠČEK ROKO
DRAGIČEVIĆ P. IVAN	GORENC MARIJA
DRAGIČEVIĆ R. IVAN	GORNIK FRANC
DUČINA JOSIP	GORNIK KATARINA
DULC VERICA	GOSPARAC TEREZA
DVOJMOČ JOŽE	GOVEDNIK LINO
DZUKATI IVICA	GRAJS ANTE
EBRANOVIĆ IVAN	GRAJS JURE ANTE
ERENT MARIJA	GRAJS IVANA
ERZENTOVIĆ ANDREJ	GRGURIČ POLONIJA
ERŽEN I. ANTON	GRUBIŠIĆ ANTON
ERŽEN A. ANTON	GRUBIŠIĆ BOSILJKA
ERŽEN JULKA	GRIL AVGUST
ERŽEN PETAR	HENIGMAN FRANJO
FABIJAN MATIJA	HOČEVAR FRANC
FAK NIKOLA	HUDOLIČ ČRTOMIR
FERBERŽER PINA	HUDOLIN ALOJZ
FBASNICK MARIJA	HUDOLIN ANGELA
FESELINK ALOJZ	HUDOLIN ANTON
FINK FERDINAND	HUDOLIN ANTONIJA
FRČESKA MARIJA	HUDOLIN FRANCA
FRAGAR MARIJA	HUDOLIN MARIJA
FRANČIŠKOVIĆ MIHAİL	HUDOLIN MILAN
FRANDUKAR JOSIP	HUDOROVIĆ ANTON
FREZMAN ANTON	HUDOROVIĆ KARLO
FRIC IVAN	JAMŠEK JOZEF
FRBEŽAN ANTONIJA	JAN MARIJA
FRBEŽAR MATILDA	JANEŽ ANA
FURLAN VLADIMIR	JANEŽ ANTON
	JANEŽ J. ANTE

JANEŽ IVAN	KAVALIR FRANČIŠKA
JANEŽ FRANČIŠKA	KEC AGNEZA
JANEŽ FRANJO	KENDA IVAN
JANEŽ J. FRANJO	KERINČIĆ VEKOSLAV
JANEŽ P. FRANJO	KLAPAN LEOPOLD
JANEŽ IVANA	KLARIĆ JAKOV
JANEŽ A. JOSIP	KLEMENČIĆ RENCO
JANEŽ J. JOSIP	KLEPAC J. ANA
JANEŽ JULIJANA	KLEPAC ANTE
JANEŽ KARLINA	KLEPAC FRANC
JANEŽ KOVAČ ANA	KLEPAC FRANČIŠKA
JANEŽ MARICA	KLEPAC FRANJO
JANEŽ MARIJA	KLEPAC JOSIPA
JANEŽ F. MARIJA	KLEPAC JOŽE
JANEŽ J. MARIJA	KLEPAC JURIJ
JANEŽ REDE	KLEPAC JULIJA
JANEŽ STEFAN	KLEPAC MARGERITA
JANEŽ VERONIKA	KLEPAC J. MARIJA
JELENČIĆ MATIJA	KLEPAC Đ. MARIJA
JELINČIĆ VENCESLAV	KLEPAC V. MARIJA
JENSKOVIĆ STANISLAV	KLEPAC JURIJA MARIJA
JESELNİK ANA	KLEPAC SREĆKO
JESELNİK FRANE	KLEPAC STEFAN
JEROVŠČEK JOŽE	KLEPAC VINČENC
JANEŽ J. ANTE	KLEPAC VINKO
JANEŽ A. DARINKA	KLEPAC VJEKOSAV
JANEŽ JOSIPA MARIJA	KLUN JOSIP
JANEŽ JOZEFA MARIJA	KNAUS MARIJA
JANEŽ Đ. MARIJA	KOBAL MAKS
JANEŽ F. MARIJA	KOLER FRANC
JANEŽ T. MARIJA	KORITNIK ANTON
JURIŠIĆ SILIĆ MARIJA	KORITNIK JOSIP
JUG JANKO	KORITNIK JOŠKO
JURČIĆ JANEZ	KOROŠEC KAROL
JURIĆ MATE	KORPE STANISLAV
KAČER IVAN	KOSMIDAR MARIJA
KAJFEŽ VLADIMIR	KOSOROG ANTON
KAJEZ MARIJA	KOSOROG BLAŽ
KALIĆ MARIJA	KOSOROG FRANICA
GANANS FILIP	KOSOROG IVAN
KAŠCA MATIJA	KOŠČAK LEOPOLD
KASTELIĆ JOSIP	KOVAČ ČOP ANA
KATELIĆ VINČENC	KOVAČ ANDREJ
KAVALIR ANTONIJA	KOVAČ D. FRANJO
	KOVAČ FRANJO

KOVAČ IVANA IVAN	LANTAR ANTON
KOVAČ IVAN	LANTAR GRGA
KOVAČ JAKOV	LAKNAR ANICA
KOVAČ JOSIP	LAKNAR FRANC
KOVAČ JULIJA	LANKAR BRANKO
KOVAČ LIVICA	LAKSON SLAVICA
KOVAČ MARIJA	LEVAKOVIĆ KRISTINA
KOVAČ LAKOTA MARIJA	LEVARD ALOZIJ
KOVAČ MILAN	LIMBOIĆ LIMBO
KOVAČ RUDOLF	LIPOVAC ALEKSANDAR
KOVAČ VLADIMIR	LIPOVAC ANGELA
KOVAČIĆ MARIJA	LIPOVAC ANTON
KOVAČIĆ A. MARIJA	LIPOVAC FRANKA
KOVAČIĆ MARTIN	LIPOVAC FRANJO
KRAJNER STANISLAV	LIPOVAC J. FRANJO
KRALJ ANTE	LIPOVAC GERA
KRALJIĆ MARIJA	LIPOVAC JURIJ
KRAMER MARIJA VERA	LIPOVAC JOSIP
KRAVANJA JAKOB	LIPOVAC IVKA
KREBS KAIN	LIPOVAC LJUBO
KRIŽ ANTON	LIPOVAC J. MARIJA
KRIŽ IVAN	LIPOVAC MALNAR MARIJA
KRIŽ MATIJA	LIPOVAC MALNAR ZORA
KRULIĆ CECILIA	LIPOVAC PETAR
KRULIĆ JELENA	LIPOVAC SLAVKA
KRULIĆ JOSIP	LIPOVAC STANKA
KRULIĆ MARIJA	LOVRić MILE BOŽO
KRULIĆ MARIJAN	LUKANIĆ KATARINA
KRULIĆ MILENA	LUPANČIĆ JOŽE
KRULIJE ANTON	LUPUŠČEK ANTON
KRUNIĆ DRAGUTIN	LUZAR IVAN
KROVAC MARIJA	MALNAR ANTON
KREZLEŠNIK IVAN	MALNAR ANTONIJA
KRDŽIĆ STANISLAVA	MALNAR ŽAGAR ANTONIJA
KUANČIĆ SEBALJ MARIJA	MALNAR I. ANTE
KUFLER ANTE	MALNAR BRANKO
KULOVEC IVAN	MALNAR J. DORDE
KUKEC FRANC	MALNAR D. DORDE
KUKIĆ MARTIN	MALNAR CECILIA
KUKON JANEZ	MALNAR DARDICA
KUŽELIČKI JOŽE	MALNAR DRAGUTIN
KVATERNIK IVAN	MALNAR FRANČIŠKA
KVATERNIK JOSIP	MALNAR FRANČESKO
KVATERNIK MARIJA	MALNAR IVAN

MALNAR A. IVAN
MALNAR J. IVAN
MALNAR F. IVAN
MALNAR FRANJE IVAN
MALNAR F. IVAN
MALNAR I. IVAN
MALNAR S. IVAN
MALNAR L. IVAN
MALNAR V. IVAN
MALNAR A. JOSIP
MALNAR I. JOSIP
MALNAR KATARINA
MALNAR MATEJ
MALNAR MATIJA
MALNAR M. MATIJA
MALNAR MILENKO
MALNAR D. MILENKO
MALNAR MARENKA
MALNAR A. MARIJA
MALNAR I. MARIJA
MALNAR J. MARIJA
MALNAR M. MARIJA
MALNAR JOSIPA MARIJA
MALNAR P. MARIJA
MALNAR PETER
MALNAR POLONA
MALNAR SEBASTIJAN
MALNAR SLAVKO
MALNAR STANISLAVA
MALNAR VERONIKA
MAHNIČ ANTON
MAHNič RUDI
MAJSTOROVIĆ JOSIP
MALOVRIH ERVIN
MAMUT PAŠKO
MARKOVIĆ ANTON
MARKOVIĆ FRANČIŠKA
MARKOVIĆ MARIJA
MARKOVIĆ NEŽA
MATKOVIĆ JOSIP
MAUHAR ANTON
MAUHAR DRAGO
MAUHAR ĐORDE
MAUHAR IVANKA
MAUHAR MARIJA
MAUHAR ŠTIMAC MARIJA
MAUHAR MATIJA
MAUHAR PAVAO
MAUHAR VALENTIN
MAURIĆ MIHAEL
MAVRIĆ IZIDORA
MAVRI I VAN
MAVRIN PETER
MAJCEN JOŽEF
MAVEC ANTON
MANČE ANTON
MEDVED TOMAŽ
MEHLE JOŽE
MIHELIĆ BRANKA
MIHELIĆ FRANKA
MIHELIĆ JAKOB
MIHELIĆ FRANČIŠKA
MIHELIĆ JELEN MARIJA
MIHELIĆ JOSIPA MARIJA
MIHELIĆ TROHA MARIJA
MIHELIĆ TEREZIJA
MIHELIĆ VERONIKA
MIHELIĆ ZBAŠNIK ANTONIJA
MIHELIĆ VALENTIN
MIHLIĆ HEDVIKA
MIKLIĆ TROHA MARIJA
MIKLIĆ NEŽA
MIKLIĆ HUDOLIN HELENA
MIHAVEC FRANJO
MIKULIČIĆ IVAN
MIKTIĆ MARIJA
MLAKAR ANTON
MLAKAR ALOJZIJA
MLAKAR J. ANTON
MLAKAR JANEZ
MLAKAR VINKO
MLAKAR IVAN
MILCE MARGARITA
MOLNAR ANTON
MOLNAR FRANČIŠKA
MOLNAR MARCEL
MOLNAR PAVAO
MOLNAR PAVEL
MRLE FRANČIŠKA
MRLE KATARINA

MRLE MARIJA	PAJNIČ ANA
MRLE MARJAN	PAJNIČ ANTON
MRLE PAVAO	PAJNIČ DRAGICA
MRLE SLAVKO	PAJNIČ IVAN
MRŽEK METOD	PAJNIČ JOSIP
MUHVIČ DANICA	PANTAR IVANKA
MUHVIČ GABRIJEL	PANTAR KATARINA
MUHVIČ JOSIP	PANTAR MARIJA
MUHVIČ J. JOSIP	PAOLIĆ BOGDAN
MUHVIČ MARIJA	PARČINA MARJAN
MUHVIČ MILENKO	PAŠTAR JOŽE
MUHVIČ POLONA	PAVLJIČ ANA
MUHVIČ PAOLA	PAVLJIČ IVAN
MUHVIČ TEREZA	PAVLIN IVANKA
MUHVIČ TOMAŽEK	PAVLIN KOSOROG MARIJA
MUŠTRA IVAN	PAVKOVIĆ MARIN
MUTRANA MARIJA	PEKAVEC ALOJZIJ
NAGLIČ NADICA	PERČIĆ ANTONIJA
NAGLIČ LJUBICA	PERIĆ IVAN
NAGLIČ PETER	PERIŠIĆ MILIVOJ
NAGODE MARIJA	PETERNEL PETER
NEP. JUGOSLOV. PARTIZAN	PETRIČEK JOSIP
NEP. JUGOSLOV. PARTIZAN	PETROVIĆ MARIJA
NEP. JUGOSLOV. PARTIZAN	PINTAR DILIN
OBLAK VLADIMIR	PINTAR JOSIP
OREHEK FRANC	PINTAR MARIJA
OSMAK PETAR	PINTAR ZRINKO
OSMAK STANKO	PIREC STANKO
OVSEC FRANČIŠKA	PLANINEC MARIJA
OZURA MATIJA	PLESNIČAR JOSIP
OŽBOLT JOŽEFA	PLEŠKO MIHAEL
OŽBOLT TURK ANA	PLEVANČ JOSIP
OŽBOLT TURK IVANKA	POJE ANA
OŽBOLT ERŽEN FRANICA	POJE ANDRIJANA
OŽBOLT IVKA	POJE ANTON
OŽBOLT JOSIPA	POJE JOSIPA ANTON
OŽBOLT JURAJ	POJE FRANICA
OŽBOLT A. MARIJA	POJE GERA
OŽBOLT VOLF MARIJA	POJE IVAN
OŽBOLT MATIJE MARIJA	POJE JAN
OŽBOLT NIKOLINA	POJE G. MARIJA
OZANIĆ JAKOB	POJE F. MARIJA
	POJE OLGA
	POJE ZVONKO
	PORŽE LUDVIK

PRAMOVŽ FRANC
PRESLE IVANA
PRIVČIĆ OSKAR
PUCIHER LUDVIK
PULIČ FRANČIŠKA
PURKAT FRANČESKA

RADOVAN MARTIN
RAJEL MARIJA
RASPERIĆ MARIJA
RAUKAR MARIJA
REBERŠAK JURI
REBERŠEK RUDOLF
REBOLJ FRANČIŠKA
REBULA ALEKSANDER SANDRO
REDE MARIJA
REPAR DEBEVC MARIJA
RESMAN A. ALOJZ
RESMAN Z. ALOJZ
RESMAN DORĐE
RESMAN FRANČIŠKA
RESMAN MARIJA
REZEDE ANDREJ
ROGORŠEK IVAN
RUGELJ ALOJZ
RUS JULKA

SAFAR FRANC
SAFAR FRANČIŠKA
SAFAR JOSIPA
SAFAR PAVEL
SASEM JOZEPINA
SEBALI ANTON
SEBOLJ IVKA
SERICA RUDOLF
SEROK ANDREJ
SETKA ANTE
SIRCELJ ANTE
SILJIĆ BRANKO
SLAVIĆ FREDERIK
SLOGAR ANTE
SMOLE ANTON
SOVČE LUDVIK
SPEC VIKTOR
SRIMSKA ADOLF

STRLE IVANKA
STRTE FRANČIŠKA
STRUKELJ FELIKS
SUHI MARTIN

ŠABLI FRANC
ŠAFAR ANTON
ŠAFAR FRANČIŠKA
ŠAFER P. GALUPOL
ŠAFER T. JURAJ
ŠEBALJ ANTON
ŠERCER ANTON
ŠERCER JOSIP
ŠERCER MARIJA
ŠERCER MARŽENKA
ŠERCER POLONA
ŠKERLJ ALOJZ
ŠKRJANC ANA
ŠOŠTARIĆ ALOJZIJA
ŠOŠTARIĆ ANA
ŠOŠTARIĆ FILIP
ŠOŠTARIĆ FRANICA
ŠOŠTARIĆ JULKA
ŠOŠTARIĆ MARIJA
ŠPEHAR JURIJ
ŠTIMAC A. ANA
ŠTIMAC ANDRIJA
ŠTIMAC Đ. ANA
ŠTIMAC ANTE
ŠTIMAC J. ANTON
ŠTIMAC P. ANTON
ŠTIMAC B. ANTON
ŠTIMAC PAULIĆ ANA
ŠTIMAC DRAGICA
ŠTIMAC DINKA
ŠTIMAC FRANC
ŠTIMAC FRANJO
ŠTIMAC IVAN
ŠTIMAC J. JAKOB
ŠTIMAC I. JOSIP
ŠTIMAC J. JOSIP
ŠTIMAC A. JURIJ
ŠTIMAC LJUBOMIR
ŠTIMAC F. MARIJA

ŠTIMAC J. MARIJA	TROHA FRANJO
ŠTIMAC M. MARIJA	TROHA HELENA
ŠTIMAC Đ. MARIJA	TROHA A. IVAN
ŠTIMAC MARJAN	TROHA MARIJA
ŠTIMAC MIČELO	TROHA J. MARIJA
ŠTIMAC MIHAEL	TROHA ŽAGAR MARIJA
ŠTIMAC S. MIHAEL	TROHA SLAVA
ŠTIMAC MILKA	TROHA LOVRENC
ŠTIMAC PETAR	TRAHA ANTUN
ŠTIMAC Z. PETAR	TRAHA IVAN
ŠTIMAC STJEPAN	TRAJA MILAN
ŠTIMAC TEREZIJA	TREPE IVKA
ŠTIMAC A. TEREZIJA	TRPIN STOJAN
ŠTIMAC J. VERONIKA	TURK ALOZIJA
ŠTIMAC VLADIMIR	TURK ANA
ŠTURM EDUARD	TURK ANTON
ŠUBELJ IVAN	TURK DENKA
ŠUŠTARSIĆ JOŽE	TURK DRAGUTIN
TAVČAR LEON	TURK EDVARD
TEKAVEC MARIJA	TURK FILIP
TEOMAK FILIP	TURK KENDA FILIPA
TIUŠEK POLONA	TURK FRANC
TOMAC ANA	TURK FRANČEŠKA
TOMAC I. ANA	TURK FRANCIŠKA
TOMAC I. ANTE	TURK FRANICA
TOMAC ANTUN	TURK FRANJO
TOMAC A. JOSIP	TURK J. FRANO
TOMAC D. JOSIP	TURK MIKLIČ IVANKA
TOMAC I. JOSIP	TURK JOSIP
TOMAC J. JOSIP	TURK J. JOSIP
TOMAC J. JELKA	TURK LEVIN
TOMAC P. JULKA	TURK MARIJA
TOMAC A. MARIJA	TURK MARIJAN
TOMAC D. MARIJA	TURK BAVC MARGARETA
TOMAC F. MARIJA	TURK MARKO
TOMAC I. MARIJA	TURK T. MILKA
TOMAC J. MARIJA	TURK PAVLINA
TOMAC NEŽA	TURK PETER
TOMAC VINKO	TURK VJEKOSLAV
TONKI MARIJA	TUŠEK ALOZIJA
TROHA I. IVANKA	TUŠEK J. IVAN
TROHA J. ANA	TUŠEK RUDOLF
TROHA V. ANA	TUŠEK TROHA SLAVA
TROHA ANTON	TUŠEK VLADO

URBANC JOŽE
URBAS IVAN
URBAS TEREZA
URŠE STANKO
URŠIĆ FRANC

VARLAJ MOLNAR MARIJA
VEGEL MIHAIL
VELUŠČEK DOMINIK NEDELJKO
VESEL LJUBICA
VESEL MARIJA
VESEL PAVLA
VIDMAR KAROLINA
VIČEVIĆ BRANKO
VITINA J. BOGOMIR
VODOPivec JOŽEF
VOLF J. ANA
VOLF U. ANA
VOLF B. ANTON
VOLF J. ANTON
VOLF BARBARA
VOLF FRANČIŠKA
VOLF HELENA
VOLF IVANKA
VOLF MALNAR IVANKA
VOLF JOSIPA
VOLF M. JOSIP
VOLF JULIJAN
VOLF LENKA
VOLF A. MARIJA
VOLF J. MARIJA
VOLF TROHA MARIJA
VOLF J. MIRICA
VOLF B. PAVKO
VOLF A. POLONA
VOLF D. POLONA
VOLF ŽAGAR VERONIKA
VOLF VINKO
VRČESAN MARIJA
VUKELIĆ JOSIP

ZABASNIK ANTON
ZABRAŠEK MOHOR

ZABUKOVEC FRANC
ZAKRAJŠEK M. JOSIP
ZBAŠNIK ANGELA
ZBAŠNIK FRANC
ZBAŠNIK ERŽEN IVANKA
ZBAŠNIK KRISTINA
ZBAŠNIK MARIJA
ZORETIĆ IVAN
ZUPANČIĆ LUDVIK
ZVONEC MARTIN

ŽAGAR D. ANTUN
ŽAGAR APOLONIJA
ŽAGAR DRAGICA
ŽAGAR ELIZABETA
ŽAGAR FILIPINA
ŽAGAR FRANC
ŽAGAR A. FRANČIŠKA
ŽAGAR FRANICA
ŽAGAR G. FRANJO
ŽAGAR J. FRANJO
ŽAGAR A. IVAN
ŽAGAR G. IVAN
ŽAGAR F. IVAN
ŽAGAR VOLF IVANA
ŽAGAR J. IVAN
ŽAGAR JAKOB
ŽAGAR I. JANEZ
ZAGAR D. JOSIP
ŽAGAR JOSIPA JULKA
ŽAGAR JURIJA JULKA
ŽAGAR NEŽA
ŽAGAR ŠERCER JULIJA
ŽRUGA MARIJA
ŽAGAR OLGA
ŽAGAR POLONA
ŽAGAR VALENTIN
ŽAGAR TURK VERONIKA
ŽEROVNIK I. JERNEJ
ŽITNIK ALOZIJA
ŽNIDARŠIĆ FRANČIŠKA

NESTALI

ADŽIĆ MILE	CEGLAR FRANC
ANTONIJEVIĆ ANDA	CEGLAR JOŽEF
ARK TOMO	CELARC MILO
AŠANIN MITAR	CIMPRIČ ANA
BAKIĆ LUKA	CIMPRIČ FRANČIŠKA
BALTOR VLADIMIR	COLNAR MARJAN
BAMIĆ MARKO	CVAR FRANC
BAN DANICA	ĆALINA VASILJ
BAN FRANJO	ĆURUVIJA MILIĆ
BARAĆ MARIJA	ČAP ANA
BARAGA FRANČIŠKA	ČAP ANTUN
BARELINČIĆ MIRJANA	ČAP IVAN
BATOLOVIĆ BRANISLAV	ČAP VOLF IVKA
BAUER IVAN	ČAP MARICA
BAVEC FILIPA	ČAP MARIJA
BENET MARIJA	ČAP E. MILKA
BERDAN ALOJZ	ČAP M. MILKA
BERTOK AVGUŠTIN	ČAP TURK MILKA
BESMAN ANTUN	ČAP NEVENKA
BESMAN VJEKOSLAV	ČAP STJEPAN
BEVK JELENA	ČAP M. VERONIKA
BIZILJ IVAN	ČAP S. VERONIKA
BIZJAK FRANC	ČARGO EDVARD
BIŽAL JOŽEF	ČARGONJA ERMINIJA
BOJC ANTON	ČARGONJA ZDRAVKO
BOLTAR ALOJZ	ČELAN MIJO
BOLE ANTONIJA	ČESNIK EVGEN
BOLJTE MARIJA	ČESNIK MILAN
BORAĆ MATILDA	ČIBELJ FILIP
BOROVIĆ LUKA	ČIŽMAN IVAN
BOŽOVIĆ NIKOLA	ČOP FRANC
BRAJDIĆ EMA	ČRNOLOGAR STANKO
BREMEC ANTON	DASOVIĆ MIŠKO
BRIŠ ANTUN	DEBEVEC MARIJA
BRNIĆ FRANC	DEKOVIĆ IVAN
BRODNIK BOGOMIR	DIMEC ALOJZ
BUKOVEC POLONA	DRAKULIĆ VELIMIR
BUNETA MATE	DREŠČEK FRANC
BUNJEVČEVIĆ MATE	
BUTALA POLDE	
BUTAVAC IVAN	

ĐURATOVIĆ ANTON	HATNEK ANTON
ĐURO LADISLAV	HEGLER JOŽE
EREGA MILJENKO	HOČEVAR ALOJZ
ERJAVEC BOGDAN	HRABAR TODOR
ERJAVEC IGNACIJ	HRAST FRANC
ERŽENTIĆ ANDREJ	HUDOLIN GAŠPAR
ERŽEN ARTUR	HUDOLIN HELENA
ERŽEN FRANČIŠKA	HUDOLIN MAGDALENA
ERŽEN FRANICA	HUDOLIN MILAN
ERŽEN JULIJANA	HUSKOVIĆ ILIJA
ERŽEN JULKA	HVALA JUSTIN
ERŽIN ANTUN	
FNIK FRANC	IKOVAC STEVO
FORTUNAT STANKO	ILIJA LUDVIK
FRANIĆ IVAN	IVANČIĆ RUDOLF
FRBEŽAN JOSIP	IVANES MARTIN
FRKOVIĆ GUSTAV	IVEC KATARINA
GABRŠČEK ANTON	IVICO MOSA
GABRŠČEK MAKS	JANEC JOSIP
GALORNIK KONSTANTIN	JANEŠ ANTUN
GANEŠ MARIJA	JANEŠ BOLTEŽAR
GAŠPARAC MARIJA	JANEŠ M. FRANJA
GAŠPERŠIĆ STANKO	JANEŠ J. FRANJO
GEŠA ŠPIRO	JANEŠ M. FRANJO
GERGOVIĆ ANTON	JANEŠ IVKA
GLAD JOŽE	JANEŠ JAKOB
GLAVAN FRANC	JANEŠ JERKA
GLAVAN PETER	JANEŠ MARIJA
GLEAR BOŽO	JANEŠ F. MARIJA
GORJAN ANTON	JANKO IVAN
GOLOUH KOSTJA	JELENČIĆ VICKA
GOLJEVŠČEK ROK	JELINČIĆ VENCESLAV
GRAJC AURELIJ	JELOČNIK PAVEL
GRANDOŠEK VLADIMIR	JENŠKOVIĆ STANISLAV
GRDINA FRANČIŠKA	JERKOVIĆ PETAR
GREGORČIĆ DRAGO	JERMELIĆ JAKOV
GRGIĆ FILIP	JEŠELNIK ALOJZ
GRIL JOŽE	JEŠELNIK ALOJZIJA
GRIFE IVAN	JEŠELNIK FRANC
GROZNIK ALOJZ	JEŠELNIK IVANA
GRUBEŠIĆ BOSILJKA	JEŠELNIK JANEZ
GRUBEŠIĆ ANTON	JEŠELNIK JURIJA
	JEŽ JURE

JONČ MARKO	KOŠLER ANTON
JONEŠ MARIJA	KOVAČ ANA
JUG JANKO	KOVAČ JOSIP
JUG JOŽEF	KOVAČ KATA
JUGO SLAVAN	KOVAČ NEŽA
JUKIČ MATE	KOVAČ RUDOLF
JUNKOVIĆ MARJAN	KOVAČ STEVAN
JURETIĆ MARJAN	KOVAČ VLADIMIR
JURNEJ JANEZ	KOVAČEVIĆ MATO
KADOVIĆ RELJA	KOVAČEVIĆ S.
KAJPEŠ BOGOMIL	KOVAČIĆ FRANC
KALČIĆ MARIJA	KOVAČIĆ MARTIN
KAPŠ FRANC	KOZLIN SLAVKO
KARLOVIĆ MATE	KOZMA BENJAMIN
KAŠCA MATIJA	KRAJC FRANC
KAUFMAN JAKOV	KRAJNER STANISLAV
KAPLAN LEOPOLD	KRAKAR IVAN
KAVŠEK IVAN	KRAVANJA JAKOB
KENDA IVAN	KRAUS MARIJA
KESMAN JULIJANA	KRIŠ MATIJA
KLANČAR FRANC	KRIŠIND FRANJICA
KLEPAC ANA	KRIVEC TOMAŽ
KLEPAC FRANJICA	KRKOVIĆ MARTIN
KLEPAC JURIJ	KRPE STANISLAV
KLEPAC MIRA	KRSTIČEVIĆ IVAN
KLEPAC SREČKO	KRULIĆ VOLF AGNEZA
KLEPAC VJEKOSLAV	KRUNIĆ DRAGUTIN
KLEVA MARIJA	KRUNIĆ MILKA
KLUN FRANC	KRUŽELIČKI JOŽE
KNAVS MARIJA	KUKON JANEZ
KNAVS IVAN	KUNSTELJ JANEZ
KNAUS FRANC	KUŽELIČKI ANTON
KOBAL MAKS	KVATERNIK MARIJA
KOGOVŠEK IVAN	LAIĆ IVAN
KOLNAR MARIJA	LAJA MIKELIĆ MARIJA
KOMIDAR MARICA	LAKOTA FRANJICA
KORČULANIN MIJO	LAKOTA F. MARIJA
KOREN FRANE	LAKOTA MARIJA
KOREN MIRKO	LAUTAR ANTON
KORENC IVAN	LAZOVIĆ MILOVAN
KOROŠ MARIJA	LEVAKOVIĆ MARIJA
KOSANOVIĆ DUŠAN	LEVART ALOJZ
KOŠAROG BRANKO	LIHMAR IVAN
KOŠAROG MARIJA	LILIĆ ŠIMUNOVIĆ KATA

LIPUŠČEK ANTON
LIPOVAC FRANJO
LIPOVAC JAKOV
LIPOVAC F. JOSIP
LIPOVAC J. JOSIP
LIPOVAC JULKA
LIPOVAC MARIJA
LIPOVAC PETAR
LOGAR FRANC
LOHNOR MARIJA
LOMAN SLAVICA
LOVC JULE
LOVRIĆ MILE
LOVŠIN JOŽE
LOZEJ KARLO
LUČIĆ JOSIPA
LUSTIĆ JOZO

MAJCEN JOŽEF
MAGANCA IVAN
MAGLIĆ ANĐELA
MAHNIĆ JOŽE
MAHNIĆ RUDI
MAHMAR JURAŠ
MAHMAR ZORKA
MAHNAR ANTON
MAHNAR ANTONIJA
MALM GENOVEVA
MALM MARIJA
MALNAR M. ANTON
MALNAR MARTINA ANTON
MALNAR V. ANTON
MALNAR B. ANTUN
MALNAR I. BRANKO
MALNAR I. FRANJA
MALNAR IVAN
MALNAR F. IVAN
MALNAR I. IVAN
MALNAR S. IVAN
MALNAR IVKA
MALNAR JOSIP
MALNAR F. JURA
MALNAR KATARINA
MALNAR MARIJA
MALNAR A. MARIJA

MALNAR I. MARIJA
MALNAR M. MATEO
MALNAR J. MATIJA
MALNAR M. MATIJA
MALNAR MATILDA
MALNAR MILKA
MALNAR PAVO
MAJSTORORIĆ MATE
MAMUT ANTE
MAMUT PAŠKO
MANČE ANTON
MANKO ANTUN
MANKO DRAGA
MANKO SLAVKO
MANKO VALENTIN
MARJANOVIĆ JURE
MARKOVIĆ ANDRIJA
MARKOVIĆ JOSIP
MARKOVIĆ MARIJA
MAROLT ANTON
MARTINŠEK BOGOMIR
MATAJA ANTE
MATAVIJA ANTON
MATIJAŠ JOZO
MAVRIĆ IZIDORA ZORA
MAVRIĆ IVAN
MAVRIĆ MIHAEL
MAUHAR APOLONIJA
MAUHAR DRAGO
MAUHAR MARIJA
MAUHAR FANIKA
MAUHAR PAVO
MEDVED FRANC
MEHLE JOŽE
MEHLE J. JOŽE
MERLE PAVEL
MIHELIĆ ANTONIJA
MIHELIĆ FRANC
MIHELIĆ JAKOB
MIHELIĆ ROZIKA
MIHELIĆ VALENTIN
MIHOR PETEK
MIJALIĆ ZAKONJA
MIKLAVČIĆ CVETKO
MIKLIĆ IVANA

MIKULIĆ MARIJA	OŽBOLT JURIJ
MIKULIĆ MARIO	OŽBOLT MARIJA
MIKUŽ JULIJ	OŽBOLT J. MARIJA
MILIĆ ANTONIJE	OŽBOLT M.MARIJA
MITAR JOZO	OŽOMIĆ JAKOV
MITAR TOMA	OŽOMIĆ POLONIJA
MIŠURA DANE	
MIŠURA FILIP	PAJE FRANC
MIŠURA PAŠKO	PAJE IVICA
MLAKAR JANEZ	PAJIĆ ANA
MODIC JANEZ	PAJNIĆ MARIJA
MOHAR FRANC	PANTAR FRANICA
MOHAR JOŽEF	PANTAR IVANKA
MOŽETIĆ NEGOVAN	PANTAR JAKOB
MRLE JOSIPA	PANTAR KAROLINA
MRLE MARGARETA	PAVLIN BOŽANA
MRLE SLAVKO	PAVLIN OLGA
MRLE PAVAO	PAPEŽ IGNAC
MRŽEK METOD	PAVKOVIĆ MARIN
MUHVIĆ AMALIJA	PAVLIĆ ANA
MUHVIĆ DANICA	PAVLIĆ JOSIP
MUHVIĆ GABRIJEL	PAVLIĆ MARIJA
MUHVIĆ JOSIP	PEREŽA BENE
MUHVIĆ NEŽA	PEREŽA GRGO
MUHVIĆ POLONA	PERIĆ JAKOV
MUHVIĆ TEREZA	PERIĆ IVAN
NAGODE SLAVKA	PERKOVIĆ LUKA
NAGLIĆ JULIJANA	PETEK PETER
NAGLIĆ VJEKOSLAVA	PETERKA MARIN
NIKOLIĆ JAKOB	PETRIĆ JANEZ
	PETRIČEK JOSIP
OBRADOVIĆ IVAN	PINTAR JOSIP
OBRADOVIĆ MIRKO	PINTAR ZRINKO
OBRENOVIĆ MILIJA	PIREC STANKO
OBREZA ALOJZ	PIVŠE LEOPOLD
OČASIĆ IVAN	POJE FRANC
OMAHEN IVAN	POJE JAN
ORAŽEN IVAN	POJE MARIJA
OSMAK ANTUN	POJE NADEŽDA
OSMAK STANKO	POJE ZVONKA
OSKOUĆ TUŠEK POLONA	POLADA MARIN
OŠTRIĆ MIJO	POVŠE LUDVIK
OŽBOLT JOSIP	POVŠEK ANTON
OŽBOLT JOSIPA	PRAZNIK JOŽE
	PREVEC JOŽE

PRINČIĆ OSKAR	STANKOVIĆ PERO
PRŠTE OLAINIRA	STANIĆ MARJAN
PUCIHER LUDVIK	STIMEC MARIJA
PUGELJ ALOJZ	STOJAN BOŽO
	STRIŽAK JURE
RADETIĆ GRGO	STRLE FRANČIŠKO
RAJER BOJAN	STURUJ MARIJA
RAJER JOŽE	SUHADOLNIK FRANČIŠKA
RANULOVIĆ REPAK JAKOV	SUSIĆ IVAN
REBERŠEK JURIJ	SUSTIĆ GRGO
REDE MARIJA	SVRŠEN GRGO
RELJAC STANKO	
RENER JOŽEF	ŠABLI FRANC
RESMAN JULKA	ŠALOV BARTUL
RESMAN G. JULKA	ŠAVLI ANTON
RIBAŠ ALOJZ	ŠEKLI ERNEST
RINČIĆ FILIP	ŠEKOLIN SILVO
RINČIĆ NIKOLA	ŠENICA RUDOLF
ROGALE IVAN	ŠENICA R. RUDOLF
ROMAC PAVA	ŠENO JAKOV
ROŽIĆ BRANKO	ŠERCER JOSIP
RUDMIĆ MARTIN	ŠERCER JULIJANA
RUNDIĆ MARIJA	ŠERCER JOSIPA MARIJA
RUPNIK RAVEL	ŠERCER JOŽETA MARIJA
	ŠERCER MARZENKA
SAFAR JOSIPA	ŠEROK ANDREJ
SAHITOJ SAHIT	ŠETKA ANTE
SAMSA PAVLA	ŠHALC FRANC
SAROL BARTUL	ŠMALC JOŽE
SAŠA IVAN	ŠODA GOTIĆ BOŽO
SERGAR JULIJANA	ŠOŠTARIĆ VALENTIN
SIKIRICA NIKOLA	ŠIMAC ANTE
SILIĆ BRANKO	ŠKRAJNC ANA
SILIĆ IVAN	ŠPEHAR JURIJ
SILIĆ MARIJA	ŠTIMAC ANTON
SILIĆ MITRO	ŠTIMAC FRANJO
SIRALJ ANTON	ŠTIMAC MARIJA
SLOGAR ANTON	ŠTIMAC J. MARIJA
SMOLE A. ANTUN	ŠTIMAC Đ. MARIJA
SMRDIV ŠTEFAN	ŠTIMAC F. MARIJA
STRMOLE MIHA	ŠTIMAC MIHO
SORIĆ IVAN	ŠTIMAC MIHOVIL
SORIĆ JURE	ŠTIMAC MILKA
SRDOČ MARIJA	ŠTIMAC STJEPAN
SREBOTNJAK FANI	ŠTIMAC TEREZIJA
	ŠTIMAC VERONIKA

ŠTIMAC VLADO	TRPIN STOJAN
ŠTIMAR ANTUN	TRŠELIĆ MARIJA
ŠTIMAR JOSIP	TURAK JOSIP
ŠTIMAR MARIJA	TURENŠEK OSKAR
ŠTIMEC ANTON	TURK ALOZIJ
ŠTIMEC DRAGICA	TURK ANA
ŠTIMEC POLONA	TURK ANTONIJA
ŠTIMEC J. POLONA	TURK DENKA
ŠTIMEC DARKO	TURK DRAGUTIN
ŠTUKELJ FELIKS	TURK EBOLETA
ŠTURM EDI	TURK EDVARD
ŠTURM EDWARD	TURK FRANO
ŠTURM MARIJA	TURK FRANJICA
ŠUMRADA STANKO	TURK IVANA
ŠURAJIĆ ĐURO	TURK IVANKA
ŠUŠTARŠIĆ JOŽE	TURK IVKA
	TURK JOSIP
TADIĆ ANDRIJA	TURK J. JOSIP
TAVČAR LEON	TURK MARKO
TAVČAR LUDVIK	TURK ZDENKA
TAVČAR TOMAŽ	TUŠEK JANEZ
TEKAVEC ALOJZ	TUŠEK VLADIMIR
THIJAN ŠERESTINA	
TLAKAR SLAVKO	URBAS ANTON
TOMAC ANTUN	
TOMAC FILIP	VALENT ANDRIJA
TOMAC FRANC	VALENT JANKO
TOMAC HEKON	VALENT JOSIP
TOMAC IVANKA	VALF FRANKA
TOMAC JOSIP	VALF MARIJA
TOMAC MARIJA	VASILJEVIĆ MIRKO
TOMAC A. MARIJA	VAVTAR FRANC
TOMAC J. MARIJA	VEHAVAR PETER
TOMAC MILKA	VELUŠČEK JOŽEF
TOMAC VINKO	VESEL DRAGOSLAV
TOMAŠ IVE	VESEL LJUBICA
TOMAŠ B. JOZO	VIČEVIĆ BRANKO
TOMAŠ JOZO	VIČEVIĆ BORIS
TOMEĆ MARIJA	VIDMAR MILAN
TOPLIKAR HERMAN	VIDOVIĆ MARKO
TRAHA ANTUN	VODOPIVEC JOŽEF
TRAHA FANIKA	VOLF (Kočevje)
TRAHA FRANJICA	VOLF ANTON
TRAHA IVAN	VOLF GRGA
TRAHA MILAN	VOLFIRENA
TRNOVEC JOZEF	VOLF IVANA
TROHA MARIJA	VOLF JOSIP

VOLF J. JOSIP	ZUPANČIĆ JOŠKO
VOLF M. JOSIP	ZVONEC MARTIN
VOLF J. JOŽE	ŽABAR MARIJA
VOLF F. MARIJA	ŽAGAR ANTUN
VOLF MARIJA	ŽAGAR F. ANTUN
VOLF MARIJA	ŽAGAR I. ANTUN
VOLF KLEPAC MARIJA	ŽAGAR FILIPINA
VOLF MARJAN	ŽAGAR ROJE GERA
VOLF MARICA	ŽAGAR JERA
VOLF PAVKO	ŽAGAR IVAN
VOLF VJEKOSLAVA	ŽAGAR JOŽE
VOLF ZDENKA	ŽAGAR JULIJANA
VRANIČAR ANTUN	ŽAGAR MARIJA
VUKMAN ĐUJE	ŽAGAR J. MARIJA
VUKMAN IVAN	ŽAGAR I. MARIJA
VUKŠIĆ ZDRAVKO	ŽAGAR P. MARIJA
	ŽAGAR VERONIKA
ZAKRAJŠEK MOHOR	ŽAGAR VINKO
ZBRAŠNIK ERŽEN IVKA	ŽITNIK ANTON
ZBAŠNIK MARIJA	ŽLAJPAH AUGUST
ZGON ANTON	ŽMARIĆ JAKOV
ZGONEC FRANC	ŽUPAN PAVLE
ZOBEC ANTON	ŽUPANČIĆ ANTON
ZOVIĆ MALJKOVIĆ IVAN	ŽUPEC FRANC

POSMRTNI OSTACI

U posebnim sandučićima pohranjeni su posmrtni ostaci 353 palih i umrlih Jugoslovena sa prostora severne Italije

Prezime i ime	Numeracija sandučića	Prezime i ime	Numeracija sandučića
ČOP M. VERONIKA	1	KAVALIR ANTONIJA	12
ŽAGAR FRANČIŠKA	2	MUHVIĆ TOMAŽEK	13
MALNAR P. MARIJA	3	JANEŽ ANA	14
MUHVIĆ MARIJA	4	ŠOŠTARIĆ FRANICA	15
VOLF VINKO	5	MIHELIĆ TROHA MARIJA	16
ERŽEN ANTON	6	TOMAC JOSIP	17
POJE GERA	7	MOLNAR J. MARIJA	18
MALNAR JOSIP	8	TAMAC I. MARIJA	19
ŽAGAR MARIJETA	9	LIPOVAC MALNAR MARIJA	20
LIPOVAC FRANJO	10	KEJFEŽ VLADIMIR	21
OŽBOLT MARIJA	11	LIPOVAC GERA	22
		JANEŽ FRANČIŠKA	23

MALNAR A. IVAN	24	TURK KENDA FILIPA	69
TROHA MARIJA	25	PAJNIĆ IVAN	70
ŠTIMAC PETAR	26	KEC AGNEZA	71
URŠIĆ FRANC	27	CIMPRIĆ ANICA	72
MARKOVIĆ FRANIČIŠKA	28	MILCE MARGARETA	73
ŠERCER PALONA	29	ČOP S. VERONIKA	74
KLEPAC MARIJA	30	LIPOVAC SLAVA	75
ŽAGAR ELIZABETA	31	MUTRANA MARIJA	76
MALNAR STANISLAVA	32	TOMAC JOSIP	77
URBAS TEREZA	33	REBOLJ FRANIČIŠKA	78
MUHVIĆ PAOLA	34	LIPOVAC ANGELA	79
POJE MARIJA	35	ŽAGAR MATILDA	80
REDE MARIJA	36	VARLAJ MOLNAR MARIJA	81
JANEŽ KOVAČ ANA	37	MALNAR MARIJA	82
BENČINA JULIJANA	38	FREBEŽAN ANTONIJA	83
TOMAC J. MARIJA	39	HUDOLIN ANTON	84
KOPRE STANISLAV	40	HUDOLIN FRANCA	85
GLAVAN ANA	41	ZBAŠNIK ANGELA	86
BLAŽNIK MILENKA	42	PAULIČ ANA	87
KNAUS MARIJA	43	BAN KATARINA	88
FERBEŽAR PINA	44	KRIŽ IVAN	89
FINK FERDINAND	45	RESMAN ALOJZIJA	90
KOLER FRANC	46	ŽAGAR DRAGICA	91
KOROŠEC KAROL	47	VOLF TROHA MARIJA	92
SPINČIĆ SLAVENKO	48	VOLF MARIJA	93
ŠOŠTARIĆ MARIJA	49	JANEŽ JOSIP	94
OVSEC FRANIČIŠKA	50	MAUHAR VALENTIN	95
JESELNIK ANA	51	MALNAR IVAN	96
VOLF FRANIČIŠKA	52	POJE MARIJA	97
VESEL PAVLA	53	JANEŽ VERONIKA	98
MAUHAR IVANKA	54	MALNAR DRAGUTIN	99
KRAMA MARIJA VERA	55	MALNAR ĐORĐE	100
PAVLIN IVANKA	56	MALNAR JOSIP	101
ZBAŠNIK MARIJA	57	POZNAT ALI NEIDENTIFIKOVAN	102
VOLFAR ANA	58	MRLE MARIJA	103
MIHELIĆ TROHA MARIJA	59	JURIĆ MATE	104
MAUHER MARIJA	60	POJE ANDRIJANA	105
TURK FILIP	61	HUDOLIĆ ČRTOMIR	106
KLEPAC MARIJA	62	VOLF LENKA	107
TURK FRANJO	63	ŽAGAR VOLF IVANA	108
MLAKAR ANTON	64	RESMAN FRANCISKA	109
MATKOVIĆ JOSIP	65	SEBALJ IVKA	110
ŽAGAR POLONA	66	ŠOŠTARIĆ FILIP	111
SASEM JOZEPINA	67	KOVAČ JULIJA	112
JANEŽ ALOJZ	68	MIHELIĆ VERONIKA	113

LOKNAR FRANC	114	MALNAR SEBASTIJAN	159
VOLF MALNAR IVANKA	115	ŠTIMAC IVAN	160
MALNAR POLONA	116	KOVAČ ANDREJ	161
MRLE KATARINA	117	VOLF M. ANA	162
TURK ANA	118	JANEŽ JOSIP	163
PAJNIĆ ANA	119	VOLF ANTON	164
ŠOŠTARIĆ JULKA	120	TURK FRANCEŠKA	165
SPEC VIKTOR	121	PINTAR DILIN	166
TURK BAVC MARGARETA	122	ZABUKOVEC FRANC	167
ŽAGAR APOLONIJA	123	MOLNAR PAVEL	168
VOLF JULIJANA	124	KRULIJE ANTON	169
KLIK MARIJA	125	MALNAR IVAN	170
ZBAŠNIK IVANKA	126	FRAGAR MARIJA	171
STARICA JOVANKA	127	MLAKAR IVAN	172
KLEPAC VICENC	128	VOLF BARBARA	173
ŠTIMAC ANA	129	KORITNIK JOSIP	174
KLAPAN LEOPOLD	130	LIPOVAC ANTON	175
ŽAGAR JOVANKA	131	ŽAGAR F. IVAN	176
BREŠČAK ANGELA	132	PAVLJIĆ IVAN	177
LEVAKOVIĆ KRISTINA	133	POZNAT ALI NEIDENTIFIKOVAN	178
PANTAR MARIJA	134	KULOVEC IVAN	179
ŠAFAR PAVEL	135	KLARIĆ JAKOB	180
VOLF ŽAGAR VERONIKA	136	ŽAGAR J. IVAN	181
BOBNAR KAROLINA	137	KROVAC MARIJA	182
KUKIĆ MARTIN	138	KLEPAC JOSIPA	183
TROHA HELENA	139	TOMAC ANA	184
ŽAGAR FRANČIŠKA	140	MALNAR KATARINA	185
ŠERCER MARIJA	141	PLANINC MARIJA	186
POJE OLGA	142	KLEPAC STEFAN	187
MOLNAR ANTONIJA	143	RAJEL MARIJA	188
KOVAČIĆ MARIJA	144	ROGORŠEK IVAN	189
TOMAC F. MARIJA	145	KOSOROG ANTON	190
FREBEŽAR MATILDA	146	SAFAR FRANČIŠKA	191
ŠTIMAC ANTON	147	ŽAGAR TURK VERONIKA	192
BURA SUNDIĆ MARIJA	148	MALNAR ANTONIJA	193
MIKLJUĆ HEDVIKA	149	CAR SILVESTER	194
JANEŽ J. FRANJO	150	PULIC FRANČIŠKA	195
FRANDUKAR JOSIP	151	LARSON SLAVICA	196
TURK MARKO	152	STRLE IVANKA	197
JURIŠIĆ SILIĆ MARIJA	153	MALNAR MILKA	198
TIUŠEK POLONA	154	BARENTINČIĆ MIRA	199
KASTELIĆ JOSIP	155	ŽAGAR NEVENKA	200
KOVAČ RUDOLF	156	TEKAVEC MARIJA	201
VUKELIĆ JOSIP	157	ČOP IVAN	202
ŠTIMAC MIHAEL	158	OZANIĆ JAKOB	203

VIDMAR KARLINA	204	KOVAČ M. FRANJO	249
JANEŽ MARIJA	205	ŠERČER ANTON	250
PAVLIN KOSOROG MARIJA	206	KOVAČ I. FRANJO	251
JANEŽ P. FRANJO	207	PRESLE IVANA	252
PERČIĆ ANTONIJA	208	TURK ALOJZIJA	253
GAŠPARAC JELENA	209	KORITNIK ANTON	254
OŽBOLT JOŽEFA	210	RESMAN Z. ALOJZ	255
FURLAN VLADIMIR	211	ČOP IVKA	256
DOLNIČAR RUDOLF	212	ŠTIMAC JAKOB	257
ŠTIMAC MARIJA	213	KRIŽ ANTON	258
ŠAFAR ANTON	214	JANEŽ REDE	259
MALNAR FRANČIŠKA	215	ŠTIMAC ANDRIJA	260
NAGLIČ LJUBICA	216	MUHVIČ POLONA	261
ŽAGAR ŠERČER JULIJA	217	VESEL MARIJA	262
ŠPEHAR JURIJ	218	GAŠPARAC MARIJA	263
LIPOVAC SLAVKA	219	OŽBOLT ERŽEN FRANICA	264
MALNAR MATIJA	220	REPAR DEBEVC MARIJA	265
DULC VERICA	221	ŽAGAR FRANICA	266
PETROVIĆ MARIJA	222	ŠTIMAC PAVLIČ ANA	267
VOLF HELENA	223	TURK MARIJA	268
BRESLE ALOJZIJA	224	SMOLE ANTON	269
MEDVED TOMAŽ	225	LIPOVAC ALEKSANDER	270
PINTAR MARIJA	226	LIPOVAC JURIJ	271
MIHELIČ JOSIPA MARIJA	227	MALNAR VERONIKA	272
POJE ANTON	228	KAČAR IVAN	273
ŽNIDARŠIČ FRANČIŠKA	229	JANEŽ STEFAN	274
PJANIČ DRAGICA	230	NAGLIČ NADICA	275
ŽBOLT TURK ANA	231	KLEPAC F. ANA	276
VOLF IVANKA	232	TUŠEK ALOJZIJA	277
MIHELIČ FRANKA	233	ŠKRAJNC ANA	278
PERIĆ IVAN	234	ŠTIMAC VLADIMIR	279
TOMAC I. ANA	235	JANEŽ IVANA	280
KOSOROG FRANICA	236	KUANČIČ SEBALJ MARIJA	281
JANEŽ P. FRANJO	237	TROHA ANA	282
LIPOVAC A. JOSIP	238	TURK MIKLIC IVANKA	283
TROHA FRANJO	239	TURK FRANC	284
TURK ANTON	240	LAKNAR ANICA	285
LIPOVAC LJUBA	241	KOSOROG BLAŽ	286
MAUHAR ĐORĐE	242	MRLE FRANČIŠKA	287
ŽAGAR JAKOB	243	RESMAN ĐORĐE	288
PAJNIČ JOSIP	244	KOVAČ IVAN	289
TURK PETER	245	OŽBOLT NIKOLINA	290
LUPANČIĆ JOŽE	246	CELAN MIJO	291
ČELAR JOŽE	247	LIPOVAC IVKA	292
ZBAŠNIK MARIJA	248	PUCIHAR LUDVIK	293

MLAKAR ALOJZIJA	294	JANEŽ MARICA	339
ZBAŠNIK KRISTINA	295	MAUHAR MATIJA	340
ŽAGAR VALENTIN	296	OŽBOLT IVKA	341
MIKLIC NEŽA	297	KLEPAC FRANJO	342
ŽURGA MARIJA	298	ŽAGAR J. FRANJO	343
TROHA MARIJA	299	DRAGIĆEVIĆ IVAN	344
MALNAR J. ANTON	300	ŠTIMAC JURAJ	345
OŽBALT JURAJ	301	MARKOVIĆ ANTON	346
STRTE FRANČIŠKA	302	TROPE IVKA	347
ZABRAŠEK MOHOR	303	MLAKAR VINKO	348
TOMAC P. JULKA	304	ŠOŠTARIĆ ALOJZIJA	349
TURK F. JOSIP	305	TURK VJEKOSLAV	350
GRAJS IVANA	306	MALNAR J. IVAN	351
TEOMAK FILIP	307	TURK FRANICA	352
TURK LEVIN	308	TROHA I. IVANKA	353
POJE ANA	309	POJE FRANICA	354
OŽBOLT TURK IVANKA	310	GLAS TURK IVKA	355
ŽAGAR NEŽA	311	KLEPAC V. FRANČIŠKA	356
LIPOVAC MALNAR ZORA	312	KLEPAC I. FRANČIŠKA	357
KOVAČ ČOP ANA	313	SIMPRIĆ SLAVKO	358
TUŠEK RUDOLF	314	MUHVIĆ JOSIP	359
MUHVVIĆ MILENKO	315	KOVAČ LAKOTA MARIJA	360
BARTOL MARIJA	316	MAUHAR ŠTIMAC MARIJA	361
KLEPAC VINKO	317	ŽAGAR OLGA	362
DEBAR MARIJA	318	ŠOŠTARIĆ ANA	363
ŽAGAR MAKSIMILIJAN	319	BOLTEŽAR JANEZ	364
PAJNIČ ANTON	320	TOMAC A. JOSIP	365
TOMAC VINKO	321	RESMAN MARIJA	366
TOMAC NEŽA	322	BRAJDIC MARIJA	367
TROHA SLAVA	323	REZEDE ANDREJ	368
MRLE MARIJA	324	TONKI MARIJA	369
HUDOLIN ALOJZ	325	KLEPAC J. JOSIP	370
HUDOLIN ANGELA	326	LAVARD ALOJZIJ	371
MARKOVIĆ NEŽA	327	ŽITNIK ALOJZIJA	372
ERŽEN PETAR	328	TOMAC D. JOSIP	373
KNAVS FILIP	329	LIPOVAC FRANCA	374
JANEŽ IVAN	330	PURKAT FRANČESKA	375
ŽAGAR G. FRANJO	331	KOSOROG IVAN	376
TROHA ANTON	332	KAVALIR FRANČIŠKA	377
BREZIC ANTON	333	VRČESAN MARIJA	378
ŠEBALJ ANTON	334	ZUPANČIČ LUDVIK	379
LANTAR GRGA	335	VOLF MARIJA	380
MAUHAR PAVAO	336	KORITNIK JOŠKO	381
MIHELIĆ FRANČIŠKA	337	ŠOŠTARIĆ ANTON	382
ERŽEN ANTON	338	JANEŽ KARLINA	383

ŠTURK PAVLINA	384	PAVKOVIĆ MARIN	419
GORNIK KATARINA	385	FRANIĆ ANTE	420
MIKLIĆ HUDOLIN HELENA	386	LIMBOIĆ LIMBO	421
KLEPAC JULIJA	387	LOVRIĆ BOŽO	422
JELENC MATIJA	388	BOSIĆ ŠPIRO	423
KOŠMIDAR MARIJA	389	CERAB MARIN	424
MOLNAR MARCEL	390	URBANC JOŽE	425
KLEPAC SREĆKO	391	GLAVAN PETAR	426
ŠTIMAC ANTON	392	BLATANČIĆ ANTON	427
POJE ANTON JOSIPA	393	MAMUT PAŠKO	428
KLEPAC P. ANA	394	ŠUBELJ IVAN	429
MALNAR FRANJE IVAN	395	MAJSTOROVIĆ JOSIP	430
JANEŽ ANTON	396	MUŠTRA IVAN	431
DRAGIĆEVIĆ R. IVAN	397	HOĆEVAR FRANC	432
MALNAR STANKA	398	MIHEVEC FRANJO	433
POZNAT ALI NEIDENTIFIKOVAN	399	GOLOB MATVEŽ	434
ŠTIMAC Š. MIHAEL	400	HEĆEVAR ALOJZ	435
ŠTIMAC P. ANTON	401	ROSIĆ EUGEN	436
JANEŽ JULIJANA	402	DUĆINA JOSIP	437
ŠTIMAC JAKOB	403	HUMAR VINCENC	438
TROHA A. IVAN	404	RUGELJ ALOJZ	439
MALNAR PETER	405	SUHI MARIJAN	440
HUDOLIN FRANCA	406	PERIŠIĆ MILIVOJ	441
VOLF A. POLONA	407	KLUN JOSIP	442
PAVLIČ J. ANA	408	PAŠTAR JOZO	443
ČOP IVKA	409	BOSNIĆ JOVO	444
NAGODE MARIJA	410	HUDOROVIĆ ANTON	445
MEHLE JOŽE	411	PARČINA MARIJAN	446
HUDEREVAČ KARLO	412	GAČNIK ALFONZ	447
MALOVRH ERVIN	413	DVOJMOČ JOŽE	448
ŠKERLJ JOŽE	414	OREHEK FRANC	449
ZBAŠNIK FRANJO	415	PLEVANČ JOSIP	450
TROHA LOVRENC	416	MAHNIČ ANTON	451
LUKANIĆ KATARINA	417	URBAS IVAN	452
SETKA ANTE	418	HENIGMAN FRANJO	453

SPOMEN KOSTURNICA SANSEPOLCRO

Nekoliko dana posle Gonarsa 15. decembra 1973. svečano je otvorena spomen-kosturnica Sansepolcro (Sansepolkro) u kojoj je sahranjeno 443 od ukupno 1.800 Jugoslovena palih, umrlih i nestalih u toku NOR 1941-1945. na teritoriji severne i centralne Italije (bez područja Trsta i Gorice, Gonarsa i Udina, i zatim Rima i ostrva u Tirenском moru). U ovom mestu već su bila sahranjena 22 pala i umrla građanina Jugoslavije, dok je na dva obližnja groblja susedne opštine Anghiari bilo 107 sahranjениh jugoslovenskih interniraca iz koncentracionog logora Renići.

Navodimo još nekoliko mesta u kojima su nađeni posmrtni ostaci Jugoslovena.

PERUGIA	31	VALLE CASTELLANA-TERAMO
POGGIODOMO-PERUGIA	15	LORETO APRUTINO
CASCIA-PERUGIA	1	PESCARA
FOLINGNO-PERUGIA	9	PENNE-PESCARA
MONTELEONE DI SPOLETO-PERUGIA	2	FARINDOLA-PESCARA
FOLIGNO	1	ORTONA-PESCARA
COLFIORITO-FOLIGNO	34	CHIETI
SPOLETO	7	TOLLO-CHIETI
ASGUASPARTA-TERNI	1	SULMONA
ASGUAVIVA	1	BADIA DI SULMONA
PETRELLA SALTO-RIETI	2	CASALBORDINO
L'AGUILA	5	AVERSA
ATELLI-AGUILA	1	PREZZA
ROCCA DI CAMBIO-AGUILA	1	SANTA CROCE
TERAMO	3	TREMITI-ISOLA
COROPOLI-TERAMO	1	

PALI I UMRLI

Na kosturnici su zabeležena sledeća imena:

ADŽIMURTOVIĆ TASIN	ANTIĆ PETAR
AGRIŠIĆ LUDVIK	AREPIEV ALEKSANDAR
AKSENTIJEVIĆ MIHAJLO	ARISOVIĆ ŠABAN
ALBANEZE JOSIP	ARSENIĆ RADOVAN
ALEKSIĆ MIODRAG	ARSIĆ PETAR
ALIČAJIĆ MEHMED	
ANČIK ANTON	BABIĆ MARIJA
ANDRIJAŠEVIĆ GOĆIN	BABNIK ANTON
ANGELIĆ NOVAK	BABNIK LUDVIK

BAJC JURIJ
BAJRAMOVIĆ AVRAM
BAJRAMOVIĆ ADEM
BAJUK JOŽE
BAMBIĆ ALOJZ
BAN ANTUN
BAN BRANKA
BAN EMILJA
BAN FRANC
BAN GABRIJEL
BAN PAVEL
BANAŠEVIĆ LJUBO
BANJEVIĆ MILJAN
BARAC FRANČESKA
BARBIĆ JOŽE
BARADA JOVAN
BARADA ŠIME
BARDAK ĐORĐE
BARETINČIĆ PAŠKO
BATUTA FILIP
BAUJIRIĆ BLAŽO
BEČAJ FRANC
BEĆAREVIĆ VERA
BEGIĆ VITOMIR
BEDALOV ANDRIJA
BELOŠEVIĆ DANILO
BELJAN PAVAO
BEVC FRANC
BIGA SAVO
BJELADINOVIĆ NIKOLA
BLATNIK MIHAEL
BOGDAN STANKO
BOHINC BORIS
BOJIČIĆ GOJKO
BOJOVIĆ JANKO
BOJOVIĆ SAVA
BOKAN MITAR
BONČINA ANTON
BOLAFFIO VIKTOR
BORDON DUŠAN
BORKOVIĆ STANIŠA
BOSNA ZUITA
BOSANAC ĐORĐE
BOSNIĆ NADIJA
BOVIĆ TOMO
BOŽIĆ VIKTOR
BOŽIČKOVIĆ NIKOLA
BOŽOVIĆ RADOVAN
BRAJAN MARIJA
BRAJOVIĆ JANIĆIJE
BRANICA SREĆKO
BRADEŠKO ANTON
BREŽAC ĐINO
BROZ ĐORĐE
BUBLE STEFAN
BUDISAVLJEVIĆ MANE
BUKVICA SAVO
BULATOVIĆ LESO
BULATOVIĆ BATRIĆ BAČO
BULATOVIĆ RADOVAN
BREZOVAR JOŽE
BREZOVAR IGNAC
BOŽNAR IVAN
BREVEC LEOPOLD
BUTALA JOŽE
CEMOVIĆ PANTO
CENTA STANISLAV
CEROVIĆ MALIŠA
CETINSKI IVAN
CHIARICRIN EDERINA
CIMPERMAN KAREL
CIMPRIĆ PETER
CIPELKA MARKO
CIPRIANO CIPRIOTI
CRNČEVIĆ BLAŽ
CRNKOVIĆ SLAVKO
CRUCVIĆ SAVO
CUROVIĆ MATE
CVETKOVIĆ ALEKSANDAR
ĆUIĆ ILIJA
ČAVOR SAVO
ČELEZNICK CIRIL
ČINKOLE JOŽE
ČIŽEK KLOTILDA
ČOKORILO VASILije
ČOK ANDRIJA

ČURIČEVIĆ BLAŽO
ČURIČEVIĆ VASO

DABANOVIĆ VELIŠA
DABŽIJEVIĆ VIDOSAV
DARČEVIĆ MARKO
DABOVIĆ JOVO
DEJAK ALOJZ
DEKIĆ NEDELJKA
DESPALIJ PAVLE
DIMITROV JOSIP
DIONLIĆ MIHAILO
DOLES PAVEL
DOLGAN MILAN
DOLINAR JANEZ
DELMOVIĆ JANEZ
DOLOVAC VUJICA
DORDOVIĆ STOJADIN
DORNIK IVAN
DRAŠKOVIĆ MILAN
DRAŠKOVIĆ VUKOTA
DRENOVAC SVETOZAR
DRGLIN JANEZ
DUBIĆ STOJAN
DUBROVIC GULJELMINA
DUGOPOLJEC NIKOLA

ĐEKIĆ STOJAN
ĐOKIĆ MILAN
ĐONLIĆ MIHAILO
ĐORĐE „JUGOSLOVEN“
ĐORĐEVIĆ ANDĚLKO
ĐORĐEVIĆ BOŽIDAR
ĐORĐEVIĆ TRAJKO
ĐUBROVIĆ LJUBO
ĐUKANOVIĆ SPASOJE
ĐURĐETOVIĆ PETKO
ĐURKOVIĆ LJUBOMIR

ERCEGOVIĆ VLADO
ERSENI JOVAN
ERŽEN JOŽE

FAKIN ALOJZ
FILIĆ FAZA

FILIPović IVO
FILIPović VOJO
FLAK HENRIK
FLEBAN FRANC
FRANCELJ JANEZ
FRANCHETTI ZDENKO
FRANIŠIĆ ĐURO
FUGINA JOŽE

GALIĆ IVAN
GALOVIĆ VOJTEH
GARVAS ANTON
GAŠIĆ RISTA
GEGELE ALOJZ
GENTIĆ MILUN
GERJOL FRANC
GERMEK ANTON
GEZOVIĆ MIŠO
GOJKOVIĆ
GOLIK IVAN
GOLDI ANDĚLKO
GOLUBOVIĆ DUŠAN
GOLUBOVIĆ S. DUŠAN
GOLUBOVIĆ RADOSAV
GOMBAŠ ANSELMO
GORENČIĆ FRANC
GORNIK IVAN
GRAHEK JAKOB
GRDEŠIĆ JANEZ
GREGORIĆ ALOJZ
GREGORIĆ FRANC
GREGORIĆ JELENA
GRKOVIĆ TRIFUN
GRM ANTON
GUZINA DUŠAN

HAJRIZOVIĆ ŠABAN
HALJE VIDAK
HASAN BLETA
HOLZER JOVAN
HOMAN IVAN
HOTIĆ HAMZA
HRIBAR JANEZ
HRIBERNIK ANTON

ILIĆ ILIJA	JUGOSL. - SRBIN „NAJDA”
ILIĆ LJUBINKO	JURAGA FRANE
ILIĆ MIHAJLO	JURAGA STIPE
ILIĆ NATALIJA	JURCA ROMAN
ILIĆ VLADIMIR	JURIĆ GEROLAMO
INIĆ MILE	JUVANČIĆ ANTON
IPSA MARINA	JURJEVIĆ VINCENC
ISIDOR	
IVANOVIĆ ILLJA	KADOVIĆ MUSIJA
IVANOVIĆ MARIJA	KADRI LATIF
IVANOVIĆ NEMANJA	KALAR JOŽE
IVANOVIĆ PETAR	KALUŠEVIĆ PETAR
IVKOVIĆ STEVAN	KALEZIĆ RADOMIR
	KAMP
JADOSLAV LIPCKA	KARJOLIĆ MIKULA
JANC IVAN	KASTELIC ANTON
JANČI MARKO	KATOVIĆ DOBRISAV
JANKOVIĆ JAKOB	KAVCIĆ JOSIP
JADRIJEVIĆ JOVANKA	KAVŠEK KAROL
JAŠAREVIĆ ĐEMAIL	KAMEŠEVIĆ IVAN
JEHOVNIK JANEZ	KENDA FRANC
JELENC ANTON	KETOVIĆ PERO
JERMAN JOŽE	KIREM FRANC
JERNEJŠIĆ ANDREJ	KLARIĆ JAKOB
JORDAN FRANC	KLEŠEVIĆ GOJKO
JOŠOVIĆ JANKO	KLEMENČIĆ JOŽE
JOVANOVIĆ ERGE	KLJUČEVŠEK ALFRED
JOVANOVIĆ TOMO	KMET VINKO
JOVIĆ DANA	KNEŽEVIĆ BRANKO
JOVOVIĆ PETAR	KNEŽEVIĆ GLIGO
JUGOSLOVENSKI PARTIZAN	KNEŽEVIĆ GOJKO
JUGOSLOVENSKI PARTIZAN	KOJIĆ MIRKO
JUGOSLOVENSKI PARTIZAN	KOLAR BRUNO
JUGOSLOVENSKI PARTIZAN	KOLAŠINAC RISTO
JUGOSLOVENSKI PARTIZAN	KONESTARO POLDE
JUGOSLOVENSKI PARTIZAN	KONČAR DUŠAN
JUGOSLOVENSKI PARTIZAN	KONČAR S. DUŠAN
JUGOSLOVENSKI PARTIZAN	KONČAR FRANC
JUGOSLOVENSKI PARTIZAN	KONČAR JOVAN
JUGOSLOVENSKI PARTIZAN	KONČAR NEŠO
JUGOSLOVENSKI PARTIZAN	KONČAR MILE
JUGOSLOVENSKI PARTIZAN	KONČAR ALFAUR
JUGOSLOVENSKI PARTIZAN	KONČAR ALFONZ
JUGOSLOVENSKI PARTIZAN	KOPRIVICA SIMO
JUGOSLOVENSKI PARTIZAN	KORELC FRANJO

KOROŠEC STANKO
KOS IVAN
KOSANoviĆ DUŠAN
KOSANoviĆ MITAR
KOŠMRLJ ANTON
KOSTIĆ ERNEST
KOSTIĆ KONSTADIN
KOŠIR FREDERIK
KOVAČ STANKO
KOVAČ RUDOLF
KOVAČEVIĆ MILAN
KOVAČEVIĆ MILUTIN
KOVAČEVIĆ NANKO
KOZMAN IVAN
KOŽELJ ALOJZ
KRAJNIK ORZOLA
KRASTI OLIV
KRETNiĆ ANTE
KRIŽMAN ALOJZ
KRKOViĆ MARTIN
KRNEC ANTON
KRSTiĆ SERALJIN
KUC MILOJE
KUČAN KARLO
KUSTUDiĆ JOVAN
KUZMANoviĆ MILOŠ
KUZNICOV SERGEJ
KRžiĆ JANEZ

LABOViĆ DUŠAN
LALMAJNAR JOŽE
LALiĆ DUŠAN
LALiĆ VIDAK
LANZEDIĆ MIHAjLO
LAZNIK JOŽE
LAZoViĆ KRSTO
LARIG JAKA
LAVRIĆ JURE
LAViC EMILjA
LEKOViĆ KRSTO
LEKOViĆ STEVAN
LEKOViĆ STANKO
LEMaiĆ EGLIO
LESKOvac JANEZ
LEŠNJAK JAKOB

LINiĆ JOSIP
LOKAR MILOŠ
LOGAR ALBERT
LONGAR IVAN
LOViĆ MIHA
LOVŠIN DRAGO
LOPićiĆ MARKO
LOPićiĆ MILO
LOZOViĆ KRSTO
LUBIANA MARIJA
LUČiĆ RADOjICA
LUKEZ HENRIK
LUNDER ANTON
LUNDER FRANC
LUKŠE VILKO

LJOLJA ANDREJ
LJUBićiĆ MILAN
LJUBiĆ MILAN

MADON ALBERT
MAJOč STEVAN
MAKUŠAC STANISLAV
MAGOČEViĆ RADOMIR
MALEŠ MARKO
MALNAR IVAN
MALNAR MIRA
MALiŠiĆ
MANFREDA ANDREJ
MANTANOViĆ FRANČESKA
MARAViĆ MAKa
MARIANI SVERATE
MARIČEViĆ DUŠAN
MARIČiĆ RADOjICA
MARIKOZULiĆ MAURICjO
MARINCELj IVAN
MARKOViĆ ALEKSANDAR
MARKOViĆ GRGO
MARKOViĆ MIKETA
MARKOViĆ RADIVOjE
MAROViĆ BLAžO
MARTINOViĆ BOžIDAR BOžO
MATiĆ DUŠAN
MARTINOViĆ GRIGORIjE

MARTINOVIC JOVAN	MIŠKOVIC J. MARKO
MARTINOVIC LOVRO	MIŠKOVIC R. MARKO
MARTINOVIC VASO	MODRIJAN IVAN
MARSOLO MARIJA	MOLNAR ISIDOR
MARZOVIĆ ALEKSANDAR	MRKELA BRANKA
MATAHU JON	MURN RUDOLF
MAVRVIC ANDREJ	NEPOZNATI CRNOGORAC
MAVRIN PETER	NEPOZNATI CRNOGORSKI PARTIZAN
MAVRINAK ŽELJKO	NEPOZNATI CRNOGORSKI PARTIZAN
MEDEN IVAN	NEPOZNATI CRNOGORSKI PARTIZAN
MELC LUDVIK	NEPOZNATI JUGOSLOVEN
MENCAM ADOLF	NEPOZNATI JUGOSLOVEN
MESHOVIĆ ŽIVOJIN	NEPOZNATI JUGOSLOVEN
MEŠE FRANC	NEPOZNATI JUGOSLOVEN
MIHAJLOVIĆ DRAGOLJUB	NEPOZNATI JUGOSLOVEN
MIHAJLOVIĆ DRAGUTIN	NEPOZNATI JUGOSLOVEN
MIHAJLOVIĆ PETKO	NEPOZNATI JUGOSLOVEN
MIHAJLOVIĆ SPASO	NEPOZNATI JUGOSLOVEN
MIHELIC FRANC	NEPOZNATI JUGOSLOVEN
MIHEVC JAKOB	NEPOZNATI JUGOSLOVEN
MIČETA JOVAN	NEPOZNATI JUGOSLOVEN
MIĆUNOVIĆ MILAN	NEPOZNATI JUGOSLOVEN
MIJALOVIĆ MILE	NEPOZNATI JUGOSLOVEN
MIJAT ANTUN	NEPOZNATI JUGOSLOVENSKI
MIJOVIĆ SAVO	PARTIZAN
MIJUŠKOVIĆ VASO	NEPOZNATI JUG. PARTIZAN
MIKETIĆ JANKO	NEPOZNATI JUG. PARTIZAN
MIKŠIĆ PETAR	NEPOZNATI JUG. PARTIZAN
MILADINOVIC STANKO	NEPOZNATI JUG. PARTIZAN
MILANOVIĆ BRANKO	NEPOZNATI JUG. PARTIZAN
MILANOVIĆ ILIJA	NEPOZNATI JUG. PARTIZAN
MILANOVIĆ VELJKO	NEPOZNATI JUGOSL. VOJNIK - RATNI
MILENKOVIC DUŠAN	ZAROBLJENIK
MLETOVIĆ RADOVAN	NEPOZNATI PARTIZAN
MILOŠ JELIĆ	NEPOZNATI PARTIZAN STUDENT
MILOŠEVIC DRAGOLJUB	NEPOZNATI PARTIZAN ŽELJEZNIČAR
MILOVIĆ TROJAN	NEPOZNATI PARTIZAN „LUIDINO”
MILUTINOVIC MILIVOJE	NEPOZNATI ŠTEFAN
MILUTINOVIC STEVAN	NEPOZNATI LORENCO
MILJEVIĆ OBRAD	NEPOZNATI PASKVALE
MILJKOVIC MILE	NEPOZNATI
MINIĆ JELISIJE	NEPOZNATI
MIRKOVIĆ TRIFUN	NEPOZNATI
MITIĆ SVETISLAV	NEPOZNATI
MITROVIĆ TRAJKO	NEPOZNATI

NEPOZNATI	PETROVIĆ ANTE
NEŠKOVIĆ ŽIVOJIN	PETROVIĆ KATARINA
NIKIĆ LUKA	PETROVIĆ BONAVENTURA
NIKOLIĆ BLAGOJE	PETROVIĆ DRAGO
NIKOLIĆ JOVAN	PETROVIĆ MARKO
NIKOLIĆ MILAN	PETROVIĆ NIKOLA
NIKOLIĆ STANIMIR	PETROVIĆ VLADO
NIKOLIĆ TASA	PETROVIĆ ŽIVOJIN
NOVAK FRANC	PERŠE RUDOLF
NOVAK JOŽE	PICELJ LEOPOLD
NOVAK VOJIN	PILČIĆ PAVA
NUNEC OSKAR	PINTAR FRANC
OBLAK IVAN	PIRC ALOJZ
OBLAK MIHA	PLANINEC FRANC
OGANIĆ KARLO ALBERT	POJE ALOJZ
OKOREN JOŽE	POJE IVKO
OLIĆ MARKO	POLENIK FRANC
OSREDKAR FRANC	POPIVODA SAVO
OSVALD JOSIP	POPOVIĆ BLAGOJE
PALES JAN	POPOVIĆ LUKA
PAJUNIĆ BARBARA	POPOVIĆ MILORAD
PANTELJČ KARLO	POPOVIĆ MILORADA
PANTIĆ ŽIVOMIR	MILORAD
PANJEVIĆ MANE	POPOVIĆ DRAGO
PARTIZAN IZMAEL	POSPINI ĐORĐE
PARTIZAN PETAR	POTOČNIK EMIL
PARTIZAN VLADIMIR	POTOKAR ALOJZ
PAVIĆEVIĆ NOVO	PRAMOVIĆ JOSIP
PAZZELI IVO	PRISTAVEC ANTON
PEĆE DANTE	PRISNIĆ PETAR
PEKLAJ JAKOB	PROSEN FRANC
PEJANOVIĆ RATKO	PUCELJ JANEZ
PELEVĆ ŽIVKO	PUMPALOVIĆ PANTO
PEČJAK DOMINIK	RADIŠIĆ ČEDOMIR
PEJOVIĆ MILIVOJ	RAĐOVANOVJI ĐOKO
PEKEĆ ĐURO	RADUNOVJI DURO
PERUŠIĆ AMALIJA	RAĐOVANOVJI RADOVAN
PERUŠ STEFAN	RAJANOVJI BRANKO
PETIĆ LJUBOMIR	RAJIĆEVJI JOLE
PETIJEVIĆ TAJO	RAJIĆ ARHIBALD
PETRANOVIĆ MARIJA	RAKİĆ MILAN
PETRIĆ AVGUST	RAJKOVIĆ TIHOMIR FRANKO
PETRIĆ MILE	RASTELIĆ ANTON
	RATKOVIĆ ALEKSA

RAJKOVIĆ ANDRIJA
REDINOVIC SAID
REDŽEPOVIĆ DŽABIR
RELJEC ROMANA
RELJEC BARBARA
RELJEC MARTIN
RELJEC MATILDA
REMENARIK KAROL
RIBIĆ JOSIP
RIDAVEC JULIJAN
RISTIĆ RISTA
ROGANOVIC RADOVAN
ROGELJ JOŽE
ROSIĆ ALBINA
ROSMANIĆ ĆELESTINA
ROŽIĆ KATARINA
RUBINIĆ VINČENC
RUSIĆ MARČELA
RUSITOVIĆ BISLJIM
RUŠEMOVIĆ RUSTEM

SAIN STANISLAV
SAMOHOD MIKULA
SAVIĆ JOVAN
SAKSIDA JOŽEFA
SCHEBAN TOMAŽ
SEHOVIĆ ANA
SCHILAZ MATIJA
SEME FRANC
SEPIN JOSIP
SIJEKE PETROVIĆ RADOMIR
SILIĆ FRANKO
SINOBAD DIOMIRA
SIMONIĆ MARTIN
SIMIĆ BRANKO
SIMIĆ MILUTIN
SIMIĆ SAVA
SIMIĆ STOJADIN
SINTIĆ JANEZ
SIRAJ VJEKOSLAV
SIRK ANDEL
SKILJEVIĆ MAKSIM
SLAVEC HENRIK
SKOTELJ FRANC
SLOVŠA IVAN
SKOČIĆ NIKOLA

SKOK JOSIP
SKRAJNAR ALOJZ
SKOF JAKOV
SKUBE MARTIN
SMIGLIĆ STEVAN
SMRTNIK ALOJZ
SMRTNIK JAKOB
SPIVAK CIMIK
SRBLJAK OBRAD
SRZENTIĆ DANILO
STALETOVIC JOVAN
STANČIĆ ANTONIJA
STAMATOVIĆ MILOVAN
STAMATOVIĆ SAVO
STANIMIROVIĆ BORislav
STANISAVLJEVIĆ DRAGOMIR
STANISAVLJEVIĆ M.
STANIŠIĆ BRANKO
STANKOVIĆ STOJAN
STANOJEVIĆ PETAR
STANOJKOVIĆ JOLE
STAREŠINIĆ MATIJA
STEIMBAK JOŽE
STEMBERGA DOMENIK
STEMBERGA VIKTOR
STEVIĆ DUŠAN
STIGLIĆ VILMA
STOJANOVIC MILOVAN
STOJANOVIC VOJISLAV
STOJILJKOVIĆ TRAJKO
STOJKOVIĆ FILIP
STOJKOVIĆ M. FILIP
STOJKOVIĆ VELIMIR
STOŠIĆ MLAĐEN
STRLE FRANC
STRUBIĆ FRANC
STRUGAR MARKO
STRUPNIK JURIJ
STUDEN NIKOLA
SUSOJEVIĆ BOGOSLAV
SUZZI JOVAN
SVETE JOŽE

ŠANKO MARKO
ŠAROVIĆ VELJKO
ŠIJAKOVIĆ NIKOLA
ŠKOF IVAN

ŠKOF JAKOV
ŠKRABA JAKOV
ŠKRK ŠTEFAN
ŠOĆ BRANKO
ŠTANGELJ ANTON
ŠTIMAC JOSIP
ŠTRUBELJ MARTIN
ŠTRUBELJ IGNAC
ŠTANBAH JOSIP
ŠURK ANTON

TASIĆ TIMENS
TAVČAR STANISLAV
TEODOSIJEVIĆ RADOJICA
TEVČIĆ FRANC
TEKAVEC FRANC
TIBLIJAS MARIJA
TIJANIĆ MILORAD
TIŠMA GAVRE
TOMAŠIĆ ANTON
TOMOVIĆ MILAN
TOMŠIĆ FRANKA MARJAN
TRAJKOVIĆ STOJADIN
TRDAN JOŽE
TREBŠE MILAN
TRISPERE MILIVOJ
TROSELI JOSIP
TROŠELJ IVANKA
TURK LADISLAV
TURK RAFAEL
TURK STANISLAV
TUTOVIĆ JUMES
TUZOVIĆ KAPLAN
TRUMBIĆ ANTE

UDOVČ JANEZ
UJČIĆ MARIJA
UNETIĆ RUDOLF
URBANC LADISLAV
URBANC JANEZ

VAJDI ADOLF
VALAR IVAN
VALENTINČIĆ JANKO
VALENČIĆ BRANKA

VALENTI MARIJA
VARDA ILIJA
VASTIĆ NIKOLA
VEGELJ JOŽE
VELIKOVIĆ BRANISLAV
VELIČKOVIĆ SERAFIM
VERBANAC ALBINA
VERCE ANTON
VERGO VINCENC
VERŠIĆ ZVONKO
VINKOVIĆ NIKOLA
VIRŠ ANDREJ
VISJANOVIĆ DAVID
VLADOVIĆ
VLAHOV ANTE
VOCCETU ALBIN
VODIČAR JOŽE
VOESCA JOSIP
VOVK ALBIN
VRANEŠIĆ JOŽE
VRANIĆ AVGUST
VRŠIĆ KRSTO
VRŠIĆ PAŠKO
VRŠIĆ MATE
VUKIČEVIĆ MILOŠ
VUČKOVIĆ PETAR
VUČUROVIĆ LJUBOMIR
VUJAČIĆ DUŠAN
VUJAKLJIA BRANISLAV
VUJISIĆ TODOR
VUJOŠEVIĆ PETAR
VUJOVIĆ BOGOLJUB
VUJOVIĆ RATKO
VUJOVIĆ JOVICA
VUKADINOVICI PETAR
VUKADINOVICI SPASOJE
VUKAŠINOVICI MANOJLO
VUKIĆ NIKOLA
VUKMIROVIĆ MILAN
VUKOJČIĆ IVAN
VUKOVIĆ RADOJE
VUKSANOVICI MARKO
VELKAVRH JOŽE

ZADRavec VINKO
ZANULović DANTE
ZAVAŠNIK JANEZ

ZDRAVKOVIĆ STEVAN
ZIBER JOŽE
ZOPOVIĆ MILO
ZORETIĆ ANGEL
ZULIČ JANEZ
ZUPANČIĆ DUŠAN
ZUPANČIĆ SIVESTER
ZVICER MIRKO

ŽAGAR VALENTIN
ŽAVBI PAVEL
ŽIGALOV PETER
ŽIVANOVIĆ RADOSAV
ŽIVKović LJUBOMIR
ŽIVKović MATE
ŽUJEVIĆ VITOMIR
ŽUPEC ANTON

NESTALI

ABDOVIĆ HAJRO
ADAMIĆ JUST
ADEMOVić ŠUĆRO
ADROVIĆ JUSUF
AJDUKović FABIJAN
AJUTANOV MIJO
ANČIĆ ANTE
ANTIĆ JOSIP
ANTONIĆ JOŽEF
ANTONIKAR ANTE
ALBIJANIĆ ĐOKO
ALEKSIĆ R. MILORAD
ALESIĆ AUGUSTIN
AKSENTIJEVIĆ MIHAJLO
ABROŽIĆ STANISLAV
ANTONIĆ STANKO
ANZIĆ IVAN
ARANĐELOVIĆ DOBRIVOJE
AREŽINA UROŠ
ARKO FRANC
ARKO MIRKO
ARMUŠ VUKOTA
ARSENIĆ DUŠAN
ARSENIN LAZAR
ARSIĆ MILOVAN
ARSIĆ STOJAN

BABIĆ JOVO
BABIĆ NIKOLA
BACA JOKA
BAČ RAME
BAČAREVIĆ VERA

BAJC IVAN
BALECI IAN
BALIĆ MILOŠ
BAN ALOJZ
BAN JOSIP
BAN M. JOSIP
BAN MATILDA
BAN VENCESLAV
BAN LJ. VENCESLAV
BANIĆ PAVLE
BARA JOSIP
BARANOVIĆ GORDANA
BARIČEVIĆ IVAN
BARJAMOVIĆ AVRAM
BARTETOVIĆ MILISAV
BASEKIĆ NIKOLA
BATKović ALEKSANDAR
BATORINA NIKOLA
BAUER BOGDAN
BAVCON JOSIP
BAVČAR MARIJA
BEDENE BOGOMIR
BEGO MILOŠ
BELETIĆ ALBIN
BELOŠEVIĆ DANILO
BELJAC STANKO
BENČIĆ IVANA
BENČINA ANTON
BESIĆ JOSO
BEVK RUDI
BEZINA TASKA
BITIN EDVARDA

BIJADER MARTIN	BULAJIĆ RADE
BIJELIĆ RATKO	BULATOVIĆ JAGOŠ
BILIĆ MATE	BULATOVIĆ VOJIN
BILIĆ MARIN	BULATOVIĆ BOŽO
BIMERMAN IVAN	BULJ MARKO
BLAŽEVIĆ LINĐI	BULJEVIĆ STEVAN
BLAŽINA JOZO	BUNIĆ MIROSLAV
BNEZINA JOSIP	BUPJIĆIĆ BOŠKO
BODRUŠIĆ GOJKO	BURA STJEPAN
BODUL SLAVOMIR	BURIĆ STJEPAN
BOGATELJ ANTON	BURUL MARIJA
BOGDAN IVAN	BUSTINA ANTE
BOGDANOVIĆ VLADIMIR	BRAJER VID
BOGDANOVIĆ VUKOSAV	BRAJNOVIĆ FRANE
BOHOVIĆ BOŽO	BRAJOVIĆ BRANKO
BOJANIĆ RADE	BRAJOVIĆ JANIĆIJE
BOJANOVIĆ PERO	BRATOVIĆ JOZO
BOJIĆIĆ BLAGOJE	BRAUN LJUDEVIT
BOJOVIĆ MIRKO	BRELIH FRANC
BOJČIĆ GOJKO	BRIŠKI IVAN
BOLJEVIĆ MILAN	CARIČIĆ PAVLE
BOMASIN MARTIN	CENČIĆ STANISLAV
BONIFER BONIFACIJ	CETINA DRAGO
BORIĆIĆ JOSIP	CIBER JOŽE
BOSNA SIMICA	COLJA ALOJZ
BOŠKOVIĆ IVAN	COTIĆ BOŽO
BOŽIĆ VIKTOR	CRNČEVIĆ BLAŽO
BOŽEGLAV KAROL	CRNČEVIĆ VASO
BOŽIĆIĆ BLAŽO	CRNIĆ ANTE
BOŽOVIĆ VASILJE	CRČIĆ DRAGICA
BREKO FRANC	CUCIĆ MIRJANA
BRELIH JULIJ	CURA ŽIRA
BRAJDIH JOŽE	CUROVIĆ ALEKSANDAR
BROSIĆ BORIS	CVETKOVIĆ PETKO
BRICELJ JANEZ	CVIJANOVIĆ NIKOLA
BUBAIĆ ALOJZ	ĆASEKIĆ NIKOLA
BUBELJ IVAN	ĆEROVACI BARTOLOMEJ
BUBLE GRGA	ĆIRIĆ ĆEDOMIR
BURLE PETAR	ĆORSO STEVAN
BUBONJA SIMO	ĆUJIĆ ILIJA
BUDIĆ RAFAEL	ČABRILLO DANILO
BUDINIĆ IVAN	ČADEŽ FILIP
BUDINJA VINČO	
BUJIĆ G.	
BULAJIĆ CVETKO	

ČALIĆ ANTE
ČAVLINA VASILJ
ČAVOR SAVO
ČERNE LEOPOLD
ČEVANIĆ ANTE
ČOP BARBARA
ČUDINA PETAR
ČUK PETER
ČUKIĆ ILIJA

DABIĆ DRAGOLJUB
DEBELJAK HERMAN
DEBELJAK LUDVIK
DEBELJAK STANISLAV
DEBEVC FRANC
DEKIĆ NIKOLA
DEKOLT SILVIA
DELIBAŠIĆ ANDRIJA
DELIĆ ĐORDIJE
DELIĆ JURAJ
DELIĆ NIKOLA
DEMARN VINKO
DEUTCH HILDA
DIGLIŠIĆ ALIJA
DIGMIĆ MIROSLAV
DIČEKO ANTON
DIMIĆ MILAN
DIMITROVIĆ SIMO
DIMNIK PETER
DIVE VIDAN
DOBRIĆ MILAN
DOBRKOVIC BOŽIDAR
DOBİŞLJEVIĆ VIDOSAV
DOLGAN JANEZ
DONČIĆ DORJAN
DOROŠKI RADIVOJE
DRAGIČEVIĆ ANTICA
DRAGOVIĆ
DRAŠKOVIĆ BRANKO
DRAŠKOVIĆ VUKOTA
DRECUN ĐURO
DRENOVAC SVETOZAR
DRAGOVIĆ ILIJA
DRAKULA STEVO
DROLE DANIELA

DROLE FRANC
DROLE MARIJA
DVORNIK TONČI
DUJMOVIĆ METOD
DUJOVIĆ DANICA
DULAKOVIĆ HALIL
DULIĆ LAZAR
DUNIĆ RADOVAN

ĐALJIĆ MILOŠ
ĐEKIĆ RELJA
ĐELIĆ MILAN
ĐELOŠEVIĆ SRETN
ĐOKIĆ ĐORDO
ĐOKIĆ JOVAN
ĐOKOVIĆ PANTELIJA
DORĐEVIĆ MILIĆ STEVAN
DORĐEVIĆ SVETOZAR
ĐUKIĆ AKSO
ĐUROVIĆ BLAGOTA
DURĐEVIĆ ARSA
DURĐEVIĆ IVAN

ERAKOVIĆ JOVAN
ERMAN JOVAN
ERMAN MALALAN
ERNOŽNIK KRISTINA

FABRIS FRANC
FATOVIĆ MATE
FILIĆ TASA
FILIĆIĆ IVO
FILIPČIĆ JOŽE
FILIPOVIĆ MARIJA
FILIPOVIĆ SPASOJE
FINCI ALFRED
FINCI AVGUSTINA
FINCI AVRAMA IZIDOR
FINCI IZIDOR
FINCI MARSEL
FIPERMAN KAROL
FIŠER VERA
FLAŽENGO JOSIP
FLEGO ĐENARO
FERLUGA JAKOV

FON VENCESLAV
FRANC KATA
FRANK ANTON
FRANKOVIĆ ANTON
FRANIĆ MARIJA
FUNDUK JOVO
FURLAN ANTON
FURETIĆ GAŠPAR
FURK MARIJA
FUŠTIĆ NEDELJKO „LALE“

GABRENJA IVAN
GABRE PETAR
GAČANA ŠIME
GAČINA JURE
GAMIZALJ DRAGUTIN
GAPIĆ JEFTO
GAROČIĆ BOGOLJUB
GAŠIĆ RISTO
GAVRILOVIĆ ĐORĐE
GAZAPI VLADO
GELETIĆ DURO
GLAVAN ANTON
GLAŽAR ALBIN
GLAŽAR MARIJA
GLUŠICA VASA
GLUTEŠIEVIĆ ALFRED
GOHAĆ JANEZ
GOLAC BRANKO
GOLEŠ MARA „BENCE“
GOLEŠ JOSIP „BENCE“
GOLEŠIĆ LUKA
GOLJA VALENTIN
GOLUBOVIĆ RADOSAV
GOLUPSKI JEVREM
GORJRP ŠTEFAN
GOMBAČ ALOJZ
GORNIK IVAN
GOSPIĆ I.
GRACIN JOSIPA
GREB SLAVKO
GRDEŠIĆ JANEZ
GREGORIĆ ALOJZ
GREGORIĆ FRIDRIK
GREGORIĆ VIKTOR

GREGOROVIĆ MARTIN
GRKOV JOKO
GRKOVIĆ TRIFUN
GRMEK ALOJZ
GRMEK JOSIP
GRUBELIĆ ROKO
GRUDEN STANKO
GRUDIĆ MILAN
GRUJA STIPE
GRUJIĆ LUKA
GRŽINIĆ IVAN
GVARISKO ANTON
GRUBERINIĆ DRAGO
GUBULović ĐUŠAN
GUJAŠEVIĆ ĐORĐE
GUZOJEVIĆ ĐORЂE

HADIPERIĆ BORIVOJE
HALIĆ TODOR
HATEŽIĆ STEFANIJA
HEGLER JANEZ
HERVERZ SUMAN
HOCHBERGER MAKSA
HOČEVAR FRANC
HODAK STIPE
HREŠČAK MILAN
HROSTIĆ OLIVO
HROVATIN JOŽEF
HUMAR ALOJZ
HUMAR MARIJAN
HUSAR HENRIK
HVALA JOŽEF

ILIĆ ILIJA
ILIĆ MILOMIR
ILIČKOVIĆ JOVAN
INDIĆ MILE
IVETIĆ LUKA
IVKOVIĆ IVAN

JANEŽ VLADIMIR
JANEŽ ANA
JANIĆ MILORAD
JANIJEVIĆ MILAN
JANKO TOMAŽ

JANKOVIĆ ANDREJ	KOPITARIĆ JOSIP
JANKOVIĆ JAKOV	KAPON NIKOLA
JANKOVIĆ F. JAKOV	KARALAC BERTO
JANJANIN MIRKO	KARALAC DRAGUTIN
JANJANIN Đ. MIRKO	KASETIĆ VEKOSLAV
JAPELJ ALEKSANDAR	KASTELIĆ JOŽEF
JARIŠEVIĆ JOSIP	KATAŠIN VOJKA
JAZBEC GUBOMIR	KAUFMAN JAKOV
JADREČIĆ IVAN	KAUFMANA JOSIPA
JELENC ANTON	KAVČIĆ ALOJZ
JELIĆ JOŽA	KAVČIĆ JOŽE
JERČIĆ KATARINA	KERTIN NIKOLA
JERMAN FRANC	KILICER JAKOB
JOKSIMOVIĆ LJUBO	KLANC MIHA
JOVANOVIĆ MILISAV	KLARIĆ DOME
JOVANOVIĆ TOMAŠ	KLAŠČEVIĆ RAJKO
JOVARIĆ PETAR	KLEPAC JURAJ
JOVIČEVIĆ LJUBO	KLEUT MIRKO
JOŠIĆ FRANC	KLISKA ILIJA
JUDNIĆ ALOJZ	KNEŽEVIĆ ĐURO
JULIĆ FRANKO	KNEŽEVIĆ SIMO
JURDANA JOVAN	KOCBEK ANTON
JUGOVAC ANDINA	KOCJANČIĆ VENCESLAV
JUGOVAC ANTON	KODRIĆ ZUHDIA
JURAJ MARINKO	KOFOL MIRKO
JURAŽEN MILE	KOHN JOSIP
JURETIĆ GAŠPAR	KOHN ALEKSANDAR
JURIĆ IVAN	KOHN ROZA
JURIĆ P. IVAN	KOMAC JOŽEF
JURIĆ JERE	KOMAC HENRIK
JURIĆ MIJO	KOMADINA LUKA
JURIČEV TOMO	KOMATINA PANTO
JURIŠEVIĆ FRANC	KONESTARO POLDE
JURIŠEVIĆ MATE	KONČAR JOVAN
JUZBAŠIĆ DRAGIĆ	KONGALDO PAVEL
KABILJO DANIJELA	KONTE MARIJA
KACIN CVETKO	KONJALJEVAC NEBOJŠA
KADMIROV ABDULAHMAN	KOMAN JANEZ
KALANJ JOVAN	KORENC RUDOLF
KALEŠEK JOŽE	KORNIGOJ V.
KALEZIĆ MILUTIN	KOROŠEC FRANC
KALUŽA FRANČIŠKA	KORUŠEVIĆ PETAR
KANSIN JOŽEF	KOŠIR FRIDERIK
KAOLINKOV JORDAN	KOSTIĆ BOJIĆ MRKOJE
	KOSTOVIĆ NOVICA

KOSTLIĆ ILJA	LAPAJNE VIKTOR
KOŠIR ANTON	LAPAJNE LOJZE
KOVAČ ANTE	LAVRENČIČ VIKTOR
KOVAČ STEFAN	LEKOVIĆ PETAR
KOVAČIĆ IVAN	LEKOVIĆ VOJO
KOVAČEVIĆ ĐORDIJA	LIPOVEC ŠTEFAN
KOVAČEVIĆ FRANJO	LOGAR IVAN
KOVRIĆ ANTON	LOVŠIN LUDVIK
KOZAR FRANC	
KRALJEVIĆ KATE	LJEŠEVIĆ IVAN
KRASULJA MILE	LJUBENČIĆ MILISAV
KRAŠEK AVGUST	LJUBOJEVIĆ BOŽO
KREGAR ALFONS	LJUITOVIĆ BRANKO
KRISTIĆ ANTE	
KRISTIĆ ANTON	MAHUR ANTUN
KRITEN NEDELJKO	MAGLICA JOŽE
KRIŽMAN EDO	MALEČKAR JOŽE
KRIŽMAN FRANC	MALJKOVIĆ MILOSAVA
KRLIĆ MIRKO	MAMULA RADE
KRLIĆ NIKOLE TRIFUN	MAMULA PETAR
KRNEL JOŽE	MANA ĐEMALJ
KRSTIĆ MILENTIJE	MANFREDA ANDREJ
KRSTULOVIĆ MINA	MANKE SLAVKO
KRUŠČIĆ LJUBOMIR	MARIĆ BUDE
KRUŠKA MILAN	MARIĆ VUKA
KUČ MILIJA	MARIČEVIĆ DUŠAN
KUČIĆ ADAM	MARIČEVIĆ MATE
KUČ DRAGO	MARIČEVIĆ RADOJICA
KUKOVIĆ MILISAV	MARIN STEVAN
KUKULJAN JURE	MARINC NATALIJA
KULJAVAŠIĆ STANKO	MARINKOVIĆ ANDRIJA
KUKURIĆ ILIJA	MARINIĆ KUNIĆ CVETA
KUNDID JAKOV	MARINIĆ RUDOLF
KURELIĆ MARIJA	MARINIĆ VIKTOR
KURULJAN JOSIP	MARJANOVIĆ MILOSAV
KUSER BENJAMIN	MARKIČEVIĆ JANKO
KUSEL SMILJAN	MARKOČIĆ MARČELIN
KUSTUDIĆ MARKO	MARKOVIĆ MARKO
KUSTUDIĆ PETRA MARKO	MARKOVIĆ PETKO
KUZMANIĆ MARIN	MARKOVIĆ RADIVOJ
KUZMANOVIĆ ARANĐEL	MAROT VJEKOSLAV
KVRGIĆ ILE	MAROTI IVAN
	MAROTI N. IVAN
LAKNER ANA	MAROVIĆ ANDRIJA
LAPAJNE FRANC	MAROVIĆ BLAŽO

MARTILJO LEON
MARTINOVIC DANILO
MARTINOVIC GLIGORIJE
MARTINOVIC LOVRE
MARTINOVIC SIME
MARSCIĆ IVAN
MARUNIĆ CVIJETA
MAŠKOVIĆ MILAN
MATAS MATE
MATHOVIĆ FRANJO
MATEJČIĆ DUŠAN
MATIJAŠ KAJO
MATIJEVIĆ MILOŠ
MATOSOVIĆ GAŠPAR
MATUC ANDREJ
MAURI JANKO
MAURI LEOPOLD
MAVER IVAN
MAŽURAN ITALA
MEZGEC VIKTOR
MEDANIĆ KRSTO
MEDLE FRANC
MEDVEDIĆ PAVLE
MELEG JURAJ
MENART JULIJA
MENČAK ADOLF
MERLE FRANČIŠKA
MERLE PAVEL
MIHAČIĆ MILUTIN
MIHAJLOVIĆ PETKO
MIHELČIĆ ANTON
MIHELČIĆ HENRIK
MIHELČIĆ JOŽEF
MIHEVC VELIKAJNE FRANČIŠKA
MIČETA JOVO
MIJALIĆ IVANA
MIJALIĆ SIMINA
MIJATOV STEVAN
MIJOVIĆ SAVO
MIKIĆ DIMITRIJE
MIKIĆ MARIJA
MIKIN JOZO
MIKLAVČIĆ JOSIP
MIKLIĆ IVAN
MIKOLJ VIKTOR

MIKULIČIĆ JOSIP
MILANOVIĆ BRANKO
MILANOVIĆ ILIJA
MILANOVIĆ JELKA
MILANOVIĆ RADE
MILANOVIĆ VELIMIR
MILANOVIĆ VELJKO
MILENKOVIĆ DUŠAN
MILETIĆ STANA
MILETIĆ TOMO
MILIČEVIĆ BOŽO
MILIH FRANJO
MILOŠEVIĆ DRAGOLJUB
MILOVIĆ JOVO
MILUTIN DINKO
MILJKOVIĆ MILE
MIRANOVIC BLAGOTA BAJO
MIRANOVIC BLAŽO
MIRIĆ LUKA
MIRIĆ MILICA
MIRT ZVONKO
MISLEJ IVAN
MITAR MARIN
MITROVIĆ ALEKSANDAR
MITROVIĆ ZDRAVKO
MITROVIĆ TRAJKO
MIŠIGOJ ANTON
MOČNIK FRANC
MOČNIK KAREL
MOČNIK JOŽE
MOČNIK PETAR
MODOH ALOJZ
MOHAR ANTON
MOHOR JOŽE
MOHORČIĆ ALOJZ
MOJNIK VITAL
MOKOLE MIROSLAV
MOMČILOVIĆ MILE
MORVIN PETAR
MRŠA VICE
MRAK ANTON
MRKOVIĆ KRSTO
MRKOVIĆ MARKO
MRŠNIK FRANC
MRŠNIK JOŽE

MРVIĆ DUŠAN	OZAP BARACI
MUHVIČ JOŽE	OŽBOLT ANA
MURN LADISLAV	OŽBIČ JOŽE
NAGODE SLAVKA	OŽBOLT FRANICA
NAGU JOŽE	OŽBOLT IVKO
NAKIĆ MATE	OŽBOLT MALNAR IVKA
NEPOZNATI DRUG SLOVENAC	OŽBOLT JOŽEFA
NEPOZNATI (Macerata)	OŽBOLT MARIJA
NEPOZNATI (Macerata)	PAJER JOŽE
NEPOZNATI (Macerata)	PAJEVIĆ MILAN
NEPOZNATI (Macerata)	PAJOVIĆ TOMO
NEPOZNATI (Macerata)	PALIČNIK FRANC
NEPOZNATI (Macerata)	PANIČ ALOJZ
NEPOZNATI (Macerata)	PANOVIĆ IGOR
NEPOZNATI (Macerata)	PANTAR FRANC
NEPOZNATI (Trana)	PANTELIĆ MILAN
NEŠKOVIĆ ŽIVOJIN	PAPIĆ ANTE
NIKČEVIĆ NEDELJKO	PARČINA MARIJANO
NIKOLA MARKO	PASNIĆ ANA
NIKOLAVČIĆ VINCENC	PAŠKO SLAVO
NIKOLIĆ SLOBODAN	PAŠKOV IVE
NIKOLIĆ STANKO	PAVAČIĆ IVAN
NIKOLIĆ STRAŽIMIR	PAVAN DOMENIK
NOVAK A. FRANC	PAVIĆ ANTE
NOVAK F. FRANC	PAVIĆ MILO
NOVAK JOSIP	PAVIĆ SREten
NOVAK JOŽEF	PAVLJH MARICA
NOVAK VOJIN	PAVLJH SLAVKA
OBRADOVIĆ MILAN	PAVLOVIĆ MARKO
OBRADOVIĆ MILONJA	PAVLOVIĆ PETAR
ODAK JAKOV	PAVLOVIĆ ANTON
OLENIK ALBIN	PEČAR SLAVKO
OLJAČA MILIVOJE	PEGAN VINKO
OMČIKUS SIMEON	PERCAN MITRO
OMČIKUS ILIĆ OLGA	PERIĆ JOSIP
OMEROVIĆ DERVİŞ	PERIĆ VASILKO
OMRČEN JURE	PERIĆ ĐORĐE
OPAČIĆ JOVAN	PEREGRINI DOMENIK
OREL ALOJZ	PERIĆ RUDOLF
ORHANOVIĆ RADE	PERIĆIĆ IVAN
ORLANDIĆ ĐURO	PERIŠIĆ MILIVOJE
ODLOV NATAŠA	PERKOV JOSIP
OVARNIK A.	PEROVIĆ ANTE
	PEROVIĆ BLAŽO

PEROVIĆ IVAN
PERUŠEK ANTON
PERTOT ALBERT
PERTOVT SLAVKO
PETAROS VALENTIN
PETELIN ANTON
PETRIČIĆ MARKO
PETRIČIĆ ŠIME
PETROVIĆ ANA
PETROVIĆ DRAGOLJUB
PETROVIĆ JOSIP
PETROVIĆ LAZO
PETROVIĆ MARIJA
PETROVIĆ MARIN
PETROVIĆ MATIJA
PETROVIĆ MIHAILO
PETROVIĆ T. MILAN
PETROVIĆ M. MILOŠ
PETROVIĆ MILOVANA MILOŠ
PETROVIĆ PETAR
PETROVIĆ P. VIKTOR
PETROVIĆ M. VIKTOR
PEVIĆ JOSIP
PEZDIRC IVAN
PJEVAC JOVO
PIĐAVAC BRANKO
PILETIĆ SANTO
PILIPIĆ ANĐELO
PIPER Milić
PIREC P. J.
PIRNAT IVAN
PLESNIĆAR JOSIP
POČER ANTON
PODGORNİK CIRIL
PODLOGAR ALOJZ
POJE ALOJZ
POJE MARIJA
POKAJNJAK BOGDAN
POLDRUGOVAC RINANO
POLETI KOREŠIĆ OLGA
POLAK LADISLAV
POLOVIĆ JURE
POLUŠEK SREĆKO
POLJAK MARIJA
POPADIĆ DUŠAN
POPIT FRANC
POPO I. G. Z.
POPOVIĆ NEDELJKA BLAGOJE
POPOVIĆ LJUBAN
POPOVIĆ TEODOR
POPORAD GRGO
POPOPORT OTON
POTURICA ANTE
POŽAR IVAN
PRENTOVIĆ MARKO
PRICA DANE
PRIJATELJ MARICA
PUKU JOŽEF
PUNDA BOŽE
PUPAVAC JOVANKA
PUTNIK ŠPIRO
RADIĆ ANTE
RADIĆ GRGO
RADIĆ IVAN
RADIĆ JAKOV
RADIĆ VICA JAKOV
RADIĆ VICKA JAKOV
RADIĆ JERE
RADIĆ JOSIP
RADIĆ PAŠKO
RADIĆ PETAR
RADIĆ STEVAN
RADISLAV JURE
RADIŠIĆ F.
RADONJIĆ LJUBO
RADONJIĆ MILAN
RADOŠEVIĆ RADOŠ
RADOŠEVIĆ IVICA
RADOVAC MILAN
RADOVANoviĆ BOGDAN
RAĐOVIĆ BLAŽO
RADULoviĆ ĐURO
RADULoviĆ MILAN
RADULoviĆ MILUTIN
RADULoviĆ SIMO
RADUSINoviĆ BRANKO
RAJKoviĆ FRANE
RAJER PAVEL
RAJKoviĆ ANDRIJA

RAJIĆ ARHIBAD	SALIĆ NEDA
RAK MARKO	SALNIĆ FRANC
RAKO NIKOLA	SALOM SARINA
RAKIĆ MILAN	SAMARDŽIĆ PAVLE
RAKİČEVIĆ MILOŠ	SAMEC JAKOB
RASPET JOŽE	SAMNIK STANE
RAVANOVIĆ PETAR	SANTIĆ MARKO
RAVBAK ALBIN	SANTINI FERDO
RAVBAK ANTON	SARAĆ JUSUF
RAŠER JOŽE	SARŠAN MIRJANA
RAVKIN DRAGUTIN	SAVIĆ LUDVIG
REDŽEPOVIĆ ŠABAN	SAVIĆ ZVONKO
RELJAC ANTE	SAGONJEVA BISILJIM
RELJAC FRANJO	SBAŽIĆ MIRO
RELJAC JOSIP	SCHOTTEN EMANUEL
RELJAC MARTIN	SEKUL ANTON
RELJAC NEGOVAN	SEKULOVIĆ NIKOLA
RENATUS E.	SELESTRA ANĐELINA
RENDIĆ NIKICA	SEMOLIĆ STANISLAV
RENIĆ INRA	SENTIĆ ILIJA
REPAC BORISLAV	SENTIĆ SIMEON
REPAR JANEZ	SERGO POTOV
RİPELJ JOŽE	SESAR MARTIN
RIGLER FRANC	SIJARIĆ PETAR
RISTIĆ RISTA	SILIĆ MIHA
RISUTOVIĆ VIKIM	SIMČIĆ RUDOLF
RIVOSEKI ELIZABETA	SIMIĆ
RODAR ANTE	SIMIĆ IVAN
RODIĆ MILEVA	SIMIĆ RATKO
ROZANOVIĆ DIMITRIJE	SIMIĆ S.
ROKO SIMON	SIMIĆ SAVA
ROKO ŠIME	SIMPRIĆ PETAR
ROSIĆ EVGEN	SINČIĆ JOŽE
ROZMAN IVAN	SIPETIĆ RADOMIR
ROZONDA GVIDO	SIROTIĆ JOSIP
ROŽIĆ MIRKO	SKOČAGIĆ ĐORĐE
RUBINIĆ LENAC VINKO	SKOKIN ANTON
RUDOLIĆ JOSIP	SKROBONA VALENTIN
RUGELJ ALOJZ	SKULIĆ FRANC
RUTAR JOŽKO	SLABIĆ NIKOLA
RUŽIĆ MIHAJLO	SLAMIĆ JAKOB
RUŽIĆ SVETO	SLAVEC IVAN
RVAR STANISLAV	SLAVKOVIĆ RADIŠA
SALAMUN BOŽO	SLUGA MARIJA
	SLIŠKOVIĆ IVAN

SKOK MARIJA	SUNARA ANTE
SMILJANIĆ PETAR	SURČIĆ FRANE
SMOKVINA JOSIP	SVETIČANIN MILE
SODRA SLAVKO	
SOGORJA ĐORĐE	ŠALETIĆ BOGDAN
SOKOVIĆ STRAIVO	ŠARIN IVANICA
SOLDATIĆ MIRANDA	ŠATRI TAHIR
SOPA DAUT	ŠEGIĆ IVE
SOREL MATIJA	ŠEKULJ TOMA
ŠOŠTARIĆ JOSIP	ŠEPO NIKOLA
SPRAVALO SIMO	ŠEVO GRGA
SPASIĆ JAKOV	ŠILJAKOV MINČE
SPASO M.	ŠILIC ALOJZ
SPAZZAN JOSIP	ŠILIĆ IVAN
SPINČIĆ VJEKOSLAV	ŠILJKOVIĆ LJUBO
SPORI ARMADE	ŠILJKOVIĆ RADOSLAV
SRAKEK JAKOV	ŠILJKOVIĆ VUKADIN
STALETTOVIĆ JANIĆ JOVAN	ŠINDOLIĆ VLADIMIR
SRBLJAK OBRAD	ŠIRCA JAKOV
SREBOT STANISLAV	ŠIRCA LUDVIK
SRKINIĆ MILAN	ŠIROLA JOSIP
SROK STANISLAV	ŠIROLA MIRA
SRUGER ROBERT	ŠKODA JORDAN
STAJKOVICI RAJKO	ŠKODA JOŽE
STANIĆ LAURA	ŠKRAJNAR LOJZE
STANISAVLJEVIĆ MANASIJA	ŠKRAPNA ALOJZ
STANISAVIĆ STEVAN	ŠKRAŠ ALOJZ
STANKOVIĆ STANKO	ŠKR LJ STANKO
STARČEVIĆ ROZA	ŠKULJ ANTON
STARČEVIĆ STJEPAN	ŠKULJ STANE
STEVANDIĆ JOVAN	ŠKULJ FRANC
STRŽINAR KAREL	ŠKUŠEK JOŽE
STIPANOVIĆ DRAGUTIN	ŠIJANIĆ BLAGOJE
STOJADINOVIC PETAR	ŠMIGIĆ STEVAN
STOJKOVIĆ RAJKO	ŠODA CETIĆ ANTE
STOJKOVIĆ VELIMIR	ŠORN FERDINAND
STOLETOVIĆ JOVAN	ŠOSBERGER EMA
STRAIN IRMA	ŠOSBERGER HERMAN
STRECHELLE ATILA	ŠOŠIĆ NIKOLA
STRELO FILOMENA	ŠOŠKIĆ DAVID
STRUGAR MARKO	ŠOŠTARIĆ JOSIP
STRUNJAŠ MILIVOJE	ŠPACAL STANISLAV
STRUPNI ANTE	ŠPANJOL ANTE
SUBOTIĆ BRANKO	ŠPEC VIKTOR
SUDAR MILAN	ŠPRINGER JANEZ

ŠTEĆAR PUC MARIJA
ŠTEFANČIĆ HENRIK
ŠTEFANČIĆ LADISLAV
ŠTEMBERGER JOŽE
ŠTETIĆ MILOŠ
ŠTETIĆ NIKOLA
ŠTIMAC JOSIP
ŠTRCLAN SLAVKO
ŠUSLJEVIĆ BORO
ŠUTIĆ ARSENije
ŠVAB ALBIN
ŠVARA ZDRAVKO
ŠVIGELJ JAKOB

TADIĆ STIPE
TARAŠIĆ MATE
TELBAN FRANC
TEKAVEC FRANC
TEODOROVIĆ RADIVOJE
TIČAC DRAGOMIR
TIČAC LADA
TIJAN CELESTRA
TINTA IVAN
TOMAC JURE
TOMAN MAKSIM
TOMAS ANTE
TOMIĆ MANE
TOMIĆ Đ. MANE
TOMIĆ MIRKO
TOMOVIĆ DRAGAN
TOMŠIĆ LUDVIK
TOMŠIĆ FRANC
TOMŠIĆ MARIJA
TONKOVIĆ
TONUŠIĆ MIRKO
TOŠIĆ MILORAD
TRABAK MIHAILO
TRAJKOVIĆ BLAGOJE
TRAJKOVIĆ STOJADIN
TRAJKOVIĆ TODOR
TRBOVIĆ MIRKO
TRČEK IVANA
TRETJAK IDA
TRETJAK MARCELA
TRIFUNOVIĆ BOŽIDAR

TRINKO IVAN
TRKOVIĆ AVGUST
TROHA JOŽE
TROST IVAN
TRSKAN MIROSLAV
TRŠCAN ALEKSANDAR
TUMARA JOVO
TUMARA MILE
TURČINOV KERUBIN
TURK ANA
TURŠIĆ FRANC
TUŠEK SLAVKO

UBOVIĆ PANTA
UCCELLINI PETAR
UDOVČIĆ JOSIP
UDOVČIĆ STIPE
UDOVČIĆ PETER
UDOROVIĆ IVAN
UKŠANOVIC ZARIJE
UKMAR RADO
UMEK ANDREJ
URVAS IVAN
UREMOVIĆ JOSIP
URŠIĆ PERICA

VALENČIĆ IVAN
VALSAČIĆ BRANKA
VARENICA IVO
VARIKLIĆ ILIJA
VESELINOVIC JOSIP
VEH IVAN
VEIN NOVAK
VEJSLOVIĆ ABIT
VELIKAJNE JANEZ
VELIČKOVIĆ VLADIMIR
VELIŠČIĆ JOŽEF
VERŠIĆ MIŠKO
VESEL ANTON
VESNIĆ MUSTAFA
VESELIĆ ALOJZ
VICIĆ FRANC
VIČIĆ JOSIP
VIČIĆ PAVLE
VIDALI ATIHO

VIDEN FILIP
VIDMAR FRANC
VIDOS PALMIRO
VITAS ALEKSA
VITAS ČEDOMIR
VITKOVIĆ DINKO
VLADOVIĆ BORJO
VLAHOV BENE
VODOPIVEC ALOJZ
VODOPIVEC STANKO
VOLK JOŽEF
VOLF MARIJA
VORKAPIĆ STOJAN
VRANIĆ AVGUST
VRBINC VALENTIN
VRCIĆ IVANA PAŠKO
VRHUNC JOŽEF
VRSALJKO ANDRIJA
VUČETIĆ RISTO
VUČIČEVIĆ CVETA
VUČINIĆ MIRKO
VUJAČIĆ DRAGO
VUJAČIĆ KRSTO
VUJICA PAVLE
VUJISIĆ BRANKO
VUKANOVIĆ
VUKSANOVIĆ MARKO
VUKDELIJA IVAN
VUKELIĆ RADE
VUKIĆ NIKOLA
VUKIČEVIĆ VIDAK
VUKIČEVIĆ BOŽO
VUKMIROVIĆ ĐORĐE

VUKMIROVIĆ MILE
VUKOJIČIĆ JOVO
VUKOVIĆ GAVRILO
VUKOVIĆ RADOJE
VULELIJA BOŽO
ZAJC MIRKO
ZAJA ANTE
ZAMLIČ ALBINA
ZANINOVIĆ ANDELKO
ZAVAPLAV MARIJA
ZAVRTNIK FRANC
ZELENIKA BOŽO
ZEMAC LIBSON
ZETKO KARLO
ZEČEVIĆ ĐURO
ZLOBEC ALOJZ
ZONKA VOJIN
ZORETIĆ METODIJE
ZUBER STEVO
ZAVAŠNIK JANEZ
ŽAJA MARIJAN
ŽANETIĆ BOŽJAK
ŽEPINA ANTE
ŽEPINA SLAVKO
ŽERJAL FRANC
ŽIVALJEVIĆ MILAN
ŽIVANOVIĆ LJUBOMIR
ŽIVKOVIĆ PETAR
ŽIVOJINOVIĆ MILOJE
ŽUPIĆ MIRKO
ŽUŽEK ALOJZ

POSMRTNI OSTACI

Pali i umrli Jugosloveni u severnoj i centralnoj Italiji čiji su posmrtni ostaci pohranjeni u kriptama

Prezime i ime	Numeracija sandučića	Prezime i ime	Numeracija sandučića
LAZOVIĆ MILOVAN	1	GRKOVIĆ TRIFUN	39
NEPOZNATI JUGOSLOVEN	2	HOTIĆ HAMZA	40
TROŠELJ IVANKA	3	JAŠAREVIĆ ĐEMAIL	41
KUC MILOJE	4	IVANOVIĆ ILIJA	42
JOVOVIĆ PETAR	5	JELIĆ NIKOLA	43
VELIČKOVIĆ SERAFIM	6	MARKOVIĆ RADIVOJE	44
NIKOLIĆ TASA	7	MIHAJLOVIĆ RATKO	45
STANKOVIĆ STOJAN	8	MILADINOVICI STANKO	46
VASTIĆ NIKOLA	9	MILENKOVIĆ DUŠAN	47
TEODOSIJEVIĆ RADOJICA	10	JELIĆ MILOŠ	48
PEJOVIĆ MILIVOJ	11	MIRKOVIĆ TRIFUN	49
KONČAR DUŠAN	12	MITROVIĆ TRAJKO	50
MILUTINOVIĆ STEVAN	13	NEŠKOVIĆ ŽIVOJIN	51
DUBIĆ STOJAN	14	POPOVIĆ MILORAD	52
BUDISAVLJEVIĆ MANE	15	PUMPALOVIĆ PANTO	53
VUKIĆ NIKOLA	16	REDŽEPOVIĆ ĐŽABIR	54
STANOJEVIĆ PETAR	17	RISTIĆ RISTO	55
MLETOVIĆ RADOVAN	18	SIMIĆ N. SAVA	56
BOJOVIĆ SAVA	19	SRBLJAK OBRAD	57
PEJAKOVIĆ RATKO	20	STALETOVIĆ JOVAN	58
STOJILJKOVIĆ TRAJKO	21	STOJKOVIĆ FILIP	59
VUKADINOVIĆ PETAR	22	STOPIĆ MLADEN	60
STOJANOVIĆ VOJISLAV	23	TIJANIĆ MILORAD	61
MAVRINAK ŽELJKO	24	TRAJKOVIĆ STOJADIN	62
KONČAR JOVAN	25	VUKOTIĆ RADOJE	63
GUZINA DUŠAN	26	ZANULOVIĆ DANT	64
VUKIĆEVIĆ MILOŠ	27	ŽIVANOVIĆ RADOSAV	65
TAVČAR STANISLAV	28	BAJRAMOVIĆ ADEM	66
ANTIĆ PETAR	29	BIGA SAVO	67
BELOŠEVIĆ DANILO	30	BOŽIĆKOVIĆ NIKOLA	68
DABDŽIJEVIĆ VIDOSAV	31	KONČAR NEŠA	69
DEKIĆ NEDELJKO	32	DABETIĆ VLADISLAV	70
ĐOKIĆ MILAN	33	DURKOVIĆ LJUBOMIR	71
ĐORĐEVIĆ ANDĚLKO	34	ĐORĐEVIĆ BOŽIDAR	72
ĐORĐEVIĆ TRAJKO	35	KALEZIĆ RADOMIR	73
ĐURDETTOVIĆ PETKO	36	KOJIĆ MIRKO	74
DRAŠKOVIĆ VUKOTA	37	KOPRIVICA SIMO	75
GAŠIĆ RISTO	38	KOVAČEVIĆ ANANIJE	76

KRSTIĆ SERAFIN	77	MARTINoviĆ GRIGORIJE	122
KUZMANoviĆ MILOŠ	78	NOVAK VOJIN	123
ILIĆ LJUBINKO	79	NIKOLIĆ VOJIN	124
ILIĆ MIHAJLO	80	NEPOZNATI JUGOSLOVEN	125
IVANoviĆ JANKO	81	LALIĆ VIDAK	126
IVANoviĆ NEMANJA	82	VUKMIROVIĆ MILAN	127
MARKoviĆ RATKO	83	ŽIVKOVIĆ LJUBOMIR	128
MARTINoviĆ JOVAN	84	TITOVIĆ JAMES	129
MARTINoviĆ VASO	85	RAKIĆ MILAN	130
MIČETA JOVAN	86	NEPOZNATI JUGOSLOVEN	131
MIHAJLOVIĆ DRAGUTIN	87	PETROVIĆ NIKOLA	132
MIJAJLOVIĆ MILE	88	DRAŠKOVIĆ MILAN	133
MILJEVIĆ OBRAD	89	RADO ROMANO	134
MILJKOVIĆ MILE	90	OLIĆ MARIO	135
MILUTINoviĆ MILIVOJE	91	BARDAK ĐORĐE	136
MINIĆ JELISIJE	92	TURK STANISLAV	137
MIŠKOVIĆ MARKO	93	ANGELIC NOVAK	138
NIKČEVIĆ MARKO	94	NEPOZNATI JUG. PARTIZAN	139
NIKOLIĆ BLAGOJE	95	NEPOZNATI JUGOSLOVEN	140
NIKOLIĆ MILAN	96	REMENARIK KAROL	141
PEKEĆ ĐURO	97	KOSANOVIĆ DUŠAN	142
PETIĆ LJUBOMIR	98	KEMEŠEVIĆ IVAN	143
PETROVIĆ ŽIVOJIN	99	CVETKOVIĆ ALEKSANDAR	144
POPOVIĆ BLAGOJE	100	PETROVIĆ MARKO	145
RADIŠIĆ ČEDOMIR	101	PETROVIĆ DRAGO	146
LUČIĆ RADIVOJE	102	AKSENTIJEVIĆ MIHAJLO	147
RAJIČEVIĆ VOJO	103	BATUTA FILIP	148
RAKIČEVIĆ MILOŠ	104	BORKOVIĆ STANIŠA	149
DEDIOVIĆ SAID	105	ČUIĆ ILIJA	150
ROGELJ JOŽE	106	DORDOVIĆ STOJADIN	151
RUSTEMOVIĆ RUSTEM	107	DRENOVAC SVETOZAR	152
SKILJEVIĆ MAKSIM	108	KONČAR DUŠAN	153
SIMIĆ BRANKO	109	KONČAR MILE	154
SIMIĆ MILUTIN	110	KADOVIĆ MISLJA	155
SPASIĆ JAKOV	111	KOSTIĆ KOSTADIN	156
STANISAVLJEVIĆ DRAGOMIR	112	KOVAČEVIĆ MILUTIN	157
STANOJKOVIĆ JOLE	113	LALIĆ DUŠAN	158
STUDEN NIKOLA	114	LANZEDIĆ MIHAILO	159
SUŠNJEVIĆ BOGOSAV	115	LAZOVIĆ KRSTO	160
VARDA ILIJA	116	MITIĆ SVETISLAV	161
ILIĆ VLADIMIR	117	NIKOLIĆ STANIMIR	162
VUČKOVIĆ PETAR	118	PANTIĆ ŽIVOMIR	163
VUJOVIĆ NOVICA	119	PELEVić ŽIVKO	164
ŽUJEVIĆ VITOMIR	120	SIMIĆ STOJADIN	165
ŠIJA KOVIĆ NIKOLA	121	RADOVANoviĆ RADOVAN	166

SIJEKE PETROVIĆ RADOMIR	167	POPOVIĆ BLAGOJE	212
SIRAJ VJEKOSLAV	168	CEMOVIĆ PANTO	213
STEVIĆ DUŠAN	169	VOESCA JOSIP	214
TIŠMA GAVRE	170	STAJLOVIĆ VELIMIR	215
VELIKOVIĆ BRANISLAV	171	MARIČIĆ RADOJICA	216
VUKADINOVIĆ SPASOJE	172	BOSANAC ĐURO	217
VUKAŠINOVIĆ MANOJLO	173	HAJRIZOVIĆ ŠABAN	218
JURAGA STIPE	174	RUSITOVIĆ VIOLIN	219
MARTINOVİĆ LOVRO	175	KALUŠEVIĆ PETAR	220
JURAGA FRANE	176	DARČEVIĆ MARKO	221
VERSIĆ ZVONKO	177	ČAVOR SAVO	222
TURČINOVİĆ KERUBIN	178	MARIČEVIĆ DUŠAN	223
TRUMBIĆ ANTON	179	MAROVIĆ BLAŽO	224
NEPOZNATI JUGOSLOVEN	180	POPOVIĆ LUKA	225
NEPOZNATI JUGOSLOVEN	181	SRZENTIĆ DANILO	226
JANKOVIĆ JAKOB	182	TUZOVIĆ KAPLAN	227
KLJUŠČEVŠEK ALFRED	183	GUBULOVIĆ DUŠAN	228
DIMITROF JOSIN	184	VUSKOJEVIĆ IVAN	229
VIRŠ ANDREJ	185	KONČAR FRANC	230
BANAŠEVIĆ LJUBO	186	LESKOVAC IVAN	231
RADOVANOVİĆ ĐOKO	187	ERCEGOVIĆ VLADO	232
BOŽOVIĆ RADOVAN	188	MALEŠ MARKO	233
KNEŽEVIĆ GLIGO	189	KENDA FRANC	234
VLADOVICIĆ-GOJKOVIĆ	190	POPIVODA SAVO	235
GOJKOVIĆ-VLADOVICIĆ	191	CRNKOVIĆ SLAVKO	236
POPOVIĆ ĐRAGO	192	ŠTRUBELJ MARTIN	237
LABOVIĆ DUŠAN	193	KRIŽMAN ALOJZ	238
RAJKOVIĆ TIHOMIR FRANKO	194	ZULIĆ JANEZ	239
BANJEVIĆ MILIJAN	195	FLAK HENRIK	240
CRNČEVIĆ SAVO	196	ŠURK ANTON	241
CRNČEVIĆ BLAŽ	197	PRISTAVEC ANTON	242
FILIPoviĆ IVO	198	VRANEŽIĆ JOŽE	243
FILIPoviĆ VOJO	199	KAVŠEK KAROL	244
BOKAN MITAR	200	LUNDER FRANC	245
MIJOVIĆ SAVO	201	SINTIĆ JANEZ	
PETROVIĆ VLADIMIR	202	GREGORIĆ ALOJZ	246
BJELADINOVİĆ NIKOLA	203	PUCELJ JANEZ	247
VUJAKLIJA BRANISLAV	204	VERGA VINCENC	249
MURN RUDOLF	205	GORNİK IVAN	250
NEPOZNATI JUG. PARTIZAN	206	VARDI ADOLF	251
NEPOZNATI JUG. PARTIZAN	207	ANČNIK ANTON	252
NEPOZNATI JUG. PARTIZAN	208	BAJUK JOŽE	253
KORELC FRANJO	209	BEČAJ FRANC	254
DONGAN IVAN	210	BUTALA JOŽE	255
KONČAN ALFONZ	211	DEJAK ALOJZ	256

JANČI MARKO	257	SEME FRANO	302
JORDAN FRANC	258	SEOIN JOSIP	303
JOVANOVIĆ TOMO	259	SLOVSA JANEZ	304
KALAR JOŽE	260	SKUBE MARTIN	305
KOŽELJ ALOJZ	261	STAREŠINIĆ MATIJA	306
MALNAR IVAN	262	STRLE FRANC	307
MAVRIN PETAR	263	STRUBIĆ FRANC	308
MOHEVC JAKOB	264	TRDAN JOŽE	309
OSREDKAR FRANC	265	URBANC IVAN	310
ŠKOF IVAN	266	VALAR IVAN	311
ŽUPEC ANTON	267	VODIČAR JOŽE	312
MARINZULIĆ MAURICIO	268	ZANBI PAVEL	313
BEVC FRANJO	269	ZAVASNIK IVAN	314
BOŽNAR IVAN	270	ZIGALOV PETAR	315
VRCIĆ KRSTO	271	BABNIK LUDVIK	
BREVEC LEOPOLD	272	BAMBIČ ALOJZ	
CETINSKI IVAN	273	BARBIČ JOŽE	
BREZOVAR JANC	274	BLATNIK MIHAEL	
CENTA STANISLAV	275	BOGDAN STANKO	
CIMPRIĆ PETAR	276	BRADEŠKO ANTON	
ČINGOLE JOŽE	277	DOLEŠ PAVEL	
DRAGLIN JANEZ	278	DOLMOVIĆ JANEZ	
ERŽEN JOŽE	279	DORNIK IVAN	
FLEBAN FRANC	280	FAKIN ALOJZ	
FUGINA JOŽE	281	FRANCELJ JOŽE	
GARVAS ANTON	282	FRANCJETTI SDENKO	
GRUOK ANTON	283	GALIĆ IVAN	
KOMAN IVAN	284	GALOVIĆ VOJTEH	
KRKOVIĆ MARTIN	285	GERJOL FRANC	
KRZIĆ IVAN	286	GOLIK IVAN	
LEŠNJAK JAKOB	287	GORENČIĆ FRANC	
LONGAR IVAN	288	GRDEŠIĆ JANEZ	
LUNDER ANTON	289	HРИBAR JANEZ	
MARINCELJ IVAN	290	HРИBERNIK ANTON	
MAUROVIĆ ANDRIJA	291	JANC IVAN	
MIKETIĆ JANKO	292	JERMAN IVAN	
MODRIJAN IVAN	293	JEHOVNIK JANEZ	
NOVAK JOŽE	294	JUVANČIĆ ANTON	
PETRIČ AUGUST	295	KIREM FRANC	
MINTAR FRANC	296	KLARIĆ JAKOV	
POLENIK FRANC	297	KMET VINKO	
PROSEN FRANC	298	KOZMAN IVAN	
RAGANOVIĆ RADOVAN	299	KOROŠEC STANE	
RIBIĆ JOSIP	300	KOSMRLJ ANTON	
SKOTELJ FRANJO	301	KOVAČ RUDOLF	

KRNEC ANTON	384
LAZNIK JOŽE	385
MOSE FRANC	386
OBLAK MIHAJLO	387
OBLAK IVAN	388
OKOREN JOŽE	389
POTOČNIK EMIL	390
PEČJAR DOMINIK	391
PEKLAJ JAKOV	392
PICELJ LEOPOLD	393
SIMONIČ MARTIN	394
SKOF JAKOV	395
SKRABA JAKOV	396
SKRAJNAR ALOJZ	397
SKRK STEFAN	398
SMRTNIK ALOJZ	399
STOJANOVIĆ MILOVAN	400
STRANS FRANC	401
STRUPNIK JURAJ	402
SVETE JOŽE	403
ŠTAGEL ANTON	404
TEKAVEC FRANC	405
UDOVC JANEZ	406
UNETIĆ RUDOLF	407
VERGELJ JOŽE	408
VERCE ANTUN	409
VRČIĆ MATE	410
ZUPANČIĆ SILVESTER	411
NAPOMENA: Od broja 316 (Babnik LUDVIK do broja 374 Zupančić SILVESTER) identifikacija posmrtnih ostataka nije bila moguća (svi nadeni na groblju Micciano, opština Anghiari), pa su registrovani kao POZNATI ALI NEIDENTIFIKOVANI.	
LEKOVIĆ KRSTO	375
NEPOZNATI JUGOSLOVEN	376
BONHIĆ BORIS	377
JURKA ROMAN	378
MELC LUDVIK	379
GRAHEK JAKOB	380
MEDEN IVAN	381
ZIBER JOŽE	382
INIĆ MILE	383
KOMBAŠ ANSELMO	384
NOVAK FRANC	385
SAIN STANISLAV	386
ADŽIMURTOVIĆ TASIN	387
TOMAŠIĆ ANTON	388
BULATOVIĆ LESO	389
PETROVIĆ BONAVENTURA	390
LAVRIĆ JURE	391
BOLAFFIO VIKTOR	392
CIMPERMAN KAREL	393
BORDON DUŠAN	394
PARTIZAN PETAR	395
STANIŠIĆ BRANKO	396
BRAJAN MARIJA	397
CELESNIK CIPIL	398
ŠTAJNBAH JOSIP	399
ZUPANČIĆ DUŠAN	400
BAN PAVEL	401
POTOKAR ALOJZ	402
RASTELIĆ ANTON	403
BREZOVAR JOŽE	404
LEKOVIĆ STEVAN	405
VELKAVRH JOŽE	406
MATAHU JON	407
PANJEVIĆ MANE	408
ARSIĆ PETAR	409
POJE ALOJZ	410
STAMATOVIĆ MILOVAN	411
PLANINC FRANC	412
NOVAK FRANC	413
STANISAVLJEVIĆ M.	414
MARKOVIĆ ALEKSANDAR	415
TOMŠIĆ MARIJAN	416
TOMOVIĆ MILAN	417
FILIĆ FAZA	418
VUČUROVIĆ LJUBOMIR	419
ARSENNOVIĆ RADOVAN	420
SMIGIĆ STEVAN	421
VUČUROVIĆ BORO	422
LEKOVIĆ STANKO	423
ALIČAJIĆ MEHMED	424
BOJČEVVIĆ GOJKO	425
ČOKORILO VASILIJE	426
PECCE DANTE	427
SCHEBON TOMAŽ	428

ZVICER MIRKO	429	KRASSI OLIV	438
KADRI LATIF	430	KRETNIĆ ANTE	439
PISPINI ĐORĐE	431	NEPOZNATI JUG. PARTIZAN	440
MILOVIĆ TROPEN	432	ŠAROVIĆ VELJKO	441
VUJISIĆ TODOR	433	ĐONLIĆ MIHAIRO	442
LOPIČIĆ MARKO	434	MIUŠKOVIĆ VASO	443
VIJOŠEVIĆ PETAR	435	CUROVIĆ MATE	444
BOGIĆ VITOMIR	436	NEPOZNATI JUGOSLOVEN	445
LUKEZ HENRIK	437	NEPOZNATI JUGOSLOVEN	446

SACRARIO DI ROMA

Posle gotovo 15 godina rada na identifikaciji i ekshumaciji mrtvih Jugoslovena u Italiji tokom Drugog svetskog rata taj obiman i odgovoran posao priveden je zvaničnom kraju otvaranjem spomen-kosturnice u Rimu 22. septembra 1978. Podignuta je u spomen na oko 100 jugoslovenskih ratnih zarobljenika, interniraca i političkih zatvorenika koji su na razne načine dovodeni iz italijanske okupacione zone u Jugoslaviju i najčešće umirali zbog izuzetno teških uslova logorskog i zatvorskog života.

U kripti spomen-kosturnice Rim smešteni su posmrtni ostaci 25 jugoslovenskih boraca dok su ostali preneti u druge zajedničke kosturnice. Obuhvaćeni su rejon Lacio (Lazio), ostrva Ponca (Ponza), Pjanoga (Pianosa) i Elba.

U pitanju su i sledeća mesta:

ROMA	33	ACGUAPENDENTE-VITERBO	
ROMA-VERANO	19	FROSINONE	3
ROMA-TESTACCIO	9	STRANGOLAGALLI-FROSINONE	
SANTA CATARINA	2	FRASCATI	5
VITERBO	4	PONZA	1

PALI I UMRLI

BAN ADAM	BUSNOV MAKSIM
BELE LUKE ANTE	ČEKADA I. IVAN
BHIMASNA B. RAO	DRAGAŠEVIC MIHAIRO
BOGDANOVIC STOJAN	DRECUN JOLE
BULAJIĆ RADE	DOLGAN A. VILJEM
	FILIPOVIĆ SOKA

FUSTIĆ J. NEDELJKO
FRANK ANTA LEOPOLD
GRAKALIĆ J. MIRO
GRAHALIĆ
GREGORIĆ A. FREDERIKO
GREGO JOZEF
HRVATIN A. VINCENC
KALUŽA I. KARLO
KARADŽIĆ Š. MUAMED
KREŠAK M. JOSIP
KRALJEVIĆ LUKA
KOSANOVIĆ J. MILOŠ
KUJUNDŽIĆ PREDRAG
LUKOVIĆ M. RADOMIR
MARKUŠ ARSENije
MAROVIĆ VASILIJE
MARTINOVIC BORO
MARKOVIĆ ANDRIJA
MATAČIĆ Đ. PETAR
MILUTIN J. DINKO
MIRTI IVANKO
NEPOZNATI JUGOSLOVENSKI BORAC
NEPOZNATI JUGOSLOVENSKI BORAC
NEPOZNATI JUGOSLOVENSKI BORAC
NEPOZNATI JUGOSLOVENSKI BORAC

OMČIKUS-ILIĆ OLGA
OMČIKUS SIMEON
PAVIĆEVIĆ NOVO
PEJANOVIC J. MARKO
PUŠELJIĆ DANILO
RAJKOVIĆ RADE
REŽIĆ M. IVAN
ROJC F. JOSIP
RUST F. PAVLE
SEMEC F. JAKOV
SOLIĆ IVO
SREBOT J. FRANC
ŠANTIĆ MARKO
ŠUBIĆ BOGOMIR
ŠVEDON N. D.
TRBOVIĆ MIRKO
TRIFUNOVIĆ SAVO
VIDAS PETAR
VINCI F. FRANC
VUČIĆ S. FRANC
ZAKARIJA A. ARGON
ZAKARIJA A. AMAURO
ZANINOVIC IVO
ZELENIKA BOŽO
ŽEFRIN A. JOSIP

NESTALI

ALIDOVIC C. CANO
BAN I. PAVEL
CVIJANOVIC B. NIKOLA
ĆUK A. EMIL
ĆAMOVIĆ V. ĐORĐIJA
DARIĆ N. VOJIN
DIGLISIĆ R. ALIJA
GREGORIĆ A. MIROSLAV
GRŠINA J. ANTON
JAKOB V. JOŽE
JAKŠIĆ S. SAVA
KALANJ M. JOVAN
KALČIĆ J. IVAN
KOĆINA J. IZIDOR
KRAVANJA J. JOZEF
KRALJEVIĆ A. KATA

LACKOVIĆ T. MILISAV
LOVIŠČEK J. VLADIMIR
LJUBOJEVIĆ Ž. BOŽO
MARJANOVIĆ JOSIP
MARTINOVIC P. DANILO
MILAČIĆ VERO
MARKOVIĆ M. ILIJA
MUSIĆ M. AMIR
MUŠIKIĆ
MUŠIKIĆ L. MILOVAN
ORHANOVIĆ A. RADE
OSVALD A. LUCIJA
PAVIĆEVIĆ S. DUŠAN
RADONJIĆ LJUBO
RADULOVIĆ A. JOVAN
RAJKOVIĆ D. TIHOMIR

RUŠT F. PAVEL
STAMATOVIĆ V. MILOVAN
STEGELJ F. SILVESTER
STOJANOVIĆ J. VUKMAN

VIHI J. FRANC
VULOVIĆ J. LJUBIŠA
VUČKOVIĆ M. ŠPIRO

PREGLED POSMRTNIH OSTATAKA PO SANDUČIĆIMA

U posebnim kriptama kosturnice sahranjeno je samo 25. Jugoslovena.

MAROVIĆ VASILIJE	br.1	ŠUBIĆ BOGOMIR	12
ZANINOVIC IVO	2	KRALJEVIĆ LUKA	13
GREGO JOZEF	3	TRBOVIĆ MARKO	14
FILIPović SOKA	4	ŠANTIĆ MARKO	15
NEPOZNATI		PAVIĆEVIĆ NOVO	16
JUGOSLOVENSKI BORAC	5	RAJKOVIĆ RADE	17
NEPOZNATI		PUŠELJIĆ DANILO	18
JUGODLOVENSKI BORAC	6	TRIFUNOVIĆ SAVO	19
NEPOZNATI		MIRTI IVANKO	20
JUGOSLOVENSKI BORAC	7	DRAGAŠEVIĆ MIHAIRO	21
NEPOZNATI		BULAJIĆ RADE	22
JUGOSLOVENSKI BORAC	8	MARKUŠ ARSENije	23
SOLIĆ IVO	9	BOGDANOVIĆ STOJAN	24
MARTINović BORO	10	KUJUNDžIĆ PREDRAG	25
VIDAS PETAR	11		

Kosturnice čuvaju spomen na najveći broj palih, umrlih i nestalih Jugoslovena: Barleta - 1.326, Gonars - 1.400, Sansepolkro – 1.800, Roma 100 ili ukupno 4. 626 mrtvih. Pored ovih grobnica ostalo je još najmanje deset lokacija gde večno počivaju pali i umrli jugoslovenski internirci, partizani i drugi. S posebnom pažnjom sahranjivani su pali jugoslovenski partizani.

U mestu Kastel' Arkvato (provincija Pjaćenca) sahranjen je jedan jugoslovenski partizan, u Kavaleze (Trento) takođe, Lovere (Bergamo) takođe jedan, Čeregano (Rovigo) još jedan jugoslovenski partizan. Na monumentalnom partizanskom groblju u Torinu nalaze se posmrtni ostaci 10 jugoslovenskih partizana. U svim tim mestima lokalne vlasti, italijanske boračke organizacije i stanovništvo su podigli dostojevine spomenike palim svojim i jugoslovenskim partizanima.

U opštini Akvasanta Terme ostalo je na mesnom groblju sahranjeno 19 Jugoslovena koji su svi poginuli u jednom danu, sa isto tolikim

brojem palih Italijana i Engleza. Meštani se nisu složili da posmrtni ostaci Jugoslovena budu prebačeni i Sansepolkro i zamolili su da ostanu tamo gde već počivaju kao sećanje na zajedničku borbu i večiti spomen prijateljstva Italijana i Jugoslovena u jednom teškom trenutku za oba naroda. Na humkama ovoga groblja zapisana su imena: Ilije Milanovića, Veljka Milanovića, Branka Milanovića, Janićija Bojovića, Dušana Vujovića, Mikete Markovića, Radosava Golubovića, Avrama Bajramovića, Mila Lopičića, Marka Strugara, Ilije Ilića, Andrije Rajkovića, Mališe Gezovića, Spasoja Đukanovića, Dragoljuba Miloševića, Aleksandra Mitrovića, Voja Lekovića, Karadoglića (ime nepoznato) i Vukotića (ime nepoznato).

Veći broj grobova ostao je i uz jugoslovensko-italijansku granicu. Sreli smo se sa podatkom da samo u Gorici i okolini Trsta Videma može biti i do 200 sahranjenih.

Tragove prijateljskih veza Italijana i Jugoslovena u Drugom svetskom ratu, bez kojih bi se teško mogla razumeti pažnja lokalnih vlasti i stanovništva prema spomen grobljima gde počivaju Jugosloveni, nalazimo i na trgovima i raskrsnicama Kantijana, Fabrijana, Arćevija, Terama, Sarnana, Pergole, Ponce i drugih italijanskih gradova gde stoji spomen-ploče o učešću Jugoslovena, zajedno sa Italijanima, u borbi protiv fašizma.

IZVORI I LITERATURA

ARHIVSKA GRAĐA

1. *Arhiv Jugoslavije Beograd (AJ)* – Državna komisija za utvrđivanje ratnih zločina počinjenih od strane okupatora i njihovih pomagača, f. br. 8, 11, 26, 38, 2106, 4632, 148, 16289, 1415, 4632, 4329, 48626, 1454, 1419, 1158, 1421, 3227, 4631, 1137, 2758, 48396, 1612, 1615, 936, 3192, 1137, – Dosjera ratnih zločinaca f. 4631, 1137, 2758, 2106, 163, 4981, 4632.
– Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Vatikanu 372, fas. 17, 18, 19, 103 - 108 - 44, 54 -128 - 26, 54 - 128 - 37
2. *Arhiv Vojnoistorijskog instituta - Beograd (AVII)* – fond ratnih zarobljenika i interniraca u Italiji u Drugom svetskom ratu: K - 569, 544, 421, 672, 964, 992, 314, 418, 316, 998, 499, 988, 1004, 1020, 1021, 420, 1624, 1000
3. *Arhiv Instituta Zgodovino delavskega gibanja Slovenije Ljubljana (AIZDG) F*, 143, 144, 145, 1207, 147.
4. *Arhiv Ministarstva unutrašnjih poslova Italije*, Rim, ACG, II GM, B - 7 - 24 ; A-4 N - 77
5. *Arhiv Ministarstva inostranih poslova Italije* (Rim), Izveštaj od 1. marta 1942. do 15. maja 1942.
6. *National Archives Washington (NAW)* T-501, R-249, snimak 1005-7
7. *Državni arhiv Crne Gore - Cetinje*, Zbirka dokumenata Jovana- Lole Vujoševića
8. *Savezni odbor Crvenog krsta* - dokumentacija

OBJAVLJENA GRAĐA

1. *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu u Jugoslaviji 1941-1945* (Zb. NOR) 12/1, 11/2, 13/2, 3/4

2. *Državna komisija za ratne zločine počinjene od okupatora i njihovih pomagača u Drugom svetskom ratu.* - Saopštenja 1 - 11
3. *Dokumentacija o zločinima talijanskih okupatora*, Zemaljska komisija Hrvatske, Šibenik 1945.

ŠTAMPA

1. List *Glas Crnogoraca*, 18. maj 1941.
2. List *Bar*, br: 16, 21, 23, 33 iz 1975.
3. *Četvrti juli*, Beograd, 20. mart 1990.
4. *Unita*, organ KP Italije XI - 1943; I 1944.
5. *Arena*, Zagreb br. 1422/1972.
6. *Panorama*, revija br. 21, 15. novembar 1972, Rijeka.
7. *Politika*, 4. avgust 1984.

MEMOARSKA GRADA

1. Usmena kazivanja Miroslava Singera
2. Sećanja Dobrile Mojović i Bine Eškenazi, AVII, k 24, 1/2
3. Usmena kazivanja Luke Čavora
4. Sećanja Vojina Rajevića, AVII, Ž - 68
5. Sećanja Zdravka Đukovića, Državni arhiv Crne Gore, Cetinje
6. Sećanja Veljka Kaluđerovića - Zatvor Leće, (rukopis DACG) Cetinje
7. Usmena kazivanja Svetozara Lakovića - Toze
8. Vukadinović Dušan, *Štrajk interniraca u logoru Fođa* (rukopis) DACG, Cetinje

KNJIGE

1. Aleksić Vlado, *Iz zatvora i logora*, Titograd 1982.
2. Butić-Jelić Fikreta, *Ustaše i NDH 1941-1945*, Zagreb 1977.
3. Grupa autora, *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945*, I knjiga, Beograd 1957.
4. Grupa autora, *Pokret otpora u zoni Ankone*, Udruženje partizana Italije, Rim 1962.
5. Grupa autora, *Jugosloveni u zatvorima fašističke Italije 1941-1945*, Ženska kazniona i sudski zatvor - Fosombrone, Logos, Zagreb 1985.

6. Grupa autora, *Jugosloveni u zatvorima fašističke Italije*, Split 1985.
7. *Enciklopedija Pokreta otpora*, Libra, Asocijacija italijanskih partizana 1975.
8. *Enciklopedija Italije*, Jugoslaveni u Italiji, Rim 1975.
9. *Enciklopedija Pokreta otpora*, Milano 1971.
10. Ivanović Dragutin - Drago, *Poruke*, Istoriski institut Crne Gore, Nikšić 1988.
11. Ivanović Dragutin - Drago, *Stazama ratnog prijateljstva*, Istoriski institut Crne Gore, Podgorica 2000.
12. Krizman Bogdan, *NDH između Hitlera i Musolinija*, drugo izdanie, Globus, Zagreb 1985.
13. Kečkemet Dušan, *Židovi u povjesti Splita*, Split 1971.
14. Kovačević Ivo, *Koncentracioni logor Kampor na Rabu, 1942 - 1943*, Rijeka 1983.
15. Komatina Branko, *I tako smo se borili i takvi smo bili*, Stručna knjiga, Beograd 1998.
16. Kokotović Dušan, *Zatvori i logori*, Istoriski institut Crne Gore, Titograd 1987.
17. Lebović Đorđe, *U senci Hlebarde*, Novi Sad 1967.
18. Milatović Arso, *Kosovo moje svedočenje*, Naučna knjiga 1990.
19. Mijušković Zora, *Logorski zapisi*, Centar za marksističko obrazovanje, Nikšić 1982.
20. Makiedo Sergije, *Prva partizanska linija*, „Sedma sila”, Beograd 1963.
21. Nenezić Dragan, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941-1943*, Beograd 1999.
22. Pajović Radoje, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori, četnički rojalistički pokret 1941-1945*, Obod Cetinje 1977.
23. Patomenti Augusto, *Grupa čete Nikola i oslobođenje Mićerate - Argoglija* izdanje „Irbino” 1973.
24. Potoja Roberto, *Istorija italijanskog pokreta otpora*, Peruđa 1972.
25. Ristović Milan, *U potrazi za utočištem*, Beograd 1998.
26. Romano Jaša, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945*, Beograd 1980.
27. Stuli Bernard, *Povjest zločina*, Zagreb 1980.
28. *Saopštenje o talijanskim zločinima protiv Jugoslavije i njenih naroda*, Državna komisija za ratne zločine, Beograd 1946.

29. Čulinović Ferdo, *Okupatorska podela Jugoslavije*, Vojno delo, Beograd 1977.
30. Džaković Vukman, *Lov u tami*, Beograd 1946.
31. Đuro Đurašković, *Ratno putovanje – prvi krug*, Beograd 2001.
32. Đuzepe Mori, *Gerilska borba u Apeninima - Pokret otpora u Markama*, Udine 1964.
33. Đuzepe Mori, *Pokret otpora u provinciji Ferari i učešće Jugoslovena u pokretu*, Ferara 1964.
34. Hočević-Jeger Anka i Cita Lovrenčić-Bela, *Ženska kaznionica, Tromi, Kapaboso i Beneventa*, Zagreb 1978.
35. Živković Nikola, *Ratna šteta koju je Italija nanele Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, ISI, Beograd 1991.
36. Živković Dušan, *Boka Kotorska i Paštirovići u NO borbi*, Beograd 1964.
37. Zorić Nedeljko, Roblje - ne hvala - *otpor fašističkoj agresiji u Boki kotorskoj 1941-1943*, Beograd 1996.
38. *Zločini italijanskog okupatora u Ljubljanskoj provinciji*, Ljubljana 1946.
38. Vujović Vlado - Gavroš, *Građa za Hroniku za jugoslovenski bataljon „Tito”*, Nikšić 1971.
39. Vuković Petrica, *Zatvori i logori*, Titograd 1987.
40. Vujović Dimo, *Ratne priče*, Titograd 1975.

ČLANCI I RASPRAVE

1. Banović Branimir, *Izvoz radne snage i deportacija stanovništva sa teritorije NDH u toku Drugog svetskog rata*, „Putevi revolucije“ 1-2, Zagreb 1963.
2. Bukovac Lojze, *Logor Reniči*, „Otpor u žicama - sećanja zatočenika”, knjiga 2, Vojno delo, Beograd 1973.
3. Bukovac Lojze, *Bekstvo iz logora*, „Otpor u žicama - sećanja zatočenika”, knjiga 2, Vojno delo, Beograd 1973.
4. Đukić Branko, *Borba pripadnika NOP-a u logoru Ustika sa posebnim osvrtom na aktivnost Bokelja*, zbornik radova sa naučnog skupa održanog u Herceg-Novom 20. i 21. decembra 1985, Titograd 1987.
5. Gluščević Vukailo, *Zatvori i logori u pljevaljskom srežu 1941-1945*, Istoriski zapisi, br. 39/1986.

6. Kljaković Vojmir, *Bosna i Hercegovina u nemačko-italijanskim dogovorima do ustanka 1941.*, Naučni skup, 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1973.
7. Krizman Lengen Narcisa, *Koncentracioni logori italijanskog okupatora u Dalmaciji i Hrvatskom primorju 1941 - 1943.*, „Povjesni prilozi”, br. 2/1983.
8. Kovačević Milan, *Sećanja na život i vreme provedeno u okupatorskim zatvorima i logorima u Albaniji, Italiji i italijanskim partizanima*, zbornik radova sa naučnog skupa održanog u Herceg Novom 20. i 21. decembra 1985, Titograd 1987.
9. Lukić Dizdar Andelka, *Sećanja na dane provedene u koncentracionom logoru Polenca u Italiji*, zbornik radova sa naučnog skupa održanog u Herceg Novom 20. i 21. decembra 1985, Titograd 1987.
10. Luštić Miroslav, Bukovac Lojze, Kozjak Juša, *Logor Gomara*, „Otpor u žicama - sećanja zatočenika”, knjiga 2, Vojno delo, Beograd 1973.
11. Lukić Božidar, *Internirci cetinjske barake u italijanskom koncentracionom logoru i neuspelo bekstvo iz logora Kolfiorito*, VIG, br. 1/1990.
12. Milošević Slobodan, *Logor pod upravom italijanskih okupacijskih vlasti*, VIG, br. 1/1991.
13. Milak Enes, *Jugosloveni u koncentracionim logorima i zatvorima fašističke Italije u toku Drugog svetskog rata*, „Istorijski 20. veka”, 1-2/1986.
14. Moškov Nedeljko, *U italijanskim i nemačkim logorima*, zbornik radova sa naučnog skupa održanog u Herceg Novom 20. i 21. decembra 1985, Titograd 1987.
15. Nikolić Slavomiir, *Bokelji u logoru Ustika*, zbornik radova sa naučnog skupa održanog u Herceg Novom 20. i 21. decembra 1985, Titograd 1987.
16. Omarović Huso, *Štrajk u Trentu*, „Otpor u žicama” sećanja zatočenika, knjiga 2, Vojno delo, Beograd 1973.
17. Plahuta Slavica, *Doprinos bivših crnogorskih interniraca razvoju NOB-a u slovenačkom primorju krajem 1943. god.*, zbornik radova sa naučnog skupa održanog u Herceg Novom 20. i 21. decembra 1985, Titograd 1987.

18. Pavle Pavlović, *O svom boravku u logorima u Italiji*, zbornik radova sa sa naučnog skupa održanog u Herceg Novom 20. i 21. decembra 1985, Titograd 1987.
19. Romano Jaša, *Jevreji u logoru na Rabu i njihovo uključenje u NO pokret*, zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja, br. 2/1973.
20. Strugar Vlado, *Zavodenje italijanske okupacije u jugoslovenskim oblastima 1941-1942*, Istoriski glasnik, knjiga 1, 1/1973.
21. Seferović Branko, *Sećanja na boravak u „Visko” - Udiine*, zbornik radova sa naučnog skupa održanog u Herceg Novom 20. i 21. decembra 1985, Titograd 1987.
22. Todorovski Gligor, *Nekoi institucii vo zapadna Makedonija so vremeto na okupacija 1941-1943 god.*, „Vesnik na Institutot za nacionalna istoria Makedonije”, br. 2, Skoplje 1961.
23. Stanišić Mihailo, *Diskusija*, zbornik radova sa naučnog skupa održanog u Herceg Novom 20. i 21. decembra 1985, Titograd 1987.
24. Šepić Dragovan, *Italijanska okupaciona politika u Dalmaciji 1941-1943*, „Putevi revolucije” 1-2, Zagreb 1965.
25. Šusterić Franc, *Rab*, „Otpor u žicama - sećanja zatvorenika” knjiga 2, Vojno delo, Beograd 1973.
26. Hadri Ali, *Okupatorski sistem na Kosovu i Metohiji 1941-1944*, JIČ, br. 2/1966.
27. Zloković Ignacije, *Bokelji u logoru na ostrvu Lipari*, zbornik radova sa naučnog skupa održanog u Herceg Novom 20. i 21. decembra 1985, Titograd 1987.
28. Zloković Ignacije, *Jedna optužnica specijalnog fašističkog suda u Rimu*, „Istoriski zapisi”, knjiga 23.
29. Vujošević Jovan-Lola, *Karakter italijanske okupacije u Jugoslaviji 1941-1943*, naučni skup - Oslobodilačka borba naroda Jugoslavije, Beograd 1977.
30. Vujošević Jovan-Lola, *Neki podaci o Bokeljima u italijanskim logorima*, zbornik radova sa naučnog skupa održanog u Herceg Novom 20. i 21. decembra 1985, Titograd 1987.
31. Vujošević Vlado, *Neki likovi Bokelja logoraša*, zbornik radova sa naučnog skupa održanog u Herceg Novom 20. i 21. decembra 1985, Titograd 1987.
32. Vuković Petrica, *Od Herceg Novog do Burelija i natrag 1942-1944*, zbornik radova sa naučnog skupa održanog u Herceg Novom 20. i 21. decembra 1985, Titograd 1987.

REGISTAR ZATVORA I LOGORA

- Abadio di Fiestra (Abadio di Fiestra) 169
Abesa (Abessa) 161
Abetino 112
Agrini Konzarei (Agrini Consarei) 204
Aksoli (Acssoli) 215
Akvila (Aquila) 113, 205
Alba 162
Alberobelo 124
Alesandrija (Alessandria) 120
Alđero (Algero) 201
Altamuro 124
Anghiari (Anghiari) 114
Anjoni (Agnioni) 157
Ankona 104
Aprika (Aprica - Sondrio) 201
Apuana 66
Areco (Arezzo) 53
Arijano Irpino (Ariano Irpino) 123
Arki (Archi) 158, 161
Aroni 158
Askoli Pićeno (Piceno) 104
Asolo (Assolo) 171
Ateleta (Ateletta) 113
Avezano 112
Bade (Bade) 201
Banjo di Ripoli (Bagnio di Ripoli) 128
Bakar 53
Banjo di Luka (Bagnio di Lucca) 128
Banjo Mantolijano (Bagnio Mantoliano) 128
Bar 54, 57
Bari 124
Bedonia (Bedonia) 186
Bomba (Bomba) 161
Borgotario (Borgotario) 186
Brivio, 163
Bukianika (Buchianica) 157, 161
Bureli 57
Čingino di Tolmino (Cingino di Tolmino) 141
Činglino (Cinglino) 54
Cita S. Andđelo (Citta san Angelo) 114, 115
Čeloma (Celoma) 112
Čiviteli del Tronto (Civitella del Tronto) 203
Čita di Kostelo (Citta di Costello) 199
Čita Dukale (Cita Ducale) 189, 196
Diavendo (Giavendo) 162
Đisi (Gissi) 161
Đoja del Kole 124
Dahau 86

- Darindola Koromonika (Darindola Coromonica) 199
 Diramacion 96
 Elero 197
 Elmas (Elmas) 201
 Fabrijano 121
 Feramonti di Tarsia (Feramonti di Tarsia) 164
 Feramonti Udine (Feramonti Udine) 214
 Folinjo - Kamerino (Camerino) 188
 Fondi 155, 156
 Foda (Foggia) 131, 133, 191
 Foreto (Foreto) 113
 Forindola (Forindola) 199
 Fosoli di Kapri (Fossolli di Capri) 175
 Fraskete (Fraschette) 135
 Galence sul Grinjo (Galenze sul Grigno) 158
 Garesio (Garessio) 162
 Germani 187
 Germona 57
 Golfo Aranći (Golfo Aranci) 201
 Gonars 54, 114, 116, 207, 226, 227
 Grantorto (Grantorto) 183
 Greno (Greno) 169
 Gringosko 177
 Grumelo del Piano (Grumello del Piano) 126
 Guardiagreli (Guardiagrelli) 161
 Insernija (Insernia) 157
 Istonio - Marino 158
 Izertano 127
 Izola Kamoćina (Isola Camocina) 163
 Izola del Gran Saso (Isola del Gran Sasso) 203
 Kairo Montenote (Cairo Montenote) 203
 Kaldera (Caldera) 169
 Kampitelo (Campitelo) 171
 Kampo Porto 94
 Kampobaso (Campobasso) 157
 Kampor 51
 Kanoa (Canoa) 113
 Kanta (Canta) 163
 Kantinara (Cantinara) 215
 Kapoli (Capoli) 141
 Kaponificio (Caponifizio) 141
 Kapri di Modena (Capri di Modena) 169
 Karbonari (Carbonari) 124, 125, 133
 Karimoro 177
 Karunéo (Caruncio) 158
 Kasakalende (Casacalende) 158
 Kastel del Piano (Castel del Piano) 142
 Kastel del Sando (Castel del Sangio) 113
 Kastel Montalbano (Castel Montalbano) 129
 Kastel Monte (Castel Monte) 216
 Kastel Nuovo del Bosko (Castel Nuovo del Bosco) 216
 Kastelformentana 161
 Kastelfranko 87
 Kastelnuovo del Bosko (Castelnuovo del Bosco) 169
 Kastiadas Igleziente (Castiadas Igleziente) 201
 Kastiljone (Kastiglione) 161
 Katancaro 128

- Kavaja 56, 57, 187
 Kazneni zatvor Azinara (Asinara) 93
 Kazneni zatvor Izola Pianoza (Izola Pianosa) 77
 Kazneni zatvor Kapodistrija (Capodistria) 78
 Kazneni zatvor Kastelfranko (Castelfranco) 79
 Kazneni zatvor La Specija (La Spezia) 84
 Kazneni zatvor Leće 73
 Kazneni zatvor Luka (Lucca) 83
 Kazneni zatvor Mamona 96
 Kazneni zatvor Parma 86
 Kazneni zatvor Piza (Pisa) 101
 Kazneni zatvor Roka di Spoleto (Rocca di Spoleto) 99
 Kazneni Zatvor Sulmona 98
 Kazneni zatvor Trento 105
 Kazneni zatvor Venecija 106
 Kazneni zatvor za žene Peruđa 90
 Kazneni zatvor za žene Trani 103
 Kazneni zavod Proćida (Procida) 92
 Kaznionica za muškarce (Instituto penitenziorio) Peruđa 92
 Kazoli (Cazzolî) 158
 Kiani (Chiani) 215
 Kijeza Nova (Chiesa Nuova) 53, 114, 179, 181, 183, 186
 Kikolungo 177
 Klivani (Clivani) 201
 Klos 55, 57, 187
 Kolašo (Kolascio) 113
 Kolfi (Colfi) 187
 Kolfijorito (Colfiorito) 135
 Kolfijorito 186, 187, 191, 196
 Kampanja (Compagnia) 203
 Končilo Lanćiano (Concilio Lançiano) 158
 Konkordija (Concordia) 176
 Koropoli (Coropoli) 161, 175, 204
 Kastiljone-Fiorentino (Castiglione-Fiorentino) 114
 Kotinaro 177
 Kozenca (Cosenza) 169
 Kuiza dei Betti (Cuisa dei Betti) 161
 Kukaš 56, 57
 La Specija 84, 85, 86
 Lama dei Pelinji (Lama dei Peliigni) 158
 Lambruga 163
 Lamoza (Lamosa) 163
 Lanćano (Lanciano) 133
 Laterino 114
 Lipari 71, 72, 171, 173, 186, 221, 231
 Livorno Feraris (Livorno Ferraris) 215
 Logor Marelo (Marello) 202
 Logor na Lapadu 54
 Logor na ostrvu Zlarinu 52
 Logor u Kraljevici 53
 Loreto Abrutino (Loreto Abrutino) 199
 Lupini 204
 Mamula 54, 212
 Manfredonija 131
 Manteleone di Spoleto 196
 Marnjano (Margniano) 216
 Miramonti 162
 Molat 47, 51
 Moljano de Marći (Mogliano de Marci) 113
 Mondaino (Mondaino) 198

- Monfalkone (Tržič) (Monfalcone) 214
 Monigo 114, 205
 Monte Chiarugolo 186
 Monte d'oro (Monte d'oro) 201
 Monteforte Irpino 123
 Montekatini (Montecatini) 215
 Montedordo (Montegiorgio) 113
 Montereale (Monte Reale) 112
 Montmori (Montmori) 204
 Morganjo di Spoleto 196
 Muci (Muzzi) 112
 Nartida G. Selano (Nartida G. Selano) 197
 Nereto 203
 Niko (Nico) 163
 Notaresko (Notaresco) 203
 Ogonjo (Ogognio) 163
 Olbia (Olbia) 201
 Orija 127
 Otone (Ottone) carere 216
 P. Bono (P. Buono) 161
 Pašina (Pascina) 113
 Pagleta (Pagleta) 161
 Paola 169
 Pordenone (Pordenone) 214
 Perina (Perina) 199
 Peskara (Pescara) 205
 Pezaro Urbania (Pesaro Urbania) 199
 Pieve di Foko (Pieve di Focco) 142
 Pisinjamo di Kampelo del Klituno (Campello del Clituno) 195
 Pistići 178
 Pizoli (Pisoli) 113
 Poeto (Poeto) 201
 Polenca 170
 Ponca (Ponza) 143, 151, 154, 223, 231
 Porto Tores (Porto Tores) 201
 Pregalo (Pregallo) 131
 Prevlaka 54
 Preza 56, 57
 Proćida (Procida) 176
 Puka 56
 Rab 50
 Radipulja (Radipuglia) 214
 Rapina (Rapina) 161
 Razonjići (Rasognici) 163
 Renići (Renici) 53, 114, 116, 117, 118, 119, 154, 227
 Renići di Angliari (Renici di Angliari) 178
 Rijeti 200
 Roka di Meco (Rocca di Mezzo) 113
 Rokaspinalveti (Rocaspinalveti) 161
 Rokatederiki (Roccatederichi) 143
 Rovigo (Rovigo) 200
 Rušio 124
 S. Stevani Balbo (S. Stefani Balbo) 163
 S. Vitorina di Ćitadukale (S. Vitorina di Citaducale) 200
 Salides (Saliges) 201
 San Agustino 131
 San Domino 131, 132
 San Gavino (San Gavino) 201
 San Đermano (San Germano) 215
 Sanluri (Sanluri) 201
 Santa Lučija (Santa Lucia) 142
 Santa Tereza di Galura (Santa Tereza di Galura) 201
 Santia (Santia) 215

- Santo Mogndano (Santo Mognano) 113
 Saravallo (Saravallo) 186
 Saso Mađore (Saso Magiore) 143
 Sežario 169
 Selva dei Pini (Selva dei Pini) 176
 Servoljone (Servoglione) 113
 Skravallo (Scravalo) 216
 Skursala Marciana (Scursala Marziana) 113
 Soloforu 123
 Soluzeo 162
 Sorbala (Sorbala) 186
 Sudski zatvor Peruđa 100
 Sudski zatvor Redina Koeli (Regina Coeli) 71
 Sudski zatvor San Điminjano (San Gimignano) 88
 Sulmona (Sulmona) 113
 Suoreola (Suoreola) 113
 Šipione di Salso mađore (Scipione di Salso magiore) 186, 187
 Tepa 55, 57, 187
 Tera Treska 124
 Teramo 203
 Tolo (Tollo) 159
 Toričele Pelinja (Torricelle Peligna) 158
 Tortoreto 203
 Tosićija (Tossicia) 204
 Tovernele (Tovernelle) 131
 Treia (Treia) 169
 Tremiti 131
 Tremte (Tremte) 176
 Trevizo 206
 Tukudija 204
 Umbertida (Umbertida) 197
 Urbisolja Vila Bandini (Urbisoglia Villa Bandini) 169
 Ustika 183, 184, 185, 231
 Vasto marina 158
 Vazolo (Vazzolo) 207
 Vena Fiorita (Vena Fiorita) 201
 Vikoluneo (Vicoluneo) 177
 Vila Seminario (Villa Seminario) 143
 Vila Silva 129
 Vinkiaturo (Vinchiaturo) 157
 Visko (Visco) 53, 207, 211
 Zatvor Alegro 97
 Zatvor Fosano (Fossano) 68
 Zatvor Kastelfranko 80
 Zatvor Komakio (Comacchio) 109
 Zatvor Le Murate 130
 Zatvor Maćerata (Macerata) 109
 Zatvor Đenova 76
 Zatvor Pontijska karćera 148
 Zatvor Podoreale (Poggioareale) 144
 Zatvor Redina Koeli (Regina Coeli) 173
 Zatvor Sasari 96
 Zatvor Trst (Trieste) 109
 Zatvor Venecija za muškarce 108
 Zatvor Viterbo 109, 215
 Zatvor za žene u Firenci 66
 Ženski kazneni zatvor Fosombrone 69

REGISTAR LIČNIH IMENA*

- Aleksić Mišo 149
Aleksić Vlado 56
Aljinović Frano 222
Ankon Lado 118
Andus Rade 95
Anter Kantaleri 271
Arold Prokoli-Sila 257
Aroni Frančesko 205
Atijas Albert 260, 261, 267
Avramović Dušan 190
- Badoljo 83, 98, 104, 155, 191, 192, 287,
303
Ban Adam 150
Banašević Ljubo 272
Banašević Radomir 272
Bandini 145, 146, 149
Banović Branimir 233
Banović Vlado 76
Barbarosa Ivan 280
Barbera 43, 52
Barjamović Avram 274
Barović Boško 295
Bartoluci Đildo Rafael 257
Bastijanini Đuzepe (Bastianini Guizeppe)
39, 52, 60
Batalja Roberto 269
Beželić Mirko 118
Bebić Vinka 222
Belila 255
Bergonci (Bergonzi) A. 207
Bernaki (Bernachi) 130
Biadi de Rudi 191
Biljanović Branko 156
Biljanović Vjera 149
Bošković Jole 225
Bošković K. 149
- Bošković Marko 97
Bojović Janićije 274
Bojović Ratko 291
Boldrini Kleto (Boldrini Cleto) 271
Bonifati Mateo 178
Boreta Joko 306, 307
Borić Nikola 261
Bosić Frane 168
Brajović Gojko 294, 295, 296
Broz Josip Tito 97, 126, 266, 308
Bruno Zenonio Paolo 257
- Bruno Kamilo (Bruno Camilo) 51
Bučević Mirko 87
Bučević Vinko 230
Bukovac Lojze 118, 209, 210, 220, 227,
288
Bulajić Drago 76
Bulajić Rade 150
Bulat Lugo 260
Bulatović Batrić 269, 281
Bulatović Radovan 150, 154, 269, 281
Bulubašić Džeko 222
Buti 47
- Cavalero Attilio Bandini 145
Cerina Veljko 254
Chini G. 218
Crnojević Đuro 255
Cundra Stane 288
- Čavor Luka 94, 95, 97, 230, 231
Čerina Veljko 260, 261, 267
Černi Josip 214, 298
Čevra Petar 223
Čiketi (Cichetti) 130
Čotar Rada 118
Čukić Vukota 150

* Registar ličnih imena je uraden za tekst od strane 1 do 313 (bez priloga strane 315 - 398

- Čulinović Ferdo 8, 10, 15, 18, 62
 Čumelj Peter 118
 Čupić Grga 284

 Čano 11, 16
 Četković Pero 74
 Činoti Ante 222
 Čufka Kosto 191, 291
 Čuković - Mujo Zdravko 191, 197, 254

 Đendinović Milo 291
 Điglišić Aljo 150
 Đilji Vasko (Gigli Vasco) 257, 261
 Đoković B. 226
 Đukanović Blažo 151
 Đukanović Spasoje 274
 Đukić Branko 185
 Đurašković Drago 297
 Đurašković Đuro V, VI, 157
 Đurišić Milutin 191
 Đurišić Velimir 191

 D' Andela Manferdina (D'Angela) 90
 Danilović Božo 191
 Dapčević Peko 74
 Davidović Gojko 256, 257, 258, 260, 261, 267
 Dedović Dragoljub 113
 Defanger Mario (Dephanger Mario) 271, 276
 Demajo Aleksandar 165, 168
 Desantis 139, 264, 265
 Dišnica Nekhat (Dishnica Nekhat) 153, 154
 Dobrić Milan 259
 Doda Jaka 139
 Domenika di Luća (Domenica di Lucia) 274
 Dovjak Ivan 118
 Drašček Stojan 118
 Dragašević Mihailo 149
 Drago Velašević 291
 Dragović Tomo 94
 Dragović Vuk 146, 152, 153
 Drljević Sekula 17
 Drnovšek Lojze 118
 Drobnjaković Lora 157
 Drobnjaković Milica 157
 Dobrković Meha 291
 Dujc Albin 82

 Dujmić Jovan 154
 Duletić Rako 76

 Džaković Vukoman 224, 290

 Eškenazi Bina 70
 Emanuel Viktor 16

 Fautnsati (Fautnssati) 138, 139
 Federle Frano 222
 Feratoli Augusto (Ferrattoli Augusto) 89
 Feri Rivo (Ferri Rivo) 280
 Filipović Krsto 153, 154
 Firencola (Firenzcola) 116
 Fontabu Leonardo 51
 Franc Dibatista 118
 Franišić Đuro 269, 280, 281
 Franelić Mirko 87, 230
 Franović Đuro 273, 280
 Fuks Andrej 240

 Galtijero Sestili (Gualtiero Sestilli) 38
 Geraci Đuzepec (Geracci Giuseppe) 173
 Gezović Mališa 274
 Gobec Ivan 256, 258, 260, 261, 267
 Gojković Vojin 124
 Golubović Dušan 188
 Golubović Radosav 274
 Grabovska Stefano 153
 Gracioli Emilio 12
 Grahovac Stepan 154
 Grubišić Ivan 252
 Grujić Radoš 273
 Grüpelda David 240
 Grzinov Josip 269
 Guber Franc 211
 Gunder Stole 118

 Hadžiomerović Huso 106
 Hadri Ali 21
 Hajduković Dušan 255
 Henigman Anglea 107
 Hermel Iva 118
 Hitler Adolf 6, 7, 8, 10, 11, 240, 277, 279

 Ilić Ilija 274
 Ivanović Blažo 293
 Ivanović Drago 55, 125, 135, 188, 189, 191
 Ivanović Ljubo 148
 Ivanović Mihailo 17

- Jakšić Ljuban 87, 230
 Janković Radivoje 24
 Jaruga Veljko 269
 Jelačić Zvonko 222
 Jelešvar Anton 283
 Jelić Butić Fikreta 15
 Jovanović Toma 271
 Jovanović Vaso 153
 Jovićević Milan 255, 261, 264, 267
 Jovićević Vido 76
 Jurić Mate 223
 Jutroš Ivan 118

 Kačić Jurij 275
 Kadić Šaćir 255
 Kaliterna Mirko 222
 Kaluderović Veljko 74, 75, 76, 230, 234, 307
 Kampanjet Zoran 255, 271
 Kačani Kristijano (Caciani Cristiano) 181
 Kanper Olga 240
 Kapa Petar 147
 Kapući Pjetro (Capuci Pietro) 254
 Kaputo Đordo (Caputo Giorgio) 269, 277, 278, 282
 Karadoglić 275
 Katalinić Ante 254
 Katunarić Mario 87, 230
 Kavalero Ugo 16
 Kaza Đirolamo (Casa Girolamo) 272
 Kečkemet Duško 32
 Kelog 5
 Kermäuner Dušan 118
 Kilibarda Todor 222
 Kiovski Rudi 210, 226
 Klafitar Branivoje 240
 Klajn Leopold 239
 Kljaković Vojmir 8
 Ključovšek A. 275
 Knežević Jure 254
 Kožuh Vinko 269
 Kokoni Mario 277
 Kokotović Dušan 101
 Kolas (Collas) Danilo 150, 153, 154
 Kolini 159
 Koljanin Milan 3
 Komatin Branko 77, 79, 86, 102
 Kostić Ilija 76
 Kotnik Jože 277

 Kotnik Jure 269
 Kovač Oskar 82
 Kovačević - Mujo Milovan 191
 Kovačević Ivo 51
 Kovačević Milan 130, 159, 280
 Kozak Juša 209, 210
 Krašovec Franc 260, 267
 Krajger Boris 209, 210, 227
 kralj Nikola Petrović 16, 145
 kralj Petar II 308
 Kraljević Risto 76
 Krautblat Jože 168
 Krizman Bogdan 12, 15
 Krtolica Milan 282
 Kruščić Ljubo 150
 Kušlan Marička 104
 Kujuli Vićenco (Cuiuli Vicenzo) 50
 Kunc Drago 210, 226
 Kunc Viktor 118
 Kusovac Labud 152, 153, 154, 156, 223, 261
 Kuzmić Ante 222
 Kvaternik Slavko 11

 Labović Dušan 282
 Labović Đurica 25, 27
 Laković Svetozar Tozo 252, 253, 256, 257, 256, 258, 260, 261, 262, 264, 265, 266, 267
 Lalović Radomir 283
 Lekić Jovo 189
 Leković Stevo 95
 Leković Veliša 291
 Leković Vojo 274, 275
 Lengel-Krizman Narcisa 53
 Lenjin 250
 Loštrk Milan 288
 Longo Luidi 263
 Lopičić Mile 274
 Lopičić Stevo 76
 Loreti Otelo 252
 Lučić Miloš 291
 Luštek Mario 228
 Luštek Milan 118
 Luštek Miro 288
 Luštek Miroslav 209, 211, 299
 Ludvig Dušan 226
 Lukić Božidar 192, 193, 194, 291
 Lukić Dizdar Andelka 170

- Ljubović Boža 150
 Ljutica Nikola 255
 Macolini Serafino 16
 Makiedo Sergije 126, 286, 307, 309
 Maličić Ante 291
 Malimari 210
 Manojlović-Dobrić Nedeljka 91
 Marčić Marin 222
 Mari Đuzepe (Mari Giuseppe) 259, 270, 272, 282
 Marić Niko 76
 Marinko Miha 82
 Marinko Valentin 118
 Marković Cincar 24
 Marković Goluban 83, 84
 Marković Miketa 274
 Markuš Arsenije 149
 Markuš Leko 76
 Marteze Bosko (Marteze Bosco) 254
 Martineli 149
 Martinović Blažo 154
 Martinović Luka 140
 Martinović Niko 152, 153
 Martinović Simo 17
 Martinović Vaso 291
 Matijašević 254
 Matijac Šime 168
 Matijević Lora 170
 Matić Đuran 266
 Matković Anto 222
 Matošić Dane 222
 Matošić Ignjaciće 222
 Matoković Vinko 222
 Mazolini Serafino 47
 Meini Vincenco (Meini Vincenco) 187
 Melis 252, 253
 Mećikukić Boro 255, 261, 264, 266
 Mihailović Draža 125, 194, 224, 226
 Mihailović Ilija 255
 Mihailović Spasoje 224, 225
 Mijović Čedomir 152, 153, 154, 156, 223
 Mijović Arsenije 271
 Mijović Ljubo 76
 Mijušković Zora 56
 Mikić Mile 283
 Milačić Neca 150
 Milak Enes 26, 28, 115, 123, 132, 140, 157, 169, 185, 200, 215
 Milanović Branko 274
 Milanović Ilija 274
 Milanović Veljko 274
 Milatović Arso 56, 150, 273, 278, 283
 Milatović Boro 283
 Milatović Mojaš 283
 Milošević Dragoljub 275
 Milošević Milivoje 291
 Milošević Slobodan 25
 Mitrović Aleksandar 274, 275
 Moči Artur 210
 Moškov Nedeljko 133, 159
 Moc Enrik 0 60
 Mojović Dobrila 70
 Monte del Andrijana 263
 Monti 283
 Moskatelo Nikola 167
 Mrčarica Marko 291
 Mrvaljević Đuro 291
 Musolini Benito 6, 7, 10, 11, 16, 44, 52, 59, 60, 62, 71, 98, 99, 104, 119, 122, 152, 153, 186, 191, 240, 277, 279, 281, 287, 300
 Natlačen Marko 12
 Nenezić Dragan 10, 15
 Nenezić Novak 295
 Nikolić Milutin 76, 96
 Nikolić Slavomir 185
 Nilević Branko 191
 Niziteo Petar 222
 Novak Mijo 254
 Ocepel Lojze 87, 230
 Oprin Polde 118
 Pajović Radoje 17
 Palević Mihailo 284
 Pantoneti Augusto 273
 papa Urban VII 79
 Parijez Rista 212
 Paskvale Filiponi Alfredo 256, 260, 261, 263
 Pavelić Ante 6, 7, 11, 14, 15
 Pavličić Miladin 283
 Pavličić Miladin - Brko 269, 270, 282, 283
 Pavlović Pavle 273, 280, 281
 Pešić Bogdan - Boro 261, 262, 265, 266, 267, 268
 Pedišić Vlado 214

- Pejak Đoko 191
Pejanović Savo 191, 291
Penge Jakov 223
Perc Mira 211
Perić Dragica 301
Perović Gojko 260, 267
Perpilija Marko 85
Petelin Franc 118
Peterlin Peter 118, 228, 288
Petranović Blažo 76
Petrič Janez 118
Pilat Pontije 148
Pićeli 277
Pircio Biroli Alesandro (Pirzio Biroli Alessandro) 48, 61, 150
Pirnat Niko 227
Pirnat Nikolaj 211
Plahuta Slavica 213
Podlogar Rudolf 283
Pokonjoni Enriko (Pokognoni Enrico) 275
Pokrajšek Božo 228
Popović Filip 222
Popović Jovan 17
Popović Koča 74
Popović Marko 191
Popović Petar 291
Popović Rade 274
Popović Spaso 190
Prlja Stanko 295
Ražnjatović Rako 191
Rašković Petar 223
Rabotí Mario 212
Radanović Božidar 153
Radanović Boško 152
Radišić Vlado 298
Radonjić Ljubić 191
Radovanović Aleksa 274
Radovanović Đoko 274
Radović Iva 223
Radović Lazar 291
Radović Milenko 212, 298
Radović Raško 149
Radović Vasilije 153
Radunović Rajko 296
Radusinović Branko 191
Rafaeli Pjerino – Hugo 276
Rajković Andrija 274
Rapini 129
Raso 136
Redžepović Haris 272
Renata 263
Ričijeri Rosi Frančesko 257
Ristanović Petar (Pura) 76
Ristović Milan 166
Roata 43, 44, 52, 179
Robotí M. 218
Romano I. 260
Romano Jaša 51, 168
Rosimari Đuzepe 294
Ruprecht Uroš 118
Rus Cyril 118
Sardelić Špiro 254
Saso Vjenceslav 222
Savićević Vojo 76
Seferović Branko 298
Sekulić Veselin 223
Sekulović Branko 225
Sekulović Momčilo 190
Singer Katarina 238
Singer Miroslav 29
Sitar Ciril 118
Smrekar Živko 118
Sorti Rudolfo 279
Stagličić Srećko 254
Stamatić Radovan 76
Stanišić Mihailo 250
Stanišić Savo 191
Stojanović Petar 154
Strahinja Marko 95
Strugar Marko 275
Strugar Savo 153
Strugar Vlado VII, 12
Stulli Bernard 53
Sušić Todor 61
Szomer Karlo 51
Šepić Dragovan 15, 37
Šeš Lija 212
Šehagić Suljo 149
Šeme Jože 167
Šikić Marko 222
Škanata Krsto 280
Škepe Jože 118
Škerl Lojze 288
Škrop Marko 185
Škuletić Vaso 149

- Šmit Pol 11
Šofranac Nikola 95
Šoć Đuro 147, 148, 151
Štambuk Zdenko 82, 221, 222
Štihi Bojan 226
Šusterčić France 51
- Tampuž Boris 298
Tartalja 283
Taufer Rada 118
Tepša Petar 223
Tijumati 281
Tirah Jože 226
Tivadar Jože 226
Todorovski Gligor 20
Tomšić Tone 83, 210
Tomšić Vida 104, 306
Tomić Ante 222
Tomović Milan 255, 259
Trailo Etore (Trailo Etore) 284
- Udovič Jože 226
Ukmar Anton - Miro 284
Ule Lojze 118
Uskoković Mirko 154
Uskoković Stefan 154
- Vajhs Fon 24
Valentin Marinko 288
Vanući Libero 253
Vasali 151
Vasali Silverio 151
Vasiljević Srećko 280
Velat Marćelo 160
Venući Libero 293
Vidmar Drago 210, 227
Vidmar Nandc 210, 227
Vincenceti Mario (Vincenzetti Mario) 271, 255
Vivoda Marjan 210, 226
Vojvodić Milutin 255
Vojvodić Zoran 255
- Wolfgang Kosta 258
Vratuša Anton 210, 226
Vrbica Savo 291
Vrvovšek Leopold Paldo 269, 273, 277, 278
Vučić Radovan 291
Vučinić Dušan 16
Vučinić Zarija 76
Vušurović Panto 154
Vujačić Marko 87, 230
Vujičić Lazar 76
Vujišić Veljko 95
Vujović Jovan-Lola 1, 3, 12, 15, 17, 27, 91, 212, 274
Vujović Dimo 191, 253, 293, 294
Vujović Dušan 275
Vujović Kosta 255, 261, 267
Vujović Nikola 76
Vujović Vlado 122, 256, 257, 260, 261, 267
Vukašević Branko 255
Vukadinović Dušan 134, 135
Vukčević Lazar 154
Vukelić Božo 68
Vukelić Ilijia 68
Vukelić Nikola 68
Vukelić Rade 68
Vukelić Todor 68
Vukmanović Gojko 57
Vuković Đuro 95
Vuković Petrica 104, 107, 306
- Zaneti Masimilijano 160
Zerboni Paolo 43
Zloković Ignacije 71, 89, 173, 204, 221
Zogu Ahmet 5
Zorić Nedeljko 55, 81, 82, 88, 104, 157, 213, 230, 305
- Žarić Ljubo 291
Živković Dušan 89
Živković Nikola V, VI 10, 12, 18, 21, 108
Žnidaršić Ludvig 118

SADRŽAJ

PREDGOVOR (Vlado Strugar)	V
UVODNE NAPOMENE	1
ITALIJSKA OKUPACIONA ZONA U JUGOSLAVIJI 1941.	5
Oružani napad na Jugoslaviju	8
Stvaranje italijanske okupacije zone	10
Formiranje okupacione vlasti	12
Pokušaj personalne unije s Crnom Gorom	14
JUGOSLOVENI U ITALIJANSKOM RATNOM ZAROBLJENIŠTVU	21
HAPŠENJA, SUĐENJA I DEPORTACIJE JUGOSLOVENSKOG STANOVNIŠTVA	37
JUGOSLOVENI U ITALIJANSKIM ZATVORIMA	59
Sudski zatvor Ankona, provincija Ankona (Ancona)	65
Kazneni zatvor Akvila (Aquila)	65
Zatvor za žene u Firenci – provincija Firenca (Firenze)	66
Zatvor Fosano (Fossano) - prov. Kuneo (Cuneo)	68
Ženski kazneni zatvor Fosombrone (Fosombrone) prov. Pezaro (Pesaro)	69
Sudski zatvor Redina Koeli (Regina Coeli)	
Rim prov. Lacio (Lazio)	71
Kazneni zatvor Leće, prov. Leće (Lece)	73
Zatvor Đenova, prov. Đenova (Genova)	76
Kazneni zatvor Izola Pianosa (Izola Pianosa)	77
Kazneni zatvor Kapodistrija (Capodistria) provincija Udine	78
Kazneni zatvor Kastelfranko (Castelfranco), provincija Modena	79

Kazneni zatvor Luka (Lucca), provincija Torino	83
Kazneni zatvor La Specija (La Spezia) provincija Torino	84
Kazneni zatvor Parma, provincija Parma	86
Sudski zatvor San Điminjano (San Gimignano), provincija Parma	88
Kazneni zatvor za žene Peruđa, provincija Peruđa (Perugia)	90
Kaznionica za muškarce (Instituto penitenziorio) Peruđa, provincija Peruđa (Perugia).	92
Kazneni zavod Proćida (Procida)	92
Kazneni zatvor Azinara (Asinara) - Sardinija	93
Kazneni zatvor Mamona (Sardinija)	96
Kazneni Zatvor Sulmona, provincija Lacio (Lazio)	98
Kazneni zatvor Roka di Spoleto (Rocca di Spoleto) provincija Peruđa (Perugia)	99
Sudski zatvor Peruđa, provincija Peruđa (Perugia)	100
Kazneni zatvor Piza, provincija Piza (Pisa)	101
Kazneni zatvor za žene Trani, provincija Bari	103
Kazneni zatvor Trento, provincija Venecija (Venezia)	105
Kazneni zatvor Venecija, provincija Venecija (Venezia)	106
Zatvor Venecija za muškarce, provincija Venecija (Venezia)	108
 JUGOSLOVENI U LOGORIMA NA TERITORIJI ITALIJE	111
PROVINCJA AKVILA (AQUILA)	112
PROVINCJA ASKOLI PIČENO (ASCOLI PICENO)	113
PROVINCJA ARECO (AREZZO)	114
PROVINCJA ALESANDRIJA (ALESSANDRIA)	120
PROVINCJA ANKONA (ANCONA)	121
PROVINCJA AVELINO (AVELINO)	123
PROVINCJA BARI (BARI)	124
PROVINCJA BERGAMO (BERGAMO)	126
PROVINCJA BOLONJA (BOLOGNA)	127
PROVINCJA BRINDIZI (BRINDISI)	127
PROVINCJA KATANCARO (CATANZARO)	128
PROVINCJA ASTI	128
PROVINCJA FIRENCA (FIRENZE)	128
PROVINCJA FERARA (FERRARA)	131
PROVINCJA FODA (FOGGIA)	131
PROVINCJA FROSINONE (FROSINONE)	135
PROVINCJA GORICIJA (GORIZIA)	141
PROVINCJA IMPERIJE (IMPERIE)	142
PROVINCJA GROSETO (GROSSETO)	142
PROVINCJA LITORIJA (LITORIA)	143
PROVINCJA KAMPOBASO (CAMPOBASSO)	157
PROVINCJA KIJETI (CHIETI)	158
PROVINCJA KREMONA (CREMONA)	161
PROVINCJA KUNEO (CUNEO)	162
PROVINCJA KOMO (COMO)	163

PROVINCija KOZENCA (COSENZA)	164
PROVINCija MAĆERATA (MACERATA)	169
PROVINCija MANTOVA (MANTOVA)	171
PROVINCija MESINA (MESSINA)	171
PROVINCija MODENA (MODENA)	175
PROVINCija NAPULJ (NAPOLI)	176
PROVINCija NOVARA (NOVARA)	177
PROVINCija MATERA	178
PROVINCija PADOVA	179
PROVINCija PALERMO	183
PROVINCija PARMA (PARMA)	186
PROVINCija PERUĐA (PERUGIA)	187
PROVINCija PEZARO (PESARO)	198
PROVINCija PESKARA (PESCARA)	199
PROVINCija RAVENA (RAVENNA)	199
PROVINCija RIJETI (RIETI)	200
PROVINCija ROVIGO (ROVIGO)	200
PROVINCija NAPOLI (SARDINIJA)	200
PROVINCija SAMPDORIJA	202
PROVINCija SAVONA	202
PROVINCija SALERNO	203
PROVINCija TERAMO (TERAMO)	203
PROVINCija TREVIZO (TREVISo)	205
PROVINCija UDINE	207
PROVINCija VITERBO (VITERBO)	215
PROVINCija VERĆELI (VERCELI)	215
 OTPOR U LOGORIMA	217
 ANGAŽOVANJE ZATOČENIKA KAO RADNE SNAGE	233
 ODNOS KRALJEVSKE JUGOSLOVENSKE VLADE, CRVENOG KRSTA I VATIKANA PREMA JUGOSLOVENSKIM ZATOČENICIMA	243
 JUGOSLOVENI U POKRETU OTPORA ITALIJE	251
 PUTEVI POVratka u domovinu	287
 ZAKLjučak	311
 PRIGIONIERI JUGOSLAVI IN ITALIA 1941-1945. (Riassunto)	315
 YUGOSLAV PRISONERS IN ITALY 1941-1945 (Summary)	317

PRILOZI

UMRLI, POGINULI I NESTALI JUGOSLOVENI ZATOČENI TOKOM DRUGOG SVETSKOG RATA NA TLU ITALIJE	.321
NESTALI NA TERITORIJI JUŽNE ITALIJE	.333
BARLETA-SPOMEN KOSTURNICA - PALI I UMRLI	.323
NESTALI NA TERITORIJI JUŽNE ITALIJE	.333
SPOMEN-KOSTURNICA GONARS	.339
PALI I UMRLI ZABELEŽENI NA SPOMEN KOSTURNICI	.339
NESTALI	.348
POSMRTNI OSTACI	.355
SPOMEN KOSTURNICA SANSEPOLCRO	.361
PALI I UMRLI	.361
NESTALI	.370
POSMRTNI OSTACI	.383
SACRARIO DI ROMA	.388
PALI I UMRLI	.388
NESTALI	.389
PREGLED POSMRTNIH OSTATAKA PO SANDUČIĆIMA	.390
IZVORI I LITERATURA	.393
REGISTAR ZATVORA I LOGORA	.399
REGISTAR LIČNIH IMENA	.405

Mr ĐURO ĐURAŠKOVIĆ
Dr NIKOLA ŽIVKOVIĆ
JUGOSLOVENSKI ZATOČENICI U ITALIJI 1941-1945.

Izdavači
INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU
Beograd, Trg Nikole Pašića 11
SEKCIJA BIVŠIH ZATOČENIKA I INTERNIRACA U ITALIJI
Beograd, Savski trg 9

Za izdavače
Prof. dr Nikola B. Popović, direktor Instituta
Dragutin Đurašković, predsednik Sekcije

Likovno rešenje
Stevan Vučković

Lektor
Branka Kosanović

Korektor
Mirjana Borozan

Kompjuterska priprema
FOTO FUTURA - Beograd

Tiraž 500 primeraka
Prvo izdanje

Štampa
GIP »KULTURA«, Beograd, Maršala Birjuzova 28

